

Editoriál

Tridsať rokov ružomerskej katedry histórie – dôvod na oslavu?

Istý mladý muž sledoval svoju manželku pri varení párkov. Všimol si, že vždy, keď varí párky, z oboch strán odreže konce a až potom ich vloží do hrnca.

Spýtal sa jej: „Prečo z tých párkov pred varením vždy odrežeš konce?“

Odpovedala mu: „Neviem. Moja mama to vždy takto robila.“

Mladému mužovi to nedalo, a tak sa na to opýtal jej matky. Tá chvíľu rozmýšľala a potom odvetila: „Ani neviem. Videla som to takto robiť moju mamu.“

Našťastie, stará mama ešte žila, a tak sa šiel tento mladý muž opýtať jej. Tá, ani si poriadne nevypočula otázku, už odpovedala so smiechom: „Jó, synku, ja som to robila preto, lebo som mala príliš malý hrniec a celé párky sa mi doň nezmestili.“

Tento zľudovený príbeh, v angličtine známy ako „Pot Roast Story“, je úsmevným, no často žiaľ aj pravdivým obrazom našej spoločnosti, v ktorej bez poctivého historicko-kritického skúmania preberáme neraz isté úkony, postoje či informácie. Chvalabohu, ak sa sústredíme na postavu mladého neodbytného manžela z príbehu, môžeme si uvedomiť, aká dôležitá je činnosť tých, ktorí sa neuspokoja len s jednoduchými odpoveďami, ale snažia sa dopracovať až k samotným prameňom. Napríklad môže ísť o lekárov, ktorí sa pred určením liečby zaujímajú o pacientovu anamnézu. Alebo môže ísť o technikov, ktorí sa pri montáži rozhodnú uprednostniť ten typ materiálu, ktorý dosiahol najlepšie výsledky v predchádzajúcich skúšobných testoch. Ba dokonca môže ísť o matematikov, fyzikov či chemikov, ktorí sa pri riešení náročnej úlohy nezaobídu bez využitia viet, ktorú kedysi vyslovili ľudia ako Pytagoras, Táles či Newton. Každé jedno z takýchto povolaní potrebuje brať do úvahy určitý úsek histórie, aby dokázalo obhájiť svoj význam pre spoločnosť. Dôležitosť historického bádania vo svojom v širšom zmysle slova je teda nepopierateľná. Dokážeme však to isté povedať aj vtedy, keď nehovoríme o lekároch, technikoch, matematikoch... lež explicitne o historikoch? Oplatí sa dnes ešte pestovať štandardnú historickú vedu?

Ak o niektorej z dejinných epoch platilo, že ľudia síce trpeli na neznalosť rozličných prírodných či materiálnych zákonitostí, avšak zároveň (aj vďaka omnoho vyššej schopnosti koncentrovať svoju pozornosť) dobre poznali seba samých, dnes akoby platil opak. Technologické inštrumenty poznáme do poslednej skrutky, počasi dokážeme pomerne spoľahlivo predvídať, lieky už máme takmer na všetko. To, čo sa však neraz stráca zo zreteľa, je človek. A človek, to nie je len skladačka z atómov, údaj v tabuľke či samostatný používateľ smartfónu a automobilu. Človek, to je predovšetkým jeho uvažovanie, jeho vzťahy a jeho konanie. A konanie, to sú dejiny. Akokoľvek vážne či bizarné sa nám môžu dejinné udalosti zdať, prezrádzajú hlbokú pravdu o človeku, o jeho životných úspechoch i peripetiách. A ak už človek nemá byť predmetom nášho záujmu – áno, aj na akademickej úrovni –, tak čo už potom?

Keby som na tomto mieste skončil, verím, že by táto stručná obhajoba stačila na vyslovenie mojej vďaky za tridsať rokov našej ružomerskej katedry histórie. Keďže však za trocha dekádami jej úspešného príbehu stojí nezanedbateľný počet

konkrétnych ľudí, chcem osobitne poďakovať najmä tým, ktorí sa na formovaní tohto jedinečného pracoviska podieľali počas posledného desaťročia. Pochopte sa spomeniem súčasného vedúceho katedry Miroslava Hutku, ako aj jeho predchodcu Jaroslava Nemeša. Im dvom, ako aj profesorom Pavlovi Marekovi a Davidovi Papajíkovi, patrí nielen veľká vďaka za rozvoj a stabilizáciu katedry v poslednom desaťročí, ale spolu s Jánom Golianom, Michalom Martákom, Petrom Olexákom a Annamáriou Adamčíkovou, taktiež za vedeckú etablovanosť časopisu Kultúrne dejiny. Sme naň na Katolíckej univerzite v Ružomberku právom hrdí. Je preto príhodné, že práve state týchto menovaných tvoria spolu s príspevkom nášho niekdajšieho zamestnanca a dlhoročného spolupracovníka Petra Šoltesa obsah tohto mimoriadneho čísla.

Samozrejme, zoznam ľudí, ktorým treba ďakovať za to, že dnes môžu naši študenti spoznávať pravdu o človeku v kontexte dejinných udalostí, nie je týmto výpočtom ukončený. Popri azda najdlhšie pôsobiacom členovi katedry Marekovi Babicovi, ktorý počas uplynulého desaťročia dbal o život katedry aj z pozície dekana fakulty, je na mieste spomenúť aj jedného zo služobne najmladších členov, Vladimíra Olejníka. Okrem nich by sme nemali zabúdať ani na kolegov z predchádzajúcich dvoch dekád (na čele so zakladajúcou vedúcou katedry, pani profesorkou Máriou Novotnou), na našich doktorandov či externých spolupracovníkov. Sú to mnohé mená a tváre, ktoré spoločne tvorili meno a tvár našej katedry.

Napokon, úprimná spomienka smeruje aj k trojici bývalých pedagógov – Ivanovi Chalupeckému, Petrovi Zmátlovi a Radomírovi Vlčekovi – s ktorými sme sa počas uplynulého desaťročia navždy rozlúčili. Ich podiel na formovaní Katedry histórie Filozofickej fakulty Katolíckej univerzity v Ružomberku je nepopierateľný. Spomíname na nich s úctou a vďačnosťou. A dovoľm si im popriať – aj s ohľadom na konfesijný charakter našej inštitúcie, na ktorej pôsobili – večné odpočinutie od nášho Pána.

Veď kde inde, ak nie na katolíckej univerzite, by mala byť katedra histórie otvorená aj skutočnosti, že ľudské dejiny sú v nemalej miere formované aj vzťahom človeka s Bohom. A to nielen v tom spirituálnom intrapersonálnom rozmere, ale taktiež aj v interpersonálnom (špecificky cirkevnom či kultúrnom) rozmere, ktorý je cez prizmu *fides et ratio* historikovi napokon omnoho lepšie zrozumiteľný. Nech sa našej katedre v tejto jej jedinečnej úlohe darí. Nech žije, rastie a prekvitá! Aspoň jedno ďalšie decénium. Veď ako sa môže čitateľ presvedčiť aj na stránkach tohto mimoriadneho čísla Kultúrnych dejín... je čo oslavovať, je za čo byť vďačný.

Samuel Štefan Mahút
dekan Filozofickej fakulty KU

Obsah / Contents

strana

Štúdie, články / Studies, Articles

Miroslav HUŤKA – Michal MARTÁK: Katedra histórie FF KU v Ružomberku (2016 - 2026)	6
David PAPAJÍK: K problematice panských sídel ve středověku a počátkem raného novověku na území střední Moravy / <i>On the issue of Manor Houses in the Middle Ages and Early Modern Age in the Territory of Central Moravia</i>	21
Jaroslav NEMEŠ: Ťažkosti uhorského študenta vo Wittenbergu. Štúdium Petra Türka z Levoče v rokoch 1578 až 1583 / <i>The Troubles of a Hungarian Student in Wittenberg : The Studies of Peter Türk of Levoča (1578 – 1583)</i>	39
Miroslav HUŤKA: Uhorskí mendikanti a osmanské nebezpečenstvo do konca 16. storočia / <i>Hungarian Mendicants and the Ottoman Threat to the Late Sixteenth Century</i>	67
Peter ŠOLTÉS: Od poddanstva k politickej participácii. Matej Frniak a politizácia vidieckeho obyvateľstva na Liptove v období revolúcie a neoabsolutizmu / <i>From Serfdom to Political Participation. Matej Frniak and the Politicization of Rural Areas in Liptov During the Period of Revolution and Neo-Absolutism</i>	90
Ján GOLIAN: Neprírodné príčiny úmrtia ako súčasť matričnej evidencie 19. storočia (prípadová štúdia farnosti Detva, 1861 – 1885) / <i>Unnatural Causes of Deaths as Recorded in 19th-Century Parish Registers (A Case Study of the Detva Parish, 1861 – 1885)</i>	114
Peter OLEXÁK: Španielska občianska vojna v publicistike Ladislava Novomeského / <i>The Spanish Civil War in the journalism of Ladislav Novomeský</i>	148

Štúdie, články / Studies, Articles

- Pavel MAREK: K problematice recepcie Československého katechizmu v českém církevním milieu 20. let 20. století / *The Reception of the Czechoslovak Catechism in the Czech Church Milieu of the 1920s* 165
- Annamária ADAMČÍKOVÁ: Kultúrny význam latinčiny v spore o jej postavenie v stredoškolskom vzdelávaní v 1. ČSR / *The Cultural Significance of Latin in the Debate over Its Position in Secondary Education in the First Czechoslovak Republic*..... 196

Naši autori / List of Contributors:

Prof. PhDr. David Papajík, Ph.D.; Univerzita Palackého v Olomouci; Filozofická fakulta, Katedra historie; CZ-779 00 Olomouc, Na Hradě 5; e-mail: <david.papajik@upol.cz>; ORCID: 0000-0001-9652-4789

doc. Mgr. Jaroslav Nemeš, Ph.D.; Univerzita Komenského v Bratislave; Pedagogická fakulta, Katedra histórie a didaktiky dejepisu; SK-813 34 Bratislava, Račianska 59; e-mail: <jaroslav.nemes@uniba.sk>; ORCID: 0000-0001-7015-6404

Mgr. Miroslav Hutka, Ph.D.; Katolícka univerzita v Ružomberku; Filozofická fakulta, Katedra histórie; SK-03401 Ružomberok, Hrabovská cesta 1B; e-mail: <miroslav.hutka@ku.sk>; ORCID: 0000-0001-8927-3539

doc. Peter Šoltés, Ph.D.; Historický ústav SAV, v.v.i.; SK-811 09 Bratislava, Klemensova 2522/19; email: <peter.soltes@savba.sk>; ORCID 0000-0003-3832-7108

doc. Mgr. Ján Golian, Ph.D.; Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach; Filozofická fakulta, Katedra histórie; SK-040 59 Košice, Moyzesova 9; email: <jan.golian@upjs.sk>; ORCID: 0000-0001-9756-9997

doc. PhDr. Peter Olexák, Ph.D.; Katolícka univerzita v Ružomberku; Filozofická fakulta, Katedra histórie; SK-034 01 Ružomberok, Hrabovská cesta 1B; e-mail: <peter.olexak@ku.sk>; ORCID ID: 0000-0002-3667-9612

prof. PhDr. PaedDr. Pavel Marek, Ph.D.; emeritus; Univerzita Palackého v Olomouci; Filozofická fakulta, katedra historie; CZ-771 80 Olomouc; Hradě 5; e-mail: <pavel.marek@upol.cz>; ORCID: 0000-0001-7578-0783

Mgr. Annamária Adamčíková, Ph.D.; Katolícka univerzita v Ružomberku; Filozofická fakulta, Katedra histórie; SK-034 01 Ružomberok, Hrabovská 1B; e-mail: <annamaria.adamcikova@ku.sk>; ORCID: 0009-0008-2214-6541

Katedra histórie FF KU v Ružomberku (2016 - 2026)

MIROSLAV HUŤKA – MICHAL MARTĚÁK

DOI: <https://doi.org/10.54937/kd.2026.17.Supp.6-20>

Čas zanecháva stopy nielen na ľuďoch, ale aj na inštitúciách. Katedra histórie Filozofickej fakulty Katolíckej univerzity v Ružomberku, ktorá vznikla v roku 1996,¹ sa v období rokov 2016 – 2026 dostala do svojho tretieho decénia. Kým v živote človeka je plynutie času spojené s dozrievaním a dospievaním, inštitúcie sa riadia inými zákonitostami a čas na nich zanecháva odlišné stopy. Ich podobu a smerovanie však určujú predovšetkým ľudia a práve prostredníctvom nich sa do ich vývoja premietajú okolnosti a procesy, ktoré nemožno vždy predvídať ani ovplyvniť. História našej katedry je preto výsledkom mnohostranných procesov, ovplyvňovaných pestrosťou ľudského života a vonkajšími okolnosťami. Je však pevne zakotvená v štruktúre Katolíckej univerzity, na jej Filozofickej fakulte, kde vytvára stabilné, konsolidované a tvorivé pracovisko.

Ako bolo vyššie spomenuté, inštitúcie tvoria predovšetkým ľudia a Katedra histórie FF KU v Ružomberku nie je výnimkou. Sú to najmä študenti, ktorí sú našou vizitkou a predstavujú zrkadlo nášho snaženia. Zo študentov je potrebné vyzdvihnúť najmä našich doktorandov, ktorí už v mnohých prípadoch dosiahli pozoruhodné vedecké úspechy a sme na nich patrične hrdí. Naši absolventi tvoria komunitu, ktorá šíri dobré meno pracoviska a celej Katolíckej univerzity. Okrem nich však časť akademickej obce a akúsi „chrbtovú kosť“ tvoria aj pedagogickí pracovníci. Ich úspechy nielen v pedagogickej, ale aj vo vedecko-výskumnej práci tvoria základ fungovania a existencie katedry. Kolektív vytvára atmosféru na pracovisku, ktorá sa premieta nielen do vzdelávacej, ale aj do vedeckej činnosti. Na poli vedy katedra zaznamenala množstvo úspechov, za ktoré treba spomenúť najmä úspešné granty, konferencia, monografie a štúdie, no najmä vedecký časopis *Kultúrne dejiny*, ktorý je našim dôležitým produktom.

Personálne zabezpečenie Katedry histórie FF KU v Ružomberku v rokoch 2016 – 2026

Počet interných aj externých pracovníkov katedry histórie v období rokov 2016 až 2026 bol pomerne premenlivý. Práve na začiatku tretieho decénia katedra vstúpila do obdobia postupného znižovania počtu interných členov katedry. Dôvody boli najmä ekonomické a súviseli s postupnou zmenou spôsobu financovania univerzitného školstva na Slovensku. Príčiny však boli aj osobné, keď niektorí kolegovia odchádzali za inými výzvami. V roku 2016 mala katedra histórie

¹ 20. výročie katedry. In *Kultúrne dejiny*, 2016, suppl., s. 2; NEMEŠ, Jaroslav (ed.) *Dvadsať rokov Katedry histórie Filozofickej fakulty Katolíckej univerzity v Ružomberku*. Ružomberok : VERBUM – vydavateľstvo KU, 2016, s. 6 – 15.

desať interných členov, no a v roku 2026 ich má už len šesť. Samozrejme, nie je to uspokojivý stav, no finančné možnosti fakulty sú stále napäté. Do budúcnosti však možno perspektívne dúfať v zlepšovanie situácie. Personálne najnáročnejším obdobím pre katedru boli rok 2016 a roky 2022 a 2023, keď sme sa museli vysporiadať so zložitejšou personálnou problematikou a hlavne s problémom garančného zabezpečenia študijných programov.

Rovnako treba pripomenúť, že v období posledného decénia boli dvaja členovia katedry v „službe“ celej fakulty. Doc. Mgr. Marek Babic, PhD. od decembra 2015 do marca 2023 zastával dve funkčné obdobia úrad dekana Filozofickej fakulty Katolíckej univerzity v Ružomberku a v rovnakom období PhDr. Michal Marťák, PhD. podobne dve funkčné obdobia úrad prodekana Filozofickej fakulty Katolíckej univerzity v Ružomberku pre financie a rozvoj, následne úrad prodekana pre vedu a doktorandské štúdium. Pre katedru to bolo obdobie, v ktorom sa musela popasovať s výzvami so zmenšeným počtom pracovníkov.

Žiaľ, niektorí kolegovia nás v tomto treťom desaťročí aj predišli do večnosti a s úctou a vďakou na nich spomíname. V júni 2020 nás navždy opustil Dr. h. c. doc. PhDr. Ivan Chalupecký, jeden zo zakladajúcich členov našej katedry, v marci 2022 náš kolega Mgr. Peter Zmátlo, PhD. a v auguste 2025 ďalší náš kolega doc. PhDr. Radomír Vlček, CSc. Všetci boli dôležitými členmi nášho kolektívu a svojou prácou, radami a názormi formovali nielen našu katedru. Česť ich pamiatke. Napriek týmto stratám a smutným udalostiam sa katedra histórie naďalej snaží rozvíjať pozitívnym smerom a neustále zvyšuje kvalitu vedeckých výstupov a pedagogickej činnosti.

Obdobie posledných desiatich rokov bolo poznačené aj zmenou na mieste vedúceho katedry, ktorým sa v roku 2017 po doc. Mgr. Jaroslavovi Nemešovi, PhD. stal Mgr. Miroslav Huška, PhD., pričom zástupcom vedúceho katedry bol celý čas až do roku 2022 Mgr. Peter Zmátlo, PhD.

Katedra v poslednom období prijala dvoch nových zamestnancov a veríme, že tento trend bude pokračovať aj v nasledujúcom období. Personálne treba posilniť najmä novoveké a najnovšie dejiny, kde by bolo potrebné uvažovať o rozdelení dejín po roku 1918 na dve prednáškové obdobia „do“ a „po“ roku 1945.

Interní členovia Katedry histórie FF KU v Ružomberku v rokoch 2016 – 2026:

Mgr. Annamária Adamčíková od septembra 2025
doc. Mgr. Marek Babic, PhD. od októbra 1997
Mgr. Ján Golian, PhD. od augusta 2019 do júna 2023
Mgr. Miroslav Huška, PhD. od októbra 2000
prof. PhDr. PaedDr. Pavel Marek, PhD. do decembra 2016
PhDr. Michal Marťák, PhD. od novembra 2009 (externe od októbra 2005)
doc. Mgr. Jaroslav Nemeš, PhD. do júna 2019
Mgr. et Mgr. Vladimír Olejník, PhD. od septembra 2023
doc. PhDr. Peter Olexák, PhD. od septembra 2005
prof. PhDr. David Papajík, PhD. do augusta 2023
doc. Mgr. Peter Šoltés, PhD. do februára 2016
doc. PhDr. Radomír Vlček, CSc. do júna 2019 (†)
Mgr. Peter Zmátlo, PhD. do marca 2022 (†)

Externí spolupracovníci Katedry histórie FF KU v Ružomberku v rokoch 2016 – 2026:

Mgr. Tomáš Godiš, PhD. od októbra 2009

Mgr. Ján Golian, PhD. od septembra 2014

Mgr. et Mgr. Pavol Gabriel Hunčaga, PhD. do júna 2021

Mgr. Rastislav Molda od 2017 do júna 2020

Mgr. Kristína Oravcová od septembra 2020 do júna 2023

PhDr. Marián Soják, PhD. od januára 2017

PhDr. Vítazoslav Struhár do decembra 2016

doc. Mgr. Peter Šoltés, PhD. do júna 2020

Mgr. Viliam Vaš od februára 2020

doc. Mgr. Eugen Zelenák, PhD. od februára 2010

PaedDr. Jozef Zentko, PhD. od októbra 2008

prof. PhDr. ThDr. Peter Zubko, PhD. od septembra 2007

Vedecké úspechy členov Katedry histórie FF KU v Ružomberku v rokoch 2016 – 2026

Jednou z hlavných úloh pracovníkov katedry je rozvíjanie historickej vedy. Katedra histórie FF KU v Ružomberku sa môže pochváliť množstvom vedeckých úspechov. Aj napriek pomerne skromnému počtu pracovníkov členovia katedry dosahujú pozoruhodné úspechy, čoho dôkazom sú úspešné granty na národnej aj medzinárodnej úrovni, členstvo vo vedeckých radách rôznych inštitúcií, vystúpenia na konferenciách a prednáškach, vedecké mobility alebo ocenenia práce rôznymi inštitúciami a iné.

V uplynulom období sme sa podieľali na niekoľkých vedeckých výstupoch medzinárodnej úrovne, ako boli napr. konferencie spojené s našim časopisom *Kultúrne dejiny*. Veľmi pekným podujatím bolo tiež stretnutie študentov našej fakulty a členov Výboru SHS pri HÚ SAV, ktoré sa konalo na fakulte 15. marca 2017. Okrem výboru SHS sa na tomto stretnutí zúčastnili ako prednášajúci Mária Hlavačková, Ján Lukačka, Peter Bystrický a Viliam Kratochvíl. Treba taktiež spomenúť podujatie pri príležitosti 110. výročia černovskej tragédie, na ktorom napr. vystúpil Roman Holec, Róbert Letz a iní. Zorganizovaných podujatí bolo veľké množstvo a zoznam tých najdôležitejších je súčasťou tejto kapitoly.

Spomenúť treba taktiež, že katedra sa pravidelne podieľa na organizovaní konferencie doktorandov, ktorá sa spravidla koná na konci kalendárneho roka. Vystupujú na nej doktorandi z Filozofickej fakulty, ale aj z iných fakúlt nielen Katolíckej univerzity v Ružomberku, ale aj študenti z univerzít zo Slovenska, z Poľska a podobne. Z týchto konferencií veľmi často vychádza aj zborník príspevkov s názvom *Aktuálne otázky výskumu humanitných vied*, kde členovia katedry recenzujú historické príspevky. Od roku 2024 je toto podujatie známe pod názvom Medzinárodná interdisciplinárna doktorandská konferencia DOKOR a príspevky sú súčasťou recenzovaného zborníka.

Veľmi úspešným projektom katedry je aj prednáškový cyklus našich úspešných absolventov najmä doktorandského štúdia, ktorý katedra pravidelne organizuje dvakrát za semester. Takéto podujatia sú veľmi dôležité pre motiváciu našich študentov zlepšovať sa, no rovnako aj pre spätnú väzbu, ktorá je veľmi cenná najmä pre náš pedagógov.

Velkým úspěchom členov katedry v tomto období boli aj úspešné habilitačné konania, ktoré sa uskutočnili v roku 2017. Bolo to habilitačné konanie PhDr. Petra Olexáka, PhD., ktoré sa uskutočnilo 6. marca 2017 na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove a habilitačné konanie Mgr. Mareka Babica, PhD., ktoré sa konalo 27. apríla 2017 na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Všetci sme sa úspechu našich kolegov potešili.

Členovia katedry boli úspešní aj v mnohých zahraničných, ale aj domácich grantoch, pričom treba vyzdvihnúť veľmi dobrú spoluprácu Katolíckej univerzity v Ružomberku s Nanovic Institute, Notre Dame University (USA). Zoznam tých najdôležitejších projektov je obsiahnutý na konci tejto kapitoly.

Niekoľko štatistických čísel: členovia katedry v období rokov 2016 – 2025 vystúpili na 141 vedeckých podujatiach (konferenciách, kolokviách a workshopoch), z toho 55 bolo zahraničných. Na katedre histórie bolo usporiadaných 29 hosťovských prednášok, z toho bolo desať zahraničných, a podarilo sa nám zorganizovať alebo spoluorganizovať 26 vedeckých podujatí väčšinou s medzinárodnou účasťou.

Treba však pripomenúť, že v marci 2020 vypukla pandémia Covid-19, čo sa negatívne odrazilo aj vo vedeckej činnosti na katedre. Z dôvodu karantény sme boli nútení zrušiť alebo odložiť plánované podujatia, ako napr. plánovanú konferenciu Nesvoboda, despoce a totalitarismus v kultúre a v kultúrnych dejinách, ktorú sme boli nútení presunúť na rok 2021, nerealizovali sa exkurzie a podobne.

Mnohí členovia katedry získali aj veľmi pekné ocenenia za svoju prácu. Napr. pri príležitosti sviatku Dňa učiteľov v roku 2023 získal ocenenie primátora mesta Ružomberok JUDr. Ľubomíra Kubáňa Pamätný list za vynikajúce výsledky v oblasti výchovno-vzdelávacieho procesu Mgr. Miroslav Hučka, PhD. a v roku 2024 rovnaké ocenenie doc. Mgr. Marek Babic, PhD. Ďalej Cenou dekana FF KU v Ružomberku za vynikajúcu pedagogickú činnosť bol v roku 2018 ocenený PhDr. Marián Soják, PhD., ďalej v roku 2023 doc. PhDr. Peter Olexák, PhD., v roku 2024 Mgr. et Mgr. Vladimír Olejník, PhD. a napokon v roku 2025 PhDr. Michal Marták, PhD.

Na záver je potrebné spomenúť aj časopis Kultúrne dejiny, na ktorom pracuje naša katedra už od roku 2010 a vychádza pravidelne trikrát do roka. Práca na tomto projekte je veľmi náročná a redaktorom odčerpáva veľké množstvo ich tvorivej energie, a preto im patrí naša veľká vďaka. Z redakcie je potrebné spomenúť najmä: doc. Mgr. Jaroslava Nemeša, PhD., Mgr. Petra Zmátla, PhD., prof. PhDr. Davida Papajka, PhD., Mgr. Jána Goliana, PhD., PhDr. Michala Martáka, PhD. a najnovšie doc. PhDr. Petra Olexáka, PhD., Mgr. Annamáriu Adamčíkovú, ktorí svojou prácou asi najviac prispeli k rozvoju tohto projektu. Časopis si našiel veľké množstvo čitateľov a ešte väčšie množstvo prispievateľov, je evidovaný v prestížnych databázach, ako napr. ERIH Plus alebo Scopus. Naším cieľom je však jeho evidovanie v databáze Web of Science a veríme, že sa tento cieľ v krátkom čase podarí naplniť.

Organizácia a spoluorganizácia vedeckých podujatí v rokoch 2016 – 2025

Názov: Černovská tragédia. Medzinárodná vedecká konferencia pri príležitosti 110. výročia černovských udalostí

Typ: vedecká konferencia pri príležitosti 110 výročia Černovskej tragédie

Zodpovedný organizátor: Mgr. Peter Zmátlo, PhD. (Katedra histórie FF KU v Ružomberku)

Spoluorganizátor: Mesto Ružomberok

Dátum: 27. októbra 2017

Miesto: Ružomberok, Kultúrny dom A. Hlinku (kinosála)

Názov: Stav a perspektívy výskumu kultúrnych dejín v strednej Európe

Typ: Medzinárodný odborný seminár (zúčastnilo sa ho sedemnást prihlásených odborníkov zo SR, ČR, Poľska a Maďarska a ďalší jedenásti hostia)

Zodpovední organizátori: doc. Mgr. Jaroslav Nemeš, PhD. a Mgr. Peter Zmátlo, PhD.

Spoluorganizátor: Katedra histórie FF KU, Spolok historikov v Ružomberku, redakcia časopisu Kultúrne dejiny, Slovenská historická spoločnosť pri SAV a Historický ústav SAV v Bratislave

Dátum: 7. až 8. septembra 2017

Miesto: FF KU v Ružomberku Katedra histórie

Názov podujatia: Spolky – 100 let (1861 – 1961)

Typ podujatia: vedecká konferencia

Zodpovedný organizátor: doc. Dr. Ing. Václav Liška

Organizátor: Katedra spoločenských vied, Fakulta stavební, ČVUT v Praze a Katedra histórie Filozofickej fakulty KU v Ružomberku

Dátum: 6. – 7. septembra 2018

Miesto: Katedra spoločenských vied, Fakulta stavební, ČVUT v Praze, (6. septembra) a Národný památník na Vítkově (7. septembra 2018)

Názov podujatia: Spiš a rok 1918

Typ podujatia: vedecká konferencia

Zodpovedný organizátor: Mgr. Peter Zmátlo, PhD. (poverený výborom Spišského dejepisného spolku v Levoči)

Dátum: 24. novembra 2018

Miesto: Veľký župný dom, Levoča

Názov podujatia: 700. výročia udelenia mestských privilégií Ružomberku

Typ podujatia: vedecký seminár

Zodpovedný organizátor: Mgr. Miroslav Huťka, PhD.

Dátum: 7. novembra 2018

Miesto: Filozofickej fakulty KU v Ružomberku

Názov podujatia: Nové trendy vo výskume dejín antiky

Typ podujatia: medzinárodná vedecká konferencia

Zodpovedný organizátor: doc. Mgr. Marek Babic, PhD.

Dátum: 26. – 27. júna 2019

Miesto: Filozofickej fakulty KU v Ružomberku

Názov podujatia: Florián Tománek – kňaz, politik, publicista

Typ podujatia: Konferencia v rámci riešenia projektu VEGA 1/0035/17 Florián Tománek – kňaz, politik, publicista

Zodpovedný organizátor: doc. PhDr. Peter Olexák, PhD.

Dátum: 26. septembra 2019
Miesto: Filozofickej fakulty KU v Ružomberku

Názov podujatia: Kult v dejinách
Typ podujatia: medzinárodná vedecká konferencia
Zodpovedný organizátor: Mgr. Peter Zmátlo, PhD.
Dátum: 11. – 12. novembra 2019
Miesto: Filozofická fakulta Katolíckej univerzity v Ružomberku
Organizátor: Katedra histórie Filozofickej fakulty Katolíckej univerzity v Ružomberku a Česká spoločnosť pro slavistickú, balkanistickú a byzantologickú studia, z. s.

Názov podujatia: Vendelín Jankovič – jezuitský kňaz, misionár a mučeník za jednotu kresťanov
Typ podujatia: vedecká konferencia
Zodpovedný organizátor: prof. ThDr. RNDr. Ladislav Csontos SJ, PhD. a Mgr. Mária Papčová
Spoluorganizátor: Katedra histórie FF KU v Ružomberku, Mgr. Peter Zmátlo, PhD.
Dátum: 15. októbra 2021
Miesto: Univerzitná knižnica KU v Ružomberku

Názov podujatia: Nesvoboda, despoce a totalitarismus v kultúre a v kultúrnych dejinách
Typ podujatia: medzinárodná vedecká konferencia
Zodpovedný organizátor: Česká spoločnosť pro slavistickú, balkanistickú a byzantologickú studia, Filozofická fakulta Katolíckej univerzity v Ružomberku, Historický ústav AV ČR, Slovanský ústav AV ČR, Historický ústav Filozofickej fakulty Masarykovi univerzity, Ústav východoevropských štúdií FF Univerzity Karlovi a Sdružení moravských pracovišť AV ČR.
Dátum: 20. – 22. októbra 2021
Miesto: Archeologický ústav AV ČR, Brno, Česká republika

Názov podujatia: Epidémia v dlhom 19. storočí
Typ podujatia: Workshop
Zodpovedný organizátor: Katedra histórie FF KU v Ružomberku, Mgr. Ján Golian, PhD.
Dátum: 21. november 2022
Miesto: Filozofickej fakulty Katolíckej univerzity v Ružomberku.

Názov podujatia: V šľapajach svätého Františka z Assisi
Typ podujatia: medzinárodná vedecká konferencia
Zodpovedný organizátor: Ústav pamäti národa a Františkánska rodina na Slovensku; Filozofická fakulta Katolíckej univerzity v Ružomberku
Dátum: 20. novembra 2023
Miesto: Filozofická fakulta Katolíckej univerzity v Ružomberku.

Názov podujatia: Podujatia pri príležitosti 180. výročia narodenia Štefana Mišíka
Typ podujatia: workshop študentov gymnázií.

Zodpovedný organizátor: Miestny odbor Matice Slovenskej Spišská Nová Ves, Cirkevné gymnázium Štefana Mišíka v Spišskej Novej Vsi (odborná garancia, lektor: Mgr. et Mgr. Vladimír Olejník, PhD.)
Dátum konania: 1. decembra 2023
Miesto: Spišská Nová Ves

*Účasť členov katedry histórie v medzinárodných projektoch
(riešiteľ/hlavný riešiteľ) v rokoch 2016 – 2025*

Pavel Marek
Názov projektu: Biskup Gorazd – teolog, organizátor, človek
Názov grantovej schémy: Grantová agentura České republiky (GAČR) č. 16-01723S
Trvanie: 2016-2019
Hlavný riešiteľ: Prof. PhDr. Pavel Marek, PhD.

Peter Olexák, Marek Babic
Názov projektu: Reception and reflection of values of Antiquity in the Christian culture of the West.
Názov inštitúcie: Outreach Platform for CEE Research Network on Christian Culture, ID# 443.20132320
Doba trvania: 2013-2017
Hlavný riešiteľ: Mgr. Pavol Labuda, PhD.

Marek Babic
Názov inštitúcie: CLAYSS (Centro Latinamericano de aprendizaje y servicio solidario)
Názov projektu: Service-Learning Capacity Building Program for Higher Education,
Doba trvania: 2016 – 2017
Spoluriešiteľ: Mgr. Marek Babic, PhD.

David Papajík
Názov projektu: Albert ze Šternberka. Magdeburský arcibiskup, schwerinský a litomyšľský biskup, duchovní, diplomat, zakladatel a mecenáš č. FPVC2017/13
Názov inštitúcie: Fond na podporu vědecké činnosti FF UP v Olomouci,
Doba trvania: 2017-2021
Hlavný riešiteľ: prof. PhDr. David Papajík, PhD.

David Papajík
Názov projektu: Akademické dějiny Šternberka č. SPP90210291
Názov inštitúcie: Univerzita Palackého v Olomouci a město Šternberk
Doba riešenia: 2017-2021,
Hlavný riešiteľ: prof. PhDr. David Papajík, PhD.

David Papajík
Názov projektu: Rodové strategie české a moravské šlechty ve 14.-15. století
Názov inštitúcie: Fond na podporu vědecké . činnosti FF UP v Olomouci,
Doba trvania: 2016-2018

Spoluriešiteľ: prof. PhDr. David Papajík, PhD.

David Papajík

Názov projektu: Majetkové stratégie šľachty na Moravě ve 14. a 15. století

Názov inštitúcie: SGS FF UP v Olomouci

Číslo projektu: IGA_FF_2019_004

Doba riešenia: 2019-2021

Spoluriešiteľ: prof. PhDr. David Papajík, PhD.

Marek Babic

Názov projektu: The Contribution of 'Peripheries Research' to European Studies.

Názov inštitúcie: Nanovic Institute, Notre Dame University, USA,

Doba riešenia: 2023-2025

Hlavný riešiteľ: doc. Mgr. Marek Babic, PhD.

Ján Golian

Názov projektu: Peripheries Research“ to European Studies (2022 – 2023).

Názov inštitúcie: Nanovic Institute, Notre Dame University, USA,

Doba riešenia: 2023-2025

Hlavný riešiteľ: Prof. Clemens Sedmak, Ph.D.

Ján Golian

Názov projektu: The Great Leap project. Multidisciplinary approaches to health inequalities, 1800-2022

Názov inštitúcie: COST

Doba riešenia: 2023-2026

Hlavný riešiteľ: Prof. Angélique Janssens

Peter Olexák

Názov projektu: Resilience and Recovery

Názov inštitúcie: Nanovic Institute, Notre Dame University, USA,

Číslo projektu: n. 40779675

Doba riešenia: 2023-2024

Hlavný riešiteľ: Mgr. Samuel Štefan Mahút, PhD.

Miroslav Hučka

Názov projektu: The Resilience of Mendicant Orders to the Ottomans in 15th and 16th Century in Hungary

Názov inštitúcie: Nanovic Institute, Notre Dame University, USA,

Doba riešenia projektu 2025-2026

Zodpovedný riešiteľ: Mgr. Miroslav Hučka, PhD.

Michal Marták

Názov projektu: Social polarization in Slovakia: an in-depth examination of three key aspects (religion, minorities, historical memory)

Názov inštitúcie: Nanovic Institute, Notre Dame University, USA,

Doba riešenia projektu 2025-2026

Zodpovedný riešiteľ: prof. Mgr. Terézia Rončáková, PhD.

Účasť členov katedry histórie v domácich projektoch

APVV

Vladimír Olejník

Názov inštitúcie: APVV

Názov projektu: Úloha slovenčiny v Uhorsku v ranom novoveku

Číslo projektu: APVV-20-0598

Doba riešenia: 2021-2024

Hlavný riešiteľ: prof. Martin Homza, Dr.

VEGA

Michal Marťák, Peter Zmátlo

Názov projektu: Martin Mičura – politik a právnik

Názov grantovej schémy: VEGA č. 1/0514/15

Trvanie: 2015 – 2017

Zodpovedný riešiteľ: PhDr. Michal Marťák, PhD.

Peter Olexák, Peter Zmátlo

Názov projektu: Florián Tománek – kňaz, politik, publicista

Názov grantovej schémy: VEGA č. 1/0035/17

Trvanie: 2017 – 2019

Zodpovedný riešiteľ: doc. PhDr. Peter Olexák, PhD.

Jaroslav Nemeš

Názov projektu: Založenie Uhorskej kaplnky v Cáchach kráľom Ľudovítom I. (1360)

Názov grantovej schémy: VEGA č. 1/0287/17

Trvanie: 2017 – 2019

Zodpovedný riešiteľ: doc. Mgr. Jaroslav Nemeš, PhD.

Miroslav Huťka, David Papajík, Gabriel Hunčaga

Názov projektu: Žobravé rehole a stredoveké mestá

Názov grantovej schémy: VEGA č. 1/0482/19

Trvanie: 2019 – 2021

Zodpovedný riešiteľ: doc. Mgr. Miroslav Huťka, PhD.

Michal Marťák, Ján Golian, Peter Zmátlo

Názov projektu: Karol Anton Medvecký – kňaz a politik

Názov grantovej schémy: VEGA č. 1/0677/19

Trvanie: 2019 – 2021

Zodpovedný riešiteľ: PhDr. Michal Marťák, PhD.

Peter Olexák, Michal Marťák

Názov projektu: Andrej Cvinček – kňaz a politik

Názov grantovej schémy: VEGA č. 1/0345/20

Trvanie: 2020 – 2022

Zodpovedný riešiteľ: doc. PhDr. Peter Olexák, PhD.

Ján Golian

Názov projektu: Epidémie a protiepidemiologické opatrenia na území Slovenska v dlhom 19. storočí

Názov grantovej schémy: VEGA č. 1/0397/21

Trvanie: 2021 – 2024

Zodpovedný riešiteľ: Mgr. Ján Golian, PhD.

KEGA

Marek Babic

Názov projektu: Inovatívne učebné pomôcky pre pripravované medziodborové štúdium „história - klasické jazyky“. Diseminácia didakticko-propagačných výstupov o civilizácii antického Ríma v širšom kultúrnom kontexte

Názov grantovej schémy: KEGA 008UK-4/2018

Trvanie: 2018 – 2020

Zodpovedný riešiteľ: doc. Mgr. Marek Babic, PhD.

Vladimír Olejník

Názov projektu: E-learning ako inovatívna forma univerzitného a celoživotného vzdelávania v odbore slovenské dejiny č. II

Názov grantovej schémy KEGA 027UK-4/2022

Trvanie: 2022-2024

Zodpovedný riešiteľ: prof. PhDr. Martin Homza, PhD.

Marek Babic, Miroslav Hučka, Vladimír Olejník,

Názov projektu: Tvorba podcastovej relácie o dejinách a kultúre neskoršej antiky

Názov grantovej schémy KEGA č. 005KU-4/2023

Trvanie: 2023-2025

Zodpovedný riešiteľ: doc. Mgr. Marek Babic, PhD.

Vzdelávanie na Katedre histórie FF KU v Ružomberku v rokoch 2016 – 2026

Dôležitou náplňou práce katedry je aj pedagogická činnosť. Študenti, ktorí sa hlásia na štúdium na Katedru histórie FF KU v Ružomberku, sú zapájaní do činnosti celého pracoviska. Spolu s pedagógmi vytvárajú pozitívne prostredie a atmosféru, ktorá rozvíja tvorivú a pedagogickú činnosť. Počty študentov, ktorí sa hlásia na študijné programy ponúkané katedrou histórie, rovnako prekonal v predchádzajúcom období pomerne dramatický vývoj. Veľmi intenzívne obdobie sa skončilo v rokoch 2013 – 2014, keď sme zaznamenali pomerne dramatický prepád záujmu o štúdium na celej fakulte. Po krátkom období stagnácie prišlo obdobie postupného nárastu záujmu o štúdium, ktoré sa začalo v tzv. postcovidovom období. V súčasnosti je záujem o štúdium pomerne pozitívny a do prvého ročníka bakalárskeho štúdia sa hlási približne štyridsať študentov na všetky študijné programy a kombinácie.

Vzdelávacia činnosť je kauzálna závislá na študijných programoch. Katedra histórie FF KU v Ružomberku poskytuje ku koncu roka 2025 trinásť študijných programov vo všetkých troch stupňoch štúdia. Tradične najväčší záujem je o študijný odbor učiteľstvo histórie v kombinácii, za ktorým nasleduje jednodoboro-

vá história. Práve v roku 2025 sa nám podarilo akreditovať študijný program učiteľstva človek a spoločnosť v bakalárskom aj v magisterskom stupni. Zároveň pripravujeme akreditáciu študijného programu jednodoborová história a žurnalistika a rozširujúce štúdium učiteľstva človek a spoločnosť, čím chceme ešte viac zatraktívniť štúdium na našej katedre.

So študijnými programami veľmi úzko súvisí proces akreditácie. Je to slovo, ktoré v akademickom prostredí všeobecne vyvoláva „alergické“ reakcie. Za tridsať rokov existencie katedry sme akreditáciu zvládli mnohokrát, no posledné roky sú obdobím, keď sa tento proces (alebo proces reakreditácie, zosúladovania a podobne) opakuje skoro s dvojročnou periodicitou.

V roku 2015 sa ukončila komplexná akreditácia vysokých škôl v SR pod gesciou tzv. Akreditačnej komisie. Následne v roku 2018 MŠVVaŠ SR zriadila Akreditačnú agentúru pre vysoké školy (ďalej SAAVŠ), ktorá rozbehla tzv. zosúladovanie študijných programov so štandardmi pre študijné programy, ktoré sa muselo ukončiť do 31. augusta 2022. Následne do konca roku 2022 musel celá KU v Ružomberku podať žiadosť na SAAVŠ o posúdenie súladu vnútorného systému zabezpečovania kvality podľa §24 zákona č. 269/2018 Z. z. Na základe tejto žiadosti univerzitu navštívila pracovná skupina SAAVŠ, ktorá 6. decembra 2023 zavítala aj na našu fakultu a prebehlo naozaj podrobné skúmanie procesov aj s „hlbkovým“ rozhovorom s garantmi a študentmi na histórii. Tieto procesy sa skončili 11. apríla 2024, keď SAAVŠ vydala rozhodnutie, že Katolícka univerzita v Ružomberku je oprávnená vytvárať, uskutočňovať a upravovať študijné programy v určených študijných odboroch a stupňoch, medzi ktorými bol aj odbor 15. historické vedy. Súladný systém umožnil, aby rektor univerzity už v roku 2019 schválil katedre akreditáciu nového študijného programu rozširujúceho štúdia učiteľskej histórie a v roku 2025 opäť rektor KU schválil akreditáciu študijného programu učiteľstva človek a spoločnosť, ktorý vznikol v súvislosti s kurikulárnou reformou základného školstva v SR. Za úspech v tomto zložitom a administratívne veľmi náročnom procese je potrebné poďakovať všetkým kolegom a najmä vedeniu našej fakulty.

Opäť niekoľko štatistických údajov: na Katedre histórie FF KU v Ružomberku bolo od roku 2016 do roku 2025 v bakalárskom stupni štúdia obhájenej spolu 56 záverečných prác, z toho jednodoborových bakalárskych prác bolo 19. V magisterskom stupni bolo obhájenej 51 záverečných prác, z toho jednodoborových diplomových prác bolo 24. Rozširujúce štúdium úspešne ukončilo obhajobou záverečných prác 45 študentov. V doktorandskom stupni bolo úspešne obhájenej 11 doktorandských prác.

Šikovnosť našich študentov bola potvrdená aj viacerými oceneniami. Napríklad v decembri 2021 Mesto Ružomberok ocenilo študentku Katedry histórie FF KU Bc. Annamáriu Adamčíkovú za mimoriadne výsledky a aktivitu za predchádzajúci akademický rok. Cenou dekana FF KU v Ružomberku bol napr. v roku 2022 ocenený študent katedry histórie Bc. Martin Junek a ďalší. Mnohí naši študenti zároveň pôsobia v samosprávnych orgánoch univerzity, ako napr. v Akademickom senáte Katolíckej univerzity alebo v disciplinárnej komisii fakulty a podobne.

Netreba zabúdať na to, že katedra v rámci svojho štandardného študijného programu ponúka aj dve exkurzie, z toho jednu v bakalárskom a jednu v magisterskom stupni. Okrem poznávania pri nich ide aj o teambuilding. Čo to kon-

krétne znamená, vedľa len účastníci týchto akcií. Žiaľ, v roku 2020 v dôsledku pandémie Covid—19 sme museli exkurziu na krátky čas zrušiť a boli obnovené až v roku 2023. Ich zoznam je súčasťou tejto kapitoly. Študenti našej katedry pravidelne organizujú rôzne spoločenské akcie, medzi ktoré je možné spomenúť napr. katedrovce, súkromné exkurzie a podobne.

*Študijné programy realizované na Katedre histórie FF KU
v Ružomberku v roku 2026*

Bakalárske študijné programy (Bc.)

História jednodborová

História medziodborová (Anglistika a amerikanistika)

História medziodborová (Filozofia)

Učiteľstvo histórie v kombinácii

Magisterské študijné programy (Mgr.)

História jednodborová

História medziodborová (Anglistika a amerikanistika)

História medziodborová (Filozofia)

Učiteľstvo histórie v kombinácii

Učiteľstvo histórie – Rozširujúce štúdium

Študijné programy spájajúce prvý a druhý stupeň (Mgr.)

Učiteľstvo vzdelávacej oblasti človek a spoločnosť

Doktorandské štúdium (PhD.)

História (interné štúdium)

História (externé štúdium)

Obhájené dizertačné práce na Katedre histórie FF KU v Ružomberku v rokoch 2016 – 2025

1.	Meno	Názov	Miesto narodenia	Dátum obhajoby
2.	Mgr. Pavol Lukáč	Slovenská iredenta v zahraničí a jej publikačné aktivity v medzivojnovom období (1918 - 1938)	Bardejov	24. augusta 2017
3.	Mgr. Lukáš Tkáč	Vývoj majetkových pomerov v Liptove a na Orave v 14. – 16. storočí	Dolný Kubín	24. augusta 2017
4.	Mgr. Matej Maruňiak	Osobnosť Jana Šrámka v tlači HSLS v rokoch 1918 - 1945	Banská Bystrica	23. augusta 2018
5.	Mgr. Monika Tatáriková	Rola Jána Jiskru z Brandýsa v uhorskej politike v polovici 15. storočia	Banská Bystrica	23. augusta 2018
6.	Mgr. Peter Baláž	Genéza stredovekého Nitrianska	Nová Baňa	26. augusta 2020
7.	Mgr. Tomáš Pastucha	Úloha Jána Huňadyho v uhorskej politike polovice 15. storočia	Ružomberok	24. augusta 2022
8.	Mgr. Patrik Griger	Spišská kapitula a jej kanonici v čase národného obrozenia (1780 – 1848)	Ružomberok	23. augusta 2023

9.	Mgr. Stanislav Žlnay	Pôsobenie biskupa Pavla Jantauscha pri budovaní a riadení Apoštolskej administratúry v Trnave (1922 - 1947)	Želiezovce	22. augusta 2024
10.	Mgr. Matej Tarka	Slovenskí legionári v Rusku 1914 – 1920	Čadca	22. augusta 2024
11.	Mgr. Samuel Červeňanský	Moderné historické interpretácie konca rímskej antiky v strednom Podunajsku	Myjava	26. augusta 2024
12.	Mgr. Katarína Jančová	Dobový obraz spoločnosti v zrkadle protestantských smútočných tlačí na území Slovenska (1700-1850)	Ružomberok	19. augusta 2025

Rigorózne práce obhájené na Katedre histórie FF KU v Ružomberku v rokoch 2016-2025

1.	Meno	Názov	Miesto narodenia	Dátum obhajoby
2.	Mgr. Andrea Tichá	Obraz verejno-politického života v meste Brezno nad Hronom a jeho okolí v 30. rokoch 20. storočia	Brezno	23. augusta 2019
3.	Mgr. Andrej Janoták	Bitka o Gallipoli: Vylodenie v Zátok Anzac vo svedectvách austrálskych a novozélandských vojakov	Dolný Kubín	26.08.2020
4.	Mgr. Ondrej Šály	Cirkevné a hospodárske dejiny obce Trnie v ranom novoveku	Nitra	25.08.2021
5.	Mgr. Albert Komárek	Omezování činnosti římskokatolické církve ve vybraných regionech královéhradecké diecéze v 50. letech 20. století ve světle hlášení církevních tajemníků	Hradec Králové	01.06.2022
6.	Mgr. Jana Hadryová	140 rokov Základnej školy sv. Vincenta v Ružomberku	Krompachy	18.08.2025

Exkurzie zorganizované Katedrou histórie FF KU v Ružomberku v rokoch 2016 – 2025

2017

Praha

Organizátor: Michal Marťák, Miroslav Huťka

Konanie: 22. – 26. apríla 2017

Program: Vyšehrad, Sprevádzanie po meste, Muzeum Karlova mostu, Valdštejnský palác, Petřín, Strahov, Pražský hrad, Břevnov, Vítkov, Národní památník hrdinů heydrichiady.

2018

Stredoslovenské banské mestá

Organizátor: Miroslav Huťka, Michal Marťák

Konaie: 23. – 26. apríla 2018

Program: Zvolen (zámok, Pustý hrad), Banská Štiavnica (sprevádzanie, Kammerhof, Starý Nový zámok), Kremnica (Kremnický zámok, Múzeum mincí a medailí,

Kremnická mincovňa), Banská Bystrica (sprevádzanie, Matejov dom, Múzeum SNP)

2019

Praha

Organizátor: Michal Marták, Miroslav Huška

Konanie: 9. – 13. mája 2019

Program: Vyšehrad, Sprevádzanie po meste, Muzeum Karlova mostu, Valdštejnský palác, Petřín, Strahov, Pražský hrad, Břevnov, Vítkov, Národní památník hrdinů heydrichiady.

2020

Covid-19, exkurzia zrušená a nahradená jednodňovými tzv. výletmi do histórie, ktoré organizovali študenti katedry v spolupráci s Ružomberským spolkom historikov pri SHS.

2023

Východoslovenské mestá

Organizátor: Ján Golian, Miroslav Huška

Konanie: 17. – 21. apríla 2023

Program: Prešov (sprevádzanie, kostol sv. Mikuláša, katedrálne chrám sv. Jána Krstiteľa), Košice (sprevádzanie, dóm sv. Alžbety, Východoslovenské múzeum) Bardejov (sprevádzanie, kostol sv. Egida, kláštor sv. Jána Krstiteľa, židovské mesto), Veľký Šariš (hrad) a Solivar.

2024

Spišské mestá

Organizátor: Vladimír Olejník, Michal Marták

Konanie: 22. – 26. apríla 2024

Program: Podtatranské múzeum v Poprade, Kostol sv. Egídia, Spišská Sobota, Kostol sv. Kataríny Alexandrijskej vo Veľkej Lomnici, Kežmarský hrad, Bazilika sv. Križa v Kežmarku, Evanjelické lýceum; evanjelické kostoly v Kežmarku, Strážky (kaštieľ a renesančná zvonica, Piaristický kláštor a Kostol sv. Stanislava v Podolínci, Hrad v Starej Lubovni + skanzen, Farský kostol v Starej Lubovni, Červený kláštor, Bazilika sv. Jakuba v Levoči, Dom Majstra Pavla + Starý minoritský kláštor, Spišská Kapitula

(Katedrála sv. Martina + Spišské diecézne múzeum + audiencia u diecézneho biskupa

Spišský hrad, Žehra – Kostol Ducha Svätého, Markušovský kaštieľ + Múzeum hudobných nástrojov – Letohrádok Dardanely

2025

Banské mestá stredného Slovenska

Organizátor: Miroslav Huška, Michal Marták a Annamária Adamčíková

Konanie: 5. – 9. mája 2025

Program: Zvolen (zámok, mesto), Banská Bystrica (sprevádzanie, múzeum SNP), Slovenská Lupča (hrad), Banská Štiavnica (sprevádzanie, Kammerhof, štôlna Bartolomej), Nová Baňa, Hronský Svätý Beňadik (kláštor) a Bojnice (hrad).

Záver

Na koniec je namieste krátko načrtnúť perspektívu ďalšieho rozvoja katedry. Hlavnou výzvou na nadchádzajúcu dekádu je personálna otázka. Totiž, v čase budúceho jubilea bude drvivá väčšina súčasných kolegov v tzv. „preddôchodkovom“ veku. Bude potrebné personálne posilniť katedru principiálne o mladších kolegov, čo implicitne vyžaduje zvýšenie počtu pracovníkov. Ďalšou výzvou pre katedru je časopis *Kultúrne dejiny*. Redaktorská práca by sa mala profesionalizovať a oddeliť od pedagogickej práce. Agendy okolo vedenia časopisu je veľké množstvo a časopis si iste zaslúži väčšiu pozornosť Katolíckej univerzity, najmä preto, že patrí medzi dva prestížne univerzitné časopisy evidované v databáze Scopus. Katedra vie zabezpečiť odbornú garanciu, ale administratívu by mali prevziať redaktori a editori, ktorí by nemali byť zaťažovaní inými povinnosťami. Veľkou výzvou je aj zvýšenie počtu najmä magisterských študentov, ktorých je poslednú dobu pomerne málo. Bakalárskych študentov má katedra relatívny dostatok, no vo vyšších stupňoch štúdia je situácia zložitejšia, a to sa týka aj doktorandského štúdia. Výzvou pre nasledujúce obdobie, najmä v súvislosti s novým vysokoškolským zákonom č. 300/2025 Z. z., je aj zmena pri záverečných prácach, kde nový zákon umožnil namiesto písomnej práce absolvovať odbornú stáž, pričom na katedrách histórie ešte stále nepanuje zhoda v interpretácii tejto možnosti. Je potrebné naďalej skvalitňovať aj vedecké výstupy tvorivej činnosti, a to nielen publikačne, ale aj konferenčne a organizačne.

Naša katedra histórie je výborným miestom na vedeckú a pedagogickú prácu pre kolegov a na štúdium pre študentov, preto verím, že sa bude neustále rozvíjať a naši absolventi budú ďalej šíriť dobré meno Filozofickej fakulty Katolíckej univerzity v Ružomberku.

ZOZNAM POUŽITÝCH ZDROJOV

Kultúrne dejiny, 2016, supplementum.

NEMEŠ, Jaroslav (ed.) *Dvaťsať rokov Katedry histórie Filozofickej fakulty Katolíckej univerzity v Ružomberku*. Ružomberok : VERBUM – vydavateľstvo KU, 2016. 146 s.

Výročná správa Katedry histórie FF KU v Ružomberku za rok 2016.

Výročná správa Katedry histórie FF KU v Ružomberku za rok 2017.

Výročná správa Katedry histórie FF KU v Ružomberku za rok 2018.

Výročná správa Katedry histórie FF KU v Ružomberku za rok 2019.

Výročná správa Katedry histórie FF KU v Ružomberku za rok 2020.

Výročná správa Katedry histórie FF KU v Ružomberku za rok 2021.

Výročná správa Katedry histórie FF KU v Ružomberku za rok 2022.

Výročná správa Katedry histórie FF KU v Ružomberku za rok 2023.

Výročná správa Katedry histórie FF KU v Ružomberku za rok 2024.

Výročná správa Katedry histórie FF KU v Ružomberku za rok 2025.

K problematice panských sídel ve středověku a počátkem raného novověku na území střední Moravy

DAVID PAPAJÍK

On the issue of Manor Houses in the Middle Ages and Early
Modern Age in the Territory of Central Moravia

DOI: <https://doi.org/10.54937/kd.2026.17.Supp.21-38>

ABSTRACT: The author of the text introduces the relevant professional circles to the most important results of research into fortified manor houses in the territory of Moravia in the Middle Ages and Early Modern Age. It should be noted, however, that the detailed research was conducted in the territory of central Moravia, which can be defined as a wider area around the town of Olomouc. Under the project entitled 'My House, My Castle – Medieval Manor Houses in Central Moravia', a large research team led by D. Papajík conducted an investigation into fortified manors from the historical, archaeological, architectural, cartographic, geoinformatics and geophysical perspectives. A total of 121 fortified manor houses mentioned in older literature were subjected to a thorough analysis. The research showed that older literature in the area of concern overestimated the number of these residences, as the research found that in a total of 18 cases, no fortified manor house existed at the concerned location (which accounted for 15% of all the residences examined). The author explains the most common reasons why this was the case within the text. This was not due to older authors 'making the residences up', but rather due to their incorrect or insufficient reading and analysis of the sources. In several cases during the research, a new interpretation of the location of the manor of concern (for the now extinct residences) was provided. In addition, the architectural and historical development of the given residences was clarified, which included adding and clarifying their owners.

Keywords: Middle Ages, Manor Houses, Moravia, Central Moravia, Castles, Châteaux, Fortresses.

Základní východiska výzkumu

Výzkum fortifikovaných panských sídel ve středověku a raném novověku má v českých zemích bohatou tradici.¹ Cílem tohoto textu je přinést k této problema-

¹ Studie vznikla při řešení projektu ministerstva kultury České republiky na podporu aplikovaného výzkumu v oblasti národní a kulturní identity na léta 2023 až 2030 NAKI III Můj dům, můj hrad – středověká panská sídla na střední Moravě (identifikační kód projektu: DH23P03OVV071). Uvádím výběrově alespoň nejzákladnější kastelologické práce: SEDLÁČEK, August. *Hrady, zámky a tvrze království Českého*. 1.–15. díl. Praha : Tiskem a nákladem knihtiskárny Františka Šimáčka, 1882 – 1927; MENCLOVÁ, Dobroslava. *České hrady*. 1.–2. díl. Praha : Odeon, 1972; NEKUDA, Vladimír – UNGER, Josef. *Hrádky a tvrze na Moravě*. Brno : Blok, 1981; HOSÁK, Ladislav – ZEMEK, Metoděj et al. *Hrady, zámky*

tice nové podněty na základě podrobné analýzy dané tematiky na modelovém příkladu území střední Moravy. Záměrem je tudíž podrobně analyzovat dějiny, vývoj, stavební změny a archeologický výzkum středověkých a raně novověkých panských sídel. Základními badatelskými otázkami jsou: Lze přinést podrobným výzkumem panských sídel nové, dosud neznámé, informace o panských sídlech? V kterých oblastech poznání panských sídel starší bádání nejvíce "tápalo"?

Co v rámci této studie chápeme jako fortifikované sídlo? Jedná se o takové sídlo, ve kterém přebývala vrchnost v rámci svých panství. Zjednodušeně uvedeno, sledujeme zde hrady, hrádky,² tvrze a zámky. I když v případě zámků fortifikační prvky ustupovaly do pozadí v porovnání se starší dobou, přesto je zde pro zjednodušení budeme nazývat fortifikovanými objekty. Slovním spojením – panská sídla – označujeme sídla vlastněná panovníkem, šlechtou, církevní institucí a městem. Pod pojmem sídlo chápeme takový objekt, u kterého lze předpokládat rezidenční funkci. Ne ve všech případech a ve všech obdobích existence takového sídla ovšem lze rezidenční funkci doložit. Naopak mezi fortifikovaná sídla nezahrnujeme dvory, ve kterých šlechtici také mohli sídlit a které mohly nést fortifikační prvky. Vedou nás k tomu praktické důvody, protože dvorů bylo násobně více než hradů, hrádků, tvrzí a zámků a připravit jejich podrobný rozbor by jen na geograficky omezeném území bylo velice složité. Uvědomujeme si, že terminologie označování jednotlivých typů sídel v pramenech kolísala. Jednou mohl být objekt v dobovém prameni označen jako tvrz, jindy jako dvůr.

Pro podrobný výzkum bylo vybráno území v moderní době označované jako střední Morava. Je třeba jednoznačně přiznat, že ve středověku žádný takto jmenovaný útvar neexistoval, tedy jeho vymezení je ahistorické. Plně si to uvědomujeme, ale nedokázali jsme vybrat jinou ve středověku jasně ohraničenou oblast vhodnou pro náš výzkum. Z moderního úhlu pohledu se jedná o širší území ko-

a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. 1. Jižní Morava. Praha : Svoboda, 1981; SPURNÝ, František et al. *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. 2. Severní Morava. Praha : Svoboda, 1983; ANDĚL, Rudolf et al. *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. 3. Severní Čechy. Praha : Svoboda, 1984; BĚLOHLÁVEK, Miloslav et al. *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. 4. Západní Čechy. Praha : Svoboda, 1985; TRÍŠKA, Karel et al. *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. 5. Jižní Čechy. Praha : Svoboda, 1986; ŠIMEK, Tomáš et al. *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. 6. Východní Čechy. Praha : Svoboda, 1989; HOLEC, František et al. *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. 7. Praha a okolí. Praha : Svoboda, 1988; DURDÍK, Tomáš. *Encyklopedie českých hradů*. Praha : Libri, 1995; PLAČEK, Miroslav. *Hrady a zámky na Moravě a ve Slezsku*. Praha : Libri, 1996; DURDÍK, Tomáš. *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*. Praha : Libri, 1999; VLČEK, Pavel. *Ilustrovaná encyklopedie českých zámků*. Praha : Libri, 1999; KOUŘIL, Pavel – PŘIX, Dalibor – WIHODA, Martin. *Hrady českého Slezska*. Brno; Opava : Akademie věd České republiky, Archeologický ústav, 2000; PLAČEK, Miroslav. *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí*. Praha : Libri, 2001; DURDÍK, Tomáš – BOLINA, Pavel. *Středověké hrady v Čechách a na Moravě*. Praha : Argo, 2001; MUSIL, František – PLAČEK, Miroslav. *Zaniklé hrady, zámky a tvrze Moravy a Slezska*. Praha : Libri, 2003; MUSIL, František – PLAČEK, Miroslav – ÚLOVEC, Jiří. *Zaniklé hrady, zámky a tvrze Čech, Moravy a Slezska po roce 1945*. Praha : Libri, 2005; ÚLOVEC, Jiří et al. *Encyklopedie českých tvrzí*. 1.–3. díl. Praha : Libri, 1998 – 2005.

² Pojem hrádek chápeme jako označení menšího hradu. Jedná se o menší fortifikovaný objekt mimo sídliště v okrajové poloze s příkopy, svým rozsahem je ale nepoměrně menší než hrad. Uznáváme, že rozlišení mezi pojmem hrad a hrádek může být problematické.

lem města Olomouce.³ Celkem bylo podrobně prozkoumáno 121 ve starší literatuře uváděných panských sídel.⁴

Výzkum bylo třeba vymezit i chronologicky. I když bylo cílem původně zkoumat primárně lokality středověké, bylo rozhodnuto bádání chronologicky rozšířit až do první poloviny 17. století. Vedlo nás k tomu několik okolností, předně ta, že u mnoha sídel jsme nebyli schopni přesněji určit dobu vzniku. Často se dané sídlo poprvé připomínalo v písemných pramenech např. až počátkem 17. století, ale mohlo vzniknout dříve než na to ukazovaly prameny. Také docházelo k tomu, že původně středověká tvrz, která zanikla, byla ve druhé polovině 16. století či v první polovině století 17. nahrazena stavbou zámku. Sumarizují, že jsme zkoumali sídla vzniklá v období 10.–první polovina 17. století. Objekty (nejčastěji zámky) zbudované od druhé poloviny 17. do 19. století nebyly naším výzkumem reflektovány.

Výsledky analýzy vývoje panských sídel na střední Moravě

Jak uvedeno výše, podrobný výzkum analyzoval domnělých 121 fortifikovaných panských sídel ve sledované oblasti.⁵ Schválně jsem uvedl domnělých, protože

³ V podstatě jde o bývalé okresy olomoucký a Prostějovský ve vymezení z roku 1960. S tím ovšem, že v odůvodněných případech byla zpracována i některá panská sídla na okraji těchto okresů spadající v té době do okresů Přerov a Šumperk.

⁴ Do výzkumu jednotlivých sídel bylo zapojeno celkem osm badatelů, kteří k sobě měli další spolupracovníky. V čele celého projektu a řešitelského kolektivu stál David Papajík (historie), kromě něho se na výzkumu jednotlivých panských sídel podíleli (uvádím bez titulů) Lukáš Hlubek (archeologie), Jan Martínek (výzkum mapových souborů), Martin Moník (geofyzika), Jakub Novák (archeologie), Tomáš Somer (historie), Josef Svoboda (historie), Pavel Šlězár (archeologie). Kromě toho cennou pomoc ve zpracování datových a mapových souborů poskytli geoinformatici Markéta Beitlová, Stanislav Popelka a Ondřej Růžička. Při sběru a analýze pramenných podkladů pomáhali i studenti historie a archeologie na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci. V některých konkrétních případech byli blíže zapojeni i archeologové, kteří dané panské sídlo objevili či archeologicky v minulosti zkoumali (např. Jakub Halama v případě tvrze v Dubicku a Pavel Fojtík v případě tvrze v Rakouskách).

⁵ Zkoumáno bylo těchto 121 sídel: Bílá Lhota (tvrz, zámek), Bílovice (tvrz), Bohuslavice (tvrz), Bouzov (hrad), Brodek u Prostějova (tvrz, zámek), Brodek u Prostějova (Bažantnice, tvrz), Březsko (tvrz), Citov (tvrz), Čechovice (tvrz), Čechy pod Kosířem (tvrz, zámek), Čelchovice (tvrz), Čertův hrádek (hrádek), Červená Lhota (tvrz), Daskabát (trať Slaný, tvrz), Daskabát (trať Zámčicko, tvrz), Dětkovice (tvrz), Dlouhá Ves (tvrz), Dobromilice (tvrz), Dolní Dlouhá Loučka (tvrz, zámek), Doloplazy (tvrz), Domašov nad Bystřicí (tvrz), Doubravice (tvrz, zámek), Drahanovice (tvrz), Držovice (tvrz), Dřevnovice (tvrz), Dubčany (tvrz), Dubicko (tvrz), Haňovice (zámek), Hluboký (hrad), Hluchov (tvrz, zámek), Horka nad Moravou (tvrz), Horní Dlouhá Loučka (tvrz, zámek), Horní Sukolom (tvrz), Hrubčice (tvrz, zámek), Huzová (hrádek), Cholína (tvrz), Chudobín (tvrz, zámek), Jesenec (tvrz, zámek), Jestřábí (tvrz), Kladky (údajně několik tvrzí), Kokory (tvrz), Konice (tvrz, zámek), Kožušany (tvrz), Krakovec (tvrz, zámek), Krumsín (tvrz), Laškov (tvrz, zámek), Lešany (hrad), Lipňany (tvrz), Lišnice (tvrz), Lobodice (tvrz), Loštice (tvrz), Loučany (tvrz), Luděfov (tvrz, zámek), Lysov (tvrz), Malé Hradisko (tvrz, zámek), Majetín (tvrz), Mohelnice (hrádek), Mohelnice (tvrz), Moravská Loďnice (tvrz), Moravský Beroun (hrad), Mořice (tvrz, zámek), Náklo (hrádek), Náměšť na Hané (hrad), Náměšť na Hané (tvrz, zámek), Nezamyslice (tvrz, zámek), Ochoz (tvrz), Olomouc (hrad), Olomouc – Nový Hrádek (hrad), Otaslavice (dolní tvrz), Otaslavice (hrad), Plumlov (hrad, zámek), Pňovice (tvrz), Podolí u Bouzova (tvrz), Podolí u Mohelnice (tvrz), Poníkev (tvrz), Prostějov (tvrz), Prostějov (zámek), Přemyslovice (tvrz), Přestavlký (tvrz), Ptení (tvrz), Ptení (tvrz, zámek), Rakodavy (tvrz), Rakousky

výzkum ukázal, že starší literatura na daném území nadhodnotila počet těchto sídel. Výzkum se týkal 97 tvrzí, 32 zámků, 17 hradů a čtyř hrádků. Součet zkoumaných objektů nedává celkové číslo 121 proto, že docházelo během doby k změně typu sídla (nejčastěji k přestavbě tvrze na zámek).

Pečlivou analýzou různých typů pramenů (hlavně písemných) se podařilo věrohodně prokázat, že 18 lokalitám bylo fortifikované panské sídlo připisováno neoprávněně. Tedy až 15 % ze všech standardně v literatuře uváděných fortifikovaných sídel nikdy neexistovalo. Protože se jedná o jeden z důležitých výstupů celého bádání, blíže se u něho zastavíme. Ve všech případech, kdy bádání odhalilo neexistenci fortifikovaného sídla v dané lokalitě, se logicky jednalo o zaniklé objekty. V 16 případech se v nich měla nacházet tvrz či dokonce tvrze (Bohuslavice, Citov, Čechovice, Čelechovice, Doloplazy, Cholína, Jestřabí, Kožušany, Kladky, Loučany, Rozvadovice, Senice na Hané, Určice, Vrahovice, Žárovice, Želechovice), v jednom případě hrad (Lešany) a v jednom případě hrádek (Náklo).⁶

Jak to že starší autoři připisovali k těmto sídlům fortifikované objekty? Nejednalo se až na výjimky o jejich svědci, ale spíše o nesprávné vyhodnocení pramenů či nepochopení pramenů. Pro období středověku trpíme nedostatkem písemných pramenů, jednotlivá panská sídla se v pramenech objevují daleko později než vznikla. V některých ojedinělých případech je v písemných pramenech nemáme doloženy vůbec. Proto se vcelku ujala praxe, že když se v pramenech objevil šlechtic s predikátem (přídomkem), např. Milíč z Náměště, tak se předpokládalo, že pokud se Milíč psal po Náměšti, tak v dané lokalitě musel mít své sídlo. Úvaha to byla logická, ale nebyla bez vad. Od první poloviny 13. století se v pramenech v českých zemích objevuje velké množství šlechticů s predikáty. Znamená to, že šlechtice s jakýmkoliv predikátem můžeme považovat za vlastníka daného sídla a zároveň doklad existence fortifikovaného objektu? Bohužel tomu tak není. Vzhledem k opravdu obrovskému množství různých predikátů by ve 13. století musela stát téměř v každé vesnici tvrz nebo hrad. Lze důvodně uvažovat o tom, že výstavba tvrze nebo hradu byla velmi finálně nákladnou záležitostí a nemohl si ji dovolit každý šlechtic. K budování opevněného sídla se patrně uchýloval šlechtic až v okamžiku, kdy měl dostatečné finanční či majetkové zázemí a to opravdu velké množství drobných šlechticů nemělo (pokud nebudeme předpokládat financování staveb na dluh). Aniž bychom měli prostor zacházet do velkých detailů, tak majetková držba v českých zemích ve 13.–14. století byla mimořádně rozdrobená. Ještě ve druhé polovině 14. století držel drobný šlechtic na Moravě (na základě analýzy pramenů) majetek v průměrné výši zhruba poloviny vesnice (na střední Moravě se jednalo o 0,6 vesnice, ve skutečnosti to muselo

(tvrz), Raková u Konice (tvrz), Rokytnice (tvrz, zámek), Rozvadovice (tvrz), Řimice (tvrz), Seloutky (tvrz), Senice na Hané (tvrz), Skalička (tvrz), Skrbeň (tvrz), Smilův hrad (hrad), Starý Plumlov (hrad), Stařechovice (tvrz), Stražiště (Stražisko) (hrad), Suchdol (tvrz), Špraněk (hrad), Šternberk (hrad), Šumvald (tvrz), Tepenec (hrad), Tovačov (tvrz, zámek), Troubky (tvrz), Tršice (tvrz, zámek), Unčovice (tvrz), Určice (tvrz), Úsov (hrad, zámek), Velká Bystřice (tvrz, zámek), Velká Střelná (starší tvrz), Velká Střelná (mladší tvrz), Velký Týnec (zámek), Víceměřice (tvrz, zámek), Vícov (Ježův hrad, hrad), Vilémov (tvrz), Vitčice (tvrz), Vrahovice (tvrz), Vrchoslavice (tvrz, zámek), Zákřovice (tvrz), Žárovice (tvrz), Žádlovice (tvrz, zámek), Želechovice (tvrz), Žerotín (tvrz, zámek).

⁶ K tomu z literatury PAPAŽÍK, David. Problematika středověkých tvrzí na širším Olomoucku. Příklad nikdy neexistujících tvrzí. In *Vlastivědný věstník moravský*, 2025, roč. 77, s. 77 – 86. Text se zabývá rozbořem neexistujících tvrzí v Cholině a v Rozvadovicích.

být ještě méně, protože záznam části drobných majetků a samotných drobných šlechticů unikl zápisu do pramenů).⁷ Kde potom tito šlechtici s predikátem žili? Nejčastěji se muselo jednat o dvory v samotných vesnicích. Jejich predikáty se tudíž nevztahovaly k fortifikovanému sídlu, ale právě k samotnému dvoru. I tyto dvory se lišily svou velikostí, od usedlostí, které byly jen o něco větší než stavení bohatších sedláků až po rozsáhlejší dvory. A právě tyto dvory byly historiky často zaměňovány za tvrze. V našem výzkumu jsme pokud je v dané lokalitě doložen v pramenech pouze dvůr takové sídlo vyřadili se seznamu fortifikovaných panských objektů (i když lze připustit i u dvorů drobnější fortifikační prvky).⁸

Je třeba přiznat, že v některých případech patrně došlo k tomu, že přestavbou obytné části dvora vznikla tvrz (např. v Podolí u Mohelnice). To se ovšem pramenně mimořádně špatně dokazuje. Zastavme se u některých vybraných konkrétních příkladů nesprávně uváděných fortifikovaných panských sídel.

Ukázky modelových případů výzkumu panských sídel – neexistující lokality

V rámci celého projektu jsme narazili na jediný případ, kdy byl do lokality situován hrad a náš výzkum ukázal, že se tam žádný hrad nikdy nenacházel. Podle části starší literatury se měl hrad nalézat ve vesnici Lešany.⁹ V roce 1384 nechal zapsat do zemských desk Smil z Lešan (*Smilo de Lessan*), že se vzdává svého práva na majetek na hradě v Lešanech a jiných lokalitách „*in Castro Lessan, Viczow, Stinauia, Ptenye*“ ve prospěch Ješka Pušky z Kunštátu.¹⁰

Údaj v originálním dobovém prameni bychom měli vzít vážně. Ovšem analýzou veškerých pramenných zpráv o Lešanech zjišťujeme, že deskový vklad z roku 1384 je izolovanou zprávou o údajném lešanském hradě, s pojmem lešanský hrad se nikdy více nesetkáváme. Ve vesnici a jejím okolí se nacházelo několik dvorů připomínaných i na konci 14. a začátku 15. století.¹¹ Smil se musel psát po některém z nich. Pomineme-li tedy záznam z roku 1384, je absence dalších zmínek o lešanském hradě v poměrně hojných zápisech do zemských desk způ-

⁷ K tomu více i s odkazy na prameny PAPAJÍK, David. *Majetkové poměry na střední Moravě ve 14.–16. století*. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2003, s. 145. Metodologie výzkumu majetků v podobě vesnic, městeček a měst, kterou dosud nikdo z historiků obce nerozporoval, vysvětlena ve studii MEZNÍK, Jaroslav – PAPAJÍK, David. *Proměny feudálního majetku na Moravě ve 14. – 16. století*. Bilance dosavadního zkoumání. In *Český časopis historický*, 2001, roč. 99, s. 33 – 58.

⁸ K problematice dvorů v Čechách více ŽIŽKA, Jan. *Hospodářské dvory bývalých panství v Čechách*. 2. vydání. Praha : Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště středních Čech v Praze, 2018; NOVÁK, David. *Dvory, dvorce nebo sídla – k otázce sociálního vymezení elit ve středověku*. In *Archaeologia historica*, 2019, roč. 44, s. 125 – 149. <https://doi.org/10.5817/AH2019-1-6>; NOVÁK, David. *Funkční klasifikace a vývoj vrchnostenských sídel ve středověkých a raně novověkých Čechách*. In *Památky archeologické*, 2019, roč. 110, s. 307 – 392.

⁹ FOJTÍK, Pavel. *Pravěké a raně středověké osídlení katastru obce Lešany (okr. Prostějov)*. In *Střední Morava*, 2002, roč. 8, č. 15, s. 58, 63 – 64. Naopak k celé věci skepticky JANOUŠEK, Vojtěch. *Plumlovský okres. Vlastivěda moravská*. Brno : Musejní spolek, 1933, s. 118, 159.

¹⁰ *Die Landtafel des Markgrathumes Mähren. Text der Olmützer Cuda (1348 – 1466)*. Eds. Petr Ritter von Chlumecky, Joseph Chytil, Carl Demuth, A. R. von Wolfskron. Brünn : Nitsch & Grosse, 1856, s. 142, č. 355.

¹¹ Např. roku 1389 prodával jeden dvůr Vilém z Kunštátu a z Loučky (*Die Landtafel des Markgrathumes Mähren*, s. 183, č. 126), o dva roky později prodal další dvůr Vaněk Černohorský z Boskovic (*Die Landtafel des Markgrathumes Mähren*, s. 184, č. 137).

sobených častým střídáním majitelů o to víc nápadná. Musíme konstatovat, že se jednalo o písařský omyl a v Lešanech nikdy žádný hrad nestával.

Jak to bylo s údajným hrádkem (tvrzí) ve vesnici Náklo? V části literatury se opakovaně uvádělo, že středověký hrádek či tvrz v Nákle stála na místě dnešního kostela sv. Jiří, který se nachází na výrazném návrší nad vesnicí.¹² Dokonce se objevovaly informace o existenci dvou různých opevněných objektů – hrádku a tvrze.¹³ Negaci v tomto směru však přináší písemné prameny. Existence tvrze či hrádku byla vyvozována mimo jiné na základě toho, že od poloviny 14. století se v písemných pramenech opakovaně objevují příslušníci rodu z Nákla. První doklad tohoto predikátu pochází z roku 1356, kdy se v olomouckých zemských deskách objevuje Mikeš z Nákla.¹⁴ Stejný predikát používalo v této době více osob, které se poměrně často nacházejí v pramenech druhé poloviny 14. a počátku 15. století.¹⁵ Ovšem rozhodující je jiná skutečnost, Náklo patřilo od nejstarší známé doby do majetku hradištského kláštera.¹⁶ Ve vsi klášter držel také nejpозději od počátku 13. století krčmu.¹⁷ Klášter vesnici vlastnil kontinuálně až do svého zrušení na konci 18. století.¹⁸ Vzhledem k tomu, že církevní instituce neměla zájem ani důvod hrádek či tvrz ve vsi Nákle budovat a hrádek či tvrz zde není nikdy v pramenech připomínána, musíme jejich existenci zcela jednoznačně odmítnout. Šlechtici píšíci se z Nákla byli pravděpodobně klášterními nápravníky.

Přenesme naši pozornost k sídlu, kterému starší literatura přisuzovala existenci několika tvrzí či dokonce tvrzí a hrádku. Jednalo se o vesnici Kladky. Lokalita byla od nejstarších známých dob v majetku olomouckého biskupství. Součástí stolního biskupského majetku v rámci mírovského panství jsou pak Kladky doloženy ve dvou urbářích mírovského a svitavského panství, které vznikly kolem roku 1526 a pak v urbáři z roku 1581.¹⁹ Zatímco v urbářích vzniklých kolem roku 1526 nenacházíme žádné informace o panských sídlech v Kladkách, v případě urbáře z roku 1581 je tomu jinak. Na konci pasáže o Kladkách a blízké pusté vsi Bělá (její plocha je dnes součástí katastru Kladek) nalézáme velice zajímavé úda-

¹² Např. PINKAVA, Viktor. *Litovelský okres. Vlastivěda moravská*. Brno : Musejní spolek, 1903, s. 234; PEŠKA, Jaroslav. Archeologické nálezy a lokality na katastru obcí Náklo a Mezice. In *Střední Morava*, 2001, roč. 7, č. 13, s. 84.

¹³ K lokalizaci skepticky, nicméně s informací o dvou různých opevněných sídlech, VRBKA, Josef. *Dějiny obce Nákla na Moravě*. Loštice : J. Vrbka, 1940, s. 33 – 34.

¹⁴ *Libri citationum et sententiarum seu Knihy pŕuhonné a nálezové*. Tomus I. Ed. Vincentius Brandl. Brunae : Sumptibus Deputationis March Moraviae, 1872, s. 24, č. 478.

¹⁵ Viz např. PINKAVA, *Litovelský okres*, s. 234.

¹⁶ Zakládací listina hradištského kláštera z roku 1078 (*Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*. I. Ed. Gustavus Friedrich. Brunae : Sumptibus comitiorum Regni Bohemiae, 1904, s. 82 – 85, č. 79) obsahuje tzv. nákelický odstavec, což je seznam vesnic, které klášter získal v pozdější době než v roce 1078. Jedná se tedy o zpadělanou část listiny, ve které se vyskytuje zmínka o vesnici Náklo. Samotná listina se dochovala v mladších opisech. Tzv. nákelický odstavec vznikl někdy buď koncem 12. století nebo během 13. století.

¹⁷ *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*. II. Ed. Gustavus Friedrich. Brunae : Sumptibus comitiorum Regni Bohemiae, 1912, s. 17 – 18, č. 21.

¹⁸ K majetkovému vývoji Nákla přehledně HOSÁK, Ladislav. *Historický místopis země moravskoslezské*. Praha : Společnost přátel starožitností, 1938, s. 494 – 495.

¹⁹ Zemský archiv v Opavě, pobočka Olomouc (dále jen ZAO-OL), fond (dále jen f.) Ústřední ředitelství arcibiskupských statků Kroměříž (dále jen ŰRAS Kroměříž), inv. č. 2630, moderní fol. 34–35; inv. č. 2631, stará fol. 79–81, moderní fol. 80–82; inv. č. 2632, stará fol. 72–76, moderní fol. 75–79.

je. V odstavci nazvaném „*Roboty našich lidí kladečských*“ je uvedeno: „*poněvadž před časy dávnými v tej vsi dvě tvrzska a obydlé panské bývalo, že jsou více robotovati museli.*“ Ze záznamu by se dalo dedukovat, že v Kladkách někdy dříve existovala tři panská sídla – jedno nespecifikované a dvě označené jako tvrze. Úplně stejné pasáže od třech panských sídel v Kladkách obsahuje i urbář z roku 1693, jehož písař údaje opsál z urbáře z roku 1581.²⁰

V 19. století byla v Kladkách zaznamenána pověst o existenci dvou hradů v rámci katastru obce. Podnítěn touto romantickou pověstí začal místní vlastivědný badatel J. Pištělák zmíněné hrady (tvrze) hledat. Výsledek svého úsilí J. Pištělák sepsal v roce 1986 v krátkém článku.²¹ Podle něho ležel hrádek v Kladkách v místech, kde se zachoval pomístní název „Na Hradisku“ či „Na Hrádku“ a to nad domem č. p. 37. Jeho teorii měla podpořit mělká terénní vlna a nerovnost sousední stráně, která se svažuje ke hřbitovu. V daném prostoru prý J. Pištělák našel mnoho archeologických nálezů údajně ze 14.–16. století.²² Autor se nespokojil jen s lokalizací hrádku, hledal v Kladkách i tvrzi. Jedna z tvrzí se dle něho měla nacházet nad usedlostí č. p. 20, kde měla stávat rychta. Druhou tvrz pak J. Pištělák spatřoval ve střední části pole nad usedlostmi č. p. 31 a 32, kde objevil archeologické nálezy (údajně ze 14.–15. století). Podle něho tvrze vznikly koncem 13. nebo počátkem 14. století.²³ Jelikož do katastru Kladek náleželo území zaniklé vsi Bělé, pátral J. Pištělák i tam. Podle něho se jižně od zaniklé vsi Bělá nacházela patrně další tvrz. Na k článku přiložené mapě pak dané místo u vsi Bělé označil jako hrádek.²⁴

Názory a závěry vlastivědného badatele, které na první pohled vypadaly velice podezřele, bylo potřeba ověřit přímo v terénu. Proto byla provedena na všech čtyřech místech terénní prospekce s následujícími výsledky.

Poloha č. 1 – „Na Hrádku“ nad usedlostí č. p. 37: terénní relikty nezjištěny, sběr archeologických dokladů na poli negativní, poloha pro hrádek nevhodná (svah).

Poloha č. 2 – usedlost č. p. 20 („tvrz“): terénní relikty nezjištěny, sběr z výkopů u rodinných domů nad usedlostí negativní, poloha pro tvrz nevhodná.

Poloha č. 3 – „tvrz“: „střední část pole za usedlostmi č. p. 31 a 32“: terénní relikty nezjištěny, sběr z krtin a holin na zatravněné ploše přinesl pouze zlomky cihel a novověké keramiky, poloha pro tvrz nevhodná.

Poloha č. 4 – „tvrz či hrádek“ v prostoru zaniklé středověké osady Bělé v trati Březiny: terénní relikty nezjištěny, nenalezena poloha vhodná pro stavbu panského sídla.

Všechna čtyři udávaná místa, kde měly stát hrádek a tvrze, jsou pro výstavbu panských sídel z pohledu terénní prospekce negativní a nevhodná.

²⁰ Ibid., inv. č. 2632, moderní fol. 241. K dataci této části urbáře do roku 1693 viz *Moravské a slezské urbáře. Katalog*. Ed. Jan Řezníček. Praha : Odbor archivní správy Ministerstva vnitra ČR, 2002, s. 182 – 183. V urbáři mírovského a svitavského panství z roku 1650 žádné údaje o panských sídlech v Kladkách uvedeny nejsou (ZAO-Ol, f. ÚŘAS Kroměříž, inv. č. 2635, moderní fol. 10–11).

²¹ PIŠTĚLÁK, Josef. Zaniklé středověké osady na katastrálním území Kladky. In *Historická geografie*, 1986, roč. 25, s. 185 – 199.

²² Nálezy archeologických artefaktů v Kladkách souvisí s běžným provozem poddanských usedlostí od 13. století, viz VÍCH, David. Neznámý vrcholné středověký mincovní depot z Kladek. In *Zpravodaj Muzea Prostějovska v Prostějově*, 2002, č. 1 – 2, s. 68 – 74.

²³ PIŠTĚLÁK, *Zaniklé středověké osady*, s. 187 – 188.

²⁴ Ibid., s. 188, 192.

Musíme ještě k celé záležitosti zaujmout stanovisko z pohledu písemných pramenů. Je zcela fantaskní představa, že by v jednom malém prostoru existoval hrad a až tři tvrze. Panská sídla ke své existenci potřebovala hospodářské zázemí a to zde žádné nebylo. Nemáme v pramenech doloženého byť jediného šlechtice, který by se po vsích Kladky nebo Bělá psal. Ani otázka biskupských leníků držících Kladky není podle všeho tak žhavá, protože jediným doloženým leníkem části zdejšího prostoru z let 1318–1319 byl kladecký rychtář (tedy žádný šlechtic, který by si zde stavěl své sídlo).²⁵ Dané území bylo od počátku 14. století až do konce feudalismu v majetku olomouckého biskupství (od roku 1777 arcibiskupství), které nemělo žádný zájem a důvod zde stavět hrad a několik tvrzí.²⁶

Argumentem možné existence panských sídel v Kladkách je údaj z mírovsko-svitavského urbáře z roku 1581 o dvou tvrziscích a panském sídle. Podle našeho názoru písař na Mírově nemohl mít žádnou informaci o tom, že v Kladkách byla v minulosti tři panská sídla. Patrně se snažil danou zmínkou zdůraznit nutnost vyšších robotních povinností místních poddaných odkazem na jejich údajné staré roboty. Lze předpokládat, že se jim robotovat příliš nechťelo a toto mohl být jeden z argumentů pro zvýšení robot (patrně to nefungovalo, neboť již v roce 1590 došlo k přeměně robot na stálý plat). Problematiku panských sídel na katastru vesnice Kladky můžeme uzavřít konstatováním, že se zde žádné fortifikované panské sídlo nikdy nenacházelo. Romantickou pověstí z 19. století ovlivněný místní badatel je zde sice spatřoval, ale jeho závěry se ukázaly po podrobném průzkumu terénu a písemných pramenů jako zcela mylné.

Dalším zajímavým případem je údajná existence tvrze ve vsi Bohuslavice. Tuto tvrz si nevymysleli vlastivědní badatelé, ale byla doložena v autentickém středověkém prameni. V roce 1384 moravský markrabě Jošt prodal Benešovi z Bouzova a jeho synovi Pročkovi svůj majetek v Bohuslavicích skládající se z tvrze, městečka a dalšího příslušenství (*bona Bohuslaicz cum fortalicio siue municione ibidem, cum opido Bohuslawicz cum siluis pratis*).²⁷ Hned v dalším zápise v zemských deskách ještě v roce 1384 Proček z Bouzova nechal zapsat věno své manželce Elišce na dvoře v Bohuslavicích (*in bonis Bohuslawicz super Curia ibidem*).²⁸ Proček tak svůj nový majetek chápal jako dvůr, ne tvrz. Hned v roce 1385 pak Proček z Bouzova prodal se souhlasem markraběte Jošta dvůr v Bohuslavicích, tři lány polí a jednoho podsedka (*in Bohuslawicz Curiam et tres laneos, Curticulam...*) a dvůr v Rakové Heršovi z Rakové.²⁹ Ve všech dalších zápisech v pramenech se v souvislosti s Bohuslavicemi píše o dvoře, nikdy ne o tvrzi. Z toho nám jednoznačně plyne, že v Bohuslavicích nikdy žádná tvrz nestála, objekt, který byl v roce 1384 v zemských deskách označen jako tvrz, byl později důsledně nazýván dvorem.³⁰

²⁵ *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*. VII./3. Ed. Vincenz Brandl. Brünn : Commission bei A. Nitsch, 1864, s. 837 – 844, č. 237; *Die ältesten Belehnungs- und Lehnensgerichtsbücher des Bisthums Olmütz*. Ed. Karl Lechner. 1. Band. Brünn : Deutscher Verein für die Geschichte Mährens und Schlesiens, 1902, s. 5.

²⁶ K případné existenci tolika panských sídel v Kladkách velice opatrně a se skepsí MUSIL, František. K vývoji šlechtických sídel na území okresu Prostějov. In *Střední Morava*, 2002, roč. 8, č. 14, s. 33.

²⁷ *Die Landtafel des Markgrauthumes Mähren*, s. 146, č. 433.

²⁸ *Ibid.*, s. 146, č. 434.

²⁹ *Ibid.*, s. 153, č. 552.

³⁰ *Ibid.*, s. 159, č. 168; s. 170, č. 43; s. 181, č. 106; s. 186, č. 170; s. 208, č. 560; s. 308, č. 255; s. 347, č. 245.

Jako příklad si uveďme ještě záznam z roku 1448, kdy došlo k prodeji Bohuslavic s dvorem (*villas Bohuslawicze cum Curia*).³¹

Údajná tvrz v Bohuslavicích měla ležet 1 km severovýchodně od vesnice v polních tratích zvaných Na Hradisku a Na Valech. Podle kastelologické literatury se v tomto prostoru mělo nacházet kamenné zdivo. Informace o údajném nálezu zdiva vychází ze zprávy V. Kvapila z Bohuslavic z roku 1977. Zpráva je dnes nezvěstná, takže se údaje nedají ověřit.³² V současné době na místě nenacházíme žádné reliktů zdiva ani jiné pozůstatky po nějaké stavbě a nepochází odtud ani žádné archeologické nálezy. Terénní prospekce a geofyzikální měření v dané lokalitě žádné reliktů zdiva neukázaly. V uvedeném prostoru se tvrz, ale ani dvůr nikdy nenacházel. Zmíněné místo není vhodné pro výstavbu těchto objektů mimo samotnou vesnici (navíc poloha neleží ani na katastru Bohuslavic, ale vesnice Polomí). Jedná se o jeden velký omyl, který se dostal do odborné literatury v roce 1981.³³ Zbývá ještě doplnit, že samotný svobodný dvůr se nacházel ve vesnici poblíž kostela sv. Bartoloměje (severovýchodně od něj). V roce 1981 do odborné literatury zanesené pozůstatky tvrže v Bohuslavicích na základě svědectví místního občana budou pravděpodobně zbytky po nějakém novověkém antropogenním či možná jen přírodním útvaru (např. po novověkém polním ležení s jednoduchými valy, na což by mohly odkazovat lidové pověsti o nedalekém kopci Pandurka nebo rybníčních hrázích patrných na mapě druhého vojenského mapování i indikační skice, či narušeném výchozu skály).³⁴

Zbývá celou věc uzavřít. Musíme jednoznačně konstatovat, že v Bohuslavicích nikdy žádná tvrz neexistovala, vždy se jednalo jen o svobodný dvůr, po kterém se psali zdejší šlechtici.

Jiným zajímavým případem je údajná existence tvrže (hradu, zámku) ve vsi Loučany.

Je třeba zdůraznit, že se nedochoval jediný středověký písemný pramen, který by ukazoval na to, že se v Loučanech nacházela tvrz. Na druhou stranu je ovšem zřejmé, že existoval v Loučanech dvůr, po kterém se někteří šlechtici psali.³⁵ Po Loučanech se uváděl od roku 1390 Heralt z Loučan (*Erardo de Luczan*) z kunštátského rodového společenství.³⁶ Někdy těsně před rokem 1399 prodal Heralt většinu Loučan kartuziánskému klášteru v Dolanech.³⁷ Samotná transakce

³¹ Ibid., s. 416, č. 808. Dvůr v Bohuslavicích se znovu připomíná i v roce 1480 (*Moravské zemské desky II. /1480–1566/. Kraj olomoucký*. Ed. František Matějka. Brno : Nákladem Zemské banky pro Moravu a Slezsko, 1948, s. 14, č. 67; s. 19, č. 119).

³² NEKUDA – UNGER, *Hrádky a tvrže*, s. 75. Zpráva se nenachází ani v Muzeu a galerii v Prostějově a ani ve Vlastivědném muzeu v Olomouci, či na Archeologickém ústavu Akademie věd ČR, Brno, v. v. i. Za informaci děkujeme Mgr. Blance Veselé z prostějovského muzea a galerie.

³³ NEKUDA – UNGER, *Hrádky a tvrže*, s. 75; SPURNÝ et al., *Hrady, zámky a tvrže*, 2, s. 28; MUSIL, K vývoji šlechtických sídel, s. 38.

³⁴ Dostupné na internetu:

<http://oldmaps.geolab.cz/map_viewer.pl?lang=cs&map_root=1vm&map_region=mo&map_list=m026 a <https://ags.cuzk.gov.cz/archiv/>> [5. 12. 2024].

³⁵ PINKAVA, *Litovelský okres*, s. 473.

³⁶ *Libri citationum*, 1, s. 10, č. 43; dále také např. v roce 1391 (*Die Landtafel des Markgrathumes Mähren*, s. 186, č. 171).

³⁷ Dne 16. ledna 1399 vyznal Heralt z Kunštátu a z Lesnice (Lišnice), že dříve prodal kartuziánskému klášteru a jeho ochráncům svou ves Loučany, ale zatím nemohl transakci vložit do zemských desk, protože byla na Loučanech vázána věnná práva jeho manželky

ce byla vložena do zemských desk až v roce 1406. Z poměrně obsáhlého záznamu o prodeji získáváme podrobnosti o tom, co všechno obsahoval Heraltův majetek v Loučanech. Heralt prodal klášteru celou část vesnice Loučany (*villam integram Luczan*), kterou dostal od svého otce, s alodním dvorem, šest lánů a dva mlýny (*cum curia allodiali Sex laneorum, et duobus molendinis*).³⁸ Jedná se o první doklad o existenci dvora v Loučanech, po kterém se Heralt psal. Nikde žádná zmínka o tom, že by v Loučanech existovala tvrz. Kartuziáni nepochybně neměli důvod, ale ani zájem, tvrz v Loučanech budovat. V roce 1550 dali svým poddaným v Loučanech do svobodného užívání klášterní dvůr v Loučanech s pěti lány rolí a dvěma loukami. Zajímavostí tohoto dokumentu je skutečnost, že byl vydán v Loučanech.³⁹ Prodej dvora poddaným je také důvodem, že dnes ani přesně nevíme, kde stával.

Kartuziánská vláda nad vesnicí trvala až do roku 1717, kdy kartuziáni prodali Loučany Rudolfovi Kryštofovi z Wittenu k jeho chudobínskému panství. Při prodeji v roce 1717 se uvádí v Loučanech 220 měr panského pole, mlýn, hospoda, 20 pololánických usedlostí a 27 usedlostí chalupnických. Ani další majitelé chudobínského panství neměli důvod budovat v Loučanech panské sídlo.⁴⁰

Na základě jakých indicií uvažovali autoři starší literatury, že mohla v Loučanech existovat tvrz a následně zámek? Za vše může údaj uvedený v moravské topografii F. J. Schwoye z roku 1793. F. J. Schwoy v ní píše, že Loučany jsou vesnicí se starým zámkem (*ein Dorf mit einem alten Schlosse*).⁴¹ Schwoyova topografie je plná omylů a nelze se na ni úplně spolehnout. Jeho zprávu o zámku v Loučanech opakuje G. T. Wolny ve své topografii z roku 1839 ovšem s tím, že přímo uvádí, že se nejedná o jeho zjištění, ale o převzatou informaci od F. J. Schwoye „und noch um 1790 (nach Schwoy) 1 altes Schloß“.⁴²

V základním soupise moravských hrádků a tvrzí autorů V. Nekudy a J. Ungera z roku 1981 tvrz v Loučanech nenacházíme.⁴³ Naopak v kolektivním díle o hradech, zámcích a tvrzích pod vedením F. Spurného z roku 1983 loučanská tvrz uvedena je. Autoři tohoto díla ovšem za zdroj své informace o tvrzi v Loučanech jmenují pouze údaj F. J. Schwoye o starém zámku.⁴⁴

(*Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*. XII. Ed. Vincenz Brandl. Brünn : Verlag des Mährischen Landes-Ausschusses, 1890 s. 447 – 448, č. 509).

³⁸ *Die Landtafel des Markgrathumes Mähren*, s. 237 – 238, č. 5. S transakcí vyslovil v roce 1406 souhlas moravský markrabě Jošt (Ibid., s. 238 – 239, č. 7). Část Loučan podle všeho zůstala v kunštátských rukou i po roce 1398, neboť ještě v roce 1418 se po Loučanech psal jiný příslušník kunštátského rodu, Smil (*Smilo de Cunstat alias de Luczan*), viz Ibid., s. 345, č. 215.

³⁹ Státní okresní archiv Olomouc, f. Archiv obce Loučany, inv. č. 2.

⁴⁰ PINKAVA, *Litovelský okres*, s. 474; SEDLÁK, Karel. *Chudobín. Dějiny panství a obce*. Litovel 1959 (strojopis uložený v knihovně Státního okresního archivu Olomouc), s. 39.

⁴¹ SCHWOY, Franz Joseph. *Topographie vom Markgrathum Mähren*. I. Band. Wien : gedruckt bey Joseph Hraschanzky k. k. deutsch-und hebrätscher Hofbuchdrucker und Buchhändler, 1793, s. 327.

⁴² WOLNY, Gregor. *Die Markgrafschaft Mähren, topographisch, statistisch und historisch geschildert*. V. Band. Olmützer Kreis. Brünn : Selbstverlag des Verfassers, 1839, s. 233. Existenci zámku v Loučanech věřil HOSÁK, Ladislav. *Historický místopis střední a severní Moravy. Okres olomoucký, okres prostějovský*. Olomouc : Krajské nakladatelství, 1959, s. 51.

⁴³ NEKUDA – UNGER, *Hrádky a tvrze*. Ve starší práci o Loučanech (PINKAVA, *Litovelský okres*, s. 472 – 476) tvrz ani zámek v Loučanech připomínány nejsou.

⁴⁴ SPURNÝ et. al., *Hrady, zámky a tvrze*, 2, s. 146 – 147.

Nejpodrobněji se problematice „zámku“ v Loučanech věnoval zdejší vlastivědný nadšenec V. Kohoutek. Ve své práci z roku 1991 konstatoval, že v žádném prameni není přímá zmínka o tvrzi či zámku v Loučanech. Autor prováděl analýzu gruntovních knih, přičemž zjistil, že žádná z budov není označována za tvrz nebo zámek, a to ani v části zachycující vrchnostenský majetek ve vesnici. V. Kohoutek správně konstatoval, že pokud by taková budova v Loučanech existovala, musela by patřit vrchnosti. Po roce 1717 příslušely chudobínské vrchnosti v Loučanech přímo budovy s tehdejšími popisnými čísly 22 (mlýn), 54 (hospoda), 55 (palírna), 56 (nájemní dům) a 57 (panský dům s kovárnou). Předpokládaný bývalý zámek by měl být hledán právě na těchto místech. Podle V. Kohoutka snad mohli pojmem „zámek“ v Loučanech označovat rychtu s hostincem v tehdejší č. p. 54 (tzv. Vavrdova hospoda, dnes zbouraná).⁴⁵

K celé problematice se V. Kohoutek vrátil ještě jednou v roce 2001, kdy se zabýval dějinami loučanského rodu Auředníčků. Při výzkumu dějin tohoto bohatého vesnického rodu V. Kohoutek zjistil, že jim patřil v 17. století mimo jiné dům s číslem 10 (později 5, dnes č. p. 751, naproti kaple sv. Floriána a Isidora). V zápise z roku 1624 o převodu zmíněného domu na vdovu po Jiřím Auředníčkovi Kateřinu je uvedeno, že u domu byla velká zahrada, jejíž část si ponechali kartuziáni pro sebe a to „od hrádku až po zadní vrata“.⁴⁶ Když v roce 1646 prodával sledovaný dům syn Jiřího Auředníčka Pavel Janovi Přidalovi, tak je v záznamu opět uvedeno, že si kartuziáni ponechali zahradu „od hrádku až po zadní vrata“.⁴⁷ V. Kohoutek z těchto dvou záznamů vydedukoval, že v Loučanech existoval objekt, kterému říkali hrádek a později zámek a že se nacházel za Auředníčkovým domem.⁴⁸ Jinak řečeno se domníval, že našel konečně kýžený důkaz existence panského sídla v Loučanech.

Místní historik V. Kohoutek se mýlil. Ve zmíněných zápisech z let 1624 a 1646 se sice opravdu objevuje pasáž o hrádku, ovšem slovo hrádek zde není uvedeno ve významu hrad (opevněné sídlo), ale jde o zkrácené označení pro menší viniči (vinohrad, vinohrádek). Kartuziáni si ponechali v Loučanech u Auředníčkova domu zahradu od vinohrádku až po zadní vrata. Náš závěr můžeme podpořit pohledem do historických map z 18.–19. století, ve kterých je za bývalým Auředníčkovým domem vidět rozsáhlá zahrada a žádný větší zastavěný objekt.⁴⁹

Celou problematiku si shrňme tak, že v Loučanech nikdy neexistovalo žádné fortifikované panské sídlo (tvrz, hrad či zámek). Prvotní chybu udělal F. J. Schwoy,

⁴⁵ KOHOUTEK, Vojtěch et al. *Loučany 1141–1991*. Loučany : Obecní úřad, 1991, s. 9, 33.

⁴⁶ KOHOUTEK, Vojtěch et al. *Loučany 1141–2001*. Loučany : Obecní úřad, 2001, s. 5, 21, 43. Vzhledem k tomu, že V. Kohoutek citoval zdroje svých informací velmi omezeně a nedjednotně, hledal jsem původně gruntovní knihu, která by obsahovala zmíněnou informaci, v Moravském zemském archivu v Brně ve fondu Sběrka rukopisů Moravského zemského archivu, kde se pod inv. č. 693 nachází Gruntovní kniha Loučan z let 1526 – 1788. Tam jsem ale nebyl úspěšný, následně se podařilo zjistit, že V. Kohoutek čerpal svou informaci z fondu Velkostatek Chudobín uloženého v olomoucké pobočce Zemského archivu v Opavě (ZAO-OL, f. Velkostatek Chudobín, inv. č. 29, Gruntovní kniha pro obec Loučany 1598 – 1695, fol. 10).

⁴⁷ ZAO-OL, f. Velkostatek Chudobín, inv. č. 29, Gruntovní kniha pro obec Loučany 1598 – 1695, fol. 36.

⁴⁸ KOHOUTEK et al, *Loučany 1141 – 2001*, s. 21, 43.

⁴⁹ Dostupné na internetu: <<https://ags.cuzk.cz/archiv/>> [15. 10. 2024].

ktorý omylom pripísal k Loučanům starý zámek. Další autoři tento údaj od něho opisovali. Náš výzkum jednoznačně prokázal, že se tito autoři mylili.

K dalším výsledkům výzkumu panských sídel

Není možné zde na omezeném prostoru uvádět podrobný rozbor dalších nikdy neexistujících panských sídel, které jsou uváděny ve starší literatuře. Jejich analýza a dokumentaci přinese připravovaný katalog panských sídel na střední Moravě, který by měl vyjít tiskem v roce 2027.⁵⁰

K zajímavým zjištěním projektu také patří určení polohy některých zaniklých panských sídel. Pro příklad se zaměříme na určení polohy zaniklé tvrže Lysova. Podle významného kastelologa M. Plačka stávalo tvrziště Lysov na svažitém výběžku terénní terasy zleva do údolí Blaty asi 500 m východojihovýchodně od vsi Cakova. Dle něho z tvrže zůstala sotva patrná vyvýšenina (9×9 m) na hraně příkré terasy k říčce a náznak příkopu, který byl 13 m široký a na dvou stranách vybíhal do svahu. Tvrziště bylo převýšeno břehem přilehlého pole o 2 m. Podle něho starší literaturou uváděný vysoký homolovitý kopec v Lysově jako místo zaniklé tvrže je holým nesmyslem.⁵¹

Velká autorita, kterou M. Plaček v kastelologické obci má, způsobila, že o jeho určení polohy tvrže nikdo nepochyboval. Když jsem se v roce 2024 vydal prohlédnout polohu zaniklé tvrže Lysova, neočekával jsem žádné překvapení. Jednalo se o rutinní obhlídku zaniklého sídla. Jenže na místě se mi lokace tvrže zdála velmi problematická. Tvrz v poloze pod výše položeným polem bez jakéhokoliv příkopu, žádná rovná plocha tvrziště a navíc jsem nikde neviděl M. Plačkem uváděné příkopy. Sice se zde nacházely prohlubně, ale očividně se jednalo o strže, kterými v minulosti proudila voda z polí do údolí říčky Blaty. Proto jsem se obrátil na archeology projektu P. Šlézara a L. Hlubka s tím, že M. Plačkem uváděná poloha tvrže Lysova je velmi nevhodná, aby se pokusili určit tu správnou. Následně P. Šlézar vytypoval analýzou starých mapových podkladů tři možné jiné polohy lysovské tvrže a já pak jednu další. Po celkem třech několikahodinových prospekcích v silně zalesněném a rozbahněném terénu se podařilo objevit zbytky umělé navršeného kopce poblíž brodu přes říčku Blatu, kde nepochybně stávala lysovská tvrz. Tento homolovitý kopec byl velmi snížen starší zemědělskou činností.

Podle provedeného povrchového průzkumu nově zjištěné polohy lze konstatovat, že z původního šlechtického sídla se dochoval pouze nevysoký pahorek situovaný na hraně terasy nad inundačním pásmem řeky Blaty. Vyvýšenina dnes dosahuje výšky přibližně 1 m, její maximální rozměry činí cca 20×11 m. Je pravděpodobné, že část tvrže se v důsledku eroze postupně sesunula z terasy do nižších poloh do údolí říčky Blaty. V okolí nebyly pozorovány žádné patrné pozůstatky příkopu ani v literatuře uváděných náspů,⁵² což lze s největší pravděpodobností přičíst dřívějšímu dlouhodobému zemědělskému využívání lokality a opakované orbě.

V prostoru zaniklé tvrže se nacházely kameny, které však netvořily žádnou výraznější strukturu. Na jejich povrchu nebyly patrné stopy malty ani opracování. Během povrchového průzkumu bylo získáno několik hrudek vypálené mazanice,

⁵⁰ PAPAJÍK, David et al. *Můj dům, můj hrad. Středověká panská sídla na střední Moravě*. Katalog sídel je připravován do tisku s předpokládaným termínem vydání březen 2027.

⁵¹ PLAČEK, *Ilustrovaná encyklopedie*, s. 370 – 371.

⁵² K tomu NEKUDA – UNGER, *Hrádky a tvrže*, s. 187.

které mohou indikovat existenci dřevohliněné zástavby v areálu sídla. Dále byly nalezeny dva zlomky keramiky datovatelné do 14.–15. století a blíže nezařazený železný hřebík a klíнец. Získaný archeologický materiál dokládá, že středověký Lysov původně stál právě v této poloze, a to v bezprostřední blízkosti brodu přes řeku Blatu a ne o 400 m severovýchodně, jak tvrdil M. Plaček a moderní mapy.⁵³

Z dalších zjištění projektu, která ovšem nejsou úplně překvapivá, můžeme uvést, že v celkem 27 případech zkoumaných objektů došlo k přestavbě tvrze na zámek (ne ve všech případech se podařilo se 100% jistotou určit, že zámek plynule stavebně navázal na objekt původní tvrze, v některých případech mohl vzniknout zámek poblíž původního zaniklého objektu tvrze), ve dvou případech pak přestavbě hradu na zámek (opět se jedná o problematickou záležitost, protože není vždy úplně jasné, kdy můžeme objekt považovat za zámek). Problematika přestavb tvrzí a hradů na zámky by si vyžádala samostatnou studii a nelze ji tudíž zde podrobněji řešit.

Závěr

V předložené studii jsem se snažil poukázat na některá z podstatných zjištění, která byla vyzkoumána při podrobném bádání nad fortifikovanými panskými sídly na střední Moravě.

Pokusme se nejdříve odpovědět na v úvodu studie položené badatelské otázky. Podle mého názoru se podařilo zcela jednoznačně a věrohodně prokázat, že výzkum panských sídel může přinést a také přináší zcela nová zjištění. A to v mnoha ohledech, nejedná se pouze o zpřesnění dějinného vývoje, ale také o správné určení polohy, terminologie, majetkového zázemí atd. Podařilo se také věrohodně odpovědět i další v úvodu položenou otázku a to, kde „leží“ největší nedostatky staršího bádání. Dřívější bádání trpělo tím, že často nedokázalo „správně“ interpretovat písemné prameny a na základě těchto špatných interpretací vyvozovalo závěry, které byly mylné (zvláště ohledně samotné existence některých panských sídel).

Jak jsem dokumentoval v předešlém textu, podrobný kolektivní výzkum přináší mnoho nových zjištění, které zde mohly být uvedeny pouze ve formě modelových příkladů. Za podstatné považuji skutečnost, že starší literatura evidovala daleko více fortifikovaných panských sídel než jich ve skutečnosti existovalo. V našem vzorku 121 zkoumaných lokalit se podařilo prokázat, že 18 z nich nikdy neexistovalo. Jedná se o 15 % z celkového vzorku, to není málo. Autoři starší literatury si tato sídla nevymýšleli, oni v jejich existenci nejčastěji uvěřili na základě dochovaných písemných pramenů. V tom byla ovšem ta potíž, protože i když v některém prameni je dané sídlo umístěno, pouze celková analýza všech písemných a případně i jiných pramenů nám dovoluje potvrdit nebo vyvrátit existenci takového objektu. Jedna dílčí a často špatně interpretovaná zmínka v pramenech nemůže vůbec k potvrzení stačit.

Z dalších výsledků můžeme připomenout, že se podařilo správně určit polohu několika panských sídel, která byla buď úplně neznámá nebo byla určena špatně (např. v případě zaniklé tvrze Lysova). Byla podrobně analyzována i vrstva vlastníků a držitelů panských sídel, kdy došlo k zpřesnění mnoha nedostatků starší

⁵³ Dostupné na internetu: <<https://mapy.com/cs/zakladni?q=tvrz%20Lysov&source=base&i-d=1921296&ds=1&x=17.0375993&y=49.6255069&z=17>> [27. 10. 2025].

literatury v této oblasti. Autorský kolektiv připravuje v rámci databáze panských sídel i databázi jednotlivých majitelů těchto sídel, která bude v budoucnu k dispozici na internetu i pro ostatní badatele. Připravujeme i několik mapových souborů, které budou reflektovat výsledky výzkumu. Z nich mohou např. připomenout mapu majetkového zázemí vybraných panských sídel a mapu dohlednosti z vybraných panských sídel.

V roce 2027 je plánovaná výstava o panských sídlech na střední Moravě ve Vlastivědném muzeu v Olomouci. K výstavě bude vydán kritický katalog, kde bude v abecedním pořadí podrobně pojednáno o všech sledovaných lokalitách (103 potvrzených a 18 vyvrácených). Dále je při této příležitosti připravována odborná konference o panských sídlech na Moravě.

SEZNAM POUŽITÝCH PRAMENŮ

Archivní prameny

Moravský zemský archiv v Brně, fond Sběrka rukopisů Moravského zemského archivu.

Státní okresní archiv Olomouc, fond Archiv obce Loučany.

Zemský archiv v Opavě, pobočka Olomouc, fond Ústřední ředitelství arcibiskupských statků Kroměříž.

Zemský archiv v Opavě, pobočka Olomouc, fond Velkostatek Chudobín.

Tištěné prameny

Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. I.–XV. Eds. Antonii Boczek, Peter Ritter v. Chlumecky, Joseph Chytil, Vincenz Brandl, Berthold Bretholz. Olomucii; Brünn : A. Skarnitzl, Commission bei A. Nitsch, Verlag des Mährischen Landes-Ausschusses, 1836 – 1903.

Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae. I.–VII. Eds. Gustavus Friedrich, Zdeněk Kristen, Jan Bistrický, Jindřich Šebánek, Sáša Dušková, Zbyněk Sviták, Helena Krmíčková et al. Pragae; Olomucii; Brunae : Sumptibus comitiorum Regni Bohemiae, ČSAV, Sumptibus Academiae scientiarum Rei publicae Bohemiae, Sumptibus Centri Historiae Europae Centralis Investigandae, 1904 – 2013.

Die ältesten Belehnungs- und Lehensgerichtsbücher des Bisthums Olmütztz. Ed. Karl Lechner. 1.–2. Band. Brünn : Deutscher Verein für die Geschichte Mährens und Schlesiens, 1902.

Die Landtafel des Markgrafthumes Mähren. Text der Olmützer Cuda (1348 – 1466). Eds. Petr Ritter von Chlumecky, Joseph Chytil, Carl Demuth, A. R. von Wolfskron. Brünn : Nitsch & Grosse, 1856.

Libri citationum et sententiarum seu Knihy pŕihonné a nálezové. Tomus I.–VII. Eds. Vincentius Brandl, Bertholdus Bretholz. Brunae 1872–1911.

Moravské a slezské urbáře. Katalog. Ed. Jan Řezníček. Praha : Odbor archivní správy Ministerstva vnitra ČR, 2002.

Moravské zemské desky II. (1480 – 1566). Kraj olomoucký. Ed. František Matějek. Brno : Nákladem Zemské banky pro Moravu a Slezsko, 1948.

Seznam bibliografických odkazů

- ANDĚL, Rudolf et al. *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. 3. Severní Čechy*. Praha : Svoboda, 1984.
- BĚLOHLÁVEK, Miloslav et al. *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. 4. Západní Čechy*. Praha : Svoboda, 1985.
- DURDÍK, Tomáš. *Encyklopedie českých hradů*. Praha : Libri, 1995.
- DURDÍK, Tomáš. *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*. Praha : Libri, 1999.
- DURDÍK, Tomáš – BOLINA, Pavel. *Středověké hrady v Čechách a na Moravě*. Praha : Argo, 2001.
- FOJTÍK, Pavel. Pravěké a raně středověké osídlení katastru obce Lešany (okr. Prostějov). In *Střední Morava*, 2002, roč. 8, č. 15, s. 55 – 84.
- HOLEC, František et al. *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. 7. Praha a okolí*. Praha : Svoboda, 1988.
- HOSÁK, Ladislav. *Historický místopis střední a severní Moravy. Okres olomoucký, okres prostějovský*. Olomouc : Krajské nakladatelství, 1959.
- HOSÁK, Ladislav. *Historický místopis země moravskoslezské*. Praha : Společnost přátel starožitností, 1938.
- HOSÁK, Ladislav – ZEMEK, Metoděj et al. *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. 1. Jižní Morava*. Praha : Svoboda, 1981.
- JANOUSEK, Vojtěch. *Plumlovský okres. Vlastivěda moravská*. Brno : Musejní spolek, 1933.
- KOHOUTEK, Vojtěch et al. *Loučany 1141–1991*. Loučany : Obecní úřad, 1991.
- KOUŘIL, Pavel – PRIX, Dalibor – WIHODA, Martin. *Hrady českého Slezska*. Brno; Opava : Akademie věd České republiky, Archeologický ústav, 2000.
- MENCLOVÁ, Dobroslava. *České hrady. 1.–2. díl*. Praha : Odeon, 1972.
- MEZNÍK, Jaroslav – PAPAJÍK, David. Proměny feudálního majetku na Moravě ve 14. – 16. století. Balance dosavadního zkoumání. In *Český časopis historický*, 2001, roč. 99, s. 33 – 58.
- MUSIL, František. K vývoji šlechtických sídel na území okresu Prostějov. In *Střední Morava*, 2001, roč. 7, č. 13, s. 27 – 41; 2002, roč. 8, č. 14, s. 24 – 43.
- MUSIL, František – PLAČEK, Miroslav. *Zaniklé hrady, zámky a tvrze Moravy a Slezska*. Praha : Libri, 2003.
- MUSIL, František – PLAČEK, Miroslav – ÚLOVEC, Jiří. *Zaniklé hrady, zámky a tvrze Čech, Moravy a Slezska po roce 1945*. Praha : Libri, 2005.
- NEKUDA, Vladimír – UNGER, Josef. *Hrádky a tvrze na Moravě*. Brno : Blok, 1981.
- NOVÁK, David. Dvory, dvorce nebo sídla – k otázce sociálního vymezení elit ve středověku. In *Archaeologia historica*, 2019, roč. 44, s. 125 – 149. <https://doi.org/10.5817/AH2019-1-6>
- NOVÁK, David. Funkční klasifikace a vývoj vrchnostenských sídel ve středověkých a raně novověkých Čechách. In *Památky archeologické*, 2019, roč. 110, s. 307 – 392.
- PAPAJÍK, David. *Majetkové poměry na střední Moravě ve 14.–16. století*. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2003.
- PAPAJÍK, David. Problematika středověkých tvrzí na širším Olomoucku. Příklad nikdy neexistujících tvrzí. In *Vlastivědný věstník moravský*, 2025, roč. 77, s. 77 – 86.
- PEŠKA, Jaroslav. Archeologické nálezy a lokality na katastru obcí Náklo a Mezice. In *Střední Morava*, 2001, roč. 7, č. 13, s. 78 – 108.

- PINKAVA, Viktor. *Litovelský okres. Vlastivěda moravská*. Brno : Musejní spolek, 1903.
- PIŠTĚLÁK, Josef. Zaniklé středověké osady na katastrálním území Kladky. In *Historická geografie*, 1986, roč. 25, s. 185 – 199.
- PLAČEK, Miroslav. *Hrady a zámky na Moravě a ve Slezsku*. Praha : Libri, 1996.
- PLAČEK, Miroslav. *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí*. Praha : Libri, 2001.
- SEDLÁČEK, August. *Hrady, zámky a tvrze království Českého*. 1.–15. díl. Praha : Tiskem a nákladem knihtiskárny Františka Šimáčka, 1882 – 1927.
- SEDLÁK, Karel. *Chudobín. Dějiny panství a obce*. Litovel, 1959 (strojopis uložený v knihovně Státního okresního archivu Olomouc).
- SCHWOY, Franz Joseph. *Topographie vom Markgrathum Mähren*. I. Band. Wien : gedruckt bey Joseph Hraschanzky k. k. deutsch-und hebrätscher Hofbuchdrucker und Buchhändler, 1793.
- SPURNÝ, František et al. *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. 2. *Severní Morava*. Praha : Svoboda, 1983.
- ŠIMEK, Tomáš et al. *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. 6. *Východní Čechy*. Praha : Svoboda, 1989.
- TRÍSKA, Karel et al. *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. 5. *Jižní Čechy*. Praha : Svoboda, 1986.
- ÚLOVEC, Jiří et al. *Encyklopedie českých tvrzí*. 1. – 3. díl. Praha : Libri, 1998 – 2005.
- VÍCH, David. Neznámý vrcholně středověký mincovní depot z Kladek. In *Zpravodaj Muzea Prostějovska v Prostějově*, 2002, č. 1 – 2, s. 68 – 74.
- VLČEK, Pavel. *Ilustrovaná encyklopedie českých zámků*. Praha : Libri, 1999.
- VRBKA, Josef. *Dějiny obce Nákla na Moravě*. Loštice : J. Vrbka, 1940.
- WOLNY, Gregor. *Die Markgrafschaft Mähren, topographisch, statistisch und historisch geschildert*. V. Band. Olmützer Kreis. Brünn : Selbstverlag des Verfassers, 1839.
- ŽÍŽKA, Jan. *Hospodářské dvory bývalých panství v Čechách*. 2. vydání. Praha : Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště středních Čech v Praze, 2018.

Elektronické zdroje

Dostupné na internetu: <<https://ags.cuzk.gov.cz/archiv/>> [5. 12. 2024].

Dostupné na internetu: <<https://mapy.com/cs/zakladni?q=tvrz%20Lysov&source=base&id=1921296&ds=1&x=17.0375993&y=49.6255069&z=17>> [27. 10. 2025].

Dostupné na internetu: <http://oldmaps.geolab.cz/map_viewer.pl?lang=cs&map_root=1vm&map_region=mo&map_list=m026> [5. 12. 2024].

SUMMARY

On the issue of Manor Houses in the Middle Ages and Early Modern Age in the Territory of Central Moravia

The submitted study presents some of the essential findings that were researched during a detailed investigation into fortified manors in Central Moravia as part of the 'My House, My Castle – Medieval Manor Houses in Central Moravia' project. What does a fortified manor house actually denote in this study? It is a residence

where the nobility lived on their estates. Simply put, the author looks at castles, strongholds, fortresses and châteaux. Although the fortification elements for châteaux receded when compared to earlier periods, the author still considers them to be fortified sites for the sake of simplicity. The term 'manor' refers to a residence owned by a monarch, nobility, church institution or town. On the contrary, courtyard estates were not included among fortified manors, even though nobles could also have resided there and they could have had some fortification elements. There are practical reasons behind this decision: as there were many times more courtyard estates in Bohemia and Moravia than castles, strongholds and châteaux, and it would have been almost impossible to conduct a detailed analysis of all of them, even if the research was narrowed down to a geographically limited area. A total of 121 manor houses mentioned in older literature were examined in detail. Such detailed research could not be conducted by a single person; thereby a total of eight researchers, each of whom had additional collaborators, were involved in the research of the individual residences. The research was led by D. Papajík as the chief investigator.

The entire research had to be defined chronologically. Although the primary goal was to examine medieval sites, a decision was made to extend the chronological scope of the research to the first half of the 17th century. This was due to several factors, primarily the fact that it was impossible to determine the exact date of origin for many residences. A residence would often be first mentioned in written sources as late as the beginning of the 17th century, although it may have been built earlier than the sources indicate. In addition, an originally medieval fortress that had perished would sometimes be replaced by a castle in the second half of the 16th century or the first half of the 17th century. The research therefore focused on settlements established between the 10th and the first half of the 17th century. Sites (mostly castles) erected between the second half of the 17th and the 19th century were not included in the research.

Now let's move onto the most important findings. It has become abundantly clear that the concentrated research of a team comprising historians, archaeologists, cartographers, geoinformatics specialists, geophysicists and other experts is worthwhile. The lack of an interdisciplinary approach in most cases constituted a weakness of older literature on the subject of manor houses. Either a historian or archaeologist wrote about the manor house, but rarely a broader team of authors composed of several experts from different fields.

Detailed collective research has yielded a number of completely new findings, which are presented in the text in the form of model examples. It should be noted that older literature registered far more fortified manor houses than actually existed. In a sample of the 121 studied sites, the team managed to prove with complete certainty and clarity that eighteen of them never existed (Bohuslavice, Citov, Čechovice, Čelechovice, Doloplazy, Cholína, Jestřábí, Kožušany, Kladky, Lešany Loučany, Náklo, Rozvadovice, Senice na Hané, Určice, Vrahovice, Žárovice and Želechovice, all of which were defunct settlements). These accounted for a not negligible figure of 15% of the total sample. The authors of older literature did not make these settlements up, perhaps most often believing in their existence relying on preserved written sources. However, this posed a problem as, even if a settlement is mentioned as existing in a contemporary source, only a comprehensive analysis of all written and, where applicable, other sources allowed us

to confirm or refute its existence. A single, often misinterpreted mention in the sources is not sufficient to confirm the existence of a manorial settlement.

Some other results that deserve to be mentioned include the fact that we succeeded in correctly determining the location of several manorial residences that were either completely unknown or had been incorrectly identified (as was the case for the perished Lysova fortress). The layer of owners and holders of manorial settlements was also analysed in detail, which led to the removal of a number of errors in older literature in this area. As part of a database of the settlements, the team of authors is also preparing a database of specific owners of the residences, which will be available online for other researchers in the future. Several map files are also being prepared to reflect the results of the research. These include, for example, a map of property holdings of selected manors and a map of the area that could be overlooked from selected manors.

An exhibition dedicated to manors in Central Moravia is planned for 2027 at the Regional Museum in Olomouc. A detailed critical catalogue will be published for the exhibition, which will discuss all the locations of study (103 confirmed and 18 refuted) in alphabetical order. In addition, a professional conference dedicated to manor houses in Moravia is being prepared for the occasion.

Prof. PhDr. David Papajík, Ph.D.
Univerzita Palackého v Olomouci
Filozofická fakulta, Katedra historie
CZ-779 00 Olomouc, Na Hradě 5
e-mail: <david.papajik@upol.cz>
ORCID: 0000-0001-9652-4789

Ťažkosti uhorského študenta vo Wittenbergu. Štúdium Petra Türka z Levoče v rokoch 1578 až 1583¹

JAROSLAV NEMEŠ

The Troubles of a Hungarian Student in Wittenberg : The Studies of Peter Türk of Levoča (1578 – 1583)

DOI: <https://doi.org/10.54937/kd.2026.17.Supp.39-66>

ABSTRACT: The study is based on the correspondence of Peter Türk from 1579–1585, preserved in the Spiš Archive in Levoča, which provides an authentic insight into the everyday life of a Hungarian student in the late 16th century. The letters trace Türk's path from obtaining a scholarship in 1577, through his studies in Wittenberg, to his return to Levoča and his subsequent ecclesiastical career. They reveal the crucial role of the Thurzó testamentary foundation, through which the town of Levoča supported students abroad, as well as the persistent financial difficulties they faced, including high living costs and chronic lack of funds.

Türk also critically assessed the declining conditions at the University of Wittenberg, marked by confessional conflicts and institutional instability. His correspondence reflects not only material hardship but also personal and professional uncertainty. After returning home, he encountered limited career opportunities, which ultimately led him to accept positions outside Levoča.

The study highlights academic peregrination as a key educational practice while illustrating the broader social, financial, and existential challenges faced by early modern students.

Keywords: Hungary, 16th Century, History of Education, University of Wittenberg, Levoča, Peter Türk.

Levočská mestská rada financovala cesty a akademické pobyty študentov (tzv. *peregrinatio academica*) najmä z ročných úrokov thurzovskej základiny vo výške desaťtisíc zlatých. Tento kapitál mesto získalo v roku 1543 na základe testamentu krajinského sudcu a kráľovského miestodržiteľa Alexa Thurza. Keďže výnosy z úrokov postupne prestávali postačovať, mesto ich dopĺňalo z vlastných zdrojov. Išlo však o mimoriadne účelne vynaložené prostriedky – investície do vzdelávania mládeže, predovšetkým budúcich učiteľov a kňazov. Všetky výdavky sa zaznamenávali do účtovnej knihy nazvanej *Liber testamentorum*, ktorá sa dodnes

¹ Táto štúdia vznikla v rámci riešenia projektov: VEGA 1/0464/24 Študenti a učitelia zo Slovenska na vybraných nemeckých univerzitách do roku 1945; APVV-23-0277 Učebné pomôcky vo výchovno-vzdelávacom procese na Slovensku (16. – 20. storočie).

zachovala vo fondoch magistrátu.² Štipendiá pritom neboli určené výlučne pre mladíkov pochádzajúcich z Levoče, ale i odinakiaľ.

Levočania mali s thurzovskou testamentárnou fundáciou dlhodobé problémy, keďže základný kapitál nespravovali priamo. V roku 1549 ho panovník Ferdinand I. zabavil na prevádzku medených baní v Banskej Bystrici, čo spôsobovalo trvalé ťažkosti pri získavaní úrokov. Situácia sa definitívne uzavrela v roku 1666, keď Leopold I. tieto prostriedky definitívne odobral a daroval ich jezuitom.³

Mestská vrchnosť poskytovala tzv. ročné štipendium pre dvoch študentov študujúcich v zahraničí, a to vo výške 50 + 50, resp. 52 + 52 zlatých. Už okolo roku 1550 bola táto suma nedostatočná a študenti z nej dokázali pokryť len časť svojich nákladov. Finančná podpora od mestských patrónov takmer nikdy nezohľadňovala skutočné výdavky na štúdium, na čo sa sťažovala väčšina študentov. Zvyšok si museli hradíť z vlastných zdrojov. Najčastejšie odchádzali študovať na univerzitu vo Wittenbergu, no aj do Lipska, Zhorelca (Görlitz), Frankfurtu nad Odrou a inde. Mnohí mešťania však na štipendium nedosiahli a študovali v zahraničí na vlastné náklady.

Mecenášska činnosť Levoče si napriek tomu zaslúži uznanie, pretože výrazne zvyšovala zastúpenie študentov zo Spiša na nemeckých univerzitách. V niektorých obdobiach dokonca tvorili významnú časť uhorských študentov v zahraničí, neraz presahujúcu polovicu. Počas približne stodvadsaťročného fungovania základiny tak študovalo na zahraničných univerzitách a gymnáziách množstvo levočských štipendistov.

Samotná univerzita vo Wittenbergu privítala do konca 16. storočia takmer tisíc študentov z Uhorska.⁴ Cieľom tejto štúdie je na príklade Petra Türka poukázať na náročnosť a úskalia ich študijného pobytu.⁵ Opis šiestich rokov jeho života umožňuje priblížiť každodennosť akademika v druhej polovici 16. storočia a zároveň hľadá odpovede na viaceré konkrétne otázky. Jednou z nich je aj objasnenie prístupu k učebným pomôckam – cenovo nedostupnej študijnej literatúre.

Študent Peter Türk z Levoče

V Štátnom archíve v Prešove – pobočke Spišský archív v Levoči – tvoria listy Petra Türka súčasť fondu Magistrátu mesta Levoča. V tomto fonde sa nachádza súbor 1775 písomností, ktorý archivári Koloman Demkó a Jozef Hajnóci na konci 19. storočia označili ako „5. triedu“. Táto skupina obsahuje dokumenty týkajúce sa cirkevných a náboženských záležitostí, ako aj domáceho a zahraničného vzdelávania, pričom významnú časť predstavuje školský materiál.

² Spišský archív v Levoči (ďalej SpAL), fond Magistrát mesta Levoča (MML), sign. XXVIIa/27 (Testament Buch Anno Domini 1551).

³ KATONA, Tünde – LATZKOVITS, Miklós (eds.). *Lőcsei stipendiánsok és literátusok 1. Külföldi tanulmányutak dokumentumai 1550–1699*. (Fontes rerum scholasticarum II/1) Szeged : Szegedi oktatástörténeti munkaközösség, 1990, s. 6 (ďalej Lőcsei stipendiánsok).

⁴ SILLER, Max. „Lasset sie nur ein wenig leiden, wenn sie nicht gelt haben, so studiren sie desto vleissiger!“ Briefe von Leutschauer Studenten des 16. und 17. Jahrhunderts. In *Südostdeutsches Archiv*. Band XXXVIII/XXXIX, 1995/1996, s. 7, pozn. 4.

⁵ Osobnosť Petra Türka si zatiaľ z historikov podrobnejšie všimol iba Max Siller, ktorý mu vo svojej štúdii venoval dve strany textu: SILLER, Max. Lasset sie nur ein wenig leiden, s. 13 – 14.

V 8. oddelení tejto „5. triedy“ sa dodnes nachádza fascikel ôsmich listov s názvom „Dopisy študenta Petra Turcusa vrchnosti Levoče ako svojej zaštitníčke“.⁶ Tento názov vychádza z archívnej pomôcky Pavla Niederlanda *Regestum slobodného kráľovského mesta Levoče od roku 1280 do 1779* z roku 1956.

Uvedené rukopisy tvoria jadro historických prameňov využitých v tejto štúdiu. Ich výskum uľahčila skutočnosť, že maďarská germanistka Tünde Katona a hun-garista Miklós Latzkovits ich v roku 1990 zaradili do svojej edície 235 listov dokumentujúcich akademickú peregrináciu uhorských študentov v 16. a 17. storočí do zahraničia.⁷ Keďže nepracovali s originálmi, ale s fotokópiami, zrealizovali sme ich novší výskum.

V archíve Magistrátu mesta Levoča sa však dodnes zachovalo celkovo trinásť listov súvisiacich so štúdiom Petra Türka (*Petrus Turck Leutschouius*), datovaných do rokov 1579 až 1585. Desiat z nich napísal vlastnou rukou samotný Peter: osem vzniklo vo Wittenbergu, jeden v Levoči a jeden v Smolníku. Päť listov je napísaných v nemčine a päť v latinčine. Obsah listov sa istým spôsobom premietol aj do spomínanej testamentárnej knihy – prideľovaním financií, pričom mesto na ne písomne reagovalo. Písomné odpovede mestskej rady sa však do dnešných čias nezachovali. O význame zachovanej korešpondencie pre výskum špecifických historických tém niet akýchkoľvek pochybností.⁸

Otcom Petra Türka bol Daniel Türk „Cassoviensis“. Daniel sa narodil v roku 1510 v Košiciach a študoval v sliezskom Goldbergu (dnešná Złotoryja v Poľsku). Neskôr sa presťahoval do Levoče, kde od roku 1542 pôsobil ako učiteľ na mestskej škole; už o dva roky neskôr sa stal jej prvým evanjelickým rektorom. V Levoči bol členom mestskej rady, pôsobil aj ako mestský notár a v 50. rokoch 16. storočia bol viackrát zvolený za richtára. Bol známy aj svojím obsiahlym rukopisným denníkom *Danieli Turci Diarium ab anno 1548 usque 1559*.

Jeho prvá manželka Margaréta Sartorová zomrela týždeň pred Vianocami roku 1552, mesiac po predčasnom pôrode ich druhej dcéry Kristíny.⁹

Ako vdovec sa Daniel následne oženil s Katarínou Krupekovou, s ktorou mal šesť detí: Gašpara, Petra, Sebastiána, Uršulu, Žofiu a Juraja.¹⁰ Z ich potomkov sú bližšie známe osudy dvoch synov: Sebastián zastával významné mestské funkcie, zatiaľ čo Peter študoval teológiu vo Wittenbergu a pôsobil ako duchovný na viacerých miestach.¹¹ Práve jeho štúdiám sa budeme venovať podrobnejšie.

⁶ SpAL, f. MML, Oddiel V, sign. 8/1-9. Deviaty list je tam vložený omylom (č. 5 je od Antona Platnera).

⁷ Lócsei stipendiánsok, s. 1 – 370.

⁸ Naposledy riešila šľachtické odievanie v 17. storočí na základe zachovanej korešpondencie barónky Judity Balaššovej autorka DANKOVÁ, Sabina. Šľachtické odievanie podľa korešpondencie Judity Balassovej v 2. polovici 17. storočia. In *Kultúrne dejiny*, 2025, roč. 16, č. 1, s. 6 – 23. <https://doi.org/10.54937/kd.2025.16.1.6-23>

⁹ SZEGHYOVÁ, Blanka. Prejavy zbožnosti v denníku Daniela Türka. In KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid – MANNOVÁ, Elena (eds.). *Viera v živote jednotlivca, konfesie v živote spoločnosti*. Pôta Eve Kowalskej. Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 2025, s. 500 – 501.

¹⁰ ŽIFČÁK, František. Leutschauer Notare als humanistische Gelehrten. In ČIČAJ, Viliam – PICKL, Othmar (Eds.). *Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*. Bratislava : Academic Electronic Press, 1998, s. 102.

¹¹ Viac o Danielovi Türkovi: NEMEŠ Jaroslav (ed.). *„Regula vitae, daß ist Regel des Lebens“ Pravidlo života Sebastiána Türka z roku 1620*. Bratislava : Chronos, 2025, s. 9 – 10.

Pridelenie štipendia a cesta do Sliezska (1577)

Ako sa asi dvadsaťročný študent Peter Türk mohol dostať k finančnej podpore? Rozhodujúci moment nastal v roku 1577. Významnú úlohu pri tomto rozhodnutí zohralo dobré meno jeho otca Daniela Türka, bývalého richtára, pisára a notára mesta. Kľúčovú podporu mu však poskytol levočský farár Anton Platner, niekdajší študent Filipa Melanchtona vo Wittenbergu.¹²

Anton Platner bol rodákom z Levoče, jeho otec bol krajčírom. Po návrate zo štúdií pôsobil v rokoch 1561 až 1567 ako rektor mestskej školy, následne ako nemecký diakon a napokon v rokoch 1569 až 1598 ako dlhoročný levočský farár. Bol aj spoločensky aktívnou osobnosťou – v rokoch 1572 – 1575 a 1587 – 1590 zastával funkciu seniora bratstva 24 spišských miest.¹³ Podľa záznamov v knihe testamentov, na ktoré upozornila Tünde Katona, Platner ako bývalý štipendista často vystupoval ako mentor pri rozličných žiadostiach o finančnú podporu na rôzne účely. V roku 1577 jednoznačne podporil udelenie štipendia Petrovi Türkovi, podobne ako neskôr v roku 1590 Danielovi Tophanovi.¹⁴

Pôvodne mal Peter Türk študovať vo Vroclave, o jeho tamojšom pobyte však nemáme bližšie informácie. V účtovnej knihe Liber testamentorum sa zachoval záznam: „Na dvoch študentov. Po predchádzajúcom súhlase pána farára Antona Platnera poskytla ctihodná rada túto podporu pánovi Türkovi, synovi mestského pisára Daniela Türka, a vyslala ho do Vratislavy na skusy (*experiendi gratia*).“ V júni 1577 mu bola najprv poskytnutá suma 32 zlatých.

Dňa 9. septembra 1577 mu následne prostredníctvom istého Bruna (pravdepodobne Braijera, resp. Braiera, člena mestskej rady) zaslali z testamentárnych prostriedkov ďalších 28 zlatých.¹⁵ Celková výška poskytnutej podpory tak dosiahla 60 zlatých.

Presun do Wittenbergu (1578)

K pobytu vo Vratislave chýbajú ďalšie písomné správy. O jeho šesťročnom štúdiu vo Wittenbergu sme však informovaní lepšie. Nie je známe, kedy, prečo, ani akým spôsobom sa presunul zo Sliezska do vzdialenejšieho Saska, keďže sa

¹² Imatrikulovaný dňa 23. augusta 1554 ako Antonius Plattner, Zebusiensis. *Album Academiae Vitebergensis ab A. Ch. MDII usque ad a. MDLX*. Lipsiae : typis Caroli Tauchnitii, 1841, s. 295 (ďalej AAW I).

¹³ HRADSKÝ, József. *A XXIV királyi plébános testvérülete és a reformáció a Szepességen*. Miskolc : Wesselényi Géza, 1895, s. 173 – 174, 187 – 191, 302; REZIK, Ján – MATTHAEIDES, Samuel. *Gymnaziológia. Dejiny gymnázií na Slovensku*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1971 (preklad diela z r. 1728), s. 317.

¹⁴ KATONA, Tünde. „Eijnem armen Schuler der naked vnd bloss wahr.“ *Über die Thurzönische Stiftung und das Bildungswesen in der Zips mit dem Text des Leutschauer Testamentbuches*. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Universität Szeged. Szeged : Szegedi Tudományegyetem, BTK, 2003, s. 93.

¹⁵ *Auf 2 Studiosos. Auff vorbijt des Hern pffarrers Anthonij plattners hot ein Ersamer rath diese prouision vergunth des Hern Daniel Turck Schtatschreibers son Petro turcio vnd ist hiemit gen Bresla experiendi gratia geschickt vnd geben erstlich am [...] Junij ffl. 32. Am 9. Septembris schickten wir per Bruno dem Peter Tijrck miyt dem testamentgelth von Bresla ffl. 28. Eoden die miytt dem Bruno gen Viteberg geschickt alte schulth vor den Hern Seraphin ffl. 20. Tut ffl. 80. SpAL, f. MML, sign. XXVIIa/27 (Testament Buch Anno Domini 1551), fol. 59v; KATONA, Tünde. *Caritas und Memoria. Eine Leutschauer Stiftung im Dienste der Bildungsförderung in der Zips des 16. Jahrhunderts*. München : Oldenbourg Verlag, 2011, s. 81 – 82, 202, pozn. 194.*

k tomu nezachovali žiadne záznamy. Je však isté, že ho aj naďalej podporovalo mesto. Mestská rada mu zo základiny určila na štúdium 52 zlatých; pre dvoch vyslaných študentov tak spolu vyčlenili 104 zlatých. V účtovnej knihe sa zachoval zápis: „Na dvoch študentov. Dňa 16. júna (1578) sme poslali dvom mladíkovi do Wittenbergu s Martinom Augustinom 104 zlatých. Martinovi Augustinovi tiež 1 zlatý.“¹⁶

Ak chcel Peter Türk pomýšľať na akademické štúdiá, musel mu byť vystavený odporúčací list, bez ktorého by nebol prijatý.¹⁷ Prijímací proces napokon prebehol úspešne. Do univerzitnej matriky ho zapísali k dátumu 7. január 1578 pod menom *Petrus Turck Cepusius* (t. j. zo Spiša).¹⁸ Dokladá to zápis v *Album Academiae Vitebergensis*.¹⁹ Jeho očakávania sa teda naplnili.

Druhým „mladíkom“ bol Konrád Henckel z Levoče, ktorý sa dal zapísať na štúdium vo Wittenbergu už 23. novembra 1577, teda o niečo skôr. V matrike figuroval ako *Conradus Hengkel Leutschouiensis Zepusius*, t. j. Levočan zo Spiša.²⁰ Oba tak začali štúdium počas zimného semestra akademického roka 1577/1578 (*in hybernium semestre academiae*).

Po príchode do Wittenbergu sa Peter Türk musel osamostatniť a postarať sa sám o seba. Zachovaná korešpondencia podáva pomerne plastický obraz jeho každodenného života i ťažkostí spojených so štúdiom. Musel si hradiť náklady na cestovanie, štúdium, literatúru, poštových doručovateľov, stravu a ubytovanie, ktoré síce mali byť pokryté zo štipendia, no v skutočnosti často presahovali jeho výšku. K bežným výdavkom patrili napríklad náklady na viazanie kníh. Okrem toho sa objavovali aj ďalšie výdavky spojené s cestovaním – či už pred odchodom z domu, počas cesty, alebo pri návrate domov – ktoré neraz prekračovali finančné možnosti podporovaných študentov. Počas šiestich rokov štúdia sa Peter zdržal niekoľkokrát doma.

Kritika tamojších pomerov a báseň pre otca (1579)

„Verný mestský študent“ Peter Türk napísal richtárovi a mestskej rade Levoče viaceré listy; tento je však z nich najstarší zachovaný. Bol datovaný vo Wittenbergu 9. marca 1579 a mal pomerne stručný charakter.²¹ Peter v ňom uvádzal, že sa teší dobrému zdraviu a je plný síl. Richtára a radu oslovil úctivým titulom „Ehrsamen Namhafftenn vnndt wolweysenn Herr Richter vnndt Radt der Stadt“ a označil ich za svojich mimoriadne priaznivých pánov a patrónov („Meine insonder günstigen Herren vnndt Patronenn“).

Kriticky sa vyjadril o stave univerzity: uviedol, že o nej nemôže veľa napísať, pretože „je úplne zničená a kamkoľvek sa pozrieme, nie je nič iné ako samé súže-

¹⁶ *Auf 2 Studiosos. Am 16. Junij schickten wir den zwen Jünglich nach Witemberg mit dem Martino Augusti ff. 104. Dem Martino Augustin auch ff. 1. SpAL, f. MML, sign. XXVIIa/27 (Testament Buch Anno Domini 1551), fol. 61r; KATONA, Caritas und Memoria, s. 204.*

¹⁷ SILLER, *Lasset sie nur ein wenig leiden*, s. 7.

¹⁸ SZÖGI, László. *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*. Budapest : Komáromi Nyomda és Kiadó Kft., 2011, s. 290, č. 3496; CSEPREGI, Zoltán. *Evangelikus lelkészek Magyarországon. Proszopográfiai rész, I. A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610), I/3: S–Z*. Budapest: MEDiT, 2016, s. 395. (ďalej ELEM I/3)

¹⁹ *Album Academiae Vitebergensis ab A. Ch. MDII usque ad a. MDCII, tom. 2*. Halle : Niemeyer, 1894, s. 271 (ďalej AAW II).

²⁰ AAW II, s. 271.

²¹ SpAL, f. MML, Oddiel V, sign. 8/6; Lőcsei stipendiánsok, č. 47, s. 69 – 70.

nie“ („Müseligkeit“). Podrobnejšie informácie mal podľa neho poskytnúť mestský posol jeho listu Martin Wallendorf. Z jeho slov teda vyplývalo, že situácia na univerzite sa v tom čase zhoršila.

Presné príčiny Petrovej Petrovej nespokojnosti nepoznáme, no polovica 70. rokov 16. storočia patrila k najhorším obdobiam v dejinách Wittenberskej univerzity. Vnútorne konflikty s kryptokalvíni neboli jediné.²² Podľa historika Andrása Szabóa dochádzalo k poklesu počtu študentov a častým študentským nepokojom. Hoci na teologickej fakulte dominovala luteránska ortodoxia, výučbu naďalej ovplyvňovali Melanchthonovi stúpenci a humanisti, ktorí sa o konfesijné spory príliš nezaujímal. Opakované zásahy a vlny odvolávania z úradov situáciu nevyriešili; opatrenia pritom často zasahovali práve tých učiteľov, ktorí mali dobré kontakty s uhorskou študentskou burzou.²³ Aj to mohlo prispieť k Petrovej nespokojnosti s kvalitou výučby.

Na ktorej z troch sporiacich sa strán Peter Türk stál, nemožno zo zachovanej korešpondencie určiť. Sám sa k tomu nevyjadroval a odkazoval skôr na ústne informácie sprostredkované doručovateľmi listov. Vieme však, že si vytvoril bližší vzťah s profesorom Polykarpom Leiserom, ktorý bol známy svojou zmierlivou povahou, neochotou k akémukoľvek fanatizmu a schopnosťou tlmiť cirkevné napätie.²⁴ Je možné, že Peter zdieľal jemu podobné ideové postoje.

Tento list obsahuje aj osobnú, trúchlivú výpoveď po úmrtí jeho otca Daniela Türka. Niektorí predtým mu musel túto smutnú novinu oznámiť. Peter v tejto situácii nemohol urobiť viac, než zo školy zaslať báseň, ktorú zložil a dal vytlačiť na otcovu počesť. Sám ju označil za „malé, neobratné dielo, ktoré som dal vytlačiť na počesť svojho milovaného otca.“ Prosil mestskú radu, aby jeho malý skromný dar prijala s porozumením a nepohrdla ním. Zároveň prisľúbil, že v budúcnosti ponúkne hodnotnejšie dielo. Báseň „*klein doch ungeschickt Carmen*“, ktorú dal vytlačiť a priložiť k listu, dnes nie je známa.

V liste sa zároveň sťažoval na neskoré zasielanie finančných prostriedkov a žiadal radu, aby ich neposielala „tak pomaly, ako minule“²⁵ Z jeho slov bolo zrejmé, že sa nachádzal vo finančnej tiesni.

Tento list zároveň pomáha spresniť dátum úmrtia levočského kronikára Daniela Türka. Zomrel pravdepodobne v decembri 1578 alebo v januári 1579, keďže správa synovi musela do Wittenbergu putovať minimálne dvadsať dní a Peter potreboval ďalší čas na napísanie a vytlačenie básne. Na začiatku marca 1579 bolo všetko hotové a spolu s listom pripravené na odoslanie. Potvrďuje to predošlé predpoklady, podľa ktorých Daniel Türk zomrel v rozmedzí rokov 1578 až 1580.²⁶

²² O sporoch s kryptokalvíni viac: FRIEDENSBURG, Walter. *Geschichte der Universität Wittenberg*. Halle a. d. Saale : Verlag von Max Niemeyer, 1917, s. 250 – 346.

²³ SZABÓ, András. Die Universität Wittenberg als zentraler Studienort im 16. Jahrhundert. In *Peregrinatio Hungarica : Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Eds. Márta Fata – Gyula Kurucz – Anton Schindling. Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2006, s. 59 – 60.

²⁴ Polykarp Leiser rozšíril rady wittenberských učiteľov v roku 1577. Svojim teologickým dielom sa zaradil medzi významných profesorov. Viac: FRIEDENSBURG, *Geschichte der Universität Wittenberg*, s. 302.

²⁵ KATONA, *Ejнем армен Schuler*, s. 93.

²⁶ ŽIFČÁK, František. Kancelária Levoče v druhej polovici 16. storočia. In *Slovenská archivistika*, 1976, roč. 11, č. 2, s. 139; ŽIFČÁK, *Leutschauer Notare*, s. 103; SZEGHYOVÁ, *Prejavy zbožnosti*, s. 500.

Mestská rada reagovala pomerne rýchlo – na list z 9. marca odpovedala už 3. apríla 1579, teda o necelé štyri týždne neskôr. Obom študentom, Petrovi aj Konrádovi, zaslala po 52 zlatých, spolu 104 zlatých, ktoré boli doručené prostredníctvom posla Bruna Braijera.²⁷

Bieda, hlad a záujem o teológiu (1580)

Ďalší list Petra Türka bol napísaný vo Wittenbergu 21. júna, pričom letopočet je uvedený skomolene (*sesqui millesimo*).²⁸ Predchádzajúce listy z levočského magistrátu prijal spolu s ročným štipendiom s nemalou radosťou. Vnímal v nich totiž podporu mestskej rady počas svojho štúdia i priazeň v takmer otcovskom duchu. Pán Boh všemohúci nech ich za to bohato odmení, ako im želal.

Reagoval aj na napomenutie, aby pridelené prostriedky nemiňal zbytočne a aby sa s najväčšou starostlivosťou usiloval smerovať svoje štúdiá k chvále a sláve Božieho mena. „O tom nemusíte, Vaša Ctihodnosť, vôbec pochybovať.“ Ako uvádzal, pokiaľ si dobre pamätá, z týchto peňazí neminul nič ani zbytočne, ani na profánne či iné nevhodné účely. Jeho zámerom bolo objasňovať Bohom danú náuku a v budúcnosti sa vrátiť domov, kde by mohol nastúpiť do služby v kostole alebo v škole.

Študoval rozličné vedné odbory (slobodné umenia), ktoré si osvojoval počas mnohých diktátov, často až do vyčerpania síl. Na univerzite však podľa jeho slov vyučovali noví učitelia stručným a veľmi učeným spôsobom. Oni nahradili jeho predchádzajúcich pedagógov, takže mohol v pomerne krátkom čase získať značný úžitok. „Ak je niekto obdarený čo i len priemernou bystrosťou mysle, nemôže sa odvážiť tvrdiť, že tomu nedokáže porozumieť.“ Navštevoval aj súkromné hodiny, ktorými sa, ako sám píše, „občerstvoval“ (*ijs meipsum recreo*).

Ak by sa jeho patróni chceli dozvedieť o stave univerzity alebo o jeho štúdiu viac, mohli sa obrátiť na posla jeho listov, jeho najbližšieho priateľa a spolužiaka Jána Benera.²⁹ Zároveň ich prostredníctvom Benera prosil, aby mu oznámili, kedy má z Wittenbergu odísť a ako dlho sa tam má ešte zdržať.

Podľa účtovného záznamu v Liber testamentorum zaslala mestská rada 10. júna 1580 Petrovi do Wittenbergu ročné štipendium vo výške 52 zlatých. Okrem toho mu poskytla aj ďalších 5 zlatých na stravu („auff Zerung“).³⁰

Ďalší list – tentoraz najrozsiahlejší zo všetkých – napísal Peter Türk levočskému richtárovi a mestskej rade z Wittenbergu 26. septembra 1580.³¹ V úvode im poďakoval za udelené štipendium i za to, že ho nenechali bez prostriedkov.

²⁷ *Auff 2 Studiosos. 3. Aprilis Cunradi Henckel und Petro Thurk der stat Alumnis gen Witemberg mitt Bruno Braijer stateman Alhie auffs Studium geschickt ff. 104. d.- SpAL, f. MML, sign. XXVIIa/27 (Testament Buch Anno Domini 1551), fol. 62v; KATONA, Caritas und Memoria, s. 207.*

²⁸ Asi 1579 alebo 1580. Mesto si doručenie listu zaznačilo tiež nepresne (21 Junij Anno 1500 scrib Turcus ex Academia Witebergensis). SpAL, f. MML, Oddiel V, sign. 8/1; Lőcsei stipendiánsok, č. 49, s. 71 – 73.

²⁹ Do univerzitnej matriky bol dňa 18. novembra 1579 zapísaný ako *Iohannes Benerus, Leutschouiensis*. AAW II, s. 286.

³⁰ *Auff 2 Studiosos. 10. Junij dem Peter Thurkh auff studia nach Witemberg geben auff ein Jar fl. 52. Auff Zerung fl. 5.* SpAL, f. MML, sign. XXVIIa/27 (Testament Buch Anno Domini 1551), fol. 64r; KATONA, Caritas und Memoria, s. 210.

³¹ SpAL, f. MML, Oddiel V, sign. 8/9; Lőcsei stipendiánsok, č. 50, s. 73 – 77.

Do Wittenbergu prišiel „čerstvý a zdravý“ 2. júla toho roku. V poriadku sa teda vrátil zo svojho rodiska späť. Pôvodne zamýšľal zotrvať v Sasku dlhší čas, no počas jeho neprítomnosti sa mnohé zmenilo, a preto si už nebol istý, či tu zostane. Svoje ťažkosti priblížil vlastnými slovami: „Čo sa týka jedla a pitia: moja hostiteľka, u ktorej som bol dlhší čas, vypovedala 3. augusta študentom, ktorých dovtedy živila, stravovanie. Už ich neživí ani nechce živiť, hoci by tak rada urobila, ale všetko tak zdraželo, že sa človek nestačí čudovať. Kým pred rokom bolo možné za 9–10 grošov („groschen“) alebo najviac za pol toliara („ein halben thaller“) kúpiť mericu či kýbeľ obilia („ein scheffel oder kübel Korn“), teraz zaň treba dať celý toliar, a aj tak ho sotva dostať. Ľudia trhajú pekárom chlieb ešte horúci z pece, len aby utíšili hlad. To všetko spôsobuje diabolská lakomosť kniežaťa (ale Augusta Saského nemenoval), ktorý občanov nadmieru zaťažuje, zdiera a oškľbáva daňami a poplatkami.“

Navštívil aj Barbaru Vogelovú, u ktorej sa stravoval Konrád Henckel. Keďže Konrád ešte nezaplatil svoje dlhy, pani Vogelová si už nechcela „viac dlhov nakladať na krk“ a bola ochotná prijať Petra k stolu len v prípade platby vopred. Z peňazí, ktoré si priniesol z domu, mu po vyrovnaní dlhov zostalo len veľmi málo. „S terajším štipendiom tu ani inde nevyjdem, ak mi nebude poslané viac, či už od mojich blízkych, alebo ak sa z Božej prozreteľnosti nepridá niečo odinakiaľ.“

Obrátil sa aj na magistra Otta s prosbou o pomoc, aby sa mohol „dostať k stolu“, no spočiatku neúspešne, keďže aj on mal mnoho vlastných výdavkov.³² Napokon sa však za neho zaručil, a tak sa Türk mohol u pani Vogelovej stravovať aspoň do Nového roka. Ak by však dovtedy nedokázal zaplatiť, nebola by ho ochotná ďalej živiť, najmä vzhľadom na to, že Konrád jej bol „tak dlho na ťarchu“. V tejto situácii si Peter zúfalo povzdychol: „Čo mám teda robiť? Mám utiecť? Nie, to nechcem, ale chcem túto krátku dobu trpezlivo znášať; možno sa to zlepší, hoci v to nedúfam. Ak sa to však nezlepší a ja dovtedy nedostanem peniaze, [...] naozaj neviem, čo mám robiť. [...] *Exitus acta probabit*, výsledok ukáže, nemalo by to trvať dlho.“

Naliehavo preto žiadal mestskú radu, aby mu čo najskôr poslali peniaze, ktoré mu ešte prináležali z testamentárneho dedičstva, teda 30 toliarov („thaller“). „Ak je to možné, ešte viac, po niekom, a to ešte pred Novým rokom, keďže dovtedy musím zotrvať pri stole.“ Ako doručiteľa odporúčal istého Benedikta, ktorému by cestu uhradil aj z vlastných prostriedkov. „Ak sa to nestane, neviem pred Bohom a pred svetom, čo mám robiť, alebo čo mám začať, keďže nemám peniaze.“ Ak mu rada nepoše peniaze, musí niekoho odtiaľto požiadať, aby mu ich z Levoče priniesol. Zdôrazňoval pritom, že si zrejme nevedia predstaviť, aké ťažké a biedne sú pomery vo Wittenbergu.

Jeho hlavným cieľom bolo štúdium teológie, veď práve na to bol vyslaný do cudziny. Nechcel tam zaháľať, „aby som sa flákal alebo sa prechádzal po dlažbe, ale aby som študoval, najmä teológiu, aby som v spisoch prorokov a apoštolov získal pevný základ a podstatu, ako aj v ďalších článkoch kresťanskej viery.“ V tom čase sa však podľa neho šírili nielen vo Wittenbergu, ale najmä v Lipsku a na iných univerzitách, „hrozné omyly a bludy v náboženských záležitostiach“, takže si už

³² Pravdepodobne išlo o učiteľa matematiky a astronóma Valentína Otta (+1603). V roku 1576 bol v Košiciach, kde krátko predtým zomrel Georg Joachim Rheticus. Takto Otto zdedil rukopis *De revolutionibus* od Mikuláša Kopernika, ktorý Rheticus vydal v roku 1543 v Norimbergu. FRIEDENSBURG, *Geschichte der Universität Wittenberg*, s. 309, 316 – 318.

nebol istý, kto má pravdu.³³ „Keď niekto – či už kazateľ v kázni alebo prednášajúci na prednáške – hovorí o sporných článkoch viery, nájdú sa takí, ktorí sa odvážia to popierať a tvrdia, že Filip učil inak.“ Poslucháči dokonca prerušovali kážeň či prednášku krikom alebo spevom, čím narúšali ich priebeh a robili neporiadok.

Za takýchto okolností sa vraj nemohol nič užitočné naučiť a nemohol byť ani dostatočne prínosný pre Levoču. „Lebo tu si neviem pomôcť. Veru, rozhodol som sa, že na budúce leto pôjdem niekam inam, kde by som mohol študovať viac než tu.“ Už o tom napísal farárovi Antonovi Platnerovi a požiadal ho „pre väčší úžitok Božích škôl a kostolov“ o prerokovanie s levočskou mestskou radou, či by mu nepovolili ešte dva roky pokračovať v štúdiu na univerzite v Tübingene. „Tam za tie dva roky budem môcť študovať viac ako tu za štyri, či dokonca, ako môžem s čistým svedomím povedať, za päť rokov. Lebo som nielen písomne, ale aj osobne počul od niektorých študentov, ktorí tam boli poslaní, že všetky veci, umenia, jazyky a všetky vedné odbory („alle ding, die Artes, Linguas et omnia doctrinarum genera tanta perspicuitate tradiret“) sa tam vyučujú s takou zrozumiteľnosťou, že je to naozaj úžasné.“ Opieral sa teda o svedectvá študentov, ktorí už v Tübingene študovali a potvrdzovali vysokú úroveň výučby.

Keďže cesta do Tübingenu bola dlhá a posielanie poslov nákladné, navrhoval, aby mu peniaze poslali vopred na celé dvojročné obdobie, aby nemuseli zbytočne míňať na sprostredkovateľa. Vyššie náklady, približne 70 zlatých ročne, by sa podľa neho mnohonásobne vrátili. Zároveň žiadal, aby ho včas informovali, ak mu peniaze nemienia poslať, „aby som si mohol svoje veci a zámery zariadiť inak“.

Mestská rada si Türkov list opatrila poznámkou: „Roku 1580, 16. november. Peter Türk žiada, aby mu Vaša Ctihodnosť poslala z otcovského majetku 30 zlatých pred Novým rokom, alebo mu oznámila, že na dva roky zaplatí štúdium v Tübingene, a to po 70 zlatých ročne (*Tubinga profecturo ad studia pro 1 Jar fl 70*).“

Türkov celkový pohľad na pomery a úroveň vzdelávania na Wittenberskej univerzite bol skôr negatívny. Vzhľadom na zložitú situáciu, keď boli vedúce osobnosti univerzity obviňované z kryptokalvinizmu, to nie je prekvapujúce. Profesorský zbor sa v tom období na všetkých fakultách rýchlo menil.³⁴ Aj preto zvažoval – so súhlasom svojich mestských patrónov – pokračovať v štúdiu na univerzite v Tübingene, o ktorej sa „hovorilo veľa dobrého“.³⁵ Napokon však k zmene miesta jeho štúdia nedošlo.

Kazateľská prax v Kembergu a dedičstvo po otcovi (1581)

Mesto vyplátilo z testamentárnej základiny 19. mája 1581 dvom študentom študujúcim v zahraničí – Petrovi Türkovi a Konrádovi Henckelovi – spolu 104 zlatých, teda po 52 zlatých pre každého. Peniaze im boli zaslané prostredníctvom Bruna Braijera. Konrádovi navyše v júni pridali ešte 6 zlatých na stravu. Násled-

³³ Tento citát z listu 26. septembra 1580 bližšie rozoberá SILLER, *Lasset sie nur ein wenig leiden*, s. 17.

³⁴ Viac: FRIEDENSBURG, *Geschichte der Universität Wittenberg*, s. 250 – 346.

³⁵ O štúdiu v Tübingene v sledovanom období pozri: FATA, Márta. Studenten aus Ungarn an der Universität Tübingen. Eine 500 Jahre lange Beziehungs- und Wirkungsgeschichte. In *Peregrinatio Hungarica : Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Eds. Márta Fata – Gyula Kurucz – Anton Schindling. Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2006, s. 229 – 232.

ne mesto podporilo menšími sumami aj iných študentov vo Vratislave, Augsburgu a Prievídzi.³⁶

Peter Türk s poďakovaním za zaslané prostriedky dlho nečakal. Už 25. júna 1581 adresoval levočskému richtárovi a mestskej rade ďalší list z Wittenbergu.³⁷ Potvrdil prijatie listu spolu s ročným štipendiom a vyjadril vďaku za ich „otcovský“ prístup. Vďaka finančnej podpore sa mohol pokojnejšie venovať štúdiu. Zároveň požiadal, aby mu táto pevne stanovená suma bola vyplácaná aj naďalej, hoci vzhľadom na svoj zdravotný stav predpokladal, že vo Wittenbergu zostane už len jeden rok („pre moje zdravie sotva budem môcť vydržať ešte rok“). Jeho cieľom bolo čo najskôr sa vrátiť a „slúžiť vlasti a byť jej ozdobou“.

V liste reagoval aj na otázku odchodu rektora mestskej školy (*ludimoderator*) v Levoči. Vyjadril ochotu vyhovieť ich žiadosti, ak by pán Ferschiu³⁸ ešte nenášiel vhodného nástupcu po bývalom rektorovi, sám by sa podujal na jeho vyhľadanie. Zdôraznil pritom potrebu vybrať osobu nielen odborne zdatnú vo vedách, ale aj rešpektovanú, keďže, „kde chýba autorita, chýba aj rešpekt; a kde nie je rešpekt, tam nie je ani hanba“ (*ubi enim non est autoritas, ibi nullus est timor; ubi non est timor, ibi neque pudor*). Keďže však Ferschiu už takúto osobu – muža s vážnosťou a prirodzenou autoritou – našiel, Peter sa touto záležitosťou ďalej nezaoberal, no deklaroval ochotu pomôcť mestu v iných oblastiach a povinnostiach podľa potreby.

Z textu vyplýva, že vedenie mesta Levoča dôverovalo Türkovi už počas jeho študentských liet, keďže ho poverilo hľadaním vhodného kandidáta na uvoľnené miesto rektora mestskej školy. Napokon ho však predstihli, keď v roku 1581 do mesta pozvali a zamestnali skúseného Tomáša Hentschela z Nysy (Neisse neďaleko Opole v Sliezsku).³⁹

Z listov iných osôb sa Türk dozvedel aj o kritike svojich prvých kázni, čo ho značne znepokojilo. Kritikov označil za ohováračov, ktorí sa snažili poškodiť jeho povesť a nesprávne interpretovať jeho kazateľské cvičenia. Zdôraznil však, že v tejto činnosti neprestane a nenechá sa odradiť. V nedeľu po príchode Bruna Brajiera predniesol svoje piate kázanie v neďalekom meste Kemberg,⁴⁰ pričom vyjadril presvedčenie, že „Boh mu milostivo udeľuje svoju milosť a posvätnú pomoc“.

Zaslané ročné štipendium vo výške 50 zlatých mu však nepokrývalo náklady na celý rok štúdia. Preto požiadal „svojich patrónov a otcov“, aby mu Konrád Henckel alebo niekto iný priniesol ešte ďalších 20 zlatých z jeho otcovského dedičstva (*de meo patrimonio*), pričom „zvyšok si môžete ponechať až do môjho návratu domov“. Upozornil, že ak by peniaze nedostal pred nástupom zimy, ocitol by sa vo vážnej núdzi.

³⁶ Auff 2 studiosos im studio zu Witembergh. 19. tag Maij dem Peter Thurkh vnd Cunrad Henckell Statkinder mitt dem Bruno breier nach Witemberg vbersandt fl. 104. d. - 16. Junij Cunrado Henkel, do er nach Witemberg verreiset ist, Zerung fl. 6. SpAL, f. MML, sign. XXVI-Ia/27 (Testament Buch Anno Domini 1551), fol. 66r; KATONA, *Caritas und Memoria*, s. 213.

³⁷ SpAL, f. MML, Oddiel V, sign. 8/8; Lőcsei stipendiánsok, č. 56, s. 84 – 86.

³⁸ Mohlo ísť o Levočana Jána Ferscha, ktorý študoval na univerzite v Lipsku (imatrikulovaný roku 1546) alebo o niektorého jeho rodinného príslušníka.

³⁹ Funkciu rektora školy v Levoči zastával do roku 1587. Pozri: REZIK – MATTHAEIDES, *Gymnaziológia*, s. 317; KATONA, *Eijnem armen Schuler*, s. 94, pozn. 202.

⁴⁰ Kostol St. Marien v Kembergu zohral významnú úlohu v období reformácie. Podľa tradície bol Martin Luther v Kembergu 14-krát.

Situáciu na univerzite opísal ako mimoriadne alarmujúcu, že je ťažké ju charakterizovať slovami: „O stave našej akadémie, ktorý je skutočne veľmi žalostný, nemôžem veľa písať, lebo jej biedu sotva možno primerane vyjadriť slovami; štúdiá sú v neistote a všetko je narušené.“ V dôsledku zákazu pôsobenia viacerých profesorov sa takmer nič verejne neprednášalo (*propter proscriptionem enim professorum nihil fere publice proponitur*). Všetko bolo neisté a preto bol odkázaný najmä na súkromné hodiny.

Kníhkupcovi Samuelovi Selfischovi z Wittenbergu dlhoval za knihy 27 zlatých.⁴¹ Vedel, že Selfisch o tejto záležitosti listom informoval mestskú radu, a preto ju požiadal: „Ak vám pošle môj rukopis (*chyrographum meum*), ako som sa dozvedel, a bude tento dlh dôrazne vymáhať, vypláťte mu polovicu; so zvyškom bude musieť počkať.“ Druhú polovicu dlhu mu teda Peter chcel uhradiť neskôr.

List „*de patrimonio*“ bol napísaný vo Wittenbergu, ako sme už spomínali, dňa 25. júna 1581, no mestská rada v Levoči sa otázkou jeho dedičstva zaoberala až v auguste toho roku. Poznačili to tak na rube jeho listu a vymerali mu 20 zlatých (*Anno 1581 In Augusto scribit Petrus Turk Viteberga de patrimonio dentur ei fl 20 ad stipendium*).⁴²

Zdalo sa, že situácia na Wittenberskej univerzite sa začiatkom 80. rokov 16. storočia postupne stabilizovala a zlepšila. V nasledujúcich rokoch sa už Türk vo svojich listoch o tamojších pomeroch negatívne nevyjadroval. Počet študentov rástol, profesorský zbor sa konsolidoval a aj vedecká (knížná) produkcia dosahovala solídnu úroveň. Rozvíjali sa študentské združenia, ktorých rozkvet trval približne do roku 1588; tento priaznivý vývoj sa týkal i členov uhorskej burzy.⁴³

Za týmto zlepšením mohla stáť významná reforma. Cirkevný snem sa na svojom zasadnutí v Torgau začiatkom roka 1579 zaoberal reorganizáciou saských univerzít a pripravil príslušné memorandum. Na jeho základe dal potom kurfirst svojim radcom a teológom vypracovať konečný „poriadok“, ktorý bol 1. januára 1580 vyhlásený ako súčasť širšej reorganizácie celého cirkevného a školského systému kurfirststva. V prípade univerzít nešlo o zásadné prebudovanie ich štruktúry, tá sa ponechala, ale skôr o obmedzenie ich autonómie a podriadenie prísnejšej kontrole. V tom istom roku bol takto upravený aj študijný poriadok univerzít vo Wittenbergu a Lipsku.⁴⁴

Obavy pred zimou a peniaze na knihy (1582)

Posledný list zaslaný z Levoče prostredníctvom doručovateľa dostal Peter Türk v apríli, a preto naň bezodkladne reagoval. Dňa 6. apríla 1582 napísal z Wittenbergu levočskému richtárovi a mestskej rade krátky, naliehavý list.⁴⁵ Nevedel totiž presne, kedy má posol odísť, a dozvedel sa to až v okamihu, keď sa ten chystal na cestu. Hoci mal na písanie veľmi málo času, nemohol si pomôcť a rozhodol sa poslať aspoň nedokončené listy. Keďže situácia bola podľa jeho slov veľmi vážna a času málo, nemohol sa teraz vyjadriť podrobnejšie. Naliehavo však prosil, aby mu – ak ešte nebolo zaslané jeho ročné štipendium – bolo doručené prostredníc-

⁴¹ Samuel Selfish (1529 – 1615) bol nielen kníhkupcom, ale i vydavateľom a dlhoročným mešťanostom vo Wittenbergu.

⁴² SpAL, f. MML, Oddiel V, sign. 8/8.

⁴³ SZABÓ, *Die Universität Wittenberg*, s. 59 – 60.

⁴⁴ FRIEDENSBURG, *Geschichte der Universität Wittenberg*, s. 311 – 313.

⁴⁵ SpAL, f. MML, Oddiel V, sign. 8/7; Lőcsei stipendiánsok, č. 59, s. 90 – 91.

tvom wittenberského posla čo najskôr, keďže sa blížil termín splatnosti jeho dlhov. „Čo sa mňa týka, nemôžem vám teraz sľubovať mnohými slovami, ale v skutočnosti, kedykoľvek to čas bude dovoliť, nájdete pokrok v mojich štúdiách. A týmto vás zverujem Bohu.“ Takýmto slovami sa s adresátmi rozlúčil. Mestská rada k obsahu listu doplnila poznámku: „Dňa 28. apríla 1582. Peter Türk žiada štipendium (*petit stipendium*).“ Pošta teda „cestovala“ do Levoče iba 22 dní.

Mesto Levoča zareagovalo bezprostredne po doručení. Už 30. apríla 1582 znamenalo výdavok 52 zlatých do knihy Liber testamentorum. Okrem toho vyplatilo aj tzv. „trinkgelt“ (peniaze za cestu, resp. nápoje) pre diaľkového posla vo výške 50 denárov.⁴⁶

Dňa 7. septembra 1582 Peter Türk z Wittenbergu opäť oslovil levočského richtára a mestskú radu, tentoraz kresťanským pozdravom „Spása v Kristovi“ (*Salus in Christo*).⁴⁷ Informoval ich, že prijal ich list, v ktorom sa – podobne ako v predchádzajúcej korešpondencii – spomínala suma 52 zlatých určená Konrádovi. V tejto veci už predtým svojim patrónom odpovedal. Peniaze, ktoré boli zaslané prostredníctvom Bruna Braijera, v neprítomnosti Konráda odmietol prijať, keďže by ho okamžite začali obťažovať jeho veritelia. Preto ich vrátil späť s Brunom. To mohlo znamenať, že jeho spolužiak Konrád Henckel bol ešte viac zadlžený ako on.

Wittenberského posla si neobjednal on, ale iný študent, „syn Hankofského z Bardejova“ – Türk by si to ani nemohol dovoliť, on len využil príležitosť. Pravdepodobne išlo o študenta Martina Hancka z Banskej Bystrice, ktorý bol na univerzitu zapísaný len tri týždne predtým, 17. augusta 1582.⁴⁸ List z Bardejova do Levoče mal doručiť „náš“ Ján. Türk zároveň poprosil, aby posol nebol vyslaný späť z Levoče do Wittenbergu s prázdnyimi rukami.

Cez svojho príbuzného Jána Breslera žiadal o zaslanie zvyšku svojho otcovského dedičstva: „A naliehavo vás prosím, aby ste nedovolili tomuto mužovi vrátiť sa do Wittenbergu naprázdno, ale aby ste rokovali s mojím príbuzným Jánom Breslerom, aby mi prostredníctvom tohto muža poslal aspoň 18 zlatých zo zvyšku môjho dedičstva.“ Peniaze potreboval vzhľadom na blížiacu sa zimu, keďže výdavky boli v tomto období výrazne vyššie, až dvojnásobné oproti letu, ako napísal. Zdôraznil, že ich nemíňa na zbytočnosti, ale len na najnutnejšie potreby, pretože „žiť tu vo Wittenbergu je celkom iné ako doma“.

Ohradil sa aj voči obvineniam pred mestskou radou, že by peniaze míňal na hýrenie. Tieto informácie sa k nemu dostali prostredníctvom Konráda Henckela. Rovnako odmietol šíriace sa klebety, že sa chce oženiť a usadiť v Sliezsku: „Ešte neviem o žiadnej neveste, tým menej o svadbe, a ani som nikdy nemal na to chuť. Chvalabohu, ešte nemám potrebu usadiť sa inde.“ Podľa jeho slov tieto nepravdivé správy šíril istý „darebák a zlosyn“, ktorý sa usiloval poškodiť jeho povesť a dokonca získať jeho štipendium. Dozvedel sa to od svojho dôverného priateľa, ktorého v prípade potreby mestu aj pomenuje. Ak by mu mestská rada štipen-

⁴⁶ *Auff2 Studiosos zum Witembergh. 30. Aprilis dem Peter Thurkh im Studio zum Witembergh mitt einen witemberger zugeschickt ff. 52. d.- Dewm Boten trinckgelt geschenckt fl.- d. 50. SpAL, f. MML, sign. XXVIIa/27 (Testament Buch Anno Domini 1551), fol. 67v; KATONA, *Caritas und Memoria*, s. 217.*

⁴⁷ SpAL, f. MML, Oddiel V, sign. 8/2; Lőcsei stipendiánsok, č. 63, s. 96 – 98.

⁴⁸ *Martinus Hancko Nouisoliensis Vngarus*. Študent imatrikulovalý 17. augusta 1582. AAW II, s. 308.

dium odobrala, žiadal, aby ho o tom vopred informovala. List zakončil podpisom *Petrus Turcus Leutschoviensis*.

Z nasledujúcich zápisov v *Liber testamentorum* vyplýva, že o dvadsať dní sa Peter Türk vrátil domov a osobne sa dostavil do mestskej kancelárie v Levoči. Podľa neskoršieho listu strávil doma približne šesť mesiacov, od konca septembra 1582 do Veľkej noci 1583.⁴⁹ Dňa 27. septembra 1582 mu po príchode poskytl na stravu 3 zlaté a 19. októbra ďalší 1 zlatý. Následne, 24. októbra, mu opätovne poskytl podporu na štúdium vo Wittenbergu – 60 zlatých na nákup kníh – a v ten istý deň aj ďalších 5 zlatých na stravu.⁵⁰ Táto štedrá jesenná podpora, najmä vysoká suma určená na knihy, bola pozoruhodná a prekvapivá.

Je možné, že Peter Türk prišiel do Levoče vybavovať záležitosti súvisiace so zvyškom dedičstva po otcovi, prípadne s otázkou svojej ďalšej kariéry. Jeho štúdium pomaly spelo ku koncu. V roku 1582 už nebol druhým podporovaným študentom z Levoče Konrád Henckel, ale Jakub Cromer. Konrád zavŕšil štúdium o jeden rok skôr než on.

Záujem o kazateľský úrad a odporúčanie profesora Leisera (1583)

Ďalší list napísal Peter z Wittenbergu 29. mája 1583.⁵¹ Vznikol už na sklonku jeho študijného pobytu, keď sa začal vážne zaoberať svojou budúcnosťou. Richtára a mestskú radu v Levoči, svojich patrónov a podporovateľov, pozdravil slovami: „Božia milosť a požehnanie nech je s nami a nech zostane vždy s nami všetkými.“ Priblížil v ňom svoje životné podmienky vo Wittenbergu. „Všetko, ak mi Boh pomôže, keď sa vrátim domov, rozpoviem a ukážem.“

Poštu do Levoče neposlal iba cez Galla Ketgela z Košíc, ale aj po ďalšom poslovi. Keďže sa do Levoče chystal ďalší ich miestny občan („ein mitburger“), opäť napísal, aby dal o sebe vedieť. Od richtára a mesta očakával otcovský prístup, že ho podporia a postarajú sa oňho. Za všetko ťakoval Bohu.

Kňazské povolanie si zvolil ako výraz Božej vôle. „Boh tiež pomôže, aby to mohlo byť privedené k šťastnému koncu“, povzdychol si. Hoci by v cudzine mohol získať výhodné pracovné miesto, radšej by dal prednosť službe doma: „A hoci by som v tejto krajine mohol získať vynikajúce farské miesto, nechcem to urobiť, ako som už spomenul vo svojich predchádzajúcich listoch, lebo nechcem zabudnúť na vernosť, ktorú ste mi preukázali vy a moja milovaná vlasť. S Božou pomocou chcem slúžiť milovanej vlasti a byť jej k dispozícii, čím môžem a čo mi bude možné.“

Zároveň požiadal radu, aby mu zaslala menovací dekrét potvrdzujúci získanie miesta kazateľa, aby po vysvätení nemusel cestovať späť do Wittenbergu: „A keďže som sa oddal teológii, prosím mestskú radu, aby na to pamätala a prostredníctvom tohto posla mi zaslala povolávací list („Vocarien oder Beruf brief“). Mohol by som byť ordinovaný do kazateľského úradu („zum predigampt ordinet“), aby som potom nemusel znova odchádzať niekam na vysviacku („nach der weyung“), ako sa to nazýva, a aby tak nevznikli dvojaké náklady.“

⁴⁹ SpAL, f. MML, Oddiel V, sign. 8/4; Lőcsei stipendiánsok, č. 70, s. 106 – 111.

⁵⁰ 27. Septembris dem Peter Thurk da er hinein kham auff Zerung geschenkt ff. 3. d.- Item den 19. Octobris Ihm geben Zerung ff. 1. d.- Item dem 24. Octobris dem Petro Thurkh witerumb nach Witemberg geschickt, weil er khein lehre (...) gehabt, weil Er Ihm bucher kheuffen müssen gegeben ff. 60. (sic!) d.- Eodem auff Zerung ff. 5. d.- SpAL, f. MML, sign. XXVIIa/27 (Testament Buch Anno Domini 1551), fol. 67v; KATONA, *Caritas und Memoria*, s. 217.

⁵¹ SpAL, f. MML, Oddiel V, sign. 8/3; Lőcsei stipendiánsok, č. 66, s. 100 – 102.

Ak by miesto kazateľa nezískal okamžite, bol pripravený pomáhať učiteľom v škole: „A hoci nemôžem byť ihneď prijatý do kazateľskej služby, však dúfam, že ma nebudete odkladať. Chcem zatiaľ slúžiť popri pánovi rektorovi a učiteľoch v škole („neben dem Herrn Schulmeister vnnndt dem Collaboratore der Schulen“), pomáhať čítaním a inými vecami, čím môžem, len aby som mohol odísť z Wittenbergu a byť užitočný Bohu i ľuďom.“

V ďalšej časti listu spomenul blízku plánovanú svadbu. So sobášom chcel počkať, kým sa posol nevráti späť do Wittenbergu. Rád by na ňu pozval levočskú mestskú radu i svojich príbuzných, no uvedomoval si, že pre veľkú vzdialenosť by nikto neprišiel, „lebo to nie je malá prechádzka“. Dúfal, že dostane finančný dar, aby mohol svadbu usporiadať a presťahovať sa s nevestou do Levoče. Keďže mal veľa vecí na prevoz a nemohol počítať s pomocou príbuzných, obrátil sa s prosbou priamo na radu: „A keďže budem musieť priviezť mnoho vecí a od svojich blízkych nemôžem nič očakávať, dúfam, že Vaše Ctihodnosti ma neopustia, ale postarajú sa o mňa. [...] Nech mi pomôžu, aby som bol zabezpečený službou a mohol mať aj svoje bydlisko medzi ostatnými.“ Na záver ich za to všetkých zveril do ochrany všemohúceho Boha.

V postskripte dodal, že ak by knihkupec Samuel Selfisch napísal do Levoče list, majú ho nechať bez odpovede. Medzi sebou sa totiž dohodli, že musí určitý čas počkať, kým Türk uhradí svoj dlh za knihy („mit der bezahlung wol eine Zeit lang warten müssen“).

Peter Türk ašpiroval na miesto kazateľa v Levoči a uchádzal sa oň s plným vedomím svojich schopností. V jeho prospech sa prihovril aj jeden z renomovaných wittenberských profesorov, Polykarp Leiser starší (1552 – 1610), luteránsky teológ a superintendent z Braunschweigu. V tom čase pôsobil ako vizitátor v Sasku, kde sa venoval najmä nižšiemu školstvu a kniežacím školám. List levočskému richtárovi a mestskej rade napísal vo Wittenbergu 4. júna 1583.⁵² Oslovil ich zdvorilo: „Váženým, slávnym a múdрым pánom richtárovi a radným cisárskeho slobodného mesta Levoča, mojím láskavým pánom a priateľom.“ Na konci listu sa so skromnosťou podpísal ako farár a superintendent.

Podľa Leisera „veľká, nevýslovná Božia milosť v týchto posledných časoch dáva zaznievať čistému slovu svätého evanjelia aj vo vašej veľmi milovanej vlasti, ktorá je inak takmer úplne spustošená dedičným nepriateľom kresťanského mena a inými odporcami spasiteľnej pravdy.“ Podľa neho je dobré, že sa v školách vzdelávajú „mladí ľudia, ktorí študujú základ Svätého písma a pochopia ho tak, aby v budúcnosti aj oni mohli iných učiť viere v kostoloch alebo školách.“ Medzi nimi spomenul aj Petra Türka, ktorý sa už šesť rokov vzdelával vo Wittenbergu na chválu a náklady mesta Levoča. Leiser poznal Türka ako usilovného a schopného študenta: „Keďže spomínaný Peter už študoval natolko, že môže s úžitkom vykonávať službu, oslovil ma, aby som sa u vás za neho prihovril a aby bol uprednostnený pred ostatnými. Keďže poznám jeho schopnosti a dobré správanie, nemohol som mu to odmietnuť.“

Hoci by ho rád zamestnal v Sasku, bolo tam priveľa štipendistov podporovaných ríšskymi kniežatami, to je kurfirstmi, ktorých musel uprednostniť. Situáciu v Uhorsku zhodnotil slovami: „Domnieval som sa, že u vás je väčšia núdza a nedostatok vzdelaných ľudí než u nás, kde je, chvalabohu, situácia lepšia.“ Ak by ho v Levoči medzi seba prijali, vykonali by záslužné kresťanské dielo a Leiser by ich

⁵² SpAL, f. MML, Oddiel V, sign. 36; Lőcsei stipendiánsok, č. 67, s. 102 – 103.

za to neprestal chváliť. Na záver zveril všetkých, spolu s celou obcou, do otcovskej ochrany a opatery Všemohúceho. Levočská mestská rada pridala na obal listu poznámku: *10. Junij Anno 83 Herr Polycarpus offert servitium Turkij.*

Neočakávaný sobáš a príchod domov

Mestská rada Petrovi Türkovi nepochybne odpovedala, avšak jej list z júla 1583 dnes neexistuje. K dispozícii máme iba Petrovu reakciu – poštu adresovanú levočskému richtárovi a mestskej rade z Wittenbergu zo dňa 23. augusta 1583.⁵³ List od mestskej rady prijal 12. augusta 1583, pričom jeho poslom bol Ján Bener. Na otázky, ktoré mestská rada nastolila, odpovedal prehľadne v niekoľkých bodoch.

1. Jeho zosnulý otec Daniel i jeho pastor Anton ho odporučili mestskej rade. Odmietol tvrdenie, že by nechcel slúžiť svojej vlasti – v dvoch predchádzajúcich listoch uistil mesto o svojej ochote tak urobiť. Poslami týchto listov boli Gall Ketgel a Ján Bener. Kým sa neuvolní miesto, bol pripravený pomáhať rektorovi mestskej školy alebo jej učiteľom. Nedorozumenie, podľa ktorého mal službu odmietiť, pripisoval mestskému pisárovi. Tomu zároveň odkázal, že ak chce v budúcnosti písať po latinsky, mal by si tento jazyk najskôr dôkladne osvojiť.

2. Pripomenul, že levočská mestská rada ho vyslala študovať do Wittenbergu práve preto, aby neskôr slúžil mestu. Považoval by za hanbu, keby svoj čas nevyužil a nedokázal komunikovať s tamojšími učenými mužmi.

3. Dňa 26. mája 1583 uzavrel manželstvo. O tejto skutočnosti informoval radu už štyri týždne pred Veľkou nocou, no nedostal žiadnu odpoveď: „Ako som sa mal riadiť vašou vôľou, keď som nemohol zistiť váš názor?“ Odmietol tvrdenie, že bol so svojou manželkou zasnúbený už počas poslednej návštevy doma. Podľa jeho slov sa všetko udialo „tak náhle z Božej vôle, že sa nad tým musím sám počudovať“. Pôvodne chcel so sobášom počkať do návratu posla z Levoče, no babička jeho snúbenice naliehala, aby svadbu neodkladali.

Uviedol tiež, že v tejto veci vyhľadával rady vzdelaných ľudí, čo sa dozvedia od posla Jána. Dúfal, že sa naňho rada nebude hnevať – skôr či neskôr by sa totiž aj tak oženil: „Predsa som si musel časom jednu vziať“. Zároveň zdôraznil, že by si nevzal nijakú ženu z donútenia, „lebo v manželských veciach sa nikto nemá nútiť ani tlačiť“.

4. Následne predstavil pôvod rodiny svojej manželky. Jej zosnulý otec, magister Valerius Jaunersdorfer, sa narodil vo Fraustadte v Sliezske (dnes Wschowa v Poľsku), kde pôsobil ako farár. Odtiaľ sa presťahoval do Frankensteinu (dnes Żąbkowice Śląskie), kde vykonával farársku službu a kazateľstvo až do svojej smrti.

Jej matka pochádzala z Wittenbergu; po sobáši sa s manželom presťahovala do Sliezska, kde po jeho smrti tiež „blažene zosnula v Bohu“. Ich dcéra Magdaléna, Türkova legitímna manželka, sa po smrti rodičov presťahovala k starej matke do Wittenbergu. „Napokon mi ju Boh dal za ženu, ktorú som nechcel odmietnuť, pretože to bola Božia vôľa a pochádza z čestného rodu; preto som to nezačal a nedokončil z ľahkomyselnosti ani svojvôle, ale na radu učených ľudí.“ Veril, že jeho levočskí patróni preto „neodvrátia odo mňa svoje verné, otcovské srdce“.

Na záver reagoval na otázku štipendia. Podľa listu mestskej rady mu malo patriť iba do 23. apríla 1583. Türk však tvrdil, že podľa dohody uzavretej pri jeho poslednom vystúpení pred jej členmi na radnici sa šesť mesiacov, ktoré strávil doma (od 29. septembra 1582 do Veľkej noci 1583), nemalo započítavať do obdobia štúdia. Z toho dôvodu mal mať nárok na štipendium ešte ďalších šesť mesia-

⁵³ SpAL, f. MML, Oddiel V, sign. 8/4; Lőcsei stipendiánsok, č. 70, s. 106 – 111.

cov navyše, a to až do 29. septembra 1583. Navrhol, aby rada napísala miestnemu farárovi do Wittenbergu, ktorý by ho ordinoval za kňaza, ale najlepšie by bolo, keby ho poslali domov – ako to už odkázal aj svojmu domácemu farárovi.

Uvedomoval si dôvody nespokojnosti s ním, no bol presvedčený, že jeho sobáš a manželstvo mestu nijako neuškodí. Zdôraznil, že nadchádzajúcu zimu už nemôže zostať vo Wittenbergu: „Som však presvedčený, že ma čestná rada neopustí, keďže okolnosti mi nedovoľujú zostať tu dlhšie.“

Zároveň upozornil, že ak ho rada nepovolá späť, bude to považovať za prejav nezáujmu a obráti sa na osobu so zodpovedajúcimi právnymi znalosťami. Navrhol, aby s ním zaobchádzali podobne ako s Rudolphom,⁵⁴ ktorý síce spočiatku žiadnu službu nemal, no „čestná a múdra rada“ ho finančne každý týždeň podporovala, kým si zamestnanie nenašiel. Tým chcel poukázať na nerovný prístup k štipendistom. Zároveň požiadal o zvýšenie štipendia, keďže návrat domov bude finančne náročný. Dodal, že má v Levoči aj viacerých nepriateľov, mnohých bezdôvodne. Tak napísal v liste, ktorý bol levočskej mestskej rade doručený 1. októbra 1583. Za záver sa podpísal ako „Petrus Türck Leutschoviensis, derelictus et pauper“, teda opustený a chudobný.

Türk napokon pracovné miesto v Levoči nezískal. Nepomohol mu ani jeho ostrý postoj voči mestskému pisárovi, ktorého obvinil z nedostatočnej znalosti latinčiny, nesprávnej interpretácie jeho listov a z nevďačnosti, ani poukazovanie na prípad bývalého mestského štipendistu, ktorého podporovali aj po skončení štúdia.⁵⁵

Ako sa jeho pobyt skončil a kedy sa vrátil do rodičovského domu v Levoči, dokladá zápis v Liber testamentorum. Uvádza sa v ňom, že 15. novembra 1583 po jeho návrate domov a žiadosti o finančnú podporu mu vyplatili 6 zlatých.⁵⁶ Nie je známe, kto a akým spôsobom mu dopravil knihy a ďalšie veci zo Saska. Mesto na ich prepravu nijako neprispelo. Musel pricestovať i so svojou manželkou Magdalénou.

Medzitým už ročné obligátne štipendium vo výške 52 zlatých získali od mesta dvaja noví študenti vo Wittenbergu – Tomáš Hommonej⁵⁷ a Martin Sturm⁵⁸ (zapísaní v rubrike „Auff 2 Studiosos zum Witembergh“).

Závazok splatenia dlžoby a pracovné miesto (1584)

Peter Türk a mesto Levoča sa ocitli v zdanlivo neriešiteľnej situácii. Na jednej strane mu mesto ako štipendistovi z thurzovskej testamentárnej fundácie financovalo štúdium, no po jeho ukončení preňho doma vhodné pracovné miesto nenašli. Na druhej strane Türk nechcel znevážiť mestské prostriedky vynaložené na svoje štúdium, no vysnívané kazateľské miesto v Levoči nezískal, tak si ho musel hľadať inde. Ako tento vzájomný konflikt dopadol? Spoločnou ústretovou kresťanskou dohodou.

⁵⁴ Imatrikuloovaný 20. októbra 1568 vo Wittenbergu ako *Iohannes Rudloff, Leutschouiensis, Sepusius*. AAW II, s. 152.

⁵⁵ KATONA, *Ejnem armen Schuler*, s. 95.

⁵⁶ *Am 15. Nouembris nach dem peter turck czu Haus kam vnd die einen E. R. anheld haben wir im geben fl. 6. SpAL, f. MML, sign. XXVIIa/27* (Testament Buch Anno Domini 1551), fol. 69r; KATONA, *Caritas und Memoria*, s. 220.

⁵⁷ Imatrikuloovaný 13. marca 1583 vo Wittenbergu ako *Thomas Literatus Hamonnaiensis, Vngarus*. AAW II, s. 310.

⁵⁸ Imatrikuloovaný 13. júna 1583 vo Wittenbergu ako *Martinus Sturmius, Leutschhoffiensis, Zepusius*. AAW II, s. 313.

Keďže rada financovala jeho štúdiá vo Wittenbergu a naďalej ho podporovala i po návrate domov, Türk sa považoval za služobníka mesta. Dňa 17. augusta 1584 v Levoči prijal pre seba záväzok, ktorý mal povahu dlžobného úpisu alebo zmenky.⁵⁹ Takmer rok po ukončení štúdia sa magistrátu prihlásil ako jeho vďačný chránenec. Hoci musel odísť pracovať do regiónu, zaviazal sa, že v prípade potreby sa na výzvu okamžite dostaví do služby v Levoči „bez akejkolvek výhovorky“. V prípade potreby mal byť senátu mesta kedykoľvek k dispozícii.

Vo svojom vyhlásení sa čestne priznal k tomu, že ho „slávny senát mojej najsladšej vlasti poslal do Wittenbergu, kde mi boli čiastočne poskytnuté prostriedky na pokračovanie v štúdiu z testamentárnych peňazí vznešeného pána Thuzona (meno mu skomolil) svätej pamäti“. Mesto ho financovalo niekoľko rokov a tiež po návrate domov, takže „až doteraz som bol štedro podporovaný, preto s radosťou uznávam, že som navždy zaviazaný vďačnosťou“.

Keďže jeho služby v Levoči neboli aktuálne potrebné, so súhlasom svojich patrónov mesto opustil. Zároveň sa zaviazal, že ak by svoj sľub nedodrжал, mestská rada má právo požadovať splatenie všetkých prostriedkov, ktoré na jeho štúdium vynaložila. „V prípade, že by som to snáď nechcel alebo nemohol splniť, som povinný v plnej miere uhradiť všetky náklady, ktoré na mňa vynaložili, a to na základe tohto môjho listu i samotným činom. Na väčšie potvrdenie som k nemu pripojil svoju pečať.“ V mestskej kancelárii si na rube zaznačili: „Anno 1584 17 Augusti Petri Thürk obligatio propria manu.“

Peter Türk tento záväzok prijal. O necelé dva mesiace neskôr, 5. októbra 1584, mu mestská rada zo spomínanej testamentárnej fundácie vyplatila 24 zlatých a 20 denárov ako *gratia gelth*.⁶⁰ Následne mohol slobodne odísť do Smolníka, poddanského banského mesta Spišského hradu (nem. Schmöllnitz, maď. Szomolnok), nachádzajúceho sa v tom istom historickom regióne Spiša. Tam pôsobil ako pastor miestnej cirkvi.

Podľa súpisu domov z roku 1598 mal Smolník približne sto obývaných domov, takže farnosť patrila k menším mestským farnostiam.⁶¹ Pôvodný gotický kostol na námestí, v ktorom Türk kázal, nebol v dobrom stave a v roku 1646 musel prejsť obnovou.⁶² Po požiari 10. apríla 1800 úplne vyhorel a na jeho mieste bol neskôr postavený novší trojlodový klasicistický kostol – dnešný rímskokatolícky Kostol sv. Kataríny.

Kazateľ v Smolníku a manželkino dedičstvo (1585)

Peter Türk napísal levočskému richtárovi a mestskej rade ešte raz, tentoraz zo Smolníka, 13. augusta 1585.⁶³ List sa týkal sporov o dedičstvo zo strany príbuzných jeho manželky, pravdepodobne po jej zosnulej starej matke, keďže rodičia

⁵⁹ *Anno 84 den 17. Augusti Petri Thürk obligatio propria manu*. SpAL, f. MML, Oddiel V, sign. 39/2; Lőcsei stipendiánsok, č. 74, s. 117 – 118.

⁶⁰ *Petri Turks gratia gelth ff. 24. d. 20. (5. Octobris 1584)*. SpAL, f. MML, sign. XXVIIa/27 (Testament Buch Anno Domini 1551), fol. 70v; KATONA, *Caritas und Memoria*, s. 222.

⁶¹ DVOŘÁKOVÁ, Daniela – ŠTEFÁNIK, Martin. Smolník. In *Lexikón stredovekých miest na Slovensku*. Eds. Martin Štefánik – Ján Lukačka a kol. Bratislava : Historický ústav SAV, 2010, s. 439.

⁶² LACKO, Miroslav – MAYEROVÁ, Erika. *Das älteste Stadtbuch von Schmöllnitz 1410–1735*. Limbach : Slovenská spoločnosť pre sociálne a hospodárske dejiny, 2016, s. 164 – 165.

⁶³ SpAL, f. MML, Oddiel V, sign. 44; Lőcsei stipendiánsok, č. 77, s. 122 – 123.

zomreli už skôr. Dozvedel sa, že príbuzní z Wittenbergu sa obrátili na levočskú mestskú radu s nárokom voči Jánovi Benerovi. „Chcel som sa preto osobne dostaviť pred radu vo veci týchto peňazí, no nemôžem pre iné záležitosti, ktoré sa v tomto čase denne vyskytujú.“ Žiadal radu, aby tieto peniaze nevyplácala, keďže medzi dedičov patrili aj jeho manželka a jej sestra, ktoré si oprávnené nárokovali svoj majetkový podiel. „Keďže sú deťmi toho istého otca a matky, majú rovnaké právo ako ostatní.“

Mestskú radu preto vyzval, aby „neposielali tieto peniaze tak rýchlo, ale písomne odpovedali, že dedičia s tým nesúhlasia, kým sa neuskutoční rozdelenie celého majetku“. Po rozdelení celého dedičstva by im podľa neho prináležala ešte vyššia suma.

Ako nepravdivé odmietol tvrdenie posla, že príbuzní zanechali veľké dlhy. Podľa slov starej matky jeho manželky, keď sa s ňou lúčil, išlo približne o 150 zlatých. „Naproti tomu jej však dlhovali takmer 300 zlatých, takže ak boli tieto pohľadávky vymáhané, čo nepochybujem, postačia na vyrovnanie všetkých dlhov a ďalšie prostriedky na to nebudú vôbec potrebné.“ Dodal, že aj keby boli dlhy vyššie, dedičia vlastnia dom, a ten, kto si ho ponechá, bude musieť ostatných súrodencov vyplatiť, aby každý dostal svoj podiel.

Mestská rada by preto mala peniaze zadržať až do úplného vysporiadania dedičstva. Nikto totiž presne nevie, aké dlhy existujú a či už boli uhradené. „Nemôžem tieto peniaze poslať, pokiaľ od nich nedostanem dôkladnú správu, aby som nebol oklamán a nič z toho nedostal.“ Zároveň upozornil, že ak by rada tieto peniaze predsa len odoslala, bol by Türk nútený vycestovať tam osobne. Na záver listu sa podpísal ako *Petrus Türk, pastor ecclesiae Schmölnicensis*. A týmto posledným listom sa jeho „študentská“ korešpondencia ukončila.

K dedičstvu sa vyjadril aj Petrov bývalý spolužiak a posol jeho správ Ján Bener, a to listom priamo z Wittenbergu (1585).⁶⁴ Na pokrytie tamojších nákladov si musel požičať 31 zlatých. Peniaze mu však jeho priatelia napriek prísľubu neposlali, ale ich uschovali v mestskej rade, ako sa dozvedel od richtára. Túto sumu si potom Peter Türk prevzal ako časť svojho dedičstva. Preto žiadal svojich patrónov z Levoče, aby mu vystavili potvrdenie, že týmto úkonom sa zbavil svojich dlhov. Toto potvrdenie by rád získal čo najskôr, keďže o niekoľko dní sa chcel vydať na cestu domov. Tým sa informácie o vysporiadaní dedičstva končia.

O tri roky neskôr už pôsobil Peter Türk ako duchovný vo Vondrišli (1587 – 1589, dnes Nálepkovo),⁶⁵ následne v Košiciach (1589 – 1592),⁶⁶ Strážkach (1595)⁶⁷ a Ľubici (1597 – 1599).⁶⁸ O jeho ďalších pracovných pozíciách už písomné správy nehovoria.

V roku 1587 bol doložený ako pastor vo Vondrišli, kde signoval vyznanie viery a štatúty bratstva v matrike farárov hornohornádskeho farnosti, teda kontubernia „horného toku rieky Hornád“.⁶⁹ Na synodálnom zhromaždení Pentapolitany,

⁶⁴ SpAL, f. MML, Oddiel V, sign. 35/3; Lőcsei stipendiánsok, č. 80, s. 127 – 136.

⁶⁵ HORNYÁNSZKY, Victor. *Beiträge zur Geschichte evangelischer Gemeinden in Ungarn*. 2. Auflage. Pest : Druck und Verlag von Hornyánszky et Hummel, 1867, s. 278.

⁶⁶ ELEM I/3, s. 395.

⁶⁷ ZOVÁNYI, Jenő. *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. [Humanizmus és reformáció 6]. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1977, s. 200.

⁶⁸ HRADSZKY, A XXIV királyi plébános testvérülete, s. 299.

⁶⁹ *Petrus Türck, Scepusius. Erat is origine Leutsoviensis, ac post reditum Pastor in Vagendrüssel. Certe an. 1587 qua talis subscripsit legibus Contubernii superioris fluvii Hornáth. BARTHOLOMAEIDES, Ioannes Ladislaus. Memoriae Vngarorum qui in alma condam Vni-*

ktoré sa konalo 13. a 14. novembra 1590 v Bardejove, vystupoval ako *Peter Türk, Garnisonsprediger zu Kaschau*, teda kazateľ košickej vojenskej posádky.⁷⁰

Záverečné zhodnotenie

Jadro predloženého výskumu tvorila korešpondencia Petra Türka z rokov 1579 – 1585 uložená v Spišskom archíve v Levoči. Tieto listy poskytli autentický pohľad na každodenný život uhorského študenta v 2. polovici 16. storočia. Predstavili Türkov život od získania štipendia v roku 1577, cez jeho štúdium vo Wittenbergu, až po návrat domov do Levoče a následnú cirkevnú kariéru. Odhalili množstvo problémov, s ktorými sa študenti stretávali.⁷¹

Príklad Petra Türka, podporovaného pravidelným štipendiom na základe odporúčania bývalého štipendistu a levočského farára Antona Platnera, poukazyval na vplyv a funkčnosť základiny Alexa Thurza. Jednotlivými finančnými čiastkami bol vyplácaný počas celých šiestich rokoch štúdia, no menší príspevok získal i po jeho ukončení. Financie dostal aj na nákup študijnej literatúry, stravu, viazanie kníh či cestu domov. Výhodiskom jeho neskoršieho úspechu bola teda mecenášska činnosť mesta Levoča, ktoré prostredníctvom thurzovskej testamentárnej fundácie podporovalo štúdium mladých mužov na zahraničných univerzitách, najmä vo Wittenbergu. Napriek významu tejto podpory boli poskytované štipendiá nízke a študenti čelili neustálemu až „chronickému“ nedostatku financií. Na príčine boli vysoké náklady na ubytovanie, stravu či knihy, ako aj na zadlžovanie sa u miestnych obchodníkov. Peter mimoriadne plasticky opísal hlad, zdražovanie a neistotu spojenú so štúdiom v cudzine. Chýbajúce financie si musel dopĺňať z pozostalosti po zosnulom otcovi.

Kriticky hodnotil pomery na Wittenberskej univerzite, ktorú v čase konfesijných sporov a organizačných zmien považoval za upadajúcu. Nestabilita výučby, konflikty medzi profesormi, náboženské napätie medzi umierneným a radikálnym krídlom reformácie a vlny prepúšťaní negatívne ovplyvňovali kvalitu jeho štúdia. Zvažoval dokonca i odchod zo školy.

Popri materiálnych ťažkostiach sa v listoch odrážali aj osobné a existenčné dilemy. Türk sa usiloval študovať teológiu a pripraviť sa na duchovnú službu, no zároveň zápasil s neistotou ohľadom budúceho uplatnenia. Opakovane žiadal o zvýšenie podpory, prípadne o možnosť pokračovať v štúdiu na inej univerzite (Tübingen), k čomu však neprišlo. Významnou epizódou jeho života bola aj nečakaná svadba, ktorá ešte viac skomplikovala jeho vzťah s levočskou mestskou radou.

Ako konštatoval sám Peter Türk, počas štúdia nezháľal, „neflákal sa po dlažbe“, ale poctivo študoval teológiu a kresťanské spisy.

versitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt. Pesthini : Typis Joannis Thomae Trattner, 1817, s. 68; HRADSKÝ, A XXIV királyi plébános testvérülete, s. 176.

⁷⁰ KLEIN, Johann Samuel. *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn. Dritter Theil.* Pest: Victor Hornyánszky, 1873, s. 281; BRÜCKNER, Győző. *Reformáció és ellenreformáció története a Szepességben.* Budapest : Grill Cs., 1922, s. 102.

⁷¹ Literárne a jazykové aspekty študentskej reči „nemeckého jazykového ostrova na Spiši“ výborne rozanalyzoval SILLER, *Lasset sie nur ein wenig leiden*, s. 18 – 31.

Po návrate domov v roku 1583 sa ukázal zásadný rozpor medzi očakávaniami absolventa a možnosťami mesta. Napriek dlhoročnej podpore pre neho nebolo voľné miesto a nemal možnosť pokračovať v duchovnej kariére vo svojom rodisku.

V hlavnom farskom kostole totiž slúžili iba dvaja duchovní, nemecký farár (*Pastor*) a nemecký kazateľ (*Prediger, concionator*).⁷² Druhé miesto však nebolo voľné, lebo Tomáš Rausch, aktuálny kazateľ, vykonával túto službu počas celého Petrovho akademického pobytu nepretržite až do roku 1590.⁷³ V jednom z listov Peter síce uviedol, že dočasne by mohol pomáhať aj v škole popri učiteľoch s čítaním a inými vecami, k tomu však napokon neprišlo (*so will ich doch vnter des neben dem Herrn Schulmeister vnnndt dem Collaboratore der Schülen dienen mitt lesen vnnndt andern*).⁷⁴ Nevieme, či mu v skutočnosti bola ponúknutá učiteľská pracovná pozícia. Levočská mestská škola disponovala troma pracovnými miestami, správcom školy, kolegom druhej triedy a kolegom tretej triedy.⁷⁵ Keďže učitelia sa často menili, na jednu z uvoľnených pozícií by zrejme nečakal dlho. Podľa germanistky Tünde Katona sa však zo spätného pohľadu zdá, že Türkovo rozhodnutie nečakať na miesto kazateľa v Levoči, ale prijať prvú ponuku z regiónu bolo správne.⁷⁶

Situácia napokon vyústila do dohody, na základe ktorej sa Türk zaviazal vrátiť náklady na štúdium mestu, ak by odmietol ich pracovnú ponuku. Nakoniec ale prijal pôsobenie mimo Levoče, najprv ako kazateľ v Smolníku, neskôr aj na iných miestach.

Analýza ozrejmla, že akademická peregrinácia bola významným nástrojom vzdelávania. Na príklade Petra Türka predostrela každodennú realitu študenta v ranom novoveku – sociálne a osobné problémy, závislosť od patrónov, finančný tlak i náročné uplatnenie po návrate domov. Zároveň potvrdila význam mestského mecenášstva, ktoré napriek istým obmedzeniam zásadne prispelo k rastu vzdelanostnej úrovne regiónu prostredníctvom formovania širšej vrstvy intelektuálov, učiteľov a kňazov.

ZOZNAM POUŽITÝCH ZDROJOV

Pramene

Album Academiae Vitebergensis ab A. Ch. MDII usque ad a. MDLX. Lipsiae : typis Caroli Tauchnitii, 1841.

Album Academiae Vitebergensis ab A. Ch. MDII usque ad a. MDCII, tom. 2. Halle : Niemeyer, 1894.

KATONA, Tünde. *Caritas und Memoria. Eine Leutschauer Stiftung im Dienste der Bildungsförderung in der Zips des 16. Jahrhunderts.* München : Oldenbourg Verlag, 2011.

LACKO, Miroslav – MAYEROVÁ, Erika. *Das älteste Stadtbuch von Schmöllnitz 1410–1735.* Limbach : Slovenská spoločnosť pre sociálne a hospodárske dejiny, 2016.

⁷² HRADSKZY, A XXIV királyi plébános testvérülete, s. 303.

⁷³ Podľa testamentárnej knihy plat v roku 1591 už dostal nový kazateľ Tomáš Schwartz. SpAL, f. MML, sign. XXVIIa/27 (Testament Buch Anno Domini 1551), fol. 82v; KATONA, *Caritas und Memoria*, s. 243.

⁷⁴ SpAL, f. MML, Oddiel V, sign. 8/3; Lőcsei stipendiánsok, č. 66, s. 100 – 102.

⁷⁵ Viac: NEMEŠ, *Regula vitae*, s. 15 – 17.

⁷⁶ KATONA, *Eijnem armen Schuler*, s. 96.

Lőcsei stipendiánsok = KATONA, Tünde – LATZKOVITS, Miklós (eds.). *Lőcsei stipendiánsok és literátusok 1. Külföldi tanulmányutak dokumentumai 1550–1699*. [Fontes rerum scholasticarum II/1]. Szeged : Szegedi oktatástörténeti munkaközösség, 1990.

Spíšský archív v Levoči, fond Magistrát mesta Levoča.

Zoznam bibliografických odkazov

- BARTHOLOMAEIDES, Ioannes Ladislaus. *Memoriae Vngarorum qui in alma con-dam Vniversitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt*. Pesthini : Typis Joannis Thomae Trattner, 1817.
- BRÜCKNER, Győző. *Reformáció és ellenreformáció története a Szepességen*. Budapest : Grill Cs., 1922.
- DANKOVÁ, Sabina. Šľachtické odievanie podľa korešpondencie Judity Balasovej v 2. polovici 17. storočia. In *Kultúrne dejiny*, 2025, roč. 16, č. 1, s. 6 – 23. <https://doi.org/10.54937/kd.2025.16.1.6-23>
- DVOŘÁKOVÁ, Daniela – ŠTEFÁNIK, Martin. Smolník. In *Lexikón stredovekých miest na Slovensku*. Eds. Martin Štefánik – Ján Lukačka a kol. Bratislava : Historický ústav SAV, 2010, s. 436 – 445.
- ELEM I/3 = CSEPREGI, Zoltán. *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM). Proszopográfiai rész, I. A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610), I/3: S–Z*. Budapest : MEDiT, 2016.
- FATA, Márta. Studenten aus Ungarn an der Universität Tübingen. Eine 500 Jahre lange Beziehungs- und Wirkungsgeschichte. In *Peregrinatio Hungarica : Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Eds. Márta Fata – Gyula Kurucz – Anton Schindling. Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2006, s. 229 – 264.
- FRIEDENSBURG, Walter. *Geschichte der Universität Wittenberg*. Halle a. d. Saale : Verlag von Max Niemeyer, 1917.
- HORNÝÁNSZKY, Victor. *Beiträge zur Geschichte evangelischer Gemeinden in Ungarn*. 2. Auflage. Pest : Druck und Verlag von Hornyánszky et Hummel, 1867.
- HRADSZKY, József. *A XXIV királyi plébános testvérelete és a reformáció a Szepességen*. Miskolc : Wesselényi Géza, 1895.
- KATONA, Tünde. „Eijnem armen Schuler der naked vnd bloss wahr.“ *Über die Thurzönische Stiftung und das Bildungswesen in der Zips mit dem Text des Leutschauer Testamentbuches*. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Universität Szeged. Szeged : Szegedi Tudományegyetem, BTK, 2003.
- KLEIN, Johann Samuel. *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn. Dritter Theil*. Pest : Victor Hornyánszky, 1873.
- NEMEŠ Jaroslav (ed.). „Regula vitae, daß ist Regel des Lebens“ *Pravidlo života Sebastiana Türka z roku 1620*. Bratislava : Chronos, 2025.
- REZIK, Ján – MATTHAEIDES, Samuel. *Gymnaziológia. Dejiny gymnázií na Slovensku*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1971 (preklad diela z r. 1728).
- SILLER, Max. „Lasset sie nur ein wenig leiden, wenn sie nicht gelt haben, so studiren sie desto vleissiger!“ Briefe von Leutschauer Studenten des 16. und 17. Jahrhunderts. In *Südostdeutsches Archiv*. Band XXXVIII/XXXIX, 1995/1996, s. 5 – 31.

- SZABÓ, András. Die Universität Wittenberg als zentraler Studienort im 16. Jahrhundert. In *Peregrinatio Hungarica : Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Eds. Márta Fata-Gyula Kurucz-Anton Schindling. Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2006, s. 55 – 63.
- SZEGHYOVÁ, Blanka. Prejavy zbožnosti v denníku Daniela Türka. In KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid – MANNOVÁ, Elena (eds.). *Viera v živote jednotlivca, konfesie v živote spoločnosti. Pocta Eve Kowalskej*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 2025, s. 499 – 513.
- SZÖGI, László. *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*. Budapest : Komáromi Nyomda és Kiadó Kft., 2011.
- ZOVÁNYI, Jenő. *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. [Humanizmus és reformáció 6]. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1977.
- ŽIFČÁK, František. Kancelária Levoče v druhej polovici 16. storočia. In *Slovenská archivistika*, 1976, roč. 11, č. 2, s. 127 – 150.
- ŽIFČÁK, František. Leutschauer Notare als humanistische Gelehrten. In ČIČAJ, Vi-liam – PICKL, Othmar (Eds.). *Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittel-alter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*. Bratislava : Academic Electronic Press, 1998, s. 101 – 109.

SUMMARY

The Troubles of a Hungarian Student in Wittenberg : The Studies of Peter Türk of Levoča (1578 – 1583)

The core of the presented research consists of the correspondence of Peter Türk from the years 1579 – 1585, preserved in the Spiš Archive in Levoča. These letters provide an authentic insight into the everyday life of a Hungarian student in the second half of the 16th century. They trace Türk's life from obtaining a scholarship in 1577, through his studies in Wittenberg, to his return home to Levoča and his subsequent ecclesiastical career. They reveal numerous difficulties faced by students.

The case of Peter Türk, who was supported by a regular scholarship based on the recommendation of a former scholarship holder and the Levoča parish priest Anton Platner, illustrates the influence and functioning of the foundation of Alexius Thurzó. He received financial support in instalments throughout the entire six years of his studies and even obtained a smaller contribution after their completion. He was also granted funds for the purchase of study materials, food, bookbinding, and travel home. The basis of his later success thus lay in the patronage of the town of Levoča, which, through the Thurzó testamentary foundation, supported the education of young men at foreign universities, especially in Wittenberg. Despite the importance of this support, the scholarships provided were low, and students faced a constant, almost “chronic,” lack of funds. This was caused by high costs of accommodation, food, and books, as well as indebtedness to local merchants. Türk vividly described hunger, rising prices, and the uncertainty associated with studying abroad.

He critically assessed the situation at the University of Wittenberg, which he considered to be in decline during a period of confessional conflicts and organisa-

tional changes. Instability in teaching, conflicts among professors, religious tensions between moderate and radical factions, and waves of dismissals negatively affected the quality of education. He even considered leaving the university.

In addition to material difficulties, the letters also reflect personal and existential dilemmas. Türk sought to study theology and prepare for spiritual service, yet he struggled with uncertainty regarding his future career. He repeatedly requested increased financial support or the opportunity to continue his studies at another university (Tübingen), which ultimately did not materialise. An important episode in his life was his unexpected marriage, which further complicated his relationship with the Levoča town council.

As Peter Türk himself stated, he did not idle during his studies, “did not loaf about in the streets,” but diligently studied theology and Christian writings.

After returning home in 1583, a fundamental discrepancy emerged between the expectations of a graduate and the opportunities available in the town. Despite years of support, no position was available for him, and he was unable to continue his ecclesiastical career in his hometown.

In the main parish church, only two clergymen served—a German parish priest and a German preacher. The second position was not vacant, as Tomáš Rausch, the current preacher, had held the post continuously throughout Peter’s stay abroad until 1590. In one of his letters, Peter mentioned that he could temporarily assist at the school alongside teachers with reading and other tasks, but this ultimately did not materialise. It is unclear whether he was actually offered a teaching position. The municipal school in Levoča had three posts: a school rector, a second-class assistant, and a third-class assistant. As teachers changed frequently, he likely would not have had to wait long for one of these positions to become available. In retrospect, Türk’s decision not to wait for a preacher’s position in Levoča but to accept the first offer from the region appears to have been the right one.

The situation eventually resulted in an agreement under which Türk committed to reimbursing the town for the costs of his studies if he refused a job offer from the town. In the end, however, he accepted a position outside Levoča, first as a preacher in Smolník and later in other locations.

The study demonstrates that academic peregrination was an important instrument of education. Using the example of Peter Türk, it documents the everyday reality of a student in the early modern period—social and personal problems, uncertainty, dependence on patrons, financial pressure, and the difficulties of securing employment after returning home. At the same time, it confirms the importance of municipal patronage, which, despite certain limitations, significantly contributed to raising the level of education in the region through the formation of a broader intellectual stratum.

doc. Mgr. Jaroslav Nemeš, PhD.
Univerzita Komenského v Bratislave
Pedagogická fakulta, Katedra histórie a didaktiky dejepisu
SK-813 34 Bratislava, Račianska 59
e-mail: <jaroslav.nemes@uniba.sk>
ORCID: 0000-0001-7015-6404

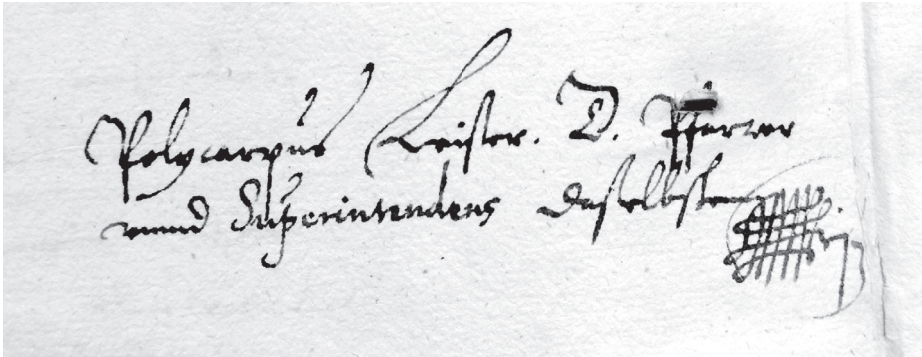
Obrazová príloha:

ich mich sonst auf Vering selbst wüßten Vündt verlaßten Lamm gleichwohl
mit G. G. N. W. Verlegung an dießte ort Linder bin da ich mich vor
nichtig ist die gele die Bleyden. Doch das ich auf mich Vergeßten
der Mittel durch welche mich selber Versorgung angesetzt werden werden
für nennlich G. G. N. W. abgemessen, welche mit denen Vündt
ist Vündt fast von allen verlaßten Jüngling bis für Verleger Vündt
mich selber Tipendium vergünnt, auf mich vor gutt Vündt täglich dazue
großes Leben. Von der wegen Dank ich mich allem Gott
den für dießes Vündt der Vündt mittel Vündt Vündt Vündt die
mich ich ich Eingeführte Leben die selbst, sondern tritt ich auf
gab es G. G. N. W. Vündt also verlaßten mirgangeßen durch welche
mich solche Vündt von Vündt selbst Vündt Vündt Vündt Vündt
Vündt mich allem gutt Vündt Vündt Vündt Vündt Vündt, auf mich
grade Verlegen das ich mich dankbarkeit die ich G. G. N. W. Vündt

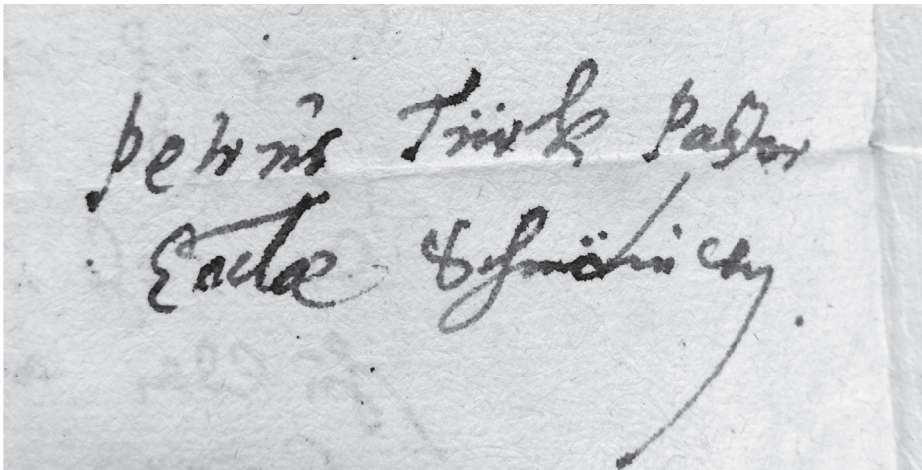
Obr. 1 Ukážka nemeckého písma študenta Petra Türka, 26. september 1580.

Petrus Türck Linsch.
derelictus et pauper.

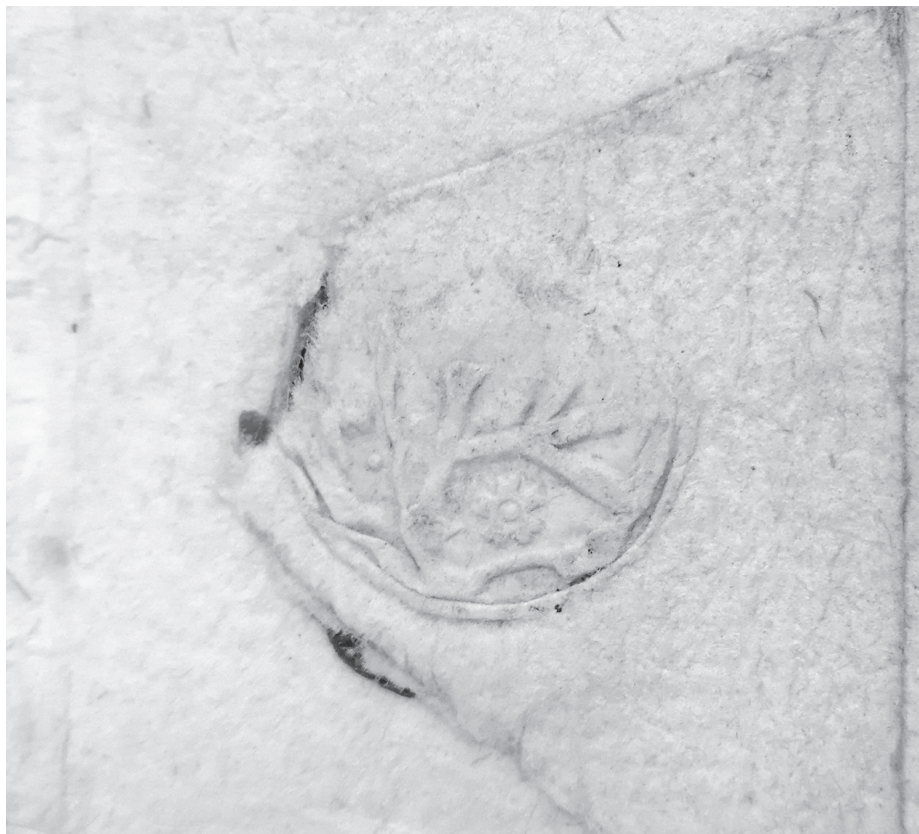
Obr. 2 Podpis Petra Türka „derelictus et pauper“, 23. august 1583.

Obr. 3 Podpis profesora Polykarpa Leisera „Pfarrer vnnnd Superintendens“, 4. jún 1583.

Obr. 4 Podpis Petra Türka „Pastor Ecclesiae Schmölnicensis“, 13. august 1583.

Obr. 5 Prsteňová pečať Petra Türka, 9. marec 1579.

Obr. 6 Prsteňová pečať Petra Türka s iniciálami PT, 6. apríl 1582.

Obr. 7 Prsteňová pečať Petra Türka s iniciálami PT, 17. august 1584.

Uhorskí mendikanti a osmanské nebezpečenstvo do konca 16. storočia*

MIROSLAV HUŤKA

Hungarian Mendicants and the Ottoman Threat to the Late Sixteenth Century

DOI: <https://doi.org/10.54937/kd.2026.17.Supp.67-89>

ABSTRAKT: The present study examines the response of mendicant orders in the Kingdom of Hungary to the advancing expansion of the Ottoman Empire from the late fourteenth to the late sixteenth century. The analysis is grounded in the premise that Ottoman incursions constituted not only a military threat, but also a profound social, economic, and cultural challenge that significantly affected the structure of medieval society. The study focuses on exploring the ways in which mendicant communities responded to the long-term pressures of military conflict and how they adapted to changing conditions. The paper poses the following research questions: How did the mendicants react to the military threat posed by the Ottomans? In what ways did Ottoman incursions affect the functioning of religious orders and ecclesiastical administration in the contact zones? The study demonstrates that Ottoman raids caused extensive material destruction, depopulation, and the disintegration of traditional ecclesiastical structures, which directly impacted monastic institutions and religious life. As a consequence of these developments, members of religious orders—particularly from Bosnia—migrated into the Kingdom of Hungary, where they established new convents and created substitute institutional frameworks. At the same time, so-called “frontier” or “grey” zones emerged, in which traditional church organization ceased to function effectively, and where, alongside Catholic pastoral care, heterodox religious currents also spread. Special attention is devoted to the individual experiences of religious figures, including captivity in the Ottoman milieu, as exemplified by the case of Georgius de Hungaria. These narratives illustrate not only the brutality of the conflict but also the cultural contacts and exchanges between the Christian and Islamic worlds. The study further highlights the gradual decline of mendicant structures in Hungary after 1526, resulting from a combination of Ottoman expansion, internal political conflicts, and the onset of the Reformation. At the same time, it points out that the activity of the Franciscans in Ottoman-occupied territories, although difficult, was not entirely impossible. The paper concludes that the responses of mendicant communities to crisis situations were diverse and adaptive, leading to transformations in their activities, geographical mobility, and the redefinition of their role within society.

Keywords: Hungary. Mendicant Orders. Ottoman Turks. Monasteries.

* Táto štúdia vznikla s podporou Nanovic Institute for European Studies University of Notre Dame v rámci projektu s názvom: Begging religious orders on the periphery of Christian Europe: The Hungarian Mendicants and their relationship to the Ottoman Turks in Hungary in the 14th-17th centuries.

Úvod

Niekedy po roku 1375 sa do uhorského kráľovstva pomaly, ale isto začal vkrádať nový nepriateľ a nové nebezpečenstvo – osmanskí Turci. Vpády do južných oblastí a do Sedmohradska boli spoiatku ojedinelé, no z času na čas naberali na intenzite, aby po istých udalostiach opäť oslabli. Ich účelom bolo zväčša získanie koristi, plienenie a ničenie krajiny. Osmani vypaľovali dediny, ale aj väčšie mestá, kde sa zväčša snažili získať koristi, zajať obyvateľov a odvliecť ich na trhy s otrokmi a podobne. Škody, ktoré tieto nájazdy spôsobovali, boli obrovské a v ich dôsledku dochádzalo k rôznym štrukturálnym zmenám, ako: presunom obyvateľov, k vyludňovaniu rozsiahlych území, k ničeniu kultúrnych pamiatok alebo k ekonomickému úpadku regiónov. Pod tlakom plienenia trpeli tisíce ľudí, ktorí žili v neistote a strachu. Spolu s nimi sa do problémov dostávali okrem iných aj miestne rehoľné komunity. Cieľom príspevku bude analýza reakcie zväčša uhorských mendikantov na osmanskú hrozbu, na možné riziká z neistoty vplývajúcej z vojnového ohrozenia. Ďalej sa budeme pokúšať nájsť odpoveď na otázky: Ako reagovali mendikanti na vojenskú hrozbu zo strany Osmanov? Nešlo totiž o obyčajných nepriateľov, ale o neveriacich (pohanských) nepriateľov, ktorí navyše ničili krajinu dlhé desaťročia. Ďalšou výskumnou otázkou bude: Ako osmanské vpády ovplyvnili fungovanie reholí a cirkevnej správy v kontaktnej zóne? Časový rámec analýzy však presahuje štandardné medzníky, nakoľko z pohľadu uhorských rehoľných spoločenstiev nebol rok 1526 fatálnou cezúrou. Možno obsadenie centrálnej časti Uhorska v roku 1541 bolo symbolickejšim, ale stále ešte nie konečným medzníkom. Ním bolo v podstate celé 16. storočie, v priebehu ktorého postupne zanikali jednotlivé mendikantské kláštory, až napokon v druhej polovici tohto storočia napr. dominikáni (cca po roku 1570) alebo augustiniáni, či karmelitáni úplne zastavili svoju činnosť. Ďalším rámcom tohto medzníka bola aj skutočnosť, že prišiel ruka v ruku s postupujúcou reformáciou a v prvej polovici 16. storočia aj s vojnou o uhorský trón. Problematiku budeme preto analyzovať približne do konca 16. storočia.

Správy súvisiace s prenikaním osmanských Turkov do Uhorska sa pri žobravých reholiach objavujú len veľmi pomaly. Intenzita zachovaných informácií zrejme súvisela s množstvom incidentov, ku ktorým v priebehu 15. a 16. storočia dochádzalo. Jedna z prvých správ viažuca sa k žobravým rehoľiam v Uhorsku patrí zároveň k tým najzaujímavejším. Je príkladom rôznorodosti ľudských osudov a životných príbehov, ktoré v minulosti mohli a aj v súčasnosti stále ešte môžu človeka postretnúť.

Žobraví rehoľníci v tureckom zajatí

Pri jednom z prvých veľkých osmanských vpádov hlboko do vnútrozemia Uhorska bolo v roku 1438 prepadnuté aj Sedmohradsko. Po smrti cisára Žigmunda Luxemburského využil sultán Murad II. (1421 – 1451) situáciu a zmätok okolo nástupu nového panovníka a podnikol veľkú výpravu do Uhorska. Počas tejto kampane osmani vyplienili rozsiahle územie vrátane sedmohradskeho mesta Sebeş (nem. Mühlbach). V tom čase sa v miestnom dominikánskom kláštore, ako študent, zdržiaval sotva šestnásťročný novic (možno?), ktorý sa mohol volať Juraj alebo aj Ján (?), neskôr v literatúre známy ako Georgius de Hungaria. Pochádzal zo sedmohradskej saskkej dediny Romos (nem. Rumes), ktorá ležala neďaleko Orăștie (nem. Broos). Valašský vojvoda Vlad II., spojenec Turkov, prehovoril oby-

vateľov mesta Sebeş, aby sa vzdali útočníkom. Malá skupina mešťanov na čele s istým neznámym šľachticom, ktorý vraj určitý čas pôsobil vo funkcii kastelána akéhosi hradu a mnohokrát sa v boji stretol s Turkami, však ponuku odmietla, ukryla sa vo veži mestského opevnenia a niekoľko hodín vzdorovala presile. Nepriateľ však na vežu zaútočil, podpálil ju a úplne zničil. Z ruín vytiahli aj mladého študenta, ktorého spolu s preživšími vsadili do reťazí a odviekli do Edirne, kde ho predali do otroctva.¹ Juraj sa napokon ocitol v Anatólii v meste Bergama (neďaleko Izmiru), kde ho opäť predali na akýsi statok farmárovi, kde sa aj vďaka krutému zaobchádzaniu dvakrát pokúsil o útek.² Vždy ho však chytili a uväznili, pričom mu zdôraznili, že, ak to urobí aj tretíkrát, tak ho už zabijú. Jeho túžba po domove však bola silnejšia. Utielkol znovu a dobrovoľne sa pridal k akýmisi nie veľmi počestným obchodníkom s otrokmi, s ktorými sa dohodol na podvode. V priebehu štyroch mesiacov ho trikrát predali, no on zakaždým utiekol a vrátil sa k nim. Napokon ho však z neznámych príčin nechali samého na akomsi odľahlom mieste. Medzitým prešlo päť rokov. Celkovo sa o útek pokúsil až sedemkrát, no vždy neúspešne.³ Napokon bol predaný majiteľovi, ktorý ho prijal ako vlastného syna a Juraj pri ňom zostal 15 rokov. Unavený nenaplnenou túžbou po domove stratil skoro všetku nádej. Cítil sa byť opustený ľuďmi aj Bohom, až napokon začal pochybovať o svojej viere v Krista. Šesť až sedem mesiacov intenzívne študoval Korán. Nie je isté, či konvertoval,⁴ no keďže bol gramotný, stal sa veľmi zbehlý v islame. Musel sa preto naučiť dobre čítať po arabsky. Dokonca sa stal istou autoritou, keď ho mnohí prosili o duchovnú radu, pričom mal blízko k der-višom – naučil sa ich modlitby a zúčastňoval sa ich obradov. Počas svojho zajatia sa mu dokonca podarilo na vlastné oči niekoľkokrát vidieť aj samotného sultána Mehmeda II. (možno v Burse). Údajne však ako moslim vystupoval len navonok a vo svojich pamätiach píše, že vnútri zostal stále kresťanom, aj keď sa nemohol ubrániť obdivu k moslimom pre ich prísnosť a skromnosť, čo bolo asi v protiklade k zhýralému životu, s ktorým sa neskôr stretol na Západe a zvlášť v meste Rím. Pod zámienkou, že chce prehĺbiť svoju islamskú vieru, sa mu napokon podarilo úspešne utiecť. Cez Peru v Istanbuli a ostrov Chios sa po dvadsiatich rokoch vrátil v roku 1458 do kresťanskej Európy. Možno už v Pere alebo na Chiose vstúpil do dominikánskej rehole a napokon odišiel do Ríma, kde žil po zvyšok svojho života a do Uhorska sa pravdepodobne už nikdy nevrátil, aj keď sa to celkom vylúčiť nedá.⁵ Pri pápežskej kúrii potom pôsobil ako tlmočník a prekladateľ z turečtiny

¹ HUNGARIA, Georgius de. *Tractatus de Moribus Codictionibus et Nequicia Turcarum*. (ed. Reinhard Klockow). Köln : Böhlau, 1993, s. 16 – 19; WILLIAMS, Stephen. Christopher. *Cronica der Türckey Sebastian Franck's Translation of the Tractatus de Moribus, Condicionibus et Nequitia Turcorum by Georgius de Hungaria*. (PhD. thesis), Leeds : The University of Leeds, 1991, s. 27 – 28.

² HUNGARIA, *Tractatus*, s. 18; WILLIAMS, *Cronica der Türckey*, s. 323.

³ HUNGARIA, *Tractatus*, s. 19 – 20. Čo sa presne dialo týchto päť rokov nie je celkom známe.

⁴ HUNGARIA, *Tractatus*, s. 19 – 20: „*mea enim turbatio non fuit propter desperationem salutis sed libertatis*.“; WILLIAMS, *Cronica der Türckey*, s. 28 a 326.

⁵ V rumunskom meste Romos a v meste Sebeş sa údajne rozpráva povest o študentovi, ktorý sa dostal do tureckého zajatia z veže mestského opevnenia. Tento študent je stotožňovaný s Kristiánom Cloosom (alebo Jánom Kloorom, či Jánom zo Sedmohradska) alias Georgiusom *de Hungaria*, čo môže byť rehoľné meno, ktoré dostal v zahraničí, čo potvrdzuje aj výskum Reinharda Klockowa. Ten sa údajne po svojom návrate z Turecka napokon vrátil do rodnej dediny, kde žil ako pustovník na hore s názvom Mníchov kopec. Aby táto po-

pápeža Sixta IV. (1471 – 1484).⁶ V roku 1481 napísal a vydal svoje dielo *Tractatus de moribus, condicionibus et nequitia Turcorum* (Pojednanie o zvykoch, pomeroch a skazenosti Turkov), ktorého vydanie zapadá do napätej atmosféry v Európe po tom, ako sa Osmanom podarilo obsadiť mesto Otranto na juhu Apeninského polostrova a očakávalo sa obsadenie veľkého územia. Dielo spočiatku nevzbudilo veľkú pozornosť, no po tom, ako sa Turci v roku 1529 zastavili pri Viedni, začal sa prehlbovať záujem o ich zvyky a Jurajove dielo sa stalo bestsellerom. Bolo mnohokrát preložené a napr. do nemčiny ho v roku 1530 preložil aj Martin Luther.⁷

Juraj umrel v povesti svätosti v Ríme 3. júla 1502 vo veku úctyhodných 80 rokov⁸ a bol pochovaný v kostole Santa Maria sopra Minerva vedľa hrobu Fra Angelica.⁹ Spolu s Margarétou Himfi patrí k prominentným otrokom z Uhorska z raného osmanského obdobia, ktorým sa podarilo utiecť a možno dostať sa aj domov. Tento príbeh je mnohoznačný. Síce sa týka uhorských mendikantov len okrajovo, no je zároveň nesmierne ľudský a poukazuje na výzvy, ktorým miestni obyvatelia čelili. Je príkladom tragédie so šťastným koncom, ktorých však, žiaľ, asi nebývalo veľa.

Možno podobným príkladom bol aj životný príbeh Matúša z Kninu (*de Tinien-sis*). Ako malého chlapca ho Turci uniesli z rodného Chorvátska a 18 rokov vchovávali v moslimskom náboženstve. Napokon sa vrátil do Uhorska a v apríli 1448 sa v sedmohradskom františkánskom Kláštore sv. Jána v Bystrici (ROM Bistrița) údajne dozvedel o svojom vznešenom pôvode a „starodávnom“ náboženstve. Možno konvertoval, no určite požiadal pápeža o to, aby sa mohol zdržiavať v prítomnosti františkánov.¹⁰

Do tureckého zajatia sa v roku 1494 dostal aj dominikán Kliment zo Záhrebu a aj jemu sa napokon podarilo dostať domov, no o podrobnostiach jeho životného príbehu, žiaľ, nevieme povedať nič konkrétne.¹¹ Aj zázraky sv. Jána Kapistránskeho obsahujú informácie o vyslobodení z tureckého zajatia. Medzi štyridsiatimi zajatcami, ktorým sa podarilo (nevedno kedy) uniknúť z osmanského zajatia, sa spomína aj kustód Slavónskej kustódie Benedikt z Köveskútu, ktorý spolu s ďal-

veš získala na malebnosti a poetickosti, údajne po bitke na Chlebovom poli v roku 1479 Kristián (Ján) zachránil život jednému ranenému Turkovi, ktorým bol vraj synom jeho posledného majiteľa v tureckom otroctve. HUNGARIA, *Tractatus*, s. 14 – 15.

⁶ YAGMUR, Ömer. Georgius de Hungaria'nın Gotik Harflere Aktarıdğı (1480/1481) İki Yunus Emre Şiiri Üzerine Notlar. In *Dil Araştırmaları*, 2018, roč. 22, s. 81.

⁷ CLASSEN, Albrecht. Reflections on Turkey by Pre-Modern German Writers and Poets (14th and 15th Centuries). In ATASOY, İrem et al. *Turkish-German Relations in Literary History From the Fifteenth Through the Twenty-First Century*. Istanbul : Istanbul university press, 2023, s. 27 – 28. <https://doi.org/10.26650/B/AA09.2023.012.03>

⁸ WILLIAMS, *Cronica der Türckey*, s. 29.

⁹ PALMER, J. A. Fr. Georgius de Hungaria, O. P., and the *Tractatus de Moribus Condicionibus et Nequitia Turcarum*. In *Bulletin of the John Rylands Library* 34, 1951, s. 48. <https://doi.org/10.7227/BJRL.34.1.4>

¹⁰ LUKCSICS, Pál (ed.). *XV. századi pápák oklevelei II.* (ďalej len LUKCSICS II), Budapest : Magyar tudományos akadémia, 1938, s. 263 – 264, č. 1043. „*Olim praedictus Mathaeus aetate puerili in regno Croaciae a Tureis abductus et per eos decem et octo annos nutritus est. mense autem Aprili proxime decurso ad quandam domuin ordinis Minorum, S. Johannis de Bistrica in partibus infidelium existentem venerat et cognita sua nobilitate ac religione antiqua rediit ad suo.*“

¹¹ IVÁNYI, Béla, A Szent Domonkos-rend római központi levéltára (Részletek a magyar dominikánus provincia múltjából. In *Levéltári közlemények*. 1929, č. 1 – 2, s. 28.

šími vyslobodenými priniesol svoje okovy k hrobu svätca do Iloku.¹² Títo „repat-rianti“ určite neboli jediní mendikanti, ktorým sa podarilo vrátiť domov alebo aspoň do kresťanskej časti Európy, no informácie o iných nateraz chýbajú.

Tureckému zajatiu podľa vlastných slov len o vlások unikal provinciálny prior augustiniánov Ján z Iloku. Svoj úrad prevzal v roku 1543 po Baltazárovi z Päťkostolia, až napokon bol nútený v roku 1546 emigrovať do Viedne, kde ho miestni augustiniáni okamžite zvolili za priora. Po svojom zvolení za uhorského provinciála poslal do Ríma list, v ktorom informoval generálneho priora o svojom zvolení. Posol však bol na uhorských hraniciach olúpený a zavraždený. V nasledujúcom období žil provinciál vo veľkom nebezpečenstve, pričom údajne len zázrakom unikol z mesta (žiaľ, nevieme akého), ktoré Turci už dvakrát obliehali (Stoličný Belehrad?). Napokon sa uchýlil do kláštora vo Viedni. V Uhorsku v roku 1546 boli údajne „živé“ už len tri augustiniánske kláštory (žiaľ, tiež neuviedol, ktoré),¹³ a žilo v nich vraj len 15 bratov. Všetci boli údajne veľmi mladí, niektorí ani neboli augustiniáni a podľa slov provinciála tam všetci riskovali svoje životy. Ostatné rehoľné domy zničili Turci alebo obsadili luteráni. Lepšie na tom nebola ani rakúska provincia. Jeho predchodca, rakúsky provinciál a zároveň viedenský prior, odcestoval v roku 1544 do Ríma, pričom počas cesty údajne zmizol bez stopy. Rakúske kláštory boli vyvlastnené svetskými pánmi a z celej provincie existoval už len viedenský kláštor, kde žili piati bratia – dvaja Nemci a traja Uhri, pričom títo Uhri boli zrejme, rovnako ako Ján z Iloku, taktiež emigranti.¹⁴

Deštrukcia konventov v 15. a v 16. storočí

Ďalším dôsledkom tureckého plienenia bolo ničenie kláštornej infraštruktúry. Ako prvý pocítil farchu osmanského plienenia františkánsky bosnianský vikariát, ktorý vznikol sotva v roku 1339.¹⁵ Už o necelých sto rokov sa miestni observantní františkáni dostali pod silný tlak osmanských Turkov, ktorí pri svojich nájazdoch do tohto regiónu začali ničiť aj ich kláštory.

Zo supliky z 28. novembra 1421 sa dozvedáme, že dalmátsky provinciál františkánov Baptista zo Šibeniku prosil pápeža, aby bol vymenovaný za inkvizítora do pohraničného pásma Chorvátska, Rakúska a zvlášť do uhorských žúp Šomoď, Zala, Tolna a Baraña, a bola mu tu udelená plná moc. Touto úlohou ho už v predchádzajúcom roku poverila generálna kapitula rehole, ktorá sa konala vo Forli, a to prostredníctvom generálneho vikára. Jeho úlohou malo byť, aby tu kázal Božie slovo,

¹² ANDRIĆ, Stanko. *The Miracles of St. John Capistran*. Budapest : CEU Press, 2000, Appendix 3, s. 408, č. 18. <https://doi.org/10.1515/9789633865408>

¹³ Z iných údajov sa zdá, že išlo o kláštory v Jágri, vo Veľkom Varadíne a v Pápoci.

¹⁴ ADRIÁNYI, Gabriel. Die Augustiner-Eremiten in Ungarn. In *Scientia Augustiniana*, 1975, s. 723 – 726.

¹⁵ KARÁCSONYI, János. *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig I*. Budapest : Magyar Tud. Akadémia, 1923, s. 330. Samostatný uhorský vikariát vznikol v roku 1448 oddelením od bosnianskeho. V nasledujúcom období sa bosnianskí františkáni v dôsledku tlaku Turkov snažili o opätovné spojenie s uhorským (1475, 1477), no tí sa spojeniu všemožne bránili a odmietali ho. CEVINS, Marie-Madeleine de. *Les Franciscains observants hongrois de l'expansion à la débâcle* (vers 1450-vers 1540) : Bibliotheca seraphico-capuccina 83. Roma : Institutio storico dei Cappuccini, 2008, s. 41. Došlo však k spojeniu bosnianskeho a dalmátskeho vikariátu na kapitule v Pašmane 7. septembra 1464. FERMENDŽIN, Eusebius (ed.). *Acta Bosnae*. Zabrabiae : Taberna Libraria, 1892, s. 260 – 262, č. 1089.

pretože v tejto oblasti pred dvomi rokmi Turci zničili tri kláštory rehole a hlásali sa tu heretické bludy.¹⁶ Na túto žiadosť potom nadväzovalo povolenie pápeža zo 17. júla 1422 na výstavbu dvoch nových konventov v Uhorsku. Prvý mal stáť v Báčskej diecéze (*in Kabol*) a druhý na inom, vhodnom mieste na juhu Uhorska, nakoľko františkánski „bratia boli Turkami vyhnaní zo svojich dávnych domov.“¹⁷

Ďalšia prosba bola prednesená pápežovi Eugenovi IV. 2. novembra 1431 v Ríme. Dvaja bratia z bosnianskeho vikariátu, Ján Corethia zo Splitu a Blažej zo Slavónska (*Fr. Joanne Corethye de Spaletto et Blasio de Sclavonia*), prosili pontifika, aby si bosnianski bratia mohli zriadiť tri konventy na ľubovoľnom mieste, pretože „Turci (ich) veľmi často napádajú, berú im majetok, unášajú veriacim deti, mnohých povraždili a vyhánajú ich kňazov a duchovných“¹⁸

Situácia v tejto oblasti sa však naďalej zhoršovala. Pápež Eugen IV. preto povolil Jakubovi z Marky (z Marchie), bosnianskemu františkánskemu vikárovi, 25. augusta 1436 bulou *Sacrae Religionis*, aby si ako náhradu za zničené bosnianske kláštory postavil osem nových rehoľných domov, a to po tri v Uhorsku a v Rakúsku a dva v Čechách a priviedol tam bratov zo svojho vikariátu.¹⁹ Toto privilégium pápež v nasledujúcom roku rozšíril a dovolil Jakubovi v Uhorsku zriadiť sedem kláštorov, pretože údajne v jeho vikariáte Turci za dva roky zničili až 16 konventov.²⁰ Zároveň observanti dostali povolenie vybudovať tieto kláštory len na základe želania svojich predstavených bez predchádzajúceho súhlasu pápeža, čo pôvodne nariaďovala bola Bonifácia VIII.²¹ Napokon v nasledujúcom roku 1440 bosniansky vikár František zo Stoličného Belehradu dostal povolenie z rovnakého dôvodu vybudovať v Uhorsku už desať kláštorov.²² Z tohto počtu však pravdepodobne vznikli len tri konventy, a to v Baia Mare (ROM, maď. Nagybánya), v Tate (HUN) a možno v Kolut (SRB, maď. Kölyüd).²³

Vrchol tohto procesu bol asi dosiahnutý v roku 1461, keď v septembri pápež Pius II. uznal utrpenie uhorských, ale aj bosnianskych observantných bratov,

¹⁶ LUKCSICS, Pál (ed.). *XV. századi pápák oklevelei I.* (ďalej len LUKCSICS I), Budapest : Magyar tudományos akadémia, 1938, s. 118 – 119, č. 431. „*Baptiste de Sabenicho, provincialis in Dalmatia o. fratrum Min., de conc., ut ipse ad partes confinium Ungarie, Theuthonie, regni Crovacie, necnon comitatum Somog, Sala, Tholnaet Baragna, regno Hung, adherentium, auct. ap. et plenitudine potestatis inquisitor deputetur... Quia in illis partibus, ubi per invasiones Tureorum, qui duobus annis antea tria claustra fratrum predictorum deleverunt et ubi etiam dogme heretice sunt promulgate, cum nonnullis predicti o. viris regiliosis effective laborare nullo modo possit, nisi ad id auctoritatem ap. habeat, supplicat de ea concedenda.*“

¹⁷ LUKCSICS I, s. 131, č. 513. „*Cone, licentia edificandi duo claustra, unum in Kabol, Bac. d. et alterum in quodam idoneo loco in partibus meridianis Hungarie fratribus ordinis Minorum, vicarie Bosne, quia persecutionibus Tureorum ex antiquis domibus expulsi sint.*“

¹⁸ FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, s. 137, č. 702.

¹⁹ MNL OL DF 275480, MNL OL DL 65881, alebo abstrakty: KAIZER, Nádor OFM (ed.). *A gyöngyösi zárda oklevéltára* (ďalej GZO). Budapest : Held János irodalmi és nyomdavállalat, 1930, s. 5 a FEKETE NAGY, Antal (ed.). *A Balassa család levéltár (1193 – 1526)* (ďalej Balassa). Budapest : Akadémiai kiadó, 1990, s. 103.

²⁰ MNL OL DF 275485, MNL OL DL 65887 alebo abstrakty: FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, s. 161, č. 759; GZO s. 5; Balassa s. 106; Suplika zo 7. decembra 1437 – porovnaj aj LUKCSIC II. č. 512, s. 155.

²¹ LUKCSIC II. č. 513, s. 155. Tieto privilégia potom pápež zopakoval aj v nasledujúcom roku FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, s. 167, č. 772 alebo s. 169 – 171, č. 779.

²² LUKCSIC II. č. 687, s. 190.

²³ CEVINS, *Les Franciscains observants hongrois*, s. 37 – 39.

ktorým bolo „v nedávnych časoch najkrutejšími Turkami, nepriateľmi Kristovho mena, zničených a vypálených v hraniciach Uhorského kráľovstva, ako aj v susedných krajinách“ údajne až dvadsať konventov. Pápež im dovolil postaviť si rovnaký počet nových kláštorov s kostolom a zvonnicou a inými potrebnými budovami pri dodržaní zvyčajných ustanovení, napr. o odstupe od iných kláštorov na ktoromkoľvek mieste, ktoré uznajú za vhodné. Na tomto mieste mohli slobodne kázať a slúžiť sväte omše bez súhlasu miestneho ordinára, no pri zachovaní farských práv. Pápež sa však zároveň tiež dozvedel, že bratia františkáni v čase vraždenia kresťanov neveriacimi spolu s laikmi aj aktívne so zbraňami v ruke pomáhali pri obrane, v dôsledku čoho (*homicidia*) upadli do irregularity a exkomunikácie. Pápež preto udelil „vtedajšiemu vikárovi plnú apoštolskú právomoc a oprávnenie, aby mohol bratov v takýchto prípadoch... od podobných trestov a exkomunikácií rozhrešovať.“²⁴ O výstavbe týchto nových kláštorov v Uhorsku po vzniku samostatného observantného vikariátu v roku 1448 už nevieme nič konkrétne, ale do tohto obdobia prebiehal pomerne intenzívny pohyb a presun františkánskych observantov z Bosny do Uhorska. Tu sa však veľmi skoro dostali do konfliktu s miestnymi konventuálnymi františkánmi z uhorskej provincie. Ich vzájomné napätie trvalo až do roku 1517, dokonca ešte dlhšie, nakoľko napr. v mestách, ako Segedín alebo Veľký Varadín, mali obe františkánske observancie vybudované svoje konventy. A sporov bolo oveľa viac.²⁵ Presun bratov z Bosny do Uhorska však bol v 15. storočí legálny a prebiehal so súhlasom pápeža, čím dochádzalo k rozširovaniu bosnianskeho vikariátu do Uhorska.

Zachovala sa tiež prosba generálneho ministra františkánov z 1. decembra 1424, ktorý pre bratov z bosnianskeho františkánskeho observantného vikariátu požiadal o potvrdenie privilégia pápeža Gregora XII. Táto výsada im zároveň umožňovala, aby sa v prípade útoku Turkov mohli uchýliť do konventov v Dal-

²⁴ WADDINGO, Luca. *Annales minorum seu trium ordinum a S. Francisco Institutorum Auctoritate*, tom 13. Romae : Typus Rochi Barnadó, 1735, s. 198 – 199 „Hinc est, quod nos vestris supplicationibus inclinati, asserentibus circa duodecim Ecclesias et domos Fratrum vestri Ordinis proximis temporibus ab immanissimis Turcis Christi nominis inimicis destructas et combustas esse intra fines regni Hungariae, et pariter in vicinis regionibus; ut loca duodecim intra ambitum regni et in vicinis regionibus infidelium, si vobis pia largitione concedantur, vel alias justis modis illa poteritis adipisci, recipere et retinere, et in quolibet ipsorum locorum Ecclesiam sive Oratorium cum campanili et c. et aliis necessariis officinis, pro usu et habitatione vestra, et aliorum Fratrum dicti Ordinis et Observantia, servata debita distantia, construere et aedificare; necnon quoscumque Fratres vestri Ordinis existentes ad id voluntarios, transferre et recipere, ac inibi una cum eisdem Fratribus sub Regularibus institutis dicti Ordinis Altissimo famulari, Missas et alia Divina Officia celebrare, verbum Dei praedicare libere et licite valeatis, Ordinarii loci (siforte de jure quis esset, et actu presens, aut minime tunc idoneureperiretur) super hoc et aliis licentia minime requisita, juribus tamen parochialium Ecclesiarum et aliorum quotumcumque, quantum in vobis erit, semper salvis: Cum etiam audiverimus, Fratres dicti Ordinis tempore occisionum im Christianos per infideles factarum ad defensionem occurrere, et arma simul cum laicis defensiabilia et offensiabilia parare ac conterctare, unde propter homicidia que sequuntur et vulnere, Fratres ipsi irregularitatem excommunicationemque incurrerunt; Nos eidem Vicario pro tempore esistenti super similibus et excommunicationibus, Fratres absolvi, quoties fuerit opportunum, plenariam licentiam, auctoritate Apostolica concedimus et facultatem.“

²⁵ Viac informácií HUNČAGA, Gabriel – HUŤKA, Miroslav. *Žobravé rehole a stredoveké mestá : pôsobenie medikantov v stredovekom urbánnom prostredí*. Ružomberok : Verbum, 2022, s. 199 – 216.

mácii a v Uhorsku.²⁶ Táto žiadosť zároveň veľmi úzko súvisí so vzájomným dešpektom, ktorý sa vytváral vo vnútri samotného vikariátu medzi bosnianskymi a uhorskými spolubratmi a napokon vyústil do odtrhnutia sa uhorských observantov a k vzniku ich samostatného (uhorského) vikariátu v roku 1448.²⁷ Faktom zostáva, že bosnianski františkáni museli hľadať „nekonvenčné“ spôsoby existencie v kontaktnej oblasti, a tak sa stali prvou latinskou rehoľou, ktorá v roku 1463 získala ochranný edikt od samotného osmanského sultána Mehmeda.²⁸

Pravdou však je, že pod tlakom Turkov mnohé františkánske observantné kláštory začali zanikať, a to už koncom 14. storočia. Išlo napr. o kláštor v Gherman (ROM, maď. Ermény, v roku 1399), ďalšie kláštory zanikli v priebehu prvej polovice 15. storočia najmä v Srieme alebo v Bácske, napr. Bácska Palanka (SRB, maď. Haram, po roku 1433) alebo Kovin (SRB, maď. Keve, v roku 1459). Konventy zanikali aj na iných miestach Uhorska (napr. Bocşa Româna ROM, maď. Kövesd pred rokom 1478) a podobne.²⁹

Turci však ničili kláštory aj iným mendikantom. Pri spomínanom veľkom osmanskom vpáde do južného Sedmohradska v roku 1438 boli okrem iného zničené aj dva františkánske konventuálne kláštory v Sibiu a v Orăștie (maď. Szászváros), na čo pápež reagoval výzvou veriacim, aby prispeli na obnovu františkánskych rehoľných domov.³⁰ O pár rokov neskôr, 13. mája 1444, pápež povolil opravu piatich rehoľných domov dominikánov a františkánov, ktoré sa nachádzali v pohraničí Sedmohradska (*qui in confinibus inimicorum Turcorum quinque domus habente*) a dohľadom poveril ostrihomského arcibiskupa a opátov dvoch kláštorov.³¹

Časté vpády osmanských Turkov mali za následok deštrukciu kláštorných objektov, a to nielen priamo z vojenských dôvodov, ako napr. plienenie a rabovanie

²⁶ LUKCSICS I, s. 162, č. 755.

²⁷ CEVINS de, *Les Franciscains observants hongrois*, s. 42 – 44.

²⁸ DAMIAN, Iulian Mihai. L'Osservanza francescana e le crociate contro i turchi: da Eugenio IV a Pio II. In GALAMB, György (ed.). *Franciscan Observance between Italy and Central Europe*, Szeged : Hungarian Academy at Rome et al. 2017, s. 54 – 55; FABIANICH, Donato. *Firmani inediti dei Sultani di Costantinopoli ai conventi francescani e alle autorità civili di Bosnia e di Erzegovina*. Firenze : Tipografia di Maria Ricci, 1884, s. 41 – 44; FABIANICH, Donato. *Storia dei frati minori dai primordi della loro istituzione in Dalmazia e Bosnia fino ai nostri giorni. Parte I*. Zara : Tip. Fratelli Battara, 1863, s. 222. „A me Sultan Mehmed Chan omnibus nobilibus et ignobilibus quibus expedit universis notum sit. Cum exhibitioribus Religiosis Bosnensibus peculiari et altissima gratia affectus sim, mando ne quispiam sive iis, sive Ecclesiis eorum quodpiam impedimentum aut fastidium causet, ita ut ii in statibus et ditionibus meis absque omni metu et timore commorari possint; qui profugerunt et revertuntur sint securi et immunes, possint in provinciis meis et Ecclesiis eorum degere, et nemo ex magnatibus meis, Veziriis, vel fidelibus ac subditis, vel ab ipsa Maiestate mea sese ingerat, eos infestet, aut quacumque molestia afficiat. Et ii pro se, personis suis, domiciliis, Ecclesiis, et si quos homines ex peregrinis ditionibus adduxerint, absoluta fruantur libertate. Cum itaque pro eximia gratia et protectione altissima, qua in Sacerdotes dictos feror, Mandatum hoc extrado, una gravissimo juramento adstringo, per Creatorem coeli et terrae, per sanctos Codices, per magnum Prophetam nostrum, per centum viginti quatuor millia Prophetas, per gladium quo precingor, ne dictos sacerdotes quispiam infestando affligat, aut iis adversetur quousque illi mihi et Mandatis meis fideles extiterint.“

²⁹ CEVINS de, *Les Franciscains observants hongrois*, s. 44, 583 a 596.

³⁰ KARÁCSONYI, Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon I, s. 56.

³¹ LUKCSICS II, s. 215 – 216, č. 814. Zároveň žobrávým rehoľiam bolo opäť povolené sponedať a pochovávať.

sprevádzané podpalovaním objektov, ale aj vedomou demoláciou, a to paradoxne z bezpečnostných dôvodov. Stalo sa to napr. dominikánom v meste Sibiu pred rokom 1445. Ich konvent totiž stál na predmestí pred mestskými hradbami. Bol údajne kompletne vybavený: mal hlavný kláštorný objekt, kostol s dvomi vežami a celý komplex bol obohnaný múrom. Obyvatelia mesta v strachu, že sa kamenné budovy v prípade náhleho tureckého vpádu stanú útočiskom nepriateľa, kláštor spolu s ďalšími kamennými objektmi na predmestí zbúrali a materiál použili na spevnenie mestských hradieb. Zároveň sa prisahou zaviazali, že v meste postavia nový, kompletne vybavený konvent.³²

A dominikáni neboli jediní, ktorí možno prišli o svoj kláštor stojaci na predmestí. Rovnako z bezpečnostných dôvodov zo strachu pred útokom Turkov bolo Mikulášom z Iloku plánované aj presunutie augustiniánskeho Kláštora sv. Anny, ktorý stál pred hradbami Iloku na iné, bezpečnejšie miesto.³³

Netreba zabúdať ani na to, že kláštory všeobecne, ako mnohokrát jediné kamenné stavby v krajine (spolu s kostolmi), boli často premenené na improvizované alebo stále pevnosti. Najmä v nepokojnom 16. storočí to bolo štandardnou praxou. Okrem kláštorov kontemplatívnych reholí, ktoré stáli v extravilánoch alebo na vidieku, takéto prestavby poznačili aj mendikantov v mestskom prostredí. Do prvej skupiny zaraďujeme napríklad kartuziánsky kláštor na Skale útočiska,³⁴ premonštrátsky kláštor v Bzovíku alebo paulínsky kláštor v Gombaseku, ktorý František Bebek premenil na pevnosť.³⁵ Do druhej skupiny môžeme na našom území zaradiť napr. niektoré šarišské a spišské konventy mendikantov. Zo správy mestských magistrátov Levoče, Bardejova, Prešova a Sabinova pre veľkošarišského hradného kapitána Juraja Wernera z 30. júna 1543 sa dozvedáme, že Ján Zadorlám vojensky obsadil Gelnicu a miestny dominikánsky kláštor silne opevnil, pričom mobiliár kláštora rozdal veriacim. Rovnaký osud postrelol aj augustiniánsky kláštor v neďalekom Hrabkove.³⁶ Podobne 12. júla 1543 nariadil cisár Ferdinand I. Habsburský kapitánovi hradu Mukačevo, aby prestal s opevňovaním františkánskeho kláštora v Berehove, čo bolo údajne

³² K výstavbe pre odpor miestneho dekana nedošlo, čo vyvolalo súdny spor, do ktorého sa zapojil aj pápež, ktorý poveril opáta cisterciánskeho kláštora v Kerci, aby záležitosť vyšetril. RIPOLL, Thomae – BRÉMOND, Antonin (eds.). *Bullarium Ordinis FF Praedicatorum. tom. III. Romae: Ex Typographia Hieronymi Mainardi, 1731, s. 199 – 200.*

³³ HLAVAČKOVÁ, Miriam. *Pútnik: sonda do života stredovekého pútnika (kráľ Mikuláš Ujlaki a jeho cesta do Ríma)*. Budmerice: Vydavateľstvo Rak, 2022, s. 80.

³⁴ Kláštor bol v roku 1543 na sviatok sv. Petra a sv. Pavla prepádnutý Matejom Bašom z Muraňa a jeho spoločníkmi, jeho bratom Demeterom, mladým Podmanickým (?) a Jánom Zadorlámom a zbojníci ho začali prestavovali na pevnosť: BUNYITAY, Vince – RAPAICS, Rajmund – KARÁCSONYI, János (eds.). *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából II 1530 – 1534 (ďalej EEMHK II)*. Budapest: Szent István Társulat Tudományos és Irodalmi Osztálya, 1904, s. 419 – 420; to isté aj: WAGNER Carolus (ed.). *Analecta Scepssii sacrii et profani. Pars II. Viennae, 1774, s. 238 – 240; alebo skrátené: KARÁCSÓNAYI, János – KOLLÁNYI, Ferenc (eds.). Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából IV. 1542 – 1547 (ďalej EEMHK IV)*. Budapest: Szent István Társulat Tudományos és Irodalmi Osztálya, 1909, s. 276.

³⁵ Listina zo septembra 1546 nariaďuje, aby cirkevné majetky, ktoré František Bebek premenil na pevnosti boli zbúrané a vrátené pôvodným majiteľom. EEMHK IV, s. 437.

³⁶ EEMHK IV, s. 276. „*Gilnicz occupatum est vi; ipso in oppido monasterium fortiter munitur, inde edicta dari fidelibus cepta sunt... super hec etiam claustrum in Grapko iuxta oppidum Crucis, ut hiis ex locis alios inter civitates regias vexent, premantque...*“

v rozpore s krajinskými zákonmi.³⁷ Tieto správy možno pochádzajú z oblastí, ktoré neboli napadnuté Turkami, no podobné procesy mohli prebiehať aj v kontaktných oblastiach. Je preto celkom pochopiteľné, že takéto kláštory mohli byť ničené aj zámerne z bezpečnostných dôvodov v dôsledku vojenských operácií, aby sa nestali opornými bodmi nepriateľa. Potvrdzujú to informácie o premene kláštorov na pevnosti, ktoré sú doložené pri observantných konventoch, napr. v Csákány po roku 1546, v Jászberény po roku 1567³⁸ alebo Ivanics,³⁹ pričom prestavba na hrad sa uskutočnila aj v prípade dominikánskeho kláštora v Vinòu de Jos (ROM. maď. Alvic) v Sedmohradsku⁴⁰. Dokonca je možné, že sa tak dialo aj na mnohých iných miestach.

Je potrebné skonštatovať, že najviac kláštorov zaniklo v 16. storočí. Ako sme naznačili v úvode, v priebehu tohto storočia uhorské mendikantské kláštory prežívali hlbokú krízu spôsobenú mnohými faktormi. Okrem vojny o uhorský trón to bolo aj šírenie reformácie, ktoré súviselo so zmenou náboženského povedomia, no najmä v dôsledku osmanského nebezpečenstva. Dominikánske, augustinánske a karmelitánske kláštory zanikli úplne. Len františkáni, či už mariánskej alebo salvatoriánskej provincie, sa udržali na západe krajiny, ktorá bola pod väčšou kontrolou Habsburgovcov. Zoznam zničených kláštorov salvatoriánov v iných častiach krajiny a niektoré okolnosti zachytáva kronika observantov, a to aj s obeťami na životoch. Informácie síce nie sú celkom presné, no emócia v nej je obsiahnutá. Veľmi bolestivým bola napr. skaza Konventu Panny Márie v Ostrihome v roku 1532, kde „pán Grithy s Turkami a Uhrami“ zničil pri obliehaní hradu kláštorový objekt, „ale kostol vďaka božiemu milosrdenstvu zostal zachovaný.“ Rovnako bolo pre rehoľu bolestivé aj vypálenie kláštora v Humennom Janom Katzianerom (1529) alebo kláštora v Bocša (ROM, maď. Kövesd), ktorý vypálil Ľudovít Pekri⁴¹ a ďalšie. Dokopy išlo v Uhorsku pri všetkých mendikantoch o desiatky kláštorov. Na konci 16. storočia mali svoje konventy jedine františkáni a v celom Uhorsku (aj na okupovanom území) ich bolo dokopy možno len deväť.⁴²

Obete na životoch

Osmanské plienenie si vyžiadalo okrem materiálnych škôd aj obeť na ľudských životoch, a to aj medzi bratmi. Rehole si dokonca asi viedli aj evidenciu zavraždených. Žiaľ, tieto záznamy pochádzajú len zo 16. storočia a zachovali sa len pri františkánoch salvatoriánskej provincie, pred rokom 1517 observantného vikariátu. Ako prvé záznamy sú informácie o Pavlovi Tomorim a jeho dvoch spolubratoch, ktorí padli v bitke pri Moháči. No v priebehu tohto nešťastného roku bolo obetí oveľa viac. V štyroch kláštoroch rehole bolo zavraždených osemnásť

³⁷ EEMHK IV, s. 282 – 283.

³⁸ CEVINS de, *Les Franciscains observants hongrois*, s. 578 a 585; KARÁCSONYI, János. *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig II*. Budapest : Magyar Tud. Akadémia, 1924, s. 84 – 85.

³⁹ KARÁCSONYI, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon II*, s. 82 – 83.

⁴⁰ LUPESCUNÉ, Makó, Mária. A Domonkos Rend középkori erdélyi kolostorainak adattára. In *Történelmi Szemle*, 2004, roč. 46, s. 349 – 350.

⁴¹ Ku všetkým trom objektom a ďalším kláštorom pozri: ZALKA, Blasius de. (et con.) *Cronica Fratrum Minorum de Observatia Provinciae Bozniae et Hungariae*. In TOLDY, Ferenc (ed.). *Analecta monumentorum Hungariae historicorum literariorum maximum inedita*. Budapest : Bibliothecae Academiae Scientiarum, 1984, s. 300 – 302.

⁴² HUNČAGA – HUŤKA, *Žobravé rehole a stredoveké mestá*, s. 253.

bratov: osem bratov v budínskom, štyria bratia v peštianskom, po traja v ostrihomskom a v palotskom kláštore. Turci v priebehu roka ešte na rôznych iných miestach Uhorska zabili ďalších bratov. Napr. pri Balatone boli nájdené telá dvoch zavraždených františkánov. Keď Turci spolu s Jánom Zápoľským v roku 1528 obliehali Budín, bol pri ostreľovaní zabitý ďalší brat Anton zo Sv. Ladislava, a to projektilom z bombardy.⁴³ Tento údaj je však sporný. Budín bol totiž obliehaný až na konci augusta nasledujúceho roku počas tureckej výpravy proti Viedni a padol po krátkom boji 9. septembra 1529. Sulejman I. následne odovzdal mesto svojmu spojencovi, protikráľovi Jánovi Zápoľskému. O zabití brata Antona možno vypovedá kronikársky záznam Juraja zo Srieimu. Ten ako očitý svedok zaznamenal incident, ku ktorému došlo v októbri 1529 počas ústupu osmanských vojsk spod Viedne. V Budíne bol narýchlo postavený most a sultán rýchlo prešiel do bezpečia na peštiansku stranu. Sulejman pri Viedni utrpel veľké straty na ľuďoch a vybavení, pričom prišiel aj o veľkú časť diel. V Budíne bolo 24 diel, z ktorých si Sulejman vybral 12 lepších a pevnejších a 12 horších nechal kráľovi Jánovi Zápoľskému. Keď sultán prechádzal cez most na Dunaji, z budínskeho hradu strieľali z týchto diel slávnostné salvy. Pri tejto strelbe sa však štyri delá roztrhli a úlomky z jedného dela zabili akéhosi mladého muža.⁴⁴ Je celkom možné, že išlo o spomínaného Antona zo Svätého Ladislava.

Len počas tohto obdobia (1526 – 1528?) spolu s tromi obeťami od Moháča tak rehoľa stratila 24 bratov a vraždenie pokračovalo ďalej. Veľmi tragickým podľa františkánskych záznamov bol celý rok 1529. Pri Budíne zabili deväť bratov, v Sedmohradsku v bitke pri Brašove proti moldavským vojskám padli ďalší traja bratia.⁴⁵ Išlo zrejme o niekoľkotýždňové obliehanie mesta v októbri 1529, ktorého sa chcel zmocniť moldavský vojvoda Peter Rareș.

Ďalší traja bratia františkáni boli v roku 1529 zabití v kláštore Remetinec (CRO), po jednom bratovi v Ostrihome, v Atyíni, v Okoličnom a v Hlohovci, pričom prameň ešte pripomína, že v Hlohovci boli uhorskými zbojníkmi (*latrones*) zavraždení ešte ďalší dvaja bratia. Dokopy išlo o 21 bratov. Ako však vidno zo zoznamu, nie všetci boli zabití Turkami. Konvent v Okoličnom isto nemohol byť prepadnutý osmanmi a konvent v Hlohovci bol vyplienený pravdepodobne až v roku 1530, keď sa uskutočnil veľký osmanský vpád na juhozápadné Slovensko.⁴⁶ A zrejme práve preto zoznam uvádza ako vrahov/lotrov samotných Uhrov.⁴⁷ V nasledujúcom období, do roku 1559, bolo zavraždených ďalších 21 bratov, no s poznámkou, že priamo Turkami len dvaja. Väčšina zahynula rukami Valachov, Rusínov, Uhrov a v roku 1559 dvaja bratia rukami luteránov pri dedine Isaszeg (*Irazzeg*).⁴⁸ V období od roku 1526 do roku 1559 teda zahynulo asi 66 bratov, a to nie je málo. Pritom tieto záznamy určite nie sú kompletné. Napríklad z provinciálnej kapituly z roku 1542 z Veľkého Varadína sa dozvedáme niekoľko podrob-

⁴³ EEMHK II, s. 531 – 532. „F. Antonius de Sancto Ladislao sacerdos Bude in obsidione ictu Bombarde interiit 1528.“

⁴⁴ SRIEMSKÝ, *Zničené*, s. 270. „Et de zakalos duodecim sic resonare cogebant et de illis quatuor lacerabantur et stipis unum virum interfecerat, iuvenis erat.“

⁴⁵ EEMHK II, s. 532.

⁴⁶ GÁLIK, Zdenko. Hlohovec vo víre vojenských udalostí a ich dôsledky v rokoch 1401 – 1650. In *Studia Historica Nitriensia*, 2019, roč. 23, č. 2, s. 343 – 344. <https://doi.org/10.17846/SHN.2019.23.2.330-367>

⁴⁷ EEMHK II, s. 532.

⁴⁸ EEMHK II, s. 532 – 534.

ností o situácii v Pešti. Obyvatelia žiadali, aby do peštianskeho konventu, už okupovaného Turkami, bolo poslaných viac bratov, ako tam bolo dovtedy. No rehoľa to odmietla splniť, pokiaľ sa neuzavrie mier s Osmanmi, pretože bratia by mohli byť zajatí alebo zabíjani ako nedávno dvaja bratia, ktorí boli zavraždení neďaleko Rákošu (pri Pešti).⁴⁹ Medzi zavraždených bratov je potrebné zaradiť aj troch františkánov, ktorých zabili Osmani v segedínskom kláštore v roku 1552, keď budínsky paša Hadim Ali Paša porazil uhorské vojsko pri pokuse získať mesto späť do uhorských rúk.⁵⁰

Záznamy z druhej polovice 16. storočia sú už pomerne skromné, len v roku 1600 sa objavuje ďalšia obeť – František de Györgyő, gvardián zo *Csikiensy*, ktorého zavraždili „valašskí lotri“.⁵¹

Reakcia na prepady

Najmä v počiatočnom období bola reakcia na náhle prepady ešte pomerne zdržanlivá. V nasledujúcom období (najmä v 15. storočí) však hlavne františkáni prejavili obdivuhodnú vytrvalosť. Zostávali aj v oblastiach, odkiaľ sa stiahli aj svetskí kňazi. Napríklad z potvrdenia privilégii pre bosnianských františkánskych observantov z 29. augusta 1422 sa dozvedáme, že pápež Martin V. potvrdil privilégiá vikariátu, ktoré im udelil Ján XXII. a jeho nasledovníci pre územie Bosny, Srbska (Rašky), Bulharska a Valašska, kde mohli rozhrešiť exkomunikovaných, spravovať heretikov, riadiť cirkevné záležitosti a robiť všetko, čo je potrebné pre rozšírenie kresťanskej viery. Pápež Martin V. tieto privilégiá v spomínanom roku rozšíril aj na územie južného Uhorska, „ktoré biskupi a preláti opustili pre nájazdy Turkov.“⁵² Toto tvrdenie nemožno brať celkom doslovne, no išlo o signál, ktorý naznačoval ďalší vývoj. Územie pod tlakom Turkov postupne opúšťali predstavitelia cirkevnej správy a ich miesto, zrejme niekde, nahradzovali rehole, najmä františkáni. Ale neboli jediní. Opustené pohraničie lákalo aj iných mendikantov. Máme správy, že do tejto „sedej“ zóny prenikali napr. aj augustiniáni. Z roku 1427 máme informácie o pomerne dobrodružnej ceste českého exulanta, profesora Blažaja z Radnice. Pred siedmimi rokmi tohto augustiniánskeho brata vyhnali českí kacíri (husiti) z jeho rodnej krajiny a po roku blúdenia tento rehoľník začal pôsobiť v pohraničnom pásme Slavónska, Chorvátska a Turecka (Osmanskej ríše). Od pápeža si vyprosil povolenie na päť rokov, aby v týchto nebezpečných končinách mohol kázať, svedeať a slúžiť sväte omše.⁵³ V tomto toxickom prostredí však zostal len necelé tri roky, nakoľko už 13. októbra 1430 znovu prosil pápeža, tentokrát, aby mu bolo pridelené nejaké vhodné cirkevné benefícium, nakoľko pre chudobu nemohol dôstojne žiť. V kláštorech rehole augustini-

⁴⁹ EEMHK II, s. 498.

⁵⁰ ZALKA, *Cronica Fratrum Minorum de Observantia*, s. 313; išlo o bratov, ktorí odmietli utiecť z kláštora: Tomáš zo Segedínu, Ladislav zo Zadoru a Bernard z Líšky (*Bernardus de Liska*). Tiež: KARÁCSONYI, János. *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon II*, s. 163.

⁵¹ TELEK, Josephus. *Nove Facies Provinciae SS. Salvatoris*. Rukopis, 1757, s. 90.

⁵² LUKCSICS I, s. 131, č. 517. „Martin V. preterea concessit eidem ordini suprascriptis privilegiis etiam in partibus meridionalibus ab epis et prelatis propter invasiones Turcorum desertis Ungarie uti.“

⁵³ LUKCSICS I, s. 194, č. 944. VODIČKA, Ondřej. *Katoličtí exulanti ze zemí Koruny české v době husitské (1419 – 1436)*. (disertační práce). Brno : FF, 2015, s. 80.

ánov nemohol zostať, nakoľko české a moravské zničili husiti a v ostatných bol cudzincom, ktorého nemohli prijať kvôli predpisom generálnej kapituly rehole.⁵⁴

Okrem civilného obyvateľstva boli tlaku vystavení aj uhorskí mendikanti, hľadali spôsob života a reakcie na náhle a neočakávané prepady osmanskými Turkami. Pre takéto prípady sa začali povoľovať výnimky z rehoľných predpisov. Napríklad františkánski salvatoriáni na provinciálnej kapitule vo Veľkom Varadíne v roku 1542 rozhodli, že aj napriek prísnemu zákazu akéhokoľvek vlastníctva hnutelného majetku mohlo sedem kláštorov vlastniť dopravný prostriedok – dva kone a voz, aby v prípade náhleho prepadu Turkami mohli bratia odísť na iné, bezpečnejšie miesto. V prípade, že by nebezpečenstvo pominulo, mali byť kone predané.⁵⁵ Pritom vlastníctvo koní a volov na poháňanie už zakazovali závery provinciálnej kapituly z roku 1537, ktorá sa konala v kláštore v Berini. Ak sa niekde takéto zvieratá nachádzali, mali byť do mesiaca predané.⁵⁶ Sedem kláštorov, ktoré spomína kapitula vo Veľkom Varadíne, bolo v týchto lokalitách: Sečany, Hlohovec, Gyöngyös, Jászberény, Hedrehely, Györgyi a Ozora. Sú zaujímavé aj z geografického hľadiska. Posledné tri sa nachádzali v kustódii Ozora juhovýchodne od Balatonu; Gyöngyös, Jászberény v ostrihomskej kustódii; Sečany boli centrom rovnomennej kustódie a všetky tieto konventy boli hypoteticky možným terčom útoku osmanských Turkov, najmä v predchádzajúcom roku. Ale Hlohovec? Aj keď Turci sa už objavili aj v tomto regióne, ich prepady neboli také časté. V tomto prípade zrejme nešlo len o ohrozenie zo strany Turkov, ale všeobecne o nebezpečenstvo zo strany rôznych armád alebo „potulných“ oddielov. Je rovnako zaujímavé, že v roku 1542 už Turci obsadili centrálnu časť krajiny a vytvorili Budínsky ejálet, takže päť z týchto siedmich kláštorov už bolo na okupovanom území (Sečany boli obsadené až v roku 1552 po dobytí hradu Dregel). To sa týka aj kláštorov v Budíne a Pešti. No zo záverov tej istej kapituly sa dozvedáme, že do peštianskeho kláštora bol vymenovaný gvardián, no do budínskeho nie s tým, že sú tam Turci. Ak sa stiahnu (? zostali tam 146 rokov), okamžite mali byť z Pešti vyslaní dvaja bratia do kláštora v Budíne.⁵⁷ Turci obsadili Budín spolu s Pešťou 29. augusta 1541, teda na Turíce 1542, keď sa konala provinciálna kapitula. Obidva kláštory boli teda trištvrte roka súčasťou okupovaného územia. No ako vidno, ešte stále sa počítalo s tým, že Turci budú vytlačení. Tieto správy však zrejme súvisia aj s tým, že po Turicach 1542 sa plánovala ofenzíva kráľa Ferdinanda proti Budínu (Pešti) pod vedením Joachima Brandenburského. Táto kampaň však na prelome septembra a októbra zlyhala pri neúspešnom obliehaní Pešti. Mimochodom, právo držať „dopravné prostriedky“ postupne dostali aj ďalšie kláštory. V roku 1548 aj kláštory Coșeiu (ROM, maď. Kusaly), Medieșu Aurit (ROM, maď. Meggyesalja) alebo Banya (ROM), ktoré rovnako dostali povolenie držať v humne dva kone, zrejme z rovnakých dôvodov.⁵⁸

⁵⁴ ERŠIL, Jaroslav (ed.). *Acta Martini V. Pontificis Romani Pars II. (1423 – 1431)*. Praha : Academia, 1998, s. 819 – 820, č. 2208.

⁵⁵ EEMHK II, s. 499. „In locis Zechen, Galgoch, Gyewngyes, Beren ac Hederhel, Gyergy et Ozora habeantur equi duo et currus pro singulis eisdem locis propter continuas incursiones Thurcarum, ut possint fratres aufugere in alia loca tutiora cum necessitas eos coget;[...].“ Skrátené aj ZALKA, *Cronica Fratrum Minorum de Observatia*, s. 314.

⁵⁶ EEMHK II, s. 488.

⁵⁷ EEMHK II, s. 499. Skrátené aj ZALKA, *Cronica Fratrum Minorum de Observatia*, s. 314.

⁵⁸ EEMHK II, s. 511.

Podobnú výnimku z prísnych pravidiel držať majetok: dobytok (kone, voly či osly) alebo zásoby potravín (obilie, víno) dostali 4. apríla 1459 od pápeža Pia II. aj bosnianski observantní františkáni s odvolaním sa na to, že ich kláštory sa nachádzali v oblastiach, kde žili heretici a „neofyti“ a kde neboli mestá, ale len dediny a mestečky, a zaobstaráť si obživu žobraním bolo veľmi ťažké.⁵⁹ Veľmi podobné privilégium bolo observantným bratom z Bosny udelené aj pápežom Sixtom IV. 12. augusta 1473. Údajne s plačom a zármutkom mu bolo oznámené, že všetky miesta v Bosne boli Turkami úplne zničené „*omnia loca infidelium Turcarum invasione combusta et destructa et illorum locorum partes desolatae existant...*“ Bolo im preto dovoľené ponechať si kláštory, ktoré by im boli alebo budú odovzdané šľachtou na uhorskom území „za riekou Drávou a Sávou“ alebo v Chorvátsku a Slavónsku. Zároveň si mohli ponechať aj majetok a vinice a postaviť si kláštory na uhorskom území, kde sa mohli dočasne presťahovať.⁶⁰ Týmto privilégiom bola teda zmiernená prísnosť františkánskej rehoľnej observancie a zároveň im bolo opäť dovoľené expandovať do Uhorska. Už druhýkrát. Či sa však toto privilégium naplnilo, možno skôr pochybovať.

Na osmanské nebezpečenstvo reagovala aj rehoľa kazateľov. Dvaja uhorskí dominikáni, Matej z Čazmy a Dominik z Požegy, v roku 1479 dostali od generálneho predstaveného rehole povolenie, aby v prípade, že sa nachádzajú na cestách a sú v blízkosti Turkov „*propter Turchos*“, mohli odísť do akéhokoľvek kláštora, kde ich prijmu. V nasledujúcom roku dostal dominikán Matúš z Uhorska povolenie utiecť pred tureckým nebezpečenstvom do zahraničia.⁶¹ Dokonca v roku 1526 dostali dvaja uhorskí dominikáni Gregor a Blažej povolenie cestovať domov do Uhorska v civilnom oblečení kvôli bezpečnosti a strachu pred „Turkami a luteránmi.“⁶² Pri dominikánoch v priebehu 16. storočia došlo k akémusi „hromadnému“ odchodu bratov do zahraničia. Medzi rokmi 1525 – 1537 bolo udelené množstvo povolení bratom opustiť provinciu a usadiť sa v zahraničí, kdekoľvek by ich prijali. Najviac bratov dominikánov odišlo do kláštorov v Štajersku, Aquilei, Lombardii alebo v Ríme.⁶³ Zároveň sa zdá, že časť bratov odchádzala aj nekontrolovane, čo bolo zakázané pod tarchou exkomunikácie, a títo bratia sa museli vrátiť do 15 dní, ako sa dozvedeli túto informáciu. Napokon v roku 1539 získal brat Michal z Jágra (*Fr. Michael de Agria*) právo readmisie – zhromaždiť rozptýlených bratov späť do provincie bez toho, aby im bol udelený trest.⁶⁴ Tieto úteky bratov kazateľov si možno vysvetliť zrejme tým, že mali veľký strach pred nájazdmi Turkov. Napr. v roku 1535 dostali dvaja uhorskí bratia Štefan a Marek od generálneho predstaveného povolenie, aby sa presťahovali do kláštora v Ptuj v Dolnom Štajersku, a to v dôsledku vpádu Turkov do ich uhorskej provincie.⁶⁵

Časť mendikantov sa v dôsledku nebezpečenstva sťahovala aj do hradov. Jeden z prvých takýchto prípadov je doložený v roku 1441, keď sa františkáni z konven-

⁵⁹ THEINER, *Vetera Monumenta Historica II*, s. 354 – 355, č. 534.

⁶⁰ FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, s. 280 – 282, č. 1401.

⁶¹ IVÁNYI, *A Szent Domonkos-rend római*, s. 27 – 28.

⁶² IVÁNYI, *A Szent Domonkos-rend római*, s. 28: „*cum habitu occultato propter timorem Turcarum et lutheranorum*“.

⁶³ SIPTÁR, Dániel. Magyarországi domonkosok a XVI. században. In *A 800 éves Domonkos rend Magyarországon : A középkori provincia felbomlásától a közelmúltig*. Budapest; Vasvár : Szent István Tudományos Akadémia; Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, 2017, s. 19.

⁶⁴ SIPTÁR, *Magyarországi domonkosok*, s. 19.

⁶⁵ IVÁNYI, *A Szent Domonkos-rend római*, s. 28.

tu v Našiciach uchýlili v strachu pred Turkami na miestny hrad. Pri obrane tohto hradu potom so zbraňou v ruke aktívne pomáhali aj obrancom. Jeden z nich potom už ako rehoľník v konvente vo Virovitici z tohto dôvodu žiadal pápežského penitenciára o rozhrešenie (absolúciu).⁶⁶

V roku 1539 dostala dominikánka, šľachtičná Kristína Dombai, spolu s jej spolumestrami povolenie, aby sa zo strachu pred Turkami presťahovali na niektorý z hradov jej rodiny alebo aby odišli do bezpečnejšieho kláštora.⁶⁷ Bratov dominikánov máme okolo polovice 16. storočia hypoteticky doložených na hrade Veľký Šariš.⁶⁸ Treba však pripomenúť, že pri odchode bratov dominikánov do zahraničia svoju úlohu zohrali aj iné okolnosti ako Turci, napr. šíriaca sa reformácia (najmä v Sedmohradsku) alebo zmena náboženského myslenia a s ním súvisiaci pokles príjmov kláštorov. Samozrejme, netreba pripomínať, že existovala aj vnútorná migrácia dominikánov. Napríklad dominikánky zo Zajačieho ostrova utiekli pred Turkami najprv do Veľkého Varadína, aby napokon prišli do Trnavy, kde sa usadili v miestnom mužskom klástore, v ktorom im bola vyčlenená polovica objektu.⁶⁹

Strach z Turkov spôsoboval aj hromadné odchody celých komunít, s čím súvisí aj zánik konventov. Napríklad pri už spomínanom tureckom vpáde do Sedmohradska v roku 1438 opustili pavlíni svoj kláštor v Päuca (Pókafalva). Keď nebezpečenstvo pominulo, prisťahovali sa sem na žiadosť sedmohradskeho vicevojvodu Mikuláša z Ocna Sibiului (Vizaknaia) observantní františkáni.⁷⁰ V čase prvej osmanskej ofenzívy proti Viedni v roku 1529 zo strachu pred nimi utiekli bratia karmelitáni z Prešova na čele s priorom Wolfgango, a v klástore zostal len starší brat Hansen, pritom asi určite vedeli, že Turci na toto mesto útočiť nebudú.⁷¹ Z rovnakého dôvodu utiekli aj františkáni z Bratislavy. Keď nebezpečenstvo pominulo, chceli sa bratia do svojho konventu vrátiť, no mesto im v tom bránilo, a tak sa museli obrátiť na cisára Ferdinanda I. Habsburského.⁷² O pokuse karmelitánov vrátiť sa do Prešova však nevieme nič.⁷³

Osobitnou témou je ničenie mendikantských konventov na juhu krajiny v 16. storočí. Napríklad františkánski salvatoriáni (pôvodne observanti)⁷⁴ v súvis-

⁶⁶ DVOŘÁKOVÁ, *Pod vládou ženy*, s. 243.

⁶⁷ IVÁNYI, *A Szent Domankos-rend római*, s. 28.

⁶⁸ WAGNER, Carolus (ed.). *Diplomatarium comitatus Sarosiensis...* (ďalej DCS). Posonii; Cas-soviae : Joannis Michaelis Landerer, 1780, s. 556 – 559. Správa o prítomnosti dominikánov je však čiastočne sporná. Donačná listina cisára Maximiliána na dedinu Záhradné z roku 1574 sa odvoláva na to, že patrila kláštoru na hrade Veľký Šariš, no bez udania rehoľnej príslušnosti. Ďalšia donačná listina kráľa Mateja pre túto dedinu z roku 1617 uvádza, že patrila Bratom kazateľom a teraz je už v rukách rôznych svetských majiteľov. Nie je vôbec jasná cesta, ako sa majetok augustiniánov z Veľkého Šariša – dedina Záhradné, dostala do majetku dominikánov, ani to, ako sa Bratia kazatelia dostali na Šarišský hrad.

⁶⁹ JANKOVIČ, Vendelín. Zánik dominikánskych kláštorov na Slovensku v 16. storočí. In ŠIMONČÍČ, Jozef (ed.). *Dejiny a kultúra rehoľných komunít na Slovensku*. Trnava : Trnavská univerzita, 1994, s. 215 – 216.

⁷⁰ LUKCSICS II, s. 259 – 260, č. 1027; KARÁCSONYI, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon I*, s. 332.

⁷¹ DCS, s. 552 – 553.

⁷² KARÁCSONYI, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon I*, s. 236 – 237.

⁷³ DCS, s. 552 – 553.

⁷⁴ Až do roku 1517 delíme uhorských františkánov na dve skupiny, observantov a konvetuálov, ale nakoniec bola rehoľa jednotná. V toto roku došlo k rozdeleniu františkánov na dve samostatné rehole. Uhorskí konventuáli sa pridali k observantom, no napriek tomu

losti s osmanskou expanziou prestali obsadzovať ohrozené kláštory. V roku 1533 na provinciálnej kapitule v Gyule rozhodli, že do kláštorov v Pölöske a v Csákány nebudú poslaní bratia pre turecké nebezpečenstvo a kláštory i majetok mali byť odovzdané patrónom alebo diecéznej vrchnosti,⁷⁵ pritom vieme, že v kláštore v Csákány boli v predchádzajúcom roku zavraždení asi osmanskými Turkami dvaja bratia, Dionýz *de Bor* a Juraj *de Parovya*.⁷⁶ Rovnako aj konvent v Hederhely bol v roku 1546 zrušený z dôvodu, že bol v moci Turkov a bolo potrebné ho kvôli nebezpečenstvu opustiť.⁷⁷ Pravdepodobne v dôsledku tureckého plienenia zanikli skoro všetky kláštory v ohrozených, resp. kontaktných oblastiach. Ako príklad opäť možno uviesť františkánskych salvatoriánov. Do južných kustódií, ktoré sa nachádzali v zóne „dotyku“, ako napr. Ozora alebo Slavónia, boli na provinciálnych kapitulách v roku 1531 menovaní pätnásť gvardiáni, v roku 1537 už len ôsmi gvardiáni, ešte aj po obsadení centrálnej časti krajiny Turkami v roku 1542 piati gvardiáni, no v roku 1544 už žiadny.⁷⁸

Ako sme už spomenuli, po veľkých osmanských vpádoch do Sedmohradska v rokoch 1438, 1442 a 1444 boli mnohé mendikantské kláštory zdevastované. Okrem ich fyzickej obnovy, ktorú podporoval aj pápež odpustkami, o čom sme už hovorili, dochádzalo aj k obnove duchovnej. Zdá sa teda, že fyzická obnova konventov bola spojená s obnovou duchovného života bratov. Pápež Eugen IV. v roku 1444 vydal bulu, ktorou poveril úlohou duchovnej obnovy vikára sedmohradských dominikánskych kláštorov Jakuba Riechera z Bazileja. Jeho úlohou bolo zrejme fyzicky aj duchovne zreformovať sedmohradské kláštory dominikánov, ktoré, ako sa v bule píše, prešli krutosťou Turkov a iných neveriacich.⁷⁹ V Uhorsku sa preto začala pomaly duchovná obnova aj dominikánskych kláštorov v duchu prísnejšej observancie. Táto reforma bola pravdepodobne úspešná, nakoľko sa kláštory v Cluj-Napoca, v Sibiu a niektoré iné stali tzv. reformnými konventami.⁸⁰ Fyzická obnova kláštorov zdevastovaných tureckými vpádmi sa tak stala vhodnou zámienkou na presadenie prísnejšej formy kláštorného života, v tomto prípade minimálne dominikánov.

Život bratov na Turkami okupovanom území

Zaujímavou otázkou je aj život mendikantov na okupovanom území. Drvivá väčšina kláštorov zanikla, no napriek nepriaznivej situácii niektoré kláštory prežili a fungovali naďalej aj na osmanskom území. Časť konventov existovala aj napriek okupácii ešte istú dobu a z provinčných kapitúl, najmä františkánov, sa dozvedáme, že napr. ešte v roku 1542 boli bratia poslaní do kláštora v Pešti, aj

sa vytvorili dve provincie. Z observantov sa stali salvatoriáni podľa zasvätenia ich provincie a z konventuálov sa stali mariáni, rovnako podľa zasvätenia.

⁷⁵ EEMHK II, s. 474. „*Item locus de Perechke qui est in faucibus Turcarum, ubi periculosum est fratribus propier illos demorari, loci patrono resignetur et fratres de eo extrahantur. Item similiter locus de Chakan resignetur patrono et loci diocesano.*“

⁷⁶ EEMHK II, s. 533.

⁷⁷ EEMHK II, s. 507.

⁷⁸ EEMHK II, s. 464 – 504.

⁷⁹ RIPOLI, Thomas (ed.). *Bullarium Ordinis Praedicatorum, 1430 – 1484*, vol. III. Romae : Ex Typographia Hieronymi Mainardi, 1731, s. 184 – 185.

⁸⁰ LUPESCUNÉ, *A Domonkos Rend középkori erdélyi*, s. 367. HUNČAGA, – HUŤKA, *Žobravé rehole a stredoveké mestá*, s. 232 – 236.

keď mesto už bolo v rukách Turkov. No aj napriek tomu konvent v Pešti napokon zanikol, rovnako ako konventy v centrálnej časti krajiny.

Nateraz existujú informácie len o dvoch mendikantských konventoch, ktoré aj napriek okupácii naďalej fungovali na osmanskom území. Boli to dva františkánske konventy salvatoriánskej provincie: v Segedíne a v Gyöngyösi. Život miestnych komunít bol však oveľa komplikovanejší, no nie nemožný. Stratili síce všetky privilégiá, nakoľko ich Turci nerešpektovali, no napriek tomu ich tolerovali. Zároveň sa zdá, že ich dokonca ochraňovali a bratia naďalej mohli vykonávať svoju pastoračnú činnosť.⁸¹ V roku 1541 im ochranné osvedčenie dokonca udelil sultán Sulejman I.⁸² Na žobranie však potrebovali osobitné povolenia, ktoré im udeľoval budínsky paša, ako napríklad 13. júna 1547, keď ho dostal od Mehmet Paša.⁸³ Povolenia vydával aj sandžakbeg z Hatvátu, pod správu ktorého patrila aj kláštor v Gyöngyösi – napr. v rokoch 1558 alebo v 1559⁸⁴, alebo dokonca v roku 1552 aj Ferdinand I., keď sa cisárske vojská pohybovali v tomto priestore. Cisárski vojaci sa v okolí kláštora pohybovali aj počas 15-ročnej vojny (1596).⁸⁵ Paša im zároveň udelil povolenie aj na prekročenie hranice, aby sa bratia mohli zúčastniť provinciálnej kapituly.⁸⁶ Dokonca sa na tureckom území v konvente v Gyöngyösi uskutočnilo množstvo provinciálnych kapitúl salvatoriánskej provincie rehole františkánov, a to už od roku 1558 s istými prestávkami až do roku 1602.⁸⁷ Na provinciálnej kapitule, ktorá sa uskutočnila 2. februára 1565, bol okrem iného zvolený Imrich *de Thewys* (*Emericus de Thwys*) za provinciálneho ministra na okupovanom aj na kráľovskom území. Podobné povolenie na prekročenie hranice bolo vydané aj Ali Pašom v roku 1568, pričom bratom zo Sedmohradska, Rakúska alebo Čiech bolo povolené zúčastniť sa kapituly v Gyöngyösi a nikto ich nemal obťažovať.⁸⁸ Konvent v Gyöngyösi však potreboval povolenie aj na také jednoduché úkony, ako bola napr. prestavba kláštora.⁸⁹ O životaschopnosti tohto konventu svedčí aj skutočnosť, že v ňom žil pomerne slušný počet rehoľných bratov. V roku 1558 to bolo 18, v roku 1562 15 bratov alebo v roku 1572 až 24. Títo bratia pochádzali z iných ohrozených konventov a zrejme tu našli pokojnejšie zá-

⁸¹ Magyar Ferences Levéltár, fond Toeroekiratok (1540 – 1680), č. 15470322_17. Dostupné na internete: <<https://www.monasterium.net/mom/HU-MFL/Toeroekiratok/fond>> [cit. 23. 3. 2026] alebo KARÁCSONYI, Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon II, s. 61 – 62.

⁸² KARÁCSONYI, Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon II, s. 61.

⁸³ GZO, s. 18.

⁸⁴ Magyar Ferences Levéltár, fond Toeroekiratok (1540-1680), č. 15619999_115 alebo č. 15619999_121. Dostupné na internete: <<https://www.monasterium.net/mom/HU-MFL/Toeroekiratok/fond>> [cit. 23. 3. 2026].

⁸⁵ KARÁCSONYI, Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon II, s. 62.

⁸⁶ GZO, s. 18.

⁸⁷ ZALKA, *Cronica Fratrum Minorum de Observantia*, s. 305 – 306. Tieto kapituly sa konali v rokoch 1558, 1559. V roku 1561 bola kapitula v Okoličnom, no potom opäť v Gyöngyösi v rokoch 1565, 1567, 1570, 1572, 1574. V roku 1579 bola kapitula v Skalici a potom opäť len v Gyöngyösi: 1581, 1583, 1586, 1589, 1592, 1595, 1596, 1599, 1602. Nasledujúca kapitula sa už konala v kláštore v Uherskom Hradišti: 1605, 1612 atď.

⁸⁸ Dostupné na internete: <<https://archivum.ferencesek.hu/index.php?modul=dokumentumok&ut=03%20Lev%E9lt%E1r&behiv=almappa/fondjegyzek/XII.2%20Turcica.htm>> 77. [cit. 23. 3. 2026].

⁸⁹ Dostupné na internete: <<https://archivum.ferencesek.hu/index.php?modul=dokumentumok&ut=03%20Lev%E9lt%E1r&behiv=almappa/fondjegyzek/XII.2%20Turcica.htm>> 23. [cit. 23. 3. 2026].

zemie.⁹⁰ Reformácia postupovala aj na tureckom území a dotkla sa aj tu žijúcich františkánov, či už v Gyöngyösi alebo v roku 1563 v Segedíne.⁹¹

Otvorenou otázkou však je, či sa bratia mohli zúčastňovať napr. zasadania generálnych kapitúl. Problematické to už bolo aj v 15. storočí v bosniatskom vikariáte. Existuje správa zo 16. mája 1486, podľa ktorej vieme, že do miestnych konventov na Turkami okupovanom území bol vyslaný brat František *de Soimiris*, ktorý bol, okrem iného, poverený priviesť odtiaľ zástupcov na generálnu kapitulú rehole.⁹² Zaujímavá analógia s bosniatským vikariátom môže byť aj vo fungovaní vikariátu. V Bosne totiž došlo v roku 1487 k rozdeleniu vikariátu na dve časti (kustódie). Jedna časť konventov na okupovanom území mala mať vlastnú správu, aj keď podliehala vikárovi, ktorý sídlil na kresťanskom území.⁹³ Tu bol však počet kláštorov na osmanskom území väčší ako v Uhorsku v 16. storočí.

Konventy na tureckom území však, pochopiteľne, zažili aj mnoho prikoria. Napr. v roku 1574 sa bratia sťažovali v Budíne, že im v Gyöngyösi a v okolitých mestách a dedinách zakazovali žobrať o almužnu. Navyše moslimovia vtrhli do ich kláštorných ciel a do kostola, kde vzali ich majetok a spôsobili im značnú materiálnu škodu. Listina ich mala chrániť pred nezákonnosťou v ich konvente, v kostole, v dedinách a v mestách, pričom bolo zakázané brať im majetok. Mená tých, ktorí sa takýchto činov dopustia, mali byť oznámené a dotčení mali dostať zaslúžený trest.⁹⁴

Život na Turkami okupovanom území prinášal rôzne situácie. Dokonca moslimský muftí v súvislosti s františkánmi vyriekol aj fatvu, keď musel riešiť otázku, či môžu moslimovia dávať almužnu mendikantom (františkánom). Odpoveďou bolo, že moslimskí vojaci nesmú prekážať bratom v ich činnosti a ak to niekto robí, má byť potrestaný.⁹⁵ Pomerne „šalamúnska“ odpoveď na celkom konkrétnu otázku, za ktorú by sa nemusela hanbiť ani delfská Pýtia. Táto problematika by si však zaslúžila zvláštnu pozornosť, no vytyčený časový rámec by sa musel predĺžiť na celé obdobie okupácie až do roku 1686.

Záver

Krízové situácie, do ktorých sa jednotlivci alebo celé skupiny dostávajú, boli a stále sú výzvou, na ktorú nie je jednoduché reagovať. Predovšetkým preto, že každá takáto reakcia je jedinečná a individuálne rôznorodá. V prípade, že je nebezpečenstvo dlhodobé a kontakt s centrami je nedostatočný, začne sa vytvárať nový systém ako výsledok reakcie na rôzne bolestivé podnety. Žobravé rehole v Bosne a na juhu Uhorska boli od konca 14. storočia vystavené tlaku útočníkov, ktorí z náboženského a kultúrneho pohľadu boli vnímaní ako cudzinci, ergo pohania. Táto skutočnosť viedla najmä k zvýšenej angažovanosti sa v konfliktoch

⁹⁰ KARÁCSONYI, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon II*, s. 62 – 63.

⁹¹ KARÁCSONYI, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon II*, s. 163.

⁹² FERMENTŽIN, *Acta Bosnae*, s. 298, č. 1176.

⁹³ FERMENTŽIN, *Acta Bosnae*, s. 298-299, č. 1177.

⁹⁴ Dostupné na internete: <<https://archivum.ferencesek.hu/index.php?modul=dokumentumok&ut=03%20Lev%E9lt%E1r&behiv=almappa/fondjegyzek/XII.2%20Turcica.htm>> 21. [cit. 23. 3. 2026].

⁹⁵ Dostupné na internete: <<https://archivum.ferencesek.hu/index.php?modul=dokumentumok&ut=03%20Lev%E9lt%E1r&behiv=almappa/fondjegyzek/XII.2%20Turcica.htm>> 37. [cit. 23. 3. 2026]. Fatva bola však vyrieknutá v roku 1640.

s novým nebezpečenstvom, ktoré predstavovali osmanskí Turci. Spočiatku najmä františkáni pocítili najväčší tlak hlavne preto, že v Bosne mali pomerne rozvinutý observantný vikariát. V dôsledku tlaku, plienenia a ničenia kláštorov sa bratia začali sťahovať do Uhorska, kde na základe pápežských privilégií začali získavať právo stavať si akoby „záložné“ konventy, a to aj bez súhlasu pápežskej kúrie, a zároveň si tieto kláštory stavali na území už existujúcej uhorskej konventuálnej provincie, z čoho vznikalo množstvo problémov. Zároveň sa v pohraničí začalo vytvárať akési zvláštne územie, kde ešte žili ľudia, no cirkevná správa tu už prestala pôsobiť. Tieto skutočnosti začali lákať do tejto „sedej“ zóny odvážnych bratov (františkánov alebo augustiniánov), ktorí vykonávali pastoračnú činnosť. Okrem nich sa tu totiž objavujú aj rôzne heterodoxné kresťanské učenia. Síce bogomili boli v Bosne prítomní už dlho pred tureckým plienením, no napr. husiti sa tu objavujú až v priebehu 15. storočia.

Najmä pri observantných františkánoch sa v dôsledku tureckého tlaku začali objavovať výnimky z rehoľných pravidiel najmä v otázke vlastníctva majetku. Už v 15. storočí v bosnianskom vikariáte dostali bratia privilégium, aby si mohli ponechať niektoré darované majetky, za ktoré mali vybudovať kláštory na bezpečnejšom, najmä uhorskom prostredí. V 16. storočí provinciálne kapituly františkánskych salvatoriánov zasa povoľovali vlastniť kone a voz, ktorý mal bratov v čase ohrozenia zo strany Turkov odviesť do bezpečia. Reakciou na turecké prepady bol v tomto prípade útek. No pri bosnianských františkánoch sa objavuje aj forma koexistencie s Osmanmi, kde už v roku 1463 bratia získali od sultána ochranný edikt. Podobná situácia nastala aj v Uhorsku, kde františkáni aj po obsadení centrálnej časti krajiny zostali na okupovanom území pôsobiť v miestach, z ktorých napokon zostali len dve, v Segeníne a v Gyöngyösi. V tomto prípade bola reakciou snaha o koexistenciu a spoluprácu. Aj títo františkáni získali ochranu, najmä od pašov alebo od sandžagbegov. Život bratov na okupovanom území bol pomerne komplikovaný, no nie nemožný a možno v časoch stavovských povstaní v kráľovskom Uhorsku aj oveľa pokojnejší. Dosvedčujú to napr. provinciálne kapituly salvatoriánskych provincií františkánov, ktoré sa počas druhej polovice 16. storočia konali skoro výhradne len na tureckom území v Gyöngyösi.

Mnohí bratia sa počas tureckého plienenia a okupácie krajiny dostali aj do zajatia. Najznámejším zajatcom z Uhorska bol dominikán Georgius de Hungaria, ktorý o svojich zážitkoch zo zajatia napísal v roku 1481 známy spis *Tractatus de moribus, condicionibus et nequitia Turcorum* (Pojednanie o zvykoch, pomeroch a skazenosti Turkov), ktorý sa v 16. storočí stal v Európe bestsellerom. Do zajatia sa dostali aj niektorí františkáni a možno aj iní, no informácií o nich je pomerne málo. V dôsledku plienenia boli, žiaľ, mnohí bratia aj zavraždení. Ich zoznamy si viedli najmä františkáni, kde sa môžeme dozvedieť aj niektoré okolnosti o zavraždených. Zoznamy však určite nie sú kompletne, ako dosvedčujú niektoré iné pramene. Je možné, že takéto zoznamy si viedli aj iné rehole, no nateraz o nich nevieme nič konkrétne.

V dôsledku nepriaznivých okolností najmä po roku 1526 v Uhorsku zanikla skoro celá mendikantská rehoľná štruktúra. Pre augustiniánov, dominikánov a karmelitánov to platí skoro absolútne a len františkáni salvatoriánskej a mariánskej provincie sa udržali v niektorých mestách prevažne západného Uhorska, s výnimkou dvoch kláštorov na okupovanom území. Veľký podiel na zániku rehoľnej štruktúry, okrem boja o uhorský trón a šíriacej sa reformácie, tak mali aj osmanskí Turci.

ZOZNAM POUŽITÝCH ZDROJOV

Pramene

- BUNYITAY, Vince – RAPAICS, Rajmund – KARÁCSONYI, János (eds.). *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából II 1530 – 1534*. Budapest : Szent István Társulat Tudományos és Irodalmi Osztálya, 1904.
- ERŠIL, Jaroslav (ed.). *Acta Martini V. Pontificis Romani Pars II. (1423 – 1431)*. Praha : Academia, 1998.
- FEKETE NAGY, Antal (ed.). *A Balassa család levéltár (1193 – 1526)*. Budapest : Akadémiai kiadó, 1990.
- FERMENDŽIN, Eusebius (ed.). *Acta Bosnae. Zabrabiae* : Taberna Libraria, 1892.
- HUNGARIA, Georgius de. *Tractatus de Moribus Codictionibus et Nequicia Turcarum*. (ed. Reinhard Klockow). Köln : Böhlau, 1993.
- KAIZER, Nádor OFM (ed.). *A gyöngyösi zárda oklevéltára*. Budapest : Held János irodalmi és nyomdavállalat, 1930.
- KARÁCSONAYI, János – KOLLÁNYI, Ferenc (eds.). *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából IV. 1542 – 1547*. Budapest : Szent István Társulat Tudományos és Irodalmi Osztálya, 1909.
- LUKCSICS, Pál (ed.). *XV. századi pápák oklevelei, tom. I*. Budapest : Magyar tudományos akadémia, 1938.
- LUKCSICS, Pál (ed.). *XV. századi pápák oklevelei, tom. II*. Budapest : Magyar tudományos akadémia, 1938.
- Magyar Nemzeti Levéltár, fond Diplomatikai Fényképgyűjtemény, dostupné na <https://www.hungaricana.hu>
- RIPOLI, Thomas (ed.). *Bullarium Ordinis Praedicatorum, 1430 – 1484, tom. III*. Romae : Ex Typographia Hieronymi Mainardi, 1731.
- RIPOLL, Thomae – BRÉMOND, Antonin (eds.). *Bullarium Ordinis FF Praedicatorum. tom. III*. Romae : Ex Typographia Hieronymi Mainardi, 1731.
- TELEK, Josephus. *Nove Facies Provinciae SS. Salvatoris*. (Rukopis uložený v kláštore Gyöngyösi), 1757.
- THEINER, Augustino (ed.). *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram Illustrantia (1352-1526), tom II*. Romae : Typis Vaticanis, 1860.
- WAGNER Carolus (ed.) *Analecta Scepusii sacrii et profani. Pars II*. Viennae : Joannes Thomae nob. de Trattnern, 1774.
- WAGNER, Carolus (ed.). *Diplomatarium comitatus Sarosiensis, quod ex tabulariis et codicibus manuscriptis eruit Carolus Wagner Hungarus zboroviensis bibliothecae universitatis regiae Budensis custod*. Posonii; Cassoviae : Joannis Michaelis Landerer, 1780.
- ZALKA, Blasius de. (et con.) *Cronica Fratrum Minorum de Observatia Provinciae Bozniae et Hungariae*. In TOLDY, Ferenc (ed.). *Analecta monumentorum Hungariae historicorum literariorum maximum inedita*. Budapest : Bibliothecae Academiae Scientiarum, 1984, s. 213 – 315.

Zoznam bibliografických odkazov

- ADRIÁNYI, Gabriel. Die Augustiner-Eremiten in Ungarn. In *Scientia Augustiniana*, 1975.
- ANDRIĆ, Stanko. *The Miracles of St. John Capistran*. Budapest : CEU Press, 2000. <https://doi.org/10.1515/9789633865408>
- CEVINS, Marie-Madeleine de. *Les Franciscains observants hongrois de l'expansion à la débâcle (vers 1450-vers 1540) : Bibliotheca seraphico-capuccina 83*. Roma : Institutio storico dei Cappuccini, 2008.
- CLASSEN, Albrecht. Reflections on Turkey by Pre-Modern German Writers and Poets (14th and 15th Centuries). In ATASOY, İrem et al. *Turkish-German Relations in Literary History From the Fifteenth Through the Twenty-First Century*. Istanbul : Istanbul university press, 2023, s. 17 – 40. <https://doi.org/10.26650/B/AA09.2023.012.03>
- DAMIAN, Iulian Mihai. L'Osservanza francescana e le crociate contro i turchi: da Eugenio IV a Pio II. In GALAMB, György (ed.). *Franciscan Observance between Italy and Central Europe*. Szeged : Hungarian Academy at Rome et al. 2017, s. 45 – 60.
- DVOŘÁKOVÁ, Daniela. *Pod vládou ženy : rytier bez kráľa*. Budmerice : Rak, 2021.
- FABIANICH, Donato. *Firmani inediti dei Sultani di Costantinopoli ai conventi francescani e alle autorità civili di Bosnia e di Erzegovina*. Firenze : Tipografia di Maria Ricci, 1884.
- FABIANICH, Donato. *Storia dei frati minori dai primordi della loro istituzione in Dalmazia e Bosnia fino ai nostri giorni. Parte I*. Zara : Tip. Fratelli Battara, 1863.
- GÁLIK, Zdenko. Hlohovec vo víre vojenských udalostí a ich dôsledky v rokoch 1401 – 1650. In *Studia Historica Nitriensia*, 2019, roč. 23, č. 2, s. 330 – 367. <https://doi.org/10.17846/SHN.2019.23.2.330-367>
- HLAŤÁKOVÁ, Miriam. *Pútnik : sonda do života stredovekého pútnika (kráľ Mikuláš Ujlaki a jeho cesta do Ríma)*. Budmerice : Vydavateľstvo Rak, 2022.
- HUNČAGA, Gabriel – HUŤKA, Miroslav. *Žobravé rehole a stredoveké mestá : pôsobenie medikantov v stredovekom urbánnom prostredí*. Ružomberok : Verbum, 2022.
- IVÁNYI, Béla. A Szent Domonkos-rend római központi levéltára (Részletek a magyar dominikánus provincia múltjából). In *Levéltári közlemények*, 1929, č. 1 – 2, s. 1 – 30.
- JANKOVIČ, Vendelín. Zánik dominikánskych kláštorov na Slovensku v 16. storočí. In ŠIMONČIČ, Jozef (ed.). *Dejiny a kultúra rehoľných komunít na Slovensku*. Trnava : Trnavská univerzita, 1994, s. 213 – 233.
- KARÁCSONYI, János. *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig I*. Budapest : Magyar Tud. Académia, 1923.
- KARÁCSONYI, János. *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig II*. Budapest : Magyar Tud. Académia, 1924.
- LUPESCUNÉ, Makó, Mária. A Domonkos Rend középkori erdélyi kolostorainak adattára. In *Történelmi Szemle*, 2004, roč. 46, s. 339 – 384.
- PALMER, J. A. Fr. Georgius de Hungaria, O. P., and the Tractatus de Moribus Condicionibus et Nequitia Turcarum. In *Bulletin of the John Rylands Library* 34, 1951, s. 44 – 68. <https://doi.org/10.7227/BJRL.34.1.4>
- SIPTÁR, Dániel. Magyarországi domonkosok a XVI. században. In *A 800 éves Domonkos rend Magyarországon : A középkori provincia felbomlásától a közelmúl-*

- tig. Budapest; Vasvár : Szent István Tudományos Akadémia; Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, 2017, s. 13 – 24.
- VODIČKA, Ondřej. Katoličtí exulanti ze zemí Koruny české v době husitské (1419 – 1436). (disertační práce). Brno : FF, 2015.
- WADDINGO, Luca. *Annales minorum seu trium ordinum a S. Francisco Instituto Auctoritate*, tom 13. Romae : Typus Rochi Barnadó, 1735.
- WILLIAMS, Stephen. Christopher. *Cronica der Türckey Sebastian Franck's Translation of the Tractatus de Moribus, Conditionibus et Nequitia Turcorum by Georgius de Hungaria*. (PhD. thesis), Leeds : The University of Leeds, 1991.
- YAGMUR, Ömer. Georgius de Hungaria'nın Gotik Harflere Aktardığı (1480/1481) İki Yunus Emre Şiiri Üzerine Notlar. In *Dil Araştırmaları*, 2018, roč. 22, s. 79 – 93.

SUMMARY

Hungarian Mendicants and the Ottoman Threat to the Late Sixteenth Century

Crisis situations affecting individuals or entire communities have always represented a challenge to which it is not easy to respond, particularly because such responses are inherently unique and diverse. When danger becomes long-term and contact with institutional or administrative centers is limited, new systems tend to emerge as adaptive responses to a range of disruptive and often traumatic stimuli. From the late fourteenth century onward, mendicant orders in Bosnia and southern parts of the Kingdom of Hungary were exposed to sustained pressure from invading forces perceived, from a religious and cultural perspective, as alien and pagan. This situation led to increased engagement of mendicants in conflicts with the new threat posed by the Ottoman Turks. Initially, the Franciscans were most affected, largely due to their well-developed Observant vicariate in Bosnia. As a result of continuous pressure, plundering, and the destruction of monasteries, many friars migrated into the Kingdom of Hungary. There, on the basis of papal privileges, they acquired the right to establish so-called “substitute” or “reserve” convents, often even without the explicit consent of the papal curia, and frequently within territories already occupied by existing Hungarian Conventual structures, which gave rise to various institutional tensions. At the same time, a peculiar type of “frontier” or “grey” zone began to emerge in border regions, where populations still remained but ecclesiastical administration had effectively ceased to function. These conditions attracted individual friars—primarily Franciscans and Augustinians—who undertook pastoral activities in these areas. Alongside them, various heterodox religious movements also appeared. While Bogomil communities had long been present in Bosnia, Hussite influences spread into the region during the fifteenth century. Among the Observant Franciscans in particular, the Ottoman threat led to certain exceptions to strict observance of the rule, especially regarding property ownership. Already in the fifteenth century, friars in the Bosnian vicariate received privileges allowing them to retain donated property, which was used to establish monasteries in safer regions, especially within Hungary. In the sixteenth century, provincial chapters of the Franciscan Salvatorian province permitted

the ownership of horses and carts to facilitate escape in times of danger. Flight thus constituted one form of response to Ottoman incursions. However, among the Bosnian Franciscans, a form of coexistence with Ottoman authorities also developed, as early as 1463, when the friars obtained a protective decree from the sultan. A similar situation can be observed in Hungary, where Franciscans continued to operate in certain locations even after the occupation of central territories, eventually maintaining a presence in only two places—Szeged and Gyöngyös. In this context, adaptation took the form of coexistence and pragmatic cooperation. These friars also secured protection, particularly from pashas or sanjak-beys. Although life under Ottoman rule was complex and often precarious, it was not impossible and, during periods of estate uprisings in Royal Hungary, could even prove comparatively more stable. This is evidenced, for example, by the fact that provincial chapters of the Salvatorian Franciscans in the second half of the sixteenth century were held almost exclusively in Ottoman-controlled Gyöngyös. Many friars were captured during Ottoman raids and the subsequent occupation. The most well-known captive from Hungary was the Dominican Georgius de Hungaria, who described his experiences in his 1481 work *Tractatus de moribus, condicionibus et nequitia Turcorum*, which became a widely read text in sixteenth-century Europe. Other members of mendicant orders, including Franciscans, also fell into captivity, although information about them remains limited. Many friars were killed during these conflicts; lists of the deceased were primarily kept by the Franciscans, though these are likely incomplete, as suggested by other sources. As a consequence of these adverse developments, particularly after 1526, the mendicant institutional structure in Hungary largely collapsed. This decline affected Augustinians, Dominicans, and Carmelites almost entirely, while only the Franciscan Salvatorian and Marian provinces managed to survive in a limited number of towns, primarily in western Hungary, with the exception of two monasteries located in Ottoman-occupied territory. Alongside internal political struggles over the Hungarian throne and the spread of the Reformation, the Ottoman expansion played a decisive role in the disintegration of mendicant structures in the region.

Mgr. Miroslav Huťka, PhD.
Katolícka univerzita v Ružomberku
Filozofická fakulta, Katedra histórie
SK-03401 Ružomberok, Hrabovská cesta 1B
e-mail: <miroslav.hutka@ku.sk>
ORCID: 0000-0001-8927-3539

Od poddanstva k politickej participácii. Matej Frniak a politizácia vidieckeho obyvateľstva na Liptove v období revolúcie a neoabsolutizmu¹

PETER ŠOLTÉS

From Serfdom to Political Participation. Matej Frniak and the Politicization of Rural Areas in Liptov During the Period of Revolution and Neo-Absolutism.

DOI: <https://doi.org/10.54937/kd.2026.17.Supp.90-113>

ABSTRACT: The March Laws of 1848 extended both active and passive political rights to the more prosperous strata of the peasant population and created the conditions for the entry of previously politically passive groups into public life. Within a relatively short period, peasants, artisans, and merchants began to participate in political processes, while their politicisation was significantly accelerated by conflicts with the county nobility over the character of the social and property transformations that followed the abolition of serfdom. The distribution of land, the use of forests and pastures, regalian rights, and the interpretation of the new legal norms became central issues. Politicisation thus involved not only a growing interest in public affairs, but also the efforts of local authorities to participate directly in the exercise of power and to advance their own social and political interests.

Using the example of Matej Frniak (1801–1900), the long-serving mayor of Lipťovská Porúbka, the study analyses the factors that shaped the political socialisation of the rural population in the pre-March period, during the Revolution of 1848–1849, and in the era of neo-absolutism. Particular attention is paid to the tensions between traditional and emerging forms of loyalty and to the role of nationalism in the mobilisation of rural society. In Upper Liptov, confessional identity among the predominantly Lutheran population, a developed school system, and social networks connecting the Slovak Protestant community constituted important factors that created favourable conditions for the circulation of political and national ideas.

After completing his military service, Matej Frniak emerged as a local authority figure as early as the 1830s. During the revolution, he briefly served in the county administration, joined the Slovak volunteer corps, and became a member of the deputation sent to the emperor in Olomouc. Following the defeat of the revolution, he organised petitions against violations of the law by county authorities and the nobility, who in turn sought to discredit him. He combined unwavering loyalty to the monarch

¹ Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-24-0509, Konfesionálna politizácia uhorskej/slovenskej spoločnosti v 19. storočí, riešeného v Historickom ústave SAV, v. v. i.

Táto práca bola podporená Vedeckou grantovou agentúrou – projekt VEGA č. 2/0020/23, Politická mobilizácia, politizácia a politická ľahostajnosť slovenského obyvateľstva, 1848 – 1938, riešeného v Historickom ústave SAV, v. v. i.

with support for the Slovak national movement. He gained considerable respect and recognition within nationalist circles, and Emperor Francis Joseph awarded the long-serving mayor the Cross of Merit. His life illustrates the transformation of a local municipal representative into a significant agent of political mobilisation and national engagement among the rural population.

Keywords: Politicisation, Confessionalism, Upper Liptov, Revolution of 1848 – 1849, Neo-absolutism, Nationalism, Matej Frniak.

- On: Mamľasi, neviete, že ste u Dvorského?
Takto treba len vniť do kaštiela jeho?
Slož klobúk! Pekne pros! Vidiš tu rafiku?²
Veď ťa ja naučím teraz politiku!
Či som ti ja rychtár? a toto vietnica?
- Ona: Môj muž je už Dvorský, a toto svetlica!
- On: Kolko razí ku mne na žalobu prídeš,
Fajku z pysku vyhoď, na dvere zaklopeš!
- Ona: A mne ako Dvorskej mal si ruku bozkať.

V roku 1904 uverejnil humoristický časopis *Černokňažník* v rubrike *Z humoru slovenských zemanov* veselohru v jednom dejstve s názvom *Frniak*.³ Jej autorom bol Marek Pongráč, príslušník starobylého liptovského šľachtického rodu s prídomkom zo Svätého Mikuláša a Starhradu. Liptovská stolica bola od 18. storočia do polovice 19. storočia ovládaná rodmi Szent-Iványi a Okolicsányi. Pongráčovci sa majetkom i politickým vplyvom radili hneď za tieto dva rody, s nevelkým odstupom ako tretia najvýznamnejšia rodina v stolici. Spolu s ďalšími šľachtickými rodinami po generácie obsadzovali stoličné úrady a nepreniknuteľnou sieťou nepotistických vzťahov kontrolovali lokálnu politiku.⁴ Názov veselohry *Frniak* nebol vymysleným menom, ale odkazoval na reálneho človeka. Matej Frniak, dlhoročný richtár v Liptovskej Porúbke, sa narodil 15. novembra 1801 a zomrel v roku 1900, teda len pár rokov pred uverejnením hry. Vystupujú v nej dve hlavné postavy. „On – preskúsený dvorský“, „Ona – jeho žena“ a štyri vedľajšie postavy: ich slúžka, kmotra a dvaja sedliaci. Satiricky zobrazuje niekoľko dní v rodine dedinského richtára po tom, ako bol menovaný za slúžnodvorského. Hneď po príchode domov sa snaží zbaviť atribútov svojho predošlého postavenia a začleniť sa do panskej spoločnosti. Rozkázal povyhadzovať hlinený riad a nahradiť ho porcelánom, sedliacky odev a obuv vymeniť za panské nosivo, slovenské slová nahradiť vznešenejšími nemeckými. Spolu so ženou sa tešia, že okrem 600 zla-

² Zastarane palica.

³ Frniak. Veselohra v jednom dejstve. In *Černokňažník*, 1904, č. 7, s. 50 – 51. Pokračovanie v č. 8, s. 60 – 61. Bola uverejnená v rubrike *Z humoru slovenských zemanov*. Pri údají o jej autorovi bolo uvedené: „Z humoristických veršov Marka Pongrácza, z rodiny Pankráčov, pánov na Starom Hrade a Sv. Mikuláši. Sosbieral jeho syn Ján Pongrácz 1875.“

⁴ JANURA, Tomáš. Nepotizmus: „skrytá“ stránka fungovania Liptovskej a Oravskej stolice v 18. storočí. In *Forum historiae*, 2011, roč. 5, č. 2, s. 222 – 240 [on-line]. Dostupné na internete: <http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2011/> [10. 4. 2026] texty_2_2011/janura.pdf Pozri tiež: JANURA, Tomáš. Nepotizmus v správe Liptovskej stolice v 18. storočí. In *Historický časopis*, 2011, roč. 59, č. 3, s. 403 – 425.

tých ročne budú z titulu funkcie dostávať dary a úplatky a bude im pridelený i stoličný hajdúch. Hra sa končí scénou, keď Frniak oznámi žene, že je poverený stolicou na vyslanca k panovníkovi, a tá mu dáva „inštrukcie“, ako sa má na dvore správať. V úplnom závere zaznie poznámka, že Frniak odišiel „do Viedne (a do Holomuku) a že do tých čias putovať bude, že kýmkoľvek sa s kráľom nesíde“.

Hra čerpala námet z udalosti staršej než polstoročie, čo samo osebe svedčí o tom, že v kolektívnej pamäti prinajmenšom liptovskej šľachty zostávala intenzívne prítomná. Po obsadení Liptova cisárskymi vojskami a oddielmi slovenských dobrovoľníkov a zosadení úradníctva Liptovskej župy vymenoval major Henrik Trenck Kráľovskú národnú radu Liptovskej stolice. Okrem cisárovi a viedenskej vláde lojálnych liptovských šľachticov v nej sedeli i katolícki a evanjelickí kňazi a po prvýkrát sa na nižších pozíciách objavili i mešťania a dokonca i jeden dedinský richtár, teda sedliak.

Uhorské stolice boli do revolúcie 1848 – 1849 priestorom, do ktorého mohli vstúpiť len muži s armálesom, listinou potvrdzujúcou ich šľachtický stav. Už na „dlhom sneme“ v rokoch 1832 – 1836 sa diskutovalo o rozšírení politických práv i na nemajetných nešľachticov. Snem v roku 1844 dokonca schválil zákonný článok V/1844, ktorý umožňoval prístup do všetkých úradov i pre nešľachticov.⁵ Stoličná šľachta si však naďalej žiarlivo strážila svoj monopol na aktívnu a pasívnu účasť na municipálnej i celokrajinskej politike. Vo voľbách, tzv. reštauráciach, sa obnovovali stoličné magistráty a ich zloženie bolo zvyčajne výsledkom zákulisných dohôd niekoľkých najvplyvnejších rodín, ktoré cez stoličných úradníkov kontrolovali výkonnú, ale i súdnu moc na jej území.⁶ Mať dosah nad rozhodovaním stoličnej sedrie bolo pri neustávajúcich dedičských sporoch, žalobách zo strany (bývalých) poddaných a nespokojných obcí veľmi dôležité. Formálne boli síce najvyšším úradníkom stolice hlavní župani, tí sa však na jej administrácii podieľali len výnimočne. Zvyčajne zastávali i iné vysoké funkcie a naviazané na hlavné mestá ríše a Uhorska. Reálnu moc v stoličiach mali podžupani a im podriadení okresní slúžni (slúžnodvorskí), volení stoličnou šľachtou.⁷

Niet pochyb o tom, že predmetná hra satiricky reflektuje osobnosť Mateja Frniaka, hoci zároveň obsahuje viaceré faktografické nepresnosti. Frniak nezaštaloval úrad „dvorského“, respektíve slúžnodvorského v jednom zo štyroch liptovských slúžnovských okresov, ale „len“ úrad pomocného slúžneho. V čase svojho menovania do tejto funkcie už nevykonával úrad richtára. Zastával ho od roku 1836 až do revolučných udalostí roku 1848, keď bol z úradu odvolaný. Pravdivá však bola narážka na to, že bol členom deputácie zástupcov slovenských stolíc k cisárovi do Olomouca. Naopak, v hre sa vôbec nespomína to, že jeho autorita v prostredí obce, Horného Liptova i v rámci slovenskej národne orientovanej komunity na Liptove vyplývala predovšetkým z jeho aktívneho zapojenia do slovenských dobrovoľníckych oddielov od februára až do októbra 1849. Zviditeľ-

⁵ VIROSZIL, Anton. *Das Staatsrecht des Königreichs Ungarn, vom Standpunkte der Geschichte, und der vom Beginn des Reiches bis zum Jahre 1848 bestandenen Landes-Verfassung*. Band III., Pest : Heckenast, 1865, s. 214.

⁶ PÉTER, László. *Hungary's Long Nineteenth Century: constitutional and democratic traditions in a European perspective*. Collected studies. Ed. Miklós Lojkó. Leiden : Brill, 2012, s. 113 – 119. <https://doi.org/10.1163/9789004224216>

⁷ FALLENBÜCHL, Zoltán. *Magyarország föispánjai. 1526 – 1848. Die Obergespanne Ungarns 1526 – 1848*. Budapest : Argumentum, 1994.

nili ho jeho úspešné bojové aktivity namierené proti maďarským honvédskeým jednotkám a gerilovým skupinám pôsobiacim na území Liptovskej, Zvolenskej a Spišskej župy, ale i jeho sebedomé a suverénne vystupovanie voči stoličným úradníkom a bývalej feudálnej vrchnosti.

Aj z tých málo faktov o životnej dráhe jednotlivca, ktorá sa rozprestiera takmer cez celé 19. storočie, naznačuje, že Matej Frniak predstavuje mimoriadne vhodný prípad na skúmanie procesov, ktoré v prostredí ľudových vrstiev zostávajú pre nedostatok výpovedných prameňov veľmi slabo prebádané. Jedným z nich je politizácia vidieckeho obyvateľstva, ktoré sa až do prijatia marcových zákonov nachádzalo v postavení neplnoprávných poddaných, zbavených občianskych práv i účasti na politickej moci. Osobitnú analytickú hodnotu nadobúda sledovaný prípad aj v kontexte prevažne evanjelického charakteru Horného Liptova, ktorý umožňuje skúmať vzájomné prepojenie konfesionalnej identity, regionálnych sociálnych väzieb a mechanizmov politickej socializácie miestneho obyvateľstva. Na príklade konkrétneho aktéra možno zároveň ukázať, ako sa v liptovskom prostredí utváralo napätie medzi tradičnými formami lojality a novými skupinovými identitami.

Staré a nové lojality

Medzi vidieckym obyvateľstvom mala najhlbšie prežívaný a zároveň hospodársky najzávažnejší charakter lojalita k zemepánovi, respektíve k feudálnemu panstvu. Od konca 18. storočia až do zániku poddanstva boli vzťahy medzi vrchnosťou a poddanými čoraz výraznejšie determinované snahou zemepánov maximalizovať hospodárske výnosy a rozširovať rozsah feudálnych povinností. Tento proces sa prejavil aj v prípade poddaných z Liptovskej Porúbky, ktorí už od 70. rokov 18. storočia opakovane predkladali sťažnosti kvôli porušovaniu urbárskych záväzkov, neoprávnenému zaberaniu ornej pôdy, lúk a pastvín či rozširovaniu vrchnostenských povinností nad rámec zaužívaného práva.

Pôvodne prevažne ekonomicky motivované konflikty nadobudli v priebehu 30. rokov 19. storočia, a zvlášť po prijatí marcových zákonov v roku 1848, nový charakter. Zásadná transformácia právnych vzťahov medzi bývalými zemepánmi a poddanými vytvorila priestor na reinterpretáciu primárne sociálnych sporov v politických a nacionálnych kategóriách. Konflikty, ktoré boli dovtedy artikulované predovšetkým prostredníctvom hospodárskych požiadaviek a obrany tradičných práv, sa postupne stávali súčasťou širšieho procesu politickej mobilizácie a formovania kolektívnych identít vidieckeho obyvateľstva.

V konfesionalne diferencovaných regiónoch, ku ktorým patrili aj Liptov, si konfesionalna príslušnosť aj po prijatí Tolerančného patentu uchovávala výraznú identitotvornú funkciu, formovanú každodennými kontaktmi, sociálnymi interakciami i konfliktnými situáciami. Konfesia pritom nepredstavovala iba náboženský rámec života miestnych komunít, ale zároveň významný sociálny, kultúrny a politický identifikačný faktor. Revolučné udalosti rokov 1848 – 1849 urýchlili proces politizácie obyvateľstva nielen prostredníctvom ekonomických a sociálnych požiadaviek, ale aj vplyvom intenzívnej konfesionalne podmienenej agitácie a protikatolíckej či protiluteránskej propagandy.⁸ Do verejného a poli-

⁸ ADAMČÍK, Tomáš. Hurban a katolícki kňazi v revolučnom dvojročí 1848/1849. In KODAJOVÁ, Daniela – MACHO, Peter a kol. *Jozef Miloslav Hurban. Osobnosť v spoločnosti a reflexii*. Bratislava : Veda, 2017, s. 71 – 87, tu s. 76 – 77; ŠOLTÉS, Peter. Slovenskí evanjelici a katolíci

tického priestoru prvýkrát vstupovali skupiny obyvateľstva, ktoré dovtedy stáli mimo priamej účasti na výkone moci a z právneho hľadiska boli vylúčené zo stoličných i snemových volieb.

Práve revolučná situácia vytvorila v Hornom Liptove podmienky, v ktorých sa tradičné lokálne a stavovské identity začali prepájať s konfesijnou a postupne aj nacionálnou identifikáciou. Politické postoje vidieckeho obyvateľstva sa tak neformovali výlučne na základe abstraktných ideových konceptov, ale predovšetkým prostredníctvom konkrétnych sociálnych konfliktov, cirkevného prostredia, osobných autorít a lokálnych mocenských konštelácií. V prevažne evanjelickom prostredí Horného Liptova zohrávali cirkevné inštitúcie, cirkevné školstvo a sieť národovecky orientovaných intelektuálov významnú mobilizačnú úlohu, keďže politické idey sprostredkovali jazykom zrozumiteľným širokým vrstvám vidieckeho obyvateľstva.

Cieľom tejto štúdie je identifikovať hlavné príčiny, motivácie a faktory, ktoré viedli k tomu, že sa obyvatelia jednej časti Liptova v priebehu revolúcie a prvých rokov neoabsolutizmu, výrazne odlišovali od väčšiny ostatných regiónov Slovenska mierou politickej angažovanosti, schopnosťou kolektívne vystupovať a presadzovať svoje záujmy. Kým veľká časť vidieckeho obyvateľstva zostávala aj po revolúcii prevažne pasívna, v Hornom Liptove sa vytvorilo prostredie, v ktorom sa sociálne konflikty, konfesijná identita a aktivity lokálnych autorít prepájajúce tradičnú lojalitu k panovníkovi s ideou národnej rovnoprávnosti spojili do mimoriadne intenzívneho procesu politickej mobilizácie.

Jedným z hlavných aktérov politickej socializácie nielen v rámci vlastnej lokálnej komunity, ale aj v širšom priestore Horného Liptova, bol Matej Frniak⁹, dlhoročný richtár Liptovskej Porúbky, obce s niečo vyše tisícovou obyvateľov. Narodil sa 15. novembra 1801 v Porúbke¹⁰ (maď. Kis Poruba), ako znel vtedajší úradný názov obce, a v rodisku aj 17. júla 1900 zomrel, čo potvrdzuje nekrológ uverejnený v *Národných novinách*.¹¹

Na jeho životnom príbehu možno analyzovať faktory, ktoré ovplyvňovali intenzitu politickej socializácie vidieckeho obyvateľstva v predmarcovom období, počas revolučných rokov 1848 – 1849 i v ére neoabsolutizmu. V úvodnej časti štúdie budú predstavené základné biografické údaje o Matejovi Frniakovi, jeho verejné aktivity, politické a vojenské podujatia, na ktorých sa zúčastnil alebo ich spoluutváral, ako aj úrady a hodnosti, ktoré zastával na prelome 40. a 50. rokov 19. storočia. Pozornosť sa sústreďí aj na to, akým spôsobom jeho politickú dráhu formovalo špecifické sociálne, konfesijné a geografické prostredie Liptova, osobitne jeho východnej, hornatejšej a z konfesijného hľadiska prevažne evanjelickej časti – Horného Liptova.

Druhá, analytická časť sa zameriava na mechanizmy politickej socializácie a na faktory ovplyvňujúce intenzitu politickej mobilizácie miestneho obyvateľstva. Po-

na ceste k jednému národu. In MIKLOŠKO, František – ZAJAC, Peter (eds.) *Slovensko. Od kiaľ prichádzame. Kým sme. Kam kráčame*. Bratislava : Slovart, 2026, s. 175 – 176.

⁹ Podoba jeho priezviska nebola ustálená. V slovensky (česky), nemecky a maďarsky písaných prameňoch sa vyskytovala v tvaroch *Matej/Mathias Frniak/Frnjak/Frňjak/Frnyak*.

¹⁰ PETRÁŠ, Milan. Matej Frniak a revolučné pohyby v polovici 19. storočia v Liptove. In *Slovenská archivistika*, s. 155. Štátny archív Bytča (ďalej ŠA BY), Matrika narodených ev. a v. cirkvi v Liptovskom Jáne, zv. 1. 1801, s. 53.

¹¹ *Národné noviny*, 21. júla 1900, roč. 31, č. 84. Správa v Chýrniku uvádza, že „verný rodolúb zomrel v 96 roku požeňnaného života“.

zornosť sa sústreďuje najmä na sociálne konflikty prebiehajúce na osiach obec – zemepán a lokálne authority – úradnícke elity, ako aj na dôsledky revolučných udalostí rokov 1848 – 1849 a širší proces rozpadu tradičných feudálnych vzťahov.

V nábožensky rozdelenom prostredí Liptova paralelne pôsobili aj konfesijné podmienené reakcie na pokusy o politizáciu vidieckeho obyvateľstva, z ktorých vyplývali nové napätia, animozity a konflikty. Túto regionálnu odlišnosť reflektovali aj zmeny územnosprávneho členenia Liptovskej župy. V rokoch 1849 – 1854 bola východná časť Liptova v rámci dočasného správneho provizória administratívne spravovaná slúžnovským úradom, od februára 1850 okresnou expositúrou v Hybiach. Od roku 1854 až do roku 1922 túto správnu funkciu prevzal okresný slúžnovský úrad v Liptovskom Hrádku.¹²

Kraj buričov a zbojníkov

O Liptove sa už od 18. storočia tradovalo, že patril k najnepokojnejším regiónom Uhorska a k oblastiam s výraznou tradíciou odporu voči vrchnostenským i štátnym autoritám. Na formovaní tejto povesti sa nepochybne podieľala aj pretrvávajúca zbojnícka tradícia, predovšetkým jánošíkovský mýtus, zakorenený v kolektívnej pamäti podhorského obyvateľstva.¹³ Ešte významnejšiu úlohu však zohrávali dlhodobé kumulované sociálne napätia, konfesijné konflikty a osobitý vzťah miestneho obyvateľstva k vrchnostenským i štátnym autoritám. V revolučných rokoch 1848 – 1849 sa tieto faktory navzájom prelínali a nadobúdali nový politický význam, keďže hospodárske a majetkové spory, obrana obecných výsad a práv, ako i konfesijné antagonizmy sa stávali súčasťou širšieho procesu politickej mobilizácie. Práve v tomto kontexte možno vysvetliť, prečo sa povest Liptova ako „nepokojného“ regiónu v polovici 19. storočia nespájala iba s archaickými formami odporu, ale aj s novými prejavmi kolektívnej politickej aktivity.

Miera neistoty a násilia v podhorskom regióne bola i po porážke revolúcie natoľko výrazná, že prešporské dištriktuálne komando považovalo za potrebné vyhlásiť 7. júna 1850 na území Liptovskej župy stanné právo. Dôvodom bol pretrvávajúci výskyt zbojníkov, lúpežných vražd, ozbrojených lúpeží i podpaľačstva, ktoré úrady interpretovali ako vážne ohrozenie verejného poriadku a bezpečnosti.¹⁴ Situácia sa neupokojila ani v nasledujúcich rokoch a hrozba násilných trestných činov a podpaľačstva naďalej pretrvávala. Vojské a civilné orgány Prešporského dištriktu na podnet predsedu stanného súdu a župného komisára 5. mája 1853 súhlasili s potrebou opätovného publikovania stanného práva platného už takmer tri roky. Až koncom júna 1853 konštatovali župné úrady upokojenie pomerov a 29. júna boli žandárske jednotky dislokované v Liptove preve-

¹² SLIVKA, Koloman – HRBEK, Róbert – BOROŠ, Matej. *Dejiny Horného Liptova*. Liptovský Mikuláš : Národopisné múzeum v Liptovskom Hrádku, 1969, s. 217. Do jeho pôsobnosti patrili Dovalovo, Hybe, Jamník, Kráľova Lehota, Liptovský Hrádok, Liptovská Kokava, Liptovská Porúbka, Liptovská Teplička, Liptovský Peter, Malužiná, Nižná Boca, Podtureň, Pribylina, Štrba, Vavrišovo, Važec, Východná a Vyšná Boca. Okrem historicko-administratívneho ohraničenia Horného Liptova sa historiografiou používajú i iné vymedzenia, kultúrno-sociálne, etnografické, cirkevné, v závislosti od kontextu.

¹³ MELICHERČÍK, Andrej. *Jánošíkovská tradícia na Slovensku*. Bratislava : Nakladateľstvo SAV, 1952; RAČKO, Peter. Zbojníctvo v slovenskej umeleckej literatúre 18. – 19. storočia. In NEMEC Miroslav – VÍTEK Peter (eds.) *Zbojníctvo na Slovensku*. Krakow : Spolok Slovákov v Poľsku, 2014, s. 113 – 137.

¹⁴ *Wiener Zeitung*, 12. jún 1850, č. 139, s. 1792.

lené do Trenčianskej župy, keďže podľa oficiálnych správ už v regióne zavládol pokoj a poriadok a na udržiavanie bezpečnosti postačoval do budúcnosti menší počet poriadkových síl.

Ešte výraznejší vplyv na mentalitu miestnej spoločnosti a utváranie jej osobitej psychosociálnej charakteristiky však mala konfesijná identita. Správy a hlásenia zasielané štátnym a cirkevným autoritám osobitne upozorňovali na zanovitosť a nepoddajnosť hornoliptovských evanjelikov, ktorí boli v očiach dobových autorít vnímaní ako mimoriadne citliví na ohrozenie náboženských práv, lokálnej autonómie i obrany svojich majetkových práv a slobôd. Podľa správy jedného z policajných konfidentov z 20. rokov 19. storočia „...v celom Uhorsku nie sú nikde tak netolerantní luteráni, ako v Liptovskej stolici“.¹⁵

Liptov bol nábožensky rozdelený na dominantne katolícku západnú časť, strednú konfesijnálne zmiešanú časť a na prevažne evanjelický východ. Podľa schematizmu Spišského biskupstva z roku 1843 žilo na území stolice zhruba 44-tisíc katolíkov, 36-tisíc evanjelikov a 1 800 židov rozdelených do troch dekanátov. V Hornoliptovskom dekanáte evanjelici trojnásobne prevyšovali počet katolíkov (17 892 evanjelikov, 5 248 katolíkov, 202 židov).¹⁶ V prostredí Horného Liptova sa konfesijná príslušnosť postupne stávala nielen náboženským, ale aj sociálnym a politickým identifikačným rámcom, ktorý výrazne ovplyvňoval postoje a lojalitu miestneho obyvateľstva voči lokálnym autoritám i konkurenčným politickým a národným projektom.

Erárne majetky, komorské panstvá a celkovo podniky, v ktorých pôsobili štátom dosadení úradníci, boli v Uhorsku, ktorého politický a spoločenský vývoj kontrolovala stoličná šľachta, ojedinelým priestorom, kde štát dokázal presadiť moderný byrokratický systém. Úradnícky aparát podliehajúci eráru a komore bol oporou viedenskej vlády a panovníckeho dvora a pre obyvateľstvo okolitých obcí reprezentoval iný typ úradníckeho aparátu a nositeľa moci, než uhorské municípiá.¹⁷ V Liptovskom Hrádku, sídle komorského úradu Likavsko-hrádckého panstva, vykonávali dedičania z Porúbky, podobne ako mešťania z neďalekého mestiečka Hybe, strážnu službu na tamojšom zámku. Hoci sa proti povinnosti držať stráž na zámku v Liptovskom Hrádku z času na čas sporili¹⁸ a odmietali ju vykonávať, táto skúsenosť pre nich predstavovala dôležitý zdroj praktických zručností, ktoré dokázali zužitkovať počas revolúcie pri organizácii domobrany proti honvédkym jednotkám a gerilovým oddielom. Disciplína, skúsenosti s narábaním so zbraňami a z toho vyplývajúce sebavedomie pomáhajú vysvetliť, prečo sa v Porúbke, obci s niečo vyše tisícovou obyvateľov, našlo až 82 mužov ochotných vstúpiť do slovenských dobrovoľníckych oddielov. V bitke pri Muráni 26. februára 1849 patrili medzi tých, ktorí sa napriek nepriaznivému priebehu boja nerozutekali, čo sa odrazilo aj na ich stratách: štyria padli a ďalších osemnásť bolo ranených alebo zajatých. V máji toho istého roku dokázali hornolip-

¹⁵ Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien (AVA), Ministerium des Innern 2. Sektion, (1793 – 1848), Zl. 3666/1826 (Intoleranz der Lutheraner in Zsar im Liptauer Comitatz).

¹⁶ *Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Scepusiensis pro anno a Christo nato 1843. Leutschoviae : typis Joannis Werthmüller, 1843, s. 102.*

¹⁷ ŠOLTÉS, Peter. Rakúsky byrokratizmus verus uhorské municípiá. In KOVÁČ, Dušan a kol. *Slovensko dejiny v dejinách Európy. Vybrané kapitoly*. Bratislava : VEDA, 2015, s. 333.

¹⁸ Štátny archív Bytča, pobočka Liptovský Mikuláš (ďalej ŠABY, pob. LM), f. mestiečko Hybe 1265 – 1870, Fascikel IX, 1801 – 1830, K14.

tovní dobrovoľníci za pomoci obyvateľov dedín v okolí Liptovského Hrádku na niekoľko dní udržať túto časť Liptova a zároveň kryť ústup cisárskych vojsk.¹⁹

Petície, prosbopisy, sťažnosti poddaných boli tradičnými, predmodernými formami protestu roľníckych vrstiev. Sťažnosti na protiprávne vymáhané dávky a robotné povinnosti, zaberanie lúk, pastvín a kopaníc, adresované písomne alebo formou osobnej audiencie na panovníckom dvore, využívali už od 18. storočia ako legitímnu formu odporu voči vrchnostenskému tlaku k maximalizácii výnosov poddaní po celom Uhorsku. Častejšie však po nej siahali obyvatelia tých oblastí, ktoré sa v prípade neochoty lokálnych elít (kňazi, učitelia, mestskí úradníci) mohli oprieť o pomoc úradníckeho aparátu erárných podnikov. To bol prípad obcí v okolí Liptovského Hrádku (Prosiek, Východná, Pribylina, Závažná Poruba), ktoré už od poslednej tretiny 18. storočia adresovali sťažnosti panovníkovi alebo vyslaným kráľovským komisárom.²⁰ Pravdepodobnosť priaznivej odpovede zo strany stoličných úradov bola v Liptove, previazanom hustou sieťou nepolitických a klientelistických sietí, veľmi malá.

Počas revolučných rokov 1848 – 1849 sa z pôvodne lokálnych a regionálnych iniciatív postupne stávali masové petičné hnutia, ktoré sa pod vplyvom slovenských národných aktivistov usilovali prepojiť sociálnu nespokojnosť s riešením poddanskej otázky s jazykovými požiadavkami a širším politickým programom.²¹ Obrana hospodárskych a majetkových záujmov sa tak začala prepájať s požiadavkami národnej emancipácie a administratívnej reorganizácie Uhorska.

Liptov patril medzi najagilnejšie regióny, kde sa organizovali petície adresované panovníkovi, podporujúce myšlienku vyčlenenia slovenských stolíc z uhorského správneho rámca a požadujúce garantovanie národnej rovnoprávnosti. V priebehu rokov 1849 až 1853 odišlo z Horného Liptova do Viedne a Olomouca niekoľko deputácií, ktoré sa usilovali upozorniť cisársky dvor na porušovanie marcových zákonov, spory okolo pozemkových a urbárskych otázok, ako aj na národnostné a konfesijné konflikty v regióne. Tieto vyslanectvá pritom nepredstavovali iba tradičný prostriedok komunikácie s panovníkom, ale zároveň významný nástroj politickej mobilizácie miestneho obyvateľstva. Účasť zástupcov dedín a mestečiek na deputáciách do cisárskeho sídla posilňovala pocit kolektívnej identity, legitimizovala politické požiadavky a rozširovala vedomie o možnostiach aktívneho zasahovania do verejného života. Práve ich výrazný mobilizačný potenciál viedol napokon viedenskú vládu k tomu, že od novembra 1849 začala organizovanie petícií a politických deputácií postupne obmedzovať. Po reforme súdneho systému, vzniku súdnych sedrií a dištriktuálnych súdov boli nahradené obvyklým spôsobom riešenia súdnych právnych sporov.

Porúbka

Obec Porúbka bola majetkom rodiny Szent-Iványi a jej chotár hraničil s erárnym panstvom Liptovský Hrádok. Toto susedstvo viedlo k viacerým sporom, vyvola-

¹⁹ RAPANT, Daniel. *Slovenské povstanie roku 1848-49. Dejiny a dokumenty*. IV. 1. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1963, s. 36 – 37.

²⁰ HORVÁTH, Pavol. *Listy poddaných z rokov 1538 – 1848*. Bratislava : Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied, 1955, s. 162 – 164, 220 – 222.

²¹ Podobné tendencie v českom a moravskom prostredí pozri: RADIMSKÝ, Jiří – WURMOVÁ, Milada. *Petice moravského lidu k sněmu roku 1848*. Brno: Archivní správa ministerstva vnitra, 1956.

ným úpravami koryta Váhu pre potreby vodnej pily pri soľnom sklade v Hrádku. Ešte komplikovanejšie boli vzťahy so zemepanskou vrchnosťou. Už od 30. rokov 18. storočia boli zo strany zemepanského rodu Szent-Iványi obmedzované staré majetkové práva poddaných. Dovtedy slobodne užívané hole a pasienky nemohli využívať bezplatne, ale museli za to platiť. V roku 1768 im zemenpáni zakázali ťažiť v komposesorátnych lesoch drevo a obchodovať s ním. Pôdu získanú kľčovaním lesa a využívanú ako kopanice panstvo zaberalo pre svoj úžitok, bránilo v jej užívaní alebo si za to vyžadovalo platenie nájmu. Ďalšiu ujmu dedičanom a obecnej pokladni priniesla strata práva variť pivo a pálenku. Zvýšenie robotných povinností, povinné príspevky na opravy mlynov a bezplatná robota okolo kaštieľov ich vyprovokovala k akcii. Keďže stoličný súd mali pod kontrolou Szent-Iványiovcí, po predchádzajúcich neúspešných sťažnostiach sa obrátili v roku 1770 priamo na panovníčku Máriu Teréziu.²² Spor sa napokon vyriešil vydaním Tereziánskeho urbára, ktorý taxatívne vymedzil povinnosti voči zemenpánom.²³ Keďže už v čase tereziánskej regulácie bolo 63 poddanských rodín rozdelených medzi dvadsiaticich príslušníkov rodu Szent-Iványi a päť rodín vlastnila Rosália Okolicsányi, chudobnejúci zemanovia zo Svätého Jána sa i v nasledujúcom období usilovali maximalizovať výnosy poddanských usadlostí, z pôdy, pasienkov a najmä lesov.

Ťažba dreva v komposesorátnych lesoch bola vzhľadom na podhorskú polohu obce a z toho vyplývajúce klimatické a pôdne podmienky dôležitým doplnkovým zdrojom obživy. V prípade niektorých rodín to dokonca bolo ich hlavným živobytím, nezriedka vykonávaným poza chrbát zemepanských úradníkov, bez odvedenia predpísanej taxy. Bežnou praxou bolo, že cez zimu chlapi odľali v hore pár desiatok smrekov a na jar ich plťami splavili a predali.²⁴ Ich nezákonné konanie bolo, ak ich pristihli alebo niekto udal, častým predmetom panských súdov konaných priamo v obci.

Obec bola od reformácie prevažne evanjelickou obcou. Katolíci predstavovali po celé 19. storočie výraznú menšinu. Niekedy v 20. rokoch sa v Porúbke usadili i jedna či dve židovské rodiny. Do polovice 19. storočia sa počet obyvateľov pohyboval v rozmedzí od 1030 do 1100, v roku 1843 mala obec 1 010 evanjelických, 20 katolíckych a štyroch židovských obyvateľov.²⁵

Evanjelický zbor v Porúbke patrilo do farnosti Liptovský Svätý Ján, obnovenej dva roky po Tolerančnom patente, v roku 1783. Veriaci sa stretávali v drevenej modlitebni, postavenej na prelome 18. a 19. storočia. Od tolerančných čias bola v Porúbke legálna evanjelická škola, no už aj predtým v obci s vedomím zemenpánov pôsobili tajní učitelia. Prvým učiteľom po úradnom zriadení školy bol Ondrej Cupra, za jeho pôsobenia (1784 – 1809) bola postavená drevená škola. Učiteľ Michal Húska, vykonávajúci i náboženskú funkciu levitu, pôsobil v obci už od roku 1804. Húska pochádzal z ďalšieho regiónu so silným zastúpe-

²² ZIMÁNIOVÁ, Tatiana – ADAMEC Norbert – BALKOVÁ, Elena. *Liptovská Porúbka*. Košice : AVE, 2007, s. 33.

²³ ŠA BY, fond (ďalej f.) Liptovská župa 1(ďalej LŽ), urbárske III, 1 – 13, r. 1771, kart. č. 647 [on-line]. Digitalizovaný Tereziánsky urbár Porúbky je dostupný na stránke <<https://archives.hungaricana.hu/en/urberi/view/lipto-porubka/>> [13.02.2026]

²⁴ ZIMÁNIOVÁ, *Liptovská Porúbka*, s. 36.

²⁵ *Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Scepusiensis pro anno a Christo nato 1843. Leutschoviae : typis Joannis Werthmüller, 1843, s. 77.*

ním evanjelického obyvateľstva, z priemyselne a remeselne vyspelého Gemera. Postavenie učiteľa muselo byť rešpektované tak veriacimi, ako i zemepánmi, keďže dokázal obe strany presvedčiť, aby namiesto drevenej budovy školy dali postaviť novú kamennú, s dvomi miestnosťami pre učiteľa a s jednou triedou. Húska sa v roku 1824 podieľal na založení sirotsko-vdovského fondu na podporu detí a manželiek učiteľov. V evanjelickej škole sa konali tajné porady o postupe proti prechmatom župných úradov a vlastníkov pôdy; jedna z nich, na ktorej sa zúčastnil aj Matej Frniak, bude podrobnejšie analyzovaná v ďalšej časti štúdie. Vo februári 1859 dostal Húska od cisára Františka Jozefa strieborný kríž s korunou za „*chválečné chování a více než 50-leté prospěšné působení ve škole*“.²⁶ Dopisovateľ Slovenských novín pri správe o slávnostnom odovzdaní vyznamenania z rúk c. k. slúžneho pripomenul, že je to už druhé vyznamenanie, ktoré panovník prepožičal obyvateľovi tejto obce, keďže päť rokov predtým ho dostal i 53-ročný richtár, Matej Frniak. „*Tak tedy už máme v Porubce dvau, záslužným křížem vyznačených mužů; druhý jest, jako z těchto listů známo, statečný náš M. Frnjak, jenž také spomenuté slavnosti byl přítomen a zvláště jadrnau zdravíci na slávu Jeho Velič. Císaře pána pronesl.*“²⁷

Zásluhou aktívneho učiteľa už od 20. rokov 19. storočia väčšina miestnych evanjelických detí „vysedela“ v školských laviciach predpísaných päť rokov a vedela čítať a písať. Svedčia o tom i úradné listiny, sťažnosti, potvrdenia pre c. k. armádu či iné úradné vrchnosti, ktoré vlastnoručne podpisovali zástupcovia obecnej samosprávy. Na rozdiel od iných regiónov, kde sa bežne signovalo „krížikom“, v Porúbke sa už v polovici 19. storočia richtár, podrichtár, prísažní a členovia obecného výboru vedeli vlastnoručne podpísať.

Matej Frniak

V čase, keď sa Matej Frniak na začiatku 19. storočia v Porúbke narodil, patrila jeho rodina k popredným rodinám v obci. Vyučil sa kušníerskemu remeslu a po absolvovaní vandrovky slúžil desať rokov v armáde. Túto skutočnosť dokladá jeho vlastnoručne napísaný list adresovaný Jozefovi Miloslavovi Hurbanovi, datovaný 6. marca 1849.²⁸ List bude podrobnejšie analyzovaný v ďalšej časti štúdie; na tomto mieste je však potrebné zdôrazniť, že po odslúžení desiatich rokov v armáde jeho veličenstva sa Frniak vrátil do rodnej obce. Jeho dvaja bratia mu následne odmietli vydať podiel na otcovskom majetku, čo vyústilo do súdneho sporu. Liptovská sedria ponechávala jeho právnu vec nevyriešenú viac než dvanásť rokov.

Po návrate do Porúbky si zriadil vlastnú remeselnú dielňu, spracovanie kože však zakrátko nahradil výnosnejším obchodovaním s drevom. Postupne sa vypracoval medzi najmajetnejších a najrešpektovanejších gazdov v obci i jej okolí. Takto nadobudnuté hospodárske postavenie a spoločenská autorita prispeli k jeho zvoleniu za richtára, ktorým bol v rokoch 1836 – 1848. Do richtárskeho úradu sa opätovne vrátil v rokoch 1851 – 1859, teda už v pokročilejšom veku.

Hneď na začiatku svojho pôsobenia v richtárskom úrade sa Matej Frniak dostal do konfliktu so zemepanskou vrchnosťou. Podľa vyšetrovania iniciovaného v roku 1838 mali obyvatelia Liptovskej Porúbky už v roku 1836 pod Frniakovým

²⁶ Slovenské noviny, 15. 2. 1859, č. 22, s. 77.

²⁷ Slovenské noviny, 21. 5. 1859, č. 60, s. 238.

²⁸ Slovenská národná knižnica, Literárny archív (ďalej SNK, LA), sign. M 23 V 84.

vedením prostredníctvom letákov zvolávať zástupcov okolitých obcí na spoločnú poradu, ktorej cieľom bolo spísanie sťažností proti zemepanským rodinám Szent-Iványiovcov a Pongráczovcov. Poddaní ich obviňovali z nedodržovania zákoných článkov prijatých na uhorskom sneme v rokoch 1832 – 1836 a z porušovania ich práv.²⁹ Napriek vyšetrovaniu a tlaku zo strany zemepánov a stoličných úradov sa Frniakovi podarilo udržať v richtárskom úrade až do revolučných udalostí, čo svedčí o jeho autorite v miestnej komunite.

Už pred revolúciou pravdepodobne udržiaval kontakty s národoveckou komunitou v Liptovskom Mikuláši, najmä s kníhtlačiarom Gašparom Fejérpatakym a evanjelickým farárom Michalom Miloslavom Hodžom. Tieto väzby sa naplno prejavili po vytlačení maďarskej revolučnej armády z Liptova a po zosadení župného magistrátu vedeného vládny komisárom a neskôr županom Eugenom Szent-Iványim. Major cisárskej armády Henrik Trenck vymenoval 6. februára 1849 nový Kráľovský provizórny vládny výbor Liptovskej župy (Königliches provisorisches Regierungskomitee des Liptauer Comitats), ktorý slovenské národovecké prostredie označovalo ako Kráľovskú národnú radu Liptovskej stolice. Na jeho čelo bol postavený Pavol Szent-Iványi (1809 – 1850) vo funkcii prezidenta (župana), zatiaľ čo úrad námestného prezidenta (podžupana) obsadil Marek Pongrácz (1822 – 1909), autor v úvode spomínanej veselohry. Liptovská župa bola rozdelená do štyroch okresov (okolí), pomenovaných podľa svetových strán. Miesta okresných slúžnych (hlavných slúžnych) obsadili panovníkovi lojálni príslušníci liptovskej šľachty – Farkas Palugay, Rudolf Thuranszky, Mihál Rády a vo východnom okrese Ďorď Luby (1791 – 1853). Významným zásahom do dovtedajšej sociálnej štruktúry župnej administratívy bolo menovanie nešľachticov do nižších stoličných funkcií. Požiadavky na ich zastúpenie v novoutváraných župných výboroch zaznievali už na jar 1848, v čase vyhlasovania marcových konštitučných zákonov. Spoločne sú doložené v Turci³⁰ a podľa všetkého sa objavili i v Liptove. Monopolné postavenie stoličnej šľachty zostalo na istý čas zachované najmä vďaka zákonným ustanoveniam, ktoré ponechávali v úradoch dovtedajších stoličných úradníkov. K výraznejšej zmene malo dôjsť až po vytvorení stáleho výboru, zloženého z väčšieho počtu zástupcov volených podľa zákonného článku XVI/1848, teda aj nešľachticov.³¹ Až takmer po roku od marcových zákonov úrady pomocných slúžnodvorských, sirotských otcov a pomocného pokladníka obsadili katolícki a evanjelickí kňazi (Andrej Danko, Ján Švarc, Juraj Matuška), mešťania a predstavitelia lokálnych komunít (Jozef Kern, Kašpar Baligovič, Jozef Falke či Daniel Kusý).³² Vo východnom okrese bol spolu s Ľudovítom Kleinom do funkcie pomocného slúžnodvorského menovaný aj Matej Frniak. Tento krok predstavoval významný precedens, keďže po prvý raz zasadol medzi liptovských stoličných úradníkov bývalý poddaný. K narušeniu dovtedajšieho monopolu šľachty na výkon stoličných úradov tak nedošlo priamo v dôsledku marcových zákonov

²⁹ CHURÝ, Slavko. Pohľad na trestné písomnosti Liptovskej stolice z rokov 1703 – 1848. In *Slovenská archivistika*, 1982, roč. 17, č. 1, s. 126.

³⁰ DEMMEL, József. Utváranie miestnych mocenských centier a slovensko-maďarské vzťahy v roku 1848. Pripad Turčianskej stolice. In *Forum Historiae*, 2018, roč. 12, č. 1, s. 37. <https://doi.org/10.31577/forhist.2018.12.1.3>

³¹ PAJKOSSY, Gábor. *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Budapest : Osiris, 2006, s. 241 – 243.

³² RAPANT, Daniel. *Slovenské povstanie roku 1848-49. Dejiny a dokumenty*. III. 3. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1958. Dokument 851, b, s. 12 – 13.

či revolučných pohybov, ale až po porážke revolúcie, v procese formovania nového úradníckeho aparátu.³³

Frniakovo menovanie nebolo len administratívnym aktom, ale aj symbolickým potvrdením rastúcej politickej váhy lokálnych autorít, ktoré si dokázali získať podporu miestneho obyvateľstva i dôveru predstaviteľov nového režimu. V podmienkach revolučného a porevolučného obdobia sa lojalita voči panovníkovi stala jedným z rozhodujúcich kritérií politickej legitimacy. Občianske zrovnoprávnenie a sociálna emancipácia umožnili sformovanie novej vrstvy politických aktérov, ktorí už nevystupovali iba ako reprezentanti lokálnych komunít, ale čoraz výraznejšie aj ako sprostredkovatelia širších politických a národných programov.

Zmeny na lokálnej mocenskej úrovni sa obyvatelia Liptova, podobne ako i v iných stolicích, kde úradovali dočasné kráľovské spravujúce rady (Turiec, Zvolen, Orava), snažili využiť na vyriešenie majetkových sporov a krívd, ktoré bývalí stoliční úradníci ignorovali alebo vedome zo zisťných dôvodov sabotovali.³⁴ Aj pre Frniaka nastala vhodná doba vyriešiť vlečúci sa spor s bratmi o dedičský podiel po rodičoch, o vydanie ktorého už viac ráz márne žiadal Karola Lehockého. Ten z pozície slúžneho a podžupana opakovane jeho žiadosť zamietol. Aby posilnil svoju pozíciu, adresoval 6. marca 1849 list Jozefovi Miloslavovi Hurbanovi, ktorý z Prešova cestoval na deputáciu k panovníkovi do Olomouca. List objasňuje nielen okolnosti, za ktorých o synovský podiel prišiel, ale aj dôvody, pre ktoré sa mu nedarilo domôcť spravodlivosti. „...nič menej však nikdi som nebou vislíšani preto jedine, že som nebou vstave tak dari dávat ako odporna stránka, pritom som ako moj obší³⁵ svedčí Jeho Jasnosti desat rokou vislužiu, domou však príduc tak hanebne odmeneni bol: protož sa utekám k Vám kludu obecného ochrancovi, abiste mi po tak dlhom súžení cestu ukazali ktorou bi som mohol prist kmojm, nebo jedine od Vas a skrze Vás můžem toto obdržat.“³⁶

Už 16. februára adresoval Matej Frniak „županovi“ Pavlovi Szent-Iványimu sťažnosť, v ktorej poukazoval na násilnosti maďarských gerilových oddielov a na škody, ktoré mu povstalci spôsobili. Szent-Iványi následne nariadil okresnému komisárovi v Liptovskom Mikuláši, aby celú záležitosť vyšetril a predložil podrobnú správu. Nepriateľstvo „košútovskej“ strany vyvolal slúžnodvorský Frniak najmä úspešnou agitáciou a náborom dobrovoľníkov. Po príchode cisárskeho vojska na Liptov 8. februára 1849 sa z nových dobrovoľníkov podarilo vytvoriť štyri kompletne stotiny. Ich zloženie výrazne ovplyvnilo, citujúc Daniela Rapanta, „vierovyznanské rozpoltenie a nevraživosť“ panujúce na Liptove, takže ju tvorili zväčša evanjelici.³⁷ Z Porúbky sa rozhodlo bojovať „za cisára a národ“ až 82 mu-

³³ Podobný vývoj je doložený aj v ďalších župách s prevažne slovenským obyvateľstvom. Bližšie pozri: ŠOLTÉS, Peter. Prvé slovenské elity? Slovenskí úradníci v prvých dvoch rokoch neoabsolutizmu. In HUDEK, Adam – ŠOLTÉS, Peter (eds.) *Elity a kontraelity na Slovensku v 19. a 20. storočí. Kontinuity a diskontinuity*. Bratislava : VEDA, 2019, s. 282 – 333.

³⁴ RAPANT, Daniel. *Slovenské povstanie roku 1848-49. Dejiny a dokumenty*. III. 1. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1956, s. 338.

³⁵ Obšíť, z nemeckého Abschiedsbrief, prepúšťací list po ukončení vojenskej služby.

³⁶ SNK, LA, sign. M 23 V 84. Na ľavom margu je zástupcami obce potvrdená vierohodnosť žiadosti: „Prosba zjados tohoto Matega Frnjak uznawame zaslužno. Jano Mesgar richtar, Mateg Chomo Vice Richtar.“ Ich pismo je veľmi kostrbaté a v porovnaní s uhladeným rukopisom žiadosti napísanej a signovanej Matejom Frniakom nevypísané.

³⁷ RAPANT, *Slovenské povstanie 1848-49, III. 1. s. 241.*

žov. Aj tento údaj naznačuje výrazný Frniakov vplyv v miestnom prostredí. Ich prvé bojové skúsenosti však boli tragické. V bitke pri Muráni 26. februára 1849 štyria padli a 18 dobrovoľníkov bolo zajatých a ranených.³⁸ Frniak sa v neskoršom období veľmi angažoval v prospech vdov a sirot tak u župnej vrchnosti, ako i u uhorskej civilnej a vojenskej správy. Ešte pred osudnou bitkou dostal Frniak, ako veliteľ hornoliptovských dobrovoľníckych oddielov, za úlohu brániť Liptov pred výpadmi revolučných gerilových vojsk. Využil pri tom svoje vojenské skúsenosti a dokonca zaútočil na oddiely vedené zosadeným komisárom Eugenom Szent-Iványim. Ten sa mu za to pomstil dvojnásobným vyplienením domu a na jeho polapenie vypísal peňažnú odmenu 200 zlatých.³⁹

Zrejme aj to predstavovalo jeden z dôvodov, pre ktoré bol Matej Frniak prizvaný k účasti na deputácii k panovníkovi, ktorá predložila prosbopis s požiadavkou vyčlenenia slovenských žúp z Uhorska a vytvorenie Slovenského veľkodieľstva.⁴⁰ Frniak patrilo do širšieho, zhruba 30-členného okruhu vyslanectva. Dňa 20. marca 1849 predstúpilo pred mladého cisára Františka Jozefa, v tom čase sídliaceho v Olomouci, dvanásť vybraných zástupcov slovenského politického tábora, medzi nimi Jozef Kozáček, Ľudovít Štúr, Jozef Miloslav Hurban, Karol Kuzmány, František Zach a ďalší. Frniak síce medzi nimi nefiguroval, no už samotná účasť na deputácii bola potvrdením jeho pozície v rámci liptovskej komunity slovenských národovcov. Keď v auguste roku 1852 prechádzal cisár Uhorskom, počas jeho zastávky v Liptovskom Mikuláši boli medzi pozvanými na audienciu v župnom dome okrem úradníckeho aparátu a duchovenstva oboch konfesií i niektoré súkromné osoby.⁴¹ Dopisovateľ *Slovenských novín* z Liptova považoval za dôležité podotknúť, že medzi nimi boli „od wěrnosti k císařskému domu známí wěznřowé: Frnjak, býwalý dobrowolník, a 80 roční Bolwanský, známý sedlák z Pribiliny. Oba byli před 3 roky při pamatné deputácii v Holomauci“.⁴²

V nasledujúcich mesiacoch sa revolúcia dostala do svojej záverečnej fázy. Hrozba ruskej intervencie priviedla revolučnú vládu k radikálnemu kroku. Dňa 14. apríla 1849 boli Habsburgovci v Debrecíne zosadení z uhorského trónu. Správa o detronizácii mala na pomery v Liptove mobilizačný účinok. Zápas medzi oboma táborami sa ďalej vyostril. V obavách pred príchodom uhorskej armády sa najaktívnejší procisárski stúpenci rozhodli 28. apríla 1849 opustiť svoje domovy.⁴³ Časť mešťanov a duchovných našla útočisko vo Viedni, ďalší odišli do Haliče, Sliezska a na Moravu, mnohí sa skrývali v okolitých horách a lesoch. Ich obavy sa čoskoro ukázali ako opodstatnené. Po obsadení Liptova honvédskymi jednotkami nasledovala vlna represálií namierených proti proviedensky orien-

³⁸ CHURÝ, Slavko. Písomnosti Liptovskej župy k obdobiu revolúcie 1848 – 1849. In *Slovenská archivistika*, 1977, roč. 12, č. 2, s. 106. Popis bitky pri Muráni pozri: RAPANT, *Slovenské povstanie 1848-49*, III. 1. s. 264 – 268.

³⁹ RAPANT, Daniel. *Slovenské povstanie, 1848 – 49. V. 1*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1967, s. 160.

⁴⁰ RAPANT, *Slovenské povstanie 1848 – 49*, III. 1. s. 241.

⁴¹ O priebehu cesty Františka Jozefa cez Liptov v roku 1852 pozri bližšie: Vetráková, Anna. Festivita ako súčasť dejín každodennosti? Slávnosť na príklade cesty panovníka Františka Jozefa I. po krajine. In BOJKOVÁ, Alžbeta (ed.). *Spoločnosť, kultúra a každodennosť v dejinách Slovenska*. Košice : UPJŠ, 2012, s. 289 – 292.

⁴² *Slovenské noviny*, 21. 8. 1852, roč. 4, č. 99, s. 395.

⁴³ Kronika liptovsko-sv.-mikulášska z rokoch 1848 – 1849. In *Slovenské pohľady*, 1894, roč. 14, sošit 7, s. 443 – 448, tu s. 447.

tovej honorácii a jej podporovateľom. Zadržané a uväznené boli desiatky osôb vrátane evanjelických i katolíckych duchovných, učiteľov, lekárov, mešťanov a ďalších predstaviteľov miestnych elít. Medzi prenasledovanými sa nachádzali Janko Kráľ, Gašpar Fejérpataky, Daniel Ferienčík či Jonáš Guoth. Práve Guoth, lekár z mestečka Hybe, v liste matke napísanom zo zajatia v Brezne 1. júla 1849 uvádzal, že v rámci vyšetrovania bola uväznená aj „rodina Frnjakova“.⁴⁴ Neskoršie vyšetrovanie ukázalo, že za zatknutím a odvlečením týchto osôb vojskami Artura Görgeya stáli Eugen a Adolf Szent-Iványiovci spolu s Karolom a Jánom Lehockými.⁴⁵ Atmosféru posledných týždňov revolučného režimu dokresľujú aj výhražné slová podžupana Karola Lehockého, ktorý sa pred hroziacim postupom cisárskych a ruských vojsk vyhrážal, že každý, kto bude vítať cisárske jednotky, skončí na šibenici a jeho dom bude vypálený.⁴⁶ Bolo zrejmé, že jedným z adresátov týchto vyhrážok bol aj Frniak.

Tieto hrozby však na Frniaka, ktorý sa v tom čase blížil k päťdesiatemu roku života, zjavne nezapôsobili. Uvedomoval si, že zápas s predstaviteľmi revolučnej moci nadobudol preňho existenčný rozmer. Spolu s účtovníkom solného úradu v Liptovskom Hrádku Karolom Pochobratzkým sa 6. mája 1849 postavil na čelo ozbrojeného odporu. Približne osemsto povstalcov dokázalo takmer týždeň brániť okolie Liptovského Hrádku, vrátane obcí Pribylina, Dovalovo, Vavrišovo, Liptovská Porúbka, Liptovský Peter a mestečka Hybe. V mene vernosti cisárskemu domu chránili nielen komorský, ale aj vlastný majetok pred rekviračnými zásahmi honvédskeho jednotiek a zároveň kryli ústup cisársko-kráľovskej armády pred útokmi maďarských gerilových oddielov.⁴⁷

V období od obsadenia Liptova maďarskou revolučnou armádou až po jej vytlačenie ruskými a cisárskymi vojskami sa Frniak ukrýval na území Zvolenskej župy. Jeho rodina bola v tom čase, podobne ako desiatky ďalších rodín panovníkovi lojálnych úradníkov, kňazov a učiteľov, vystavená vyšetrovaniu, šikanovaniu a väzneniu zo strany obnovennej župnej vrchnosti. Do Porúbky sa Frniak vrátil 24. júla 1849 spolu s ďalšími liptovskými utečencami, ktorí sa pred prenasledovaním skrývali v okolitých horách. Zakrátko bol opätovne poverený organizovaním dobrovoľníkov do domobrany. V neskoršom vyhlásení z 3. marca 1850, adresovanom veliteľstvu žandárstva v Liptovskom Mikuláši, potvrdil, že z poverenia Ľudovíta Palugyaya a Michala Miloslava Hodžu zostavil oddiel dobrovoľníkov s počtom približne 200 mužov. Frniak bol následne vymenovaný za veliteľa slovenskej národnej stráže na Liptove, poverenej ochranou pokladnice hrádockého panstva pred gerilovými oddielmi; podľa znenia rozkazu ju mala brániť, „ak bude treba, do posledného muža“.⁴⁸

V tom období sa začal v národoveckej komunite budovať obraz udatného a neobjacného dobrovoľníckeho veliteľa. Výrazný podiel na vytváraní obrazu hrdinského bojovníka za cisára a národ mali *Slovenské noviny* vychádzajúce od 10. júla 1849. Dňa 21. augusta 1849 uverejnili v rubrike Správy zo Slowenska list, datovaný

⁴⁴ KLEIN, Belo. „Zemianstvo Liptova a jeho slovenskosť. In *Slovenské pohľady*, 1924, roč. 40, č. 6 – 8, 1924, s. 401 – 446, tu s. 431.

⁴⁵ RAPANT, *Slovenské povstanie 1848 – 49*, III. 3. Dokument č. 1061, s. 469. Výpoveď Huga Kellnera.

⁴⁶ RAPANT, *Slovenské povstanie 1848 – 49*, III. 1. s. 238.

⁴⁷ SLIVKA – HRBEK – BOROS, *Dejiny Horného Liptova*, s. 209 – 210.

⁴⁸ ŠA BY, f. LŽ, Správne písomnosti, b. spisy, inv. č. 2062, rok 1849/1850, sign. 1196, folio 244.

9. augusta. „*Liptow náš od Spissa, Gemera a od Brezna ochraňuje p. Frňiak náš welectený spoluobčan w Porúbke, s dobrowolnými chlapmi svojimi. Tento muž bez hnewu a pomsty, od Maďarow ossarpaný, neunawenú činnosť wywinuje k obrane celej stolice, wdaka a sláwa mu za to. Takých mužow treba wiac do každej stolice na Slowensku; a bude hned po guerillách; pokoj máme čo chwila istý.*“⁴⁹

Onedlho, 1. septembra 1849, bol zaradený do vojenských jednotiek majora Lewartowského a povýšený na poručíka siedmej stotiny slovenských dobrovoľníkov pozostávajúcej z troch desiatnikov a sedemnástich vojakov.⁵⁰ Rozkazom bol opäť poverený strážiť pokladnice erárnych úradov v Liptovskom Hrádku. Slovenské noviny 21. septembra 1849 uverejnili list Eugena Špárnensisa z Brezna. Informuje o výzve zo strany dočasnej civilnej a vojenskej správy vytvárať národné stráže, ktorých úlohou bolo udržiavať poriadok a bezpečie. „...*má ona síce volačo z nebohej pohybnjej (mobilnej) gárdy uhorskej, ale i duch i cieľ vo všetkom je rozdielny. Má ona zvlášte teraz byt na pomoci dobrovoľníkom k potlačeníu maďarskej guerilly, ktorá sa ešte v horách potuluje.*“ A ďalej píše: „*Nassi Liptáci idú! – Asi 500 bystrej junače poslali nám hodnú nassi Liptáci na pomoc k pokoreniu nepriateľského Gemera! Najkrajssi to důkaz wernosti ku Cisárowi, a národu swojemu. Na zástawe, která po nad nich přewiewala, čítali sme „Sláwa Cisárovi; sláwa národnej rownopráwnosti!“ Sláwa Wám, drahý krajania Liptowský! – P.(án) Frňiak, hrdina Liptowský, už je v Brezne!*“

Aj počas výkonu tejto služby sa Frňiak dostával do konfliktu so zosadenou i novou župnou vrchnosťou. Gerilové oddiely, pred ktorými chránil Liptov a jeho okolie, viedli jeho starí protivníci Eugen Szent-Iványi a Karol Lehocký. Frňiak však dokázal odporovať aj najvyššiemu úradníkovi župy, komisárovi Pavlovi Szent-Iványimu. Odmietol splniť jeho nariadenie z 3. októbra 1849, ktorým mu prikazoval rozpustiť stráž v Liptovskom Hrádku, pričom argumentoval, že ako veliteľ dobrovoľníkov podlieha rozkazom svojho nadriadeného, majora Henrika Lewartowského.⁵¹ Túto strážnu úlohu vykonával až do 30. októbra 1849, keď bola domobranecká stráž rozpustená a nahradená regulárnym vojskom.⁵²

Provizórium

Politický kapitál získaný počas revolúcie Frňiak cieľavedome využíval na oslabovanie vplyvu liptovskej šľachty, ktorá i po porážke revolúcie presadzovala svoje hospodárske záujmy na úkor obcí a bývalých poddaných. Angažoval sa aj pri organizovaní deputácie obyvateľov Pribyliny, ktorú 5. marca 1850 prijal panovník. Vyslanectvo žiadalo prešetrenie krívd zo strany zemepanskej rodiny Pongráczovcov a výmenu vládneho komisára Liptovskej župy, Arnolda Pongrácza.⁵³ Ako hlavné dôvody uvádzali najmä marenie sociálnych opatrení v prospech roľníckeho obyvateľstva, ako aj šikanovanie a perzekúciu bývalých dobrovoľníkov. Deputácia z Liptova vzbudila pozornosť nielen *Slovenských novín* a *Pressburger Zeitung*, ktoré v rubrike *Správy zo Slovenska*, (Aus der Slowakei) prinášali správy z hornouhorských žúp, ale aj viedenského denníka *Die Presse*. Publikoval o deputácii samostatnú správu, v ktorej kritizoval pomery v Slovákmi obývaných oblas-

⁴⁹ Slovenské noviny, 21. 8. 1849, roč. 1, č. 13, s. 51. Zvýraznenie v originály.

⁵⁰ PETRÁŠ, *Matej Frňiak a revolučné pohyby*, s. 156 – 157.

⁵¹ RAPANT, *Slovenské povstanie, Letná výprava, IV. 1.* s. 337, pozn. 1564.

⁵² Slovenské noviny, 16. 11. 1849, roč. 1, č. 38, s. 151.

⁵³ RAPANT, *Slovenské povstanie, 1848-49. V. 1.* s. 160.

tiach. „Väčšina úradníckych miest vo všetkých kategóriách je obsadená prevažne Maďarmi, ktorí sú navyše z veľkej časti šľachtici nepriateľsky naladení voči ľudu a Slovanom a s protirakúskymi názormi. Stalo sa tak, že títo malí tyrani nielenže vedia potláčať a hanobiť každú slobodnejšiu a ľudovejšiu inštitúciu vlády, ba dokonca vládnu s bičom v ruke a prenasledujú a týrajú tým najúbohejším spôsobom tých žalostných, opustených a bezbranných Slovákov. Najväčšiemu prenasledovaniu sú však vystavení tí, ktorí ako dobrovoľníci bojovali v Lewartovského zbore proti maďarským povstalcem.“⁵⁴ Dobová tlač síce obsiahlo referovala, že panovník prisľúbil nápravu. Rozloženie síl a politické pomery nielen v Liptove, ale aj v ďalších stoliaciach výstižne dokresľuje poznámka uvedená v závere článku. „Panovník deputácii sľúbil, že v ich otčine čoskoro urobí poriadok a odstráni nepriateľov Slovákov. Deputácia chce dočkať výsledok svojho zákroku vo Viedni, bo sa bojí vrátiť sa skôr domov.“⁵⁵

Keďže očakávaná náprava neprichádzala, napätie medzi bývalými zemeľpánmi a poddanským obyvateľstvom v súvislosti s nevyriešenými urbárskymi otázkami sa ďalej prehľbovalo. Gašpar Fejérpataky a Matej Frniak preto zvolali do evanjelickej školy v Porúbke zhromaždenie zástupcov okolitých obcí, ktorého cieľom bolo prerokovať ďalší postup pri predkladaní sťažností na miestnych úradníkov a zároveň koordinovať spoločný postup obcí vo veci pretrvávajúcich urbárskych sporov. „Porúbska schôdza“ z 25. marca 1850, ako bola táto kauza neskôr označovaná v tlači, predstavovala jeden z najvýraznejších prejavov sociálnej a politickej mobilizácie hornoliptovského vidieka v prvých mesiacoch po porážke revolúcie. Jej význam posilnila aj medializácia na stránkach *Slovenských novín* a *Pressburger Zeitung*, ktoré reagovali nielen na samotné udalosti, ale aj na ich manipuláciu a účelovú kampaň vedenú takmer dva mesiace predovšetkým v denníku *Pesther Morgenblatt*. Cieľom tejto kampane bolo diskreditovať slovenskú národoveckú komunitu a časť liptovského úradníckeho aparátu obvineniami z nekompetentnosti, panslavizmu a komunizmu.

Z vyšetrovania, ktoré nariadil prešporský dištriktuálny komisár gróf Heinrich Attems a ktorého výsledky zverejnil 14. mája 1850 denník *Pressburger Zeitung*, vyplynulo, že išlo o dobre organizovanú a vopred pripravenú akciu, uskutočnenú v medziach platného zákonného rámca. Na zhromaždení vystúpil Ján Rezník prezývaný Hajó z Pribyliny, jeden z účastníkov viedenskej deputácie, ktorý na stretnutí s tajomníkom ministra Alexandra Bacha dostal poverenie, aby inštruoval obce o tom, ako postupovať pri predkladaní sťažností. Svoje ponosy mali spoločne za celú obec adresovať novo zriadenému dištriktuálnemu súdu v Trnave a až v prípade, že neuspeli, mali predstrieť svoju pravotu priamo panovníkovi.⁵⁶ Zúčastnení sa dohodli, že v stredu po Veľkej noci vyšle každá obec jedného zástupcu do Svätého Mikuláša, aby si zaobstaral pasy na cestu do Trnavy. Dištriktuálnemu súdu chceli predložiť spísané požiadavky: opustené urbárske usadlosti, ktoré boli kurializované, mali byť vrátené pôvodným užívateľom; regálne práva, šenky a mlyny sa mali rozdeliť; z kuriálnych lesov mali sediaci dostať deväť desiatín. Požadovali tiež slobodnú pastvu na holiach bez povinnosti odvádzať desiatok a prepustenie bývalých slovenských dobrovoľníkov násilne zverbovaných

⁵⁴ *Die Presse*, 12. 3. 1850, roč. 3, č. 61. Správu uverejnili už o tri dni skôr i noviny *Union*, 9. marec 1850, č. 126, s. 9. Pozri: RAPANT, *Slovenské povstanie 1848 – 49*, IV. 1. s. 374, pozn. 96.

⁵⁵ *Die Presse*, 12. 3. 1850, roč. 3, č. 61.

⁵⁶ RAPANT, *Slovenské povstanie 1848 – 49*, IV. 1. s. 503 – 504, pozn. 637 – 638.

do honvédskej armády. Miestny učiteľ Michal Húska po porade spísal zápisnicu, ktorej dodržiavanie účastníci potvrdili prisahou. Vyslanci sa v nej zaviazali, že budú v Trnave verne a svedomito zastupovať záujmy obcí, spravodlivo rozdeľia cestovné náklady a zachovávajú závery porady v tajnosti, aby bývalí zemeptani nemohli prekaziť ich zámery. Podľa zistení vyšetrovacej komisie sa zhromaždenia zúčastnili zástupcovia dvanástich obcí. Žiadna z nich nebola komorská ani katolícka a medzi tridsiatimi dvomi účastníkmi nebol ani jeden katolík.⁵⁷

Liptovská šľachta, ktorá sa v občianskej vojne postavila na protihabsburskú stranu, sa cítila ohrozená, no spoliehala sa na to, že hustá sieť nepotistických a klientelistických väzieb ju ochráni pred vážnejšími následkami. Najviac kompromitovanou osobou bol Eugen Szent-Iványi, komisár a hlavný župan uhorskej revolučnej vlády. Osobou, ktorá mohla jeho postavenie najvýraznejšie ohroziť, bol staronový richtár z Porúbky: muž, ktorého statok dal Szent-Iványi dvakrát vyrabovať, ktorého rodinu nechal uväzniť a na ktorého dolapenie vypísal vysokú peňažnú odmenu. Kroky, ktoré podnikol na jeho „neutralizáciu“, svedčia o tom, že podcenil nielen Frniaka, ale aj nový byrokratický aparát, ktorý v Uhorsku postupne preberal moc.

Najprv sa pokúsili Frniaka získať úplatkom. Anton Pavol Szent-Iványi, brat Eugena Szent-Iványiho, poveril istého Pavla Krchu, aby Frniaka presvedčil k svedectvu, podľa ktorého Eugen Szent-Iványi počas maďarskej revolučnej vlády nezastával funkciu kráľovského komisára. Krcho navštívil Frniaka 21. marca o jedenástej hodine večer, ten však naňho podľa výpovede rozhorčene nakričal a vyhodil ho z domu. Nasledujúci deň Frniaka osobne vyhľadal Anton Pavol Szent-Iványi, ktorý mu odovzdal zálohu vo výške 20 zlatých spolu s príslubom doplatenia ďalších 80 zlatých. Za protislužbu požadoval, ako uvádza Frniak vo svojom svedectve zaslanom okresnej expozitúre v Hybiach: „*abi sme ohled meli na jeho brata Eugena, a abi sme svedkov nehledali, že on proti mne zúrív, mna skrze Guerillu prenasledoval, k tomu abi sme nepovedali, že Comissarom Krajnskím bil...*“⁵⁸ Treba dodať, že expozitúru v Hybiach, predtým slúžnovský úrad, viedol Ludovít Klein, s ktorým krátko pôsobil ako slúžny a s ktorým ho spájali nielen rovnaké politické náhľady, ale i priateľstvo.

Podľa dopisovateľa *Slovenských novín*, ktorý o prípade písal s neskrývanou škodoradosťou, Frniak naložil s úplatkom spôsobom, ktorý musel liptovského šľachtica hlboko uraziť. K úplatku na očistenie košútovského komisára pridal ešte 1 zlatý a 36 grajciarov a celú sumu rozdelil na štyri časti. Presne po 5 zlatých a 24 grajciarov poslal na Haynavov ústav, na Jelačičov ústav, na Oravskú nemocnicu a štvrtú časť venoval „*pro wdowy a sirotky dobrowolníkův, padlých na Muráni*“.⁵⁹

Odpoveď prišla už o pár dní. Využili na to poradu v Porúbke, ktorá napriek snahe o utajenie bola vyzradená a jej hlavní aktéri Frniak, Fejerpataky a Hajó boli uväznení a prevezení do Prešporku pred vojenský súd. Vyšetrovaním sa zistilo, že za tým stál falošný krajinský policajný komisár Kurin a preukazoval sa poverením hlavného policajného komisára v Pešti. Kurin prišiel na Liptov s Eugenom Szent-Iványim a konal na jeho popud. Podžupanovi Ludovítovi Palugyayovi nahlásil, že nespokojní sediaci pripravujú sprisahanie. Podžupan privola

⁵⁷ *Pressburger Zeitung*, 14. 5. 1850, č. 113, s. 485 – 486.

⁵⁸ ŠA BY, Expozitúra slúžnovského úradu v Hybiach 1849 – 1854, A. Administratívne písomnosti, Spisy, 1850, krabica 2, fol. 86.

⁵⁹ *Slovenské noviny*, 11. 5. 1850, roč. 2, č. 55, s. 224.

žandarmeriu a Kurina poveril, aby prípad ako predseda deväťčlennej komisie vyšetril. Čoskoro však vyšlo najavo, že údajný policajný komisár je podvodník, ktorý spolu s Eugenom Szent-Iványim po okolí a cez noviny *Pesther Morgenblatt* po celej krajine rozšíril fámy o komunistickom a panslavistickom sprisahaní na Liptove, ktorého cieľom malo byť „*wykántření wssech majitelůw v Liptowě*“.⁶⁰

Po prešetroení Frniakovej pravoty bol na príkaz grófa Attensa po takmer mesiaci strávenom vo väzení 20. apríla 1849 prepustený na slobodu. Podobne ako pred ním Gašpar Fejérpataky bol zbavený všetkých obvinení.⁶¹ K oslobodeniu krivo obvinených výrazne prispela mediálna kampaň slovenských a provládnych novín (*Slovenské noviny*, *Pressburger Zeitung*, *Presse*, *Union*), ktoré postupne odhaľovali pozadie celej kauzy. Nešlo však o ojedinelý prípad, keď boli slovenskí aktivisti v porevolučnom období obviňovaní z „panslavizmu“, „rusizmu“ a „komunizmu“. Prípad porúbskeho richtára, veliteľa slovenských dobrovoľníkov a cisársko-kráľovskej liptovskej domobrany bol výnimočný najmä tým, že sa Frniak otvorene postavil najmocnejšiemu stoličnému úradníkovi a príslušníkovi rodu, ktorý bol ešte v marci predchádzajúceho roka aj jeho zemepánom. Tieto okolnosti len posilnili v národoveckom prostredí jeho budovaný kult.

Pri interpretácii časovej dynamiky celého prípadu je zároveň potrebné zohľadniť dobové komunikačné limity. V období pred zavedením telegrafického spojenia trvalo niekoľko dní, kým sa informácie z Liptova dostali do Prešporuku alebo Pešti, ďalší čas bol potrebný na ich sprostredkovanie prostredníctvom tlače. Napríklad medzi odoslaním korešpondencie „Z Liptova“ a jej publikovaním v *Slovenských novinách* uplynul približne týždeň, pričom distribúcia novín do vzdialenejších regiónov si vyžadovala ďalšie dni. Tieto komunikačné obmedzenia limitovali nielen rýchlosť administratívnych zásahov, ale aj samotné vytváranie a recepciu politických káz.

V nasledujúcom období sa novému režimu podarilo stabilizovať pomery aj v nepokojnom prostredí hornouhorských žúp. Významnú úlohu pri tom zohralo budovanie siete žandárskych staníc, pravidelné inšpekcie vojenských a civilných komisárov a následná výmena kompromitovaných úradníkov. Súčasne pokračovali vojenské sudy vo vyšetrovaniach osôb podozrivých z účasti na revolučných udalostiach rokov 1848 – 1849. V tomto kontexte bol na konci júla 1850 zatknutý aj Eugen Szent-Iványi, voči ktorému bolo vznesených viacero obžalôb. Podľa *Pressburger Zeitung* bývalý košútovský komisár Liptovskej stolice počas revolúcie „*fanaticky prenasledoval stúpencov cisára*“ a prostredníctvom gerilových oddielov ich nechával zatýkať a odvádzať do väzenia. Paralelne prebiehalo aj zhromažďovanie žiadostí o odškodnenie osôb lojálnych cisárskej moci, ktoré počas insurekcie utrpeli škody. Keďže však jednotlivé nároky museli byť súdne doložené svedeckými výpoveďami, celý proces sa výrazne predlžoval a mnohé prípady zostali bez náhrady.⁶² Napriek všeobecnému očakávaniu prísneho trestu sa Eugen Szent-Iványi začiatkom novembra 1850 objavil na slobode, čo v stoli-ci vyvolalo značné pobúrenie.⁶³ Definitívny rozsudok bol zverejnený až 11. ok-

⁶⁰ *Slovenské noviny*, 27. 4. 1850, roč. 2, č. 49, s. 200. Pozri tiež: RAPANT, *Slovenské povstanie, 1848 – 49*, V. 1. s. 160.

⁶¹ *Slovenské noviny*, 9. 5. 1850, roč. 2, č. 54, s. 220 – 221.

⁶² *Pressburger Zeitung*, 1. 8. 1850, č. 178, s. 753.

⁶³ *Pressburger Zeitung*, 13. 11. 1850, č. 276, s. 1126.

tóbra 1851 vo *Wiener Zeitung*. Szent-Iványi bol odsúdený na šesťročné väzenie, konfiškáciu majetku a povinnosť nahradiť škody spôsobené počas revolúcie.⁶⁴

„...kdyby mnoho takových představených obce bylo, jako je nás známy Frňák, w Liptově...“⁶⁵

V národoveckom diskurze sa aj v nasledujúcich rokoch formoval obraz Mateja Frniaka ako ideálneho vidieckeho richtára, ktorý spájal dynastickú lojalitu s národným uvedomením. Vernosť panovníkovi si zachoval aj po revolučných udalostiach a každú vhodnú príležitosť využíval na jej verejnú demonštráciu. Keď bol na cisára 18. februára 1853 spáchaný neúspešný atentát, ako prejav „dobroprajnosti a vernosti jeho Veličenstvu cisárovi pánovi“ a odsúdenie hrozného činu zorganizoval v mene ôsmich obcí Horného Liptova deputáciu do Viedne.⁶⁶ Nielen regionálna, ale i celoštátna tlač s obľubou prinášala správy o prejavoch vernosti ľudu celej ríše. O delegácii, ktorá v súvislosti so šťastným zachránením Apoštolskej Výsosti odcestovala z Liptovského kraja do Viedne, opäť informovali i noviny *Die Presse*. „Milostivé prijatie, ktoré im preukázala Jeho cisárska Výsosť arcivojvoda František Karol, tu zanechalo priaznivý dojem. Šiesteho dňa tohto mesiaca sa v Svätom Mikuláši pri tej istej príležitosti konali slávnostné ďakovné bohoslužby v katolíckom aj protestantskom kostole.“⁶⁷

Prejavy lojality adresoval Frniak nielen panovníkovi a jeho rodine, ale i najvyšším krajinským úradníkom. V archíve mesta Hybe sa dochoval *Prípis jeho Velkomožnej Milosti Cisársko kráľovskému Miestodržiteľskému radcovi, Pánu Simonovi Bossányi skrz obce Okolja Híbského*. Na prvom mieste je podpísaný „Matej Frňák, richtár Porubský“ a je oprávnené predpokladať, že bol i iniciátorom ďakovného listu.⁶⁸ Týmito manifestačnými prejavmi Frniak posilňoval nielen vlastné spoločenské postavenie, ale aj symbolický status obce a širšieho regiónu. Ocenenia vernosti panovníckeho domu sa dočkal pri príležitosti sobáša cisára Františka Jozefa I. s Alžbetou Bavorskou v roku 1854, keď mu bol prepožičaný strieborný záslužný kríž s korunkou. Zoznamy osôb, ktorým panovník prepožičal v roku 1849 založený rád, uverejnili všetky významné noviny ríše.

V dobovej tlači bol Frniak prezentovaný ako ideálny typ slovenského vidieckeho richtára – iniciatívny, racionálne konajúci a národne uvedomelý predstaviteľ lokálnej komunity. Najmä *Slovenské noviny* opakovane referovali o reformných opatreniach, ktoré zavádzal v Porúbke, pričom ich predstavovali ako príklad hodný nasledovania aj pre ďalšie slovenské obce. Pozornosť pritom nevenovali iba jeho verejnému a politickému vystupovaniu, ale aj jeho úsiliu o disciplinizáciu a kultiváciu vidieckeho prostredia.

Frniak pod hrozbou pokuty obmedzoval nákladné krstné obyčaje, predovšetkým zvyk pozývať veľký počet kmotier, podobne zasahoval do svadobných zvyklostí a vystupoval proti nadmernému požívaniu alkoholu. Súčasne podporoval hospodársku modernizáciu obce, najmä rozvoj ovocinárstva, a inicioval

⁶⁴ *Wiener Zeitung*, 11.10. 1851, č. 243, s. 2953.

⁶⁵ *Slovenské noviny*, 10. 1. 1852, roč. 4, č. 5, s. 20.

⁶⁶ *Slovenské noviny*, 26. 3. 1853, roč. 5, č. 36, s. 142 – 143. Vyslanectvo tvorili Ján Ružiak a Ján Zudla z Hýb a richtári z Porúbky a Važca, Matej Frniak a Michal Sirotiak.

⁶⁷ *Die Presse*, 20. 4. 1853, roč. 6, č. 93, s. 4.

⁶⁸ ŠABY, pob. LM, f. mestiečko Hybe 1265 – 1870, Spisy, II. manipulačné obdobie, b) administratívne spisy, rok 1853, Inv. č. 112, krabica 28

založenie potravinového družstva. Osobitne sa vyzdvihoval aj jeho záväzok prispievať z obecnej pokladnice sumou 25 zlatých ročne na podporu slovenského politického reprezentanta vo Viedni.⁶⁹ Takéto mediálne reprezentácie naznačujú, že Frniak bol v národoveckom diskurze vnímaný nielen ako lokálny richtár, ale aj ako symbol úspešnej politickej a morálnej emancipácie slovenského vidieckeho prostredia.

Aktívna účasť Frniaka a jeho rodiny na slovenskom národnom živote pokračovala aj v 60. a 70. rokoch 19. storočia. Dokladá ju podpora Memoranda národa slovenského, finančné príspevky na Maticu slovenskú, Živenu a ďalšie národné ustanovizne, ako aj účasť na petičných aktivitách smerujúcich k riešeniu národnostnej otázky. Keď v roku 1868 liptovské obce predložili uhorskému parlamentu žiadosť v tejto veci, v Liptovskej Porúbke ju podpísali Matej Frniak starší, Michal Frniak, Ján Frniak mladší a Ján Frniak.

Z hľadiska politickej socializácie slovenskej spoločnosti je významné aj to, že v prostredí Frniakovej rodiny nedochádzalo iba k medzigeneračnej reprodukcii politických postojov a lojalít, ale aj k ich premene na formálny sociálny a politický kapitál. Frniakov syn Matej po absolvovaní právnických štúdií pôsobil ako advokát a v roku 1874 bol v doplňovacích voľbách zvolený do župného výboru.⁷⁰ Tento úspech predstavoval zreteľný doklad sociálneho vzostupu rodiny, ktorá ešte v predmarcovom období patrila k poddanskému vidieckemu obyvateľstvu, no v priebehu niekoľkých desaťročí dokázala preniknúť medzi lokálne politické a profesijné elity. Dobová tlač ho preto interpretovala ako prejav postupnej politickej emancipácie slovenského vidieckeho prostredia a ako príklad hodný nasledovania. Už o päť rokov však *Národné noviny* informovali o úmrtí tridsaťšesťročného advokáta Mateja Frniaka na tuberkulózu, čím sa predčasne uzavrela perspektívna dráha príslušníka nastupujúcej generácie slovenskej vzdelanej vrstvy.⁷¹

Záver

Politizácia vidieckej spoločnosti v Hornom Liptove nebola jednorazovým dôsledkom revolučných udalostí, ale mnohovrstevným procesom, v ktorom sa prelínali sociálne konflikty, konfesijné väzby a nacionálne impulzy. Práve ich vzájomné pôsobenie postupne pretváralo dovtedajšie chápanie lojality, autority i kolektívnej identity. Prípád Mateja Frniaka ukazuje, že politická mobilizácia vidieckeho obyvateľstva nebola iba dôsledkom procesov iniciovaných „zhora“ – legislatívnych reforiem, národnej agitácie, politickej propagandy či atmosféry občianskej vojny –, ale vyrastala aj z lokálnych sociálnych konfliktov, konfesijných väzieb, osobných autorít a každodennej skúsenosti vidieckych komunít. Životná dráha richtára z Porúbky tak predstavuje modelový príklad premeny pôvodne lokálne rešpektovaného obecného predstaviteľa na aktívneho nositeľa politickej mobilizácie a sprostredkovateľa širších národných a politických ideí.

Významnú úlohu v tomto procese zohrávali už existujúce sociálne a kultúrne predpoklady. V evanjelickom prostredí Horného Liptova bol už na začiatku 19. storočia etablovaný a komunitou akceptovaný systém školskej výchovy. Vo väčšine evanjelických obcí fungovali školy udržiavané miestnymi cirkevnými

⁶⁹ *Slovenské noviny*, 18. 1. 1851, roč. 3, č. 7, s. 29; *Slovenské noviny*, 22. 5. 1851, roč. 3, č. 59, s. 133; *Slovenské noviny*, 21. 8. 1852, roč. 4, č. 99, s. 395.

⁷⁰ *Národné noviny*, 22. 10. 1874, roč. 5, č. 128, s. 3.

⁷¹ *Národné Noviny*, 22. 2. 1879, roč. 10, č. 22, s. 3.

zbormi alebo viacerými dedinami spoločne. Súčasne existovala hustá sieť sociálnych kontaktov prepájajúca lokálne evanjelické komunity s ďalšími regiónmi severného Uhorska, predovšetkým s Oravou, Turcom, Spišom a Gemerom. Práve tieto väzby a komunikačné siete vytvárali predpoklady na rýchle šírenie politických impulzov, národných ideí a mobilizačných stratégií.

Nie je preto náhodné, že práve v regiónoch vojensky obsadených za asistencie slovenských dobrovoľníkov – na Myjave, v Liptove, Turci či Zvolenskej stolici – vznikali v rokoch 1848 – 1849 národné rady ako orgány lokálneho ľudového zastupiteľstva. Po porážke revolučnej uhorskej armády sa zároveň v Liptove a v Turci citeľne oslabil pozícia dovtedajších lokálnych mocenských elít. Ich miesto zaujali vojenskou správou menovaní lojálni úradníci, predstavitelia národne angažovanej inteligencie spolupracujúcej s Viedňou, ale aj autoritou disponujúci jednotlivci z prostredia roľníkov a mešťanov.

Pod vplyvom týchto spoločenských a mocenských premien sa politicky aktivizovala relatívne značná časť vidieckeho mužského obyvateľstva. Bývalým nositeľom moci začali odopierať lojalitu, odmietali poslušnosť, spochybňovali ich majetkové nároky, podávali sťažnosti, anonymné i podpísané udania a vstupovali s nimi do súdnych sporov. Ako ukazuje konflikt medzi Matejom Frniakom a Eugenom Szent-Iványim, na rozdiel od predmarcových pomerov, keď mala šľachta prakticky plnú kontrolu nad správnym a súdnym aparátom, dokázali predstavitelia politicky mobilizovaného vidieckeho prostredia viesť s bývalými zemepánmi aj úspešné osobné a právne „vojny“. Práve v schopnosti artikulovať kolektívne záujmy, využívať nové mocenské konfigurácie a aktívne vstupovať do verejného priestoru možno vidieť jeden z najvýraznejších prejavov politizácie hornouhorskej vidieckej spoločnosti v polovici 19. storočia.

ZOZNAM POUŽITÝCH ZDROJOV

Pramene

Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien (AVA), Ministerium des Innern.
Štátny archív Bytča, pobočka Liptovský Mikuláš, fond mestečko Hybe 1265 – 1870.
Štátny archív Bytča, fond Liptovská župa, urbárske III.
Štátny archív Bytča, fond Liptovská župa, Správne písomnosti.
Štátny archív Bytča, fond Expozitúra služnovského úradu v Hybiach 1849 – 1854.
Slovenská národná knižnica, Literárny archív.

Dobová tlač

Černokňazník, 1904.
Die Presse, 1850, 1853.
Národné noviny, 1874, 1879, 1900.
Pressburger Zeitung, 1849, 1850.
Slovenské noviny, 1849, 1850, 1851, 1852, 1853, 1859.
Slovenské pohľady, 1894, 1924.
Wiener Zeitung, 1850, 1851.

Zoznam bibliografických odkazov

- ADAMČÍK, Tomáš. Hurban a katolícki kňazi v revolučnom dvojročí 1848/1849. In KODAJOVÁ, Daniela – MACHO, Peter a kol. *Jozef Miloslav Hurban. Osobnosť v spoločnosti a reflexii*. Bratislava : Veda, 2017, s. 71 – 87.
- DEMMEĽ, József. Utváranie miestnych mocenských centier a slovensko-maďarské vzťahy v roku 1848. Prípád Turčianskej stolice. In *Fórum Historiae*, 2018, r. 12, č. 1, s. 31 – 43. <https://doi.org/10.31577/forhist.2018.12.1.3>
- CHURÝ, Slavko. Pohľad na trestné písomnosti Liptovskej stolice z rokov 1703 – 1848. In *Slovenská archivistika*, 1982, roč. 17, č. 1, s. 118 – 127.
- FALLENBÜCHL, Zoltán. *Magyarország föispánjai. 1526 – 1848. Die Obergespanne Ungarns 1526 – 1848*. Budapest : Argumentum, 1994.
- HORVÁTH, Pavol. *Listy poddaných z rokov 1538 – 1848*. Bratislava : Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied, 1955.
- CHURÝ, Slavko. Písomnosti Liptovskej župy k obdobiu revolúcie 1848 – 1849. In *Slovenská archivistika*, 1977, roč. 12, č. 2, s. 95 – 110.
- JANURA, Tomáš. Nepotizmus v správe Liptovskej stolice v 18. storočí. In *Historický časopis*, 2011, roč. 59, č. 3, s. 403 – 425.
- KLEIN, Belo. „Zemianstvo Liptova a jeho slovenskosť. In *Slovenské pohľady*, 1924, roč. 40, č. 6 – 8, 1924, s. 401 – 446.
- Kronika liptovsko-sv.-mikulášska z rokoch 1848 – 1849. In *Slovenské pohľady*, 1894, roč. 14, sošit 7, s. 443 – 448.
- MELICHERČÍK, Andrej. *Jánošíkovská tradícia na Slovensku*. Bratislava : Nakladateľstvo SAV, 1952.
- PAJKOSSY, Gábor. *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Budapest : Osiris, 2006.
- PÉTER, László. *Hungary's Long Nineteenth Century: constitutional and democratic traditions in a European perspective*. Collected studies. Ed. Miklós Lojkó. Leiden : Brill, 2012. <https://doi.org/10.1163/9789004224216>
- PETRÁŠ, Milan. Matej Frniak a revolučné pohyby v polovici 19. storočia v Liptove. In *Slovenská archivistika*, s. 155 – 160.
- RAČKO, Peter. Zbojníctvo v slovenskej umeleckej literatúre 18. – 19. storočia. In NEMEC Miroslav– VÍTEK Peter (eds.) *Zbojníctvo na Slovensku*. Krakow : Spolok Slovákov v Poľsku, 2014, s. 113 – 137.
- RAPANT, Daniel. *Slovenské povstanie roku 1848 – 49. Dejiny a dokumenty*. III. 1. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1956.
- RAPANT, Daniel. *Slovenské povstanie roku 1848 – 49. Dejiny a dokumenty*. III. 3. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1958.
- RAPANT, Daniel. *Slovenské povstanie roku 1848 – 49. Dejiny a dokumenty*. IV. 1. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1963.
- RAPANT, Daniel. *Slovenské povstanie, 1848 – 49. V. 1*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1967.
- RADIMSKÝ, Jiří – WURMOVÁ, Milada. *Petice moravského lidu k sněmu roku 1848*. Brno: Archivní správa ministerstva vnitra, 1956.
- Schematismus venerabilis cleri aliae dioecesis Scepusiensis pro anno a Christo nato 1843*. Leutschoviae : typis Joannis Werthmüller, 1843.
- SLIVKA, Koloman – HRBEK, Róbert – BOROŠ, Matej. *Dejiny Horného Liptova*. Liptovský Mikuláš : Národopisné múzeum v Liptovskom Hrádku, 1969.

- ŠOLTĚS, Peter. Rakúsky byrokratizmus verzus uhorské municípiá. In KOVÁČ, Dušan a kol. *Slovensko dejiny v dejinách Európy*. Vybrané kapitoly. Bratislava : VEDA, 2015, s. 258 – 335.
- ŠOLTĚS, Peter. Prvé slovenské elity? Slovenskí úradníci v prvých dvoch rokoch neoabsolutizmu. In HUDEK, Adam – ŠOLTĚS, Peter (eds.) *Elity a kontraelity na Slovensku v 19. a 20. storočí. Kontinuity a diskontinuity*. Bratislava : VEDA, 2019, s. 282 – 333.
- ŠOLTĚS, Peter. Slovenskí evanjelici a katolíci na ceste k jedného národu. In Mikloško, František – Zajac, Peter (eds.) *Slovensko. Odkiaľ prichádzame. Kým sme. Kam kráčame*. Bratislava : Slovart, 2026, s. 161 – 182.
- VETRÁKOVÁ, Anna. Festivita ako súčasť dejín každodennosti? Slávnosť na príklade cesty panovníka Františka Jozefa I. po krajine. In BOJKOVÁ, Alžbeta (ed.) *Spoločnosť, kultúra a každodennosť v dejinách Slovenska*. Košice : UPJŠ, 2012, s. 282 – 295.
- VIROSZIL, Anton. *Das Staatsrecht des Königreichs Ungarn, vom Standpunkte der Geschichte, und der vom Beginn des Reiches bis zum Jahre 1848 bestandenem Landes-Verfassung*. Band III., Pest : Heckenast, 1865.
- ZIMÁNIOVÁ, Tatiana – ADAMEC Norbert – BALKOVÁ, Elena. *Liptovská Porúbka*. Košice : AVE, 2007.

Elektronické zdroje

- Digitalizovaný Tereziánsky urbár Porúbky [on-line]. Dostupné na internete <<https://archives.hungaricana.hu/en/urberi/view/lipto-porubka/>> [13.02.2026]
- JANURA, Tomáš. Nepotizmus: „skrytá“ stránka fungovania Liptovskej a Oravskej stolice v 18. storočí. In *Forum historiae*, 2011, roč. 5, č. 2, s. 222 – 240 [on-line]. Dostupné na internete: <http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2011/> [10.04.2026]

SUMMARY

From Serfdom to Political Participation. Matej Frniak and the Politicization of Rural Areas in Liptov During the Period of Revolution and Neo-Absolutism.

This study examines the politicization of rural society in Upper Liptov during the revolutionary and post-revolutionary decades of the mid-nineteenth century through the case study of the village mayor Matej Frniak. It argues that the politicization of the rural population was not merely the result of top-down processes initiated by legislative reforms, national agitation, political propaganda, or the experience of civil war, but also emerged from local social conflicts, confessional networks, personal authority, and the everyday experience of village communities. The life trajectory of Frniak illustrates the transformation of a locally respected peasant mayor into an active agent of political mobilization and a mediator of broader national and political ideas.

Particular attention is devoted to the social and cultural preconditions that facilitated this process. In the evangelical communities of Upper Liptov, a relatively dense network of parish schools and interregional social contacts connected local communities with Orava, Turiec, Spiš, and Gemer. These networks created

favorable conditions for the rapid circulation of political ideas and mobilization strategies. The study further demonstrates that regions occupied with the assistance of Slovak volunteer units during the revolution of 1848–1849 became important centers of political experimentation, where local national councils emerged as organs of popular representation.

The article also analyzes the transformation of local power structures after the defeat of the Hungarian revolutionary army. Traditional noble elites temporarily lost their dominant position and were replaced by officials loyal to Vienna, nationally engaged intellectuals, and socially respected representatives of the peasantry and urban middle classes. These shifts contributed to the political activation of significant parts of the rural male population, who increasingly challenged former authorities through petitions, denunciations, lawsuits, and public conflicts. The conflict between Matej Frniak and Eugen Szent-Iványi illustrates how politically mobilized villagers were, unlike in the pre-March period, increasingly capable of conducting successful legal and personal struggles against former landlords and county elites.

The study concludes that the politicization of Upper Liptov rural society should be understood as a multidimensional process shaped by the interaction of social emancipation, confessional identity, dynastic loyalty, and national mobilization. These developments formed an important component of the broader political modernization of rural society in nineteenth-century Upper Hungary.

doc. Peter Šoltés, PhD.

Historický ústav SAV, v.v.i.,

SK-811 09 Bratislava, Klemensova 2522/19,

email: <peter.soltes@savba.sk>

ORCID: 0000-0003-3832-7108

Neprirodzené príčiny úmrtia ako súčasť matričnej evidencie 19. storočia (prípádová štúdia farnosti Detva, 1861 – 1885)¹

JÁN GOLIAN

Unnatural Causes of Deaths as Recorded in 19th-Century Parish Registers (A Case Study of the Detva Parish, 1861 – 1885)

DOI: <https://doi.org/10.54937/kd.2026.17.Supp.114-147>

ABSTRACT: The classification of causes of death in historical populations presents many challenges for contemporary researchers. In modern historical science, several approaches address this research problem. To a large extent, it also depends on the type of sources used as the basis for the research. For 19th-century parish registers, the ICD-10h method has emerged in recent years as a suitable alternative. One category of this methodology focuses on causes resulting from so-called external factors (categories V, W, X, Y). This is a group of causes of death that includes accidental deaths, work-related injuries, household accidents, and deaths resulting from acts of violence. The present text focuses specifically on this group, analyzing the causes of death from the Detva parish database for the years 1861–1885. The text analyzes the statistical impact of the entire group and individual causes and presents options for coding these causes. The research findings are interpreted in the context of historical-demographic and cultural-anthropological approaches, as well as the history of everyday life. The results are compared with related analyses that map locations across various European countries, as the analysis of causes of death in Slovakia does not have a long-standing research tradition.

Keywords: Causes of Death, Parish Registers, Unnatural Deaths, 19th Century, Detva Parish, ICD-10h Method.

Úvod

Príčiny úmrtia ako výskumná téma sa v štatistike, populacionistike a neskôr v historickej demografii objavuje posledné dve storočia. Prirodzene, až v posledných dekádach sa jej úroveň precizovala natoľko, že dokáže prinášať výsledky, ktoré sú neustále podrobnejšie a ponúkajú komplexnejšie odpovede. V modernej historickej vede existuje viacero prístupov, akým spôsobom možno tento bádateľský problém riešiť. Možnosti výskumu a používanie metód sú do veľkej miery definované prameňmi, na základe ktorých je frekvencia príčin úmrtí analyzova-

¹ Príspevok je podporený z grantového projektu Ministerstva školstva SR VEGA č. 1/0121/25 Pokles úmrtnosti ako prejav meniacej sa slovenskej spoločnosti od polovice 19. do polovice 20. storočia.

ná. V krajinách západnej Európy sú tieto témy skúmané prostredníctvom vybudovaných databáz príčin úmrtí, ktoré vznikli z dát zhromažďovaných štátnymi aparátmi už od polovice 19. storočia. Vďaka tomu sa objavujú pomerne presné analýzy príčin úmrtí z celých území krajín, ako Holandsko, Belgicko, Francúzsko, Švédsko, Anglicko či pre časti Nemecka, z území ktorých takéto prameňe existovali.² V našom, teda uhorskom prostredí podobné komplexné dáta v 19. storočí nevznikli. Len sčasti ich suplovala evidencia, ktorú začal vytvárať Uhorský štatistický úrad od roku 1893. Jej spracovanie, a teda aj výsledky nevyhovujú potrebám dnešnej evidencie, keďže príčiny úmrtí boli sumarizované do väčších skupín, čo znemožňuje presnú klasifikáciu podľa súčasných metodologických pravidiel.³

Z dôvodu absencie štátnych prameňov je pre analýzu príčin úmrtí adekvátne pracovať s cirkevnými matrikami. Ich využitie síce nesie riziká nepresnej, resp. neodbornej diagnostiky príčin úmrtí, avšak viaceré zahraničné výskumy dokazujú, že ide o zodpovedajúcu alternatívu.⁴ Aj preto boli pre analýzu tzv. neprirodzených príčin úmrtí využité dáta z matričnej agendy farnosti Detva, ktoré boli zosumarizované a kategorizované v databáze z rokov 1861 – 1885. Súbor údajov o úmrtiach z danej lokality a obdobia obsahuje viac ako 9 600 záznamov o príčinách úmrtí, a tie boli klasifikované podľa metodologického prístupu ICD10h.⁵ Článok konkrétne analyzuje a interpretuje úmrtia spôsobené následkami zranení z tzv. vonkajších príčin, ktoré boli klasifikované kódom “V, W, X, Y“. Ide o kategóriu príčin smrti, v ktorej sú zhrnuté náhodné úmrtia, zranenia pri práci, nehody v domácnosti a veľkou skupinou sú neprirodzené úmrtia, medzi ktorými sú vraždy, zabitia, násilné zranenia s následkom smrti či samovraždy. V texte sú predstavené možnosti kódovania týchto príčin, ich štatistické zastúpenie a podrobnejšie kategorizovanie, ktoré bližšie interpretuje okolnosti neprirodzených príčin úmrtí. Medzi nimi dominovali primárne nehody spôsobené pri práci, ale aj úmrtia zapríčinené násilím. Preto text prekračuje

² VAN POPPEL, Frans – VAN DIJK, Jitse P. The development of cause-of-death registration in the Netherlands, 1865 – 1955. In *Continuity and Change*, 1997, roč. 12, s. 265 – 287. <https://doi.org/10.1017/S0268416097002932> ; PRESTON, Samuel H. – VAN DE WALLE, Etienne. Urban French mortality in the nineteenth century. In *Population studies*, 1978, roč. 32, č. 2, s. 275 – 297. <https://doi.org/10.1080/00324728.1978.10410715> ; EGGERICKX, Thierry – SANDERSON, Jean-Paul – VANDESCHRIK, Christophe. Mortality in Belgium from nineteenth century to today: Variations according to age, sex, and social and spatial contexts. In *Quetelet Journal*, 2020, roč. 8, č. 2, s. 7 – 59. <https://doi.org/10.14428/rqj2020.08.02.01>; HILTUNEN MALTESDOTTER, Maria – EDVINSSON, Sören. The Evolution of Cause of Death Reporting in Sweden (1749 – 1950). In *Histories of Health ca. 1750 – 1950*. <https://doi.org/10.51964/hlcs23129>; Paul Puschmann et al. (eds.). Nijmegen : Radboud University Press, 2025, s. 27 – 36; VÖGELE, Jörg. Monitoring Disease: Cause-of-Death-Registration in Prussia During the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries. In *Studia Historiae Oeconomicae*, 2022, roč. 40, č. 1, s. 31 – 32. <https://doi.org/10.14746/sho.2022.40.1.002>

³ ERDÉLYI, Mátyás. Quantifying Mortality in Hungary: Actuaries and Statisticians (1860s – 1910s). In *Histoire & mesure*, 2018, roč. 33, č. 2, s. 121. <https://doi.org/10.4000/histoiremesure.8062>

⁴ LANDRY, Yves – LESSARD, Rénald. Causes of death in seventeenth-and eighteenth-century Quebec as recorded in the parish registers. In *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 1996, roč. 29, č. 2, s. 49 – 57. <https://doi.org/10.1080/01615440.1996.10112729>

⁵ REID, Alice et al. *Historic cause of death coding and classification scheme for individual-level causes of death – Manual*. Apollo – University of Cambridge Repository, 2025.

hranicu klasickej historickej demografie a prechádza do sociálnych dejín a dejín každodennosti 19. storočia.

Analýza príčin úmrtí v historiografii

Svetová historiografia reflektuje tému výskumu príčin úmrtí ako dlhodobu etablovanú výskumnú problematiku. Vplyv chorôb na demografické, ale aj sociálne, politické či ekonomické dejiny bol pertraktovaný vo viacerých prierezových monografických prácach.⁶ Tie vznikali aj vďaka podrobným analýzám príčin úmrtí, ktoré boli súčasťou základných výskumných otázok modernej historickej demografie.⁷ Na prelome 20. a 21. storočia sa v historiografii stretávame s viacerými výstupmi, ktoré hodnotili výskum príčin úmrtí v posledných desaťročiach a naznačovali jeho ďalšie trendy.⁸ Osobitné miesto si zaslúžili dve čísla časopisu *Historical Methods: A Journal for Quantitative and Interdisciplinary History*, ktoré vyšli na jar a v lete 1996.⁹ V úvodnom článku George Alter a Ann Carmichael predstavili tému výskumu príčin úmrtí ako vedecký problém s historickým kontextom genézy týchto analýz.¹⁰ Vďaka tomuto článku možno pochopiť, že skúmanie príčin úmrtí nie je len úzko špecifická téma o štatistickom vyjadrení dôvodov smrti, ale ide o komplexný problém, ktorému sa venuje historiografia z viacerých uhlov pohľadu. Okrem toho autorská dvojica v období vzniku dvojčísla *Historical Methods* publikovala aj niekoľko ďalších výstupov, precizujúcich prístupy k analýze príčin úmrtí.¹¹

Vo svetovej historiografii sa relatívne často stretávame s publikáciami, ktoré reflektujú historickú genézu tejto témy.¹² V článkoch sa autori a autorky spravidla

⁶ MACKENBACH, Johan P. *A History of Population Health: Rise and Fall of Disease in Europe*. Leiden : Brill, 2020. <https://doi.org/10.1163/9789004429130>; RILEY, James C. *Rising Life Expectancy. A Global History*. Cambridge : Cambridge University Press, 2001. <https://doi.org/10.1017/CBO9781316036495> ; FLOUD Roderick et al. *The Changing Body. Health, Nutrition, and Human Development in the Western World Since 1700*. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511975912>; DEATON, Angus. *The Great Escape: Health, Wealth, and the Origins of Inequality*. Princeton : Princeton University Press, 2013. <https://doi.org/10.1515/9781400847969>

⁷ EVERSLEY, David Edward Charles (ed.). *Population in History: Essays in Historical Demography, Volume I: General and Great Britain*. Routledge, 2017.

⁸ RISSE, Günther B. Cause of Death as a Historical Problem. In *Continuity and Change*, 1997, roč. 12, s. 175 – 188. <https://doi.org/10.1017/S0268416097002890>

⁹ *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 1996, roč. 29, č. 2; *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 1996, roč. 29, č. 3.

¹⁰ ALTER, George – CARMICHAEL, Ann. Studying Causes of Death in the Past: Problems and Models. In *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 1996, roč. 29, č. 2, s. 44 – 48. <https://doi.org/10.1080/01615440.1996.10112728>

¹¹ ALTER, George – CARMICHAEL, Ann. Reflections on the Classification of Causes of Death. In *Continuity and Change*, 1997, roč. 12, č. 2, s. 169 – 173. <https://doi.org/10.1017/S0268416097002889> ; ALTER, George – CARMICHAEL, Ann. Classifying the Dead: Toward a History of the Registration of Causes of Death. In *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 1999, roč. 54, č. 2, s. 114 – 132. <https://doi.org/10.1093/jhmas/54.2.114>

¹² SMITH, Francis Barrymore, et al. *The people's health, 1830 – 1910*. Canberra : Australian National University Press, 1979; JANSSENS, Angélique – DEVOS, Isabelle. The Limits and Possibilities of Cause of Death Categorisation for Understanding Late Nineteenth Century Mortality. In *Social History of Medicine*, 2022, roč. 35, č. 4, s. 1053 – 1063. <https://doi.org/10.1093/shm/hkac040>

vracajú k historickému vývoju delenia chorôb, ktoré bolo úzko prepojené s modernizáciou lekárskej vedy. Táto disciplína, nozológia, sa od konca 18. storočia vyvíjala v európskych krajinách samostatným smerom, preto aj publikačné výstupy venujúce sa tejto téme sú prakticky globálnou problematikou.¹³ V historiografii však nájdeme aj práce, ktoré sa venujú okrajovým spôsobom evidovania príčin úmrtí, ktoré stáli mimo hlavného prúdu priekopníkov globálnej nozológie. V tejto téme je tiež pomerne jednoduché objaviť regionálny rozmer, keďže lekári definujúci príčiny úmrtí reprezentovali prakticky všetky krajiny západnej Európy.¹⁴

Výskum príčin úmrtí a príbuzných tém analyzujúcich úmrtnosť 19. storočia nemá v slovenskej historiografii hlboké korene. Ide o problematiku, ktorej sa autori v našej historickej tvorbe systematicky nevenovali a zameškaný trend dobiehame len v posledných rokoch. Keď sa v skoršom období objavili niektoré analýzy, boli spravidla nedostatočne koncepčne uchopené. Neraz sa v starších publikačných výstupoch stretávame s používaním nepresných štatistických nástrojov a so záverečnými interpretáciami, ktoré boli neraz zjednodušené až naivné.

Ako najkomplexnejšie pokrytú tému možno určite definovať štatistické obdobie záveru existencie Uhorska, ktorému sa systematicky venovala autorská dvojica Pavol Tišliar a Branislav Šprocha. Tí na základe výskumu uhorských štatistických ročeniek analyzovali, okrem iných otázok, aj príčiny úmrtia.¹⁵ Tie klasifikovali podľa kategórií, ktoré im metodológia ročeniek umožnila, teda rozdelenie bolo primárne definované na nákazlivé ochorenia a ďalšie príčiny úmrtí.¹⁶

Druhá skupina publikácií, zameraná na analýzu príčin úmrtí, vychádza z výskumu cirkevných matrik. Tieto závery však nie sú koncepčne orientované a nachádzame medzi nimi primárne prípadové štúdie jednotlivcov, ktorých výstupy sa venovali sídlam, resp. farnostiam solitérsky. Keďže excerpčia a spracovanie dát pre tieto analýzy sú zvyčajne zdĺhavou cestou, takéto výskumy sa objavujú skôr ojedinele. Silne regionálny charakter týchto publikácií spôsobuje, že väčšina takýchto textov býva roztratených v časopisoch¹⁷ a regionálnych zborníkoch,¹⁸

¹³ KING, Lester S. Boissier de Sauvages and 18th Century Nosology. In *Bulletin of the History of Medicine*, 1966, roč. 40, č. 1, s. 50 – 51; MACKENBACH, Johan P. Carl von Linne, Thomas McKeown, and the inadequacy of disease classifications. In *European Journal of Public Health*, 2004, roč. 14, č. 3, s. 225. <https://doi.org/10.1093/eurpub/14.3.225>; RISSE, Günther B. Doctor William Cullen, physician, Edinburgh : a consultation practice in the Eighteenth Century. In *Bulletin of the History of Medicine*, 1974, roč. 48, č. 3, s. 338 – 351; SINGER, Richard B. The first mortality follow-up study: the 1841 Report of William Farr (physician) on the mortality of lunatics. In *Journal of Insurance Medicine*, 2001, roč. 33, č. 4, s. 307.

¹⁴ ANDERTON, Douglas L. – HAUTANIEMI LEONARD, Susan. Grammars of Death: An Analysis of Nineteenth-Century Literal Causes of Death from the Age of Miasmas to Germ Theory. In *Social Science History*, 2004, roč. 28, č. 1, s. 119. <https://doi.org/10.1017/S0145553200012761>

¹⁵ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Úmrtnosť v župách na Slovensku na konci 19. a na začiatku 20. storočia. In *Populačné štúdie Slovenska*, 2025, roč. 18, s. 71 – 91.

¹⁶ TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. *100 rokov obyvateľstva Slovenska od vzniku Československa po súčasnosť*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2018, s. 229 – 232.

¹⁷ LIŠČÁK, Marián. Zdravotné pomery, epidémie a alkoholizmus v severnej časti Trenčianskej stolice na prahu modernej doby. In *Acta historica Neosoliensia*, 2015, roč. 18, č. 1, s. 382 – 394.

¹⁸ ŽEŇUCH, Vavrínek. Príčiny úmrtia farníkov farnosti Koromľa počas správy presbyter Jozefa Ungváriho (1844 – 1845). In KÓNYA, Peter (ed.). *Epidémie v dejinách Uhorska. Járványok Magyarországtörténetében*. Prešov : Vydavateľstvo PU v Prešove, 2023, s. 346 – 353.

obecných monografiách,¹⁹ resp. vyšli ako súčasť samostatnej monografie.²⁰ Časť výskumov bola publikovaná ako súčasť záverečných prác na slovenských a českých univerzitách.

Okrem toho možno v slovenskej historiografii v posledných rokoch pozorovať narastajúci počet vedeckých výstupov venovaných témam epidémií. Tento stav síce čiastočne súvisí s celosvetovým trendom podmieneným pandémiou COVID-19, avšak v našom prostredí možno frekventovanejší výskum epidémií datovať do začiatku druhej dekády 21. storočia. Ako kľúčový možno označiť dlhoročný vedecký zámer Antona Lišku, ktorý sa v dvoch monografiách a približne v tucte vedeckých článkoch venoval analýze cholerovej epidémie z roku 1831 na príklade Prešovskej eparchie.²¹ Prvej vlne epidémie cholery sa v slovenskej historiografii venovali aj ďalší autori a možno skonštatovať, že práve táto téma je spomedzi všetkých epidémií spracovaná najvýdatnejšie.²² Vlna výskumov z posledných rokov priniesla prvé výstupy, ktoré sa téme epidémií venovali syntetickým pohľadom,²³ ale objavujú sa aj články reflektujúce protiepidemické opatrenia²⁴ či metodologické prístupy, ako skúmať nákazlivé choroby a zvýšenú

¹⁹ ALBERTY, Július. *Pozdravujem Ťa Vyšná Pokoradz*. Banská Bystrica, 2015, s. 30 – 34.

²⁰ GOLIAN, Ján. *Život ľudu devianskyho*. Ružomberok : Society for Human Studies, 2019, s. 284 – 290; FURDIKOVÁ, Eva. *O čom nemlčia cirkevné matriky*. Čierny Balog a jeho obyvatelia v cirkevných matrikách. Banská Bystrica, 2016, s. 16 – 19.

²¹ LIŠKA, Anton. *Cholera epidémia z roku 1831 a jej priebeh v Prešovskej eparchii*. Prešov : Prešovská univerzita, 2012; LIŠKA, Anton. *Výpočet obetí cholerovej epidémie z roku 1831 vo farnostiach a dekanátoch Prešovskej eparchie*. Prešov : Prešovská univerzita, 2013; LIŠKA, Anton. Vlna cholery 1831 – 1832 v urbánnom prostredí Spiša v percepcii matričných záznamov rímskokatolíckej cirkvi – historicko-demografická sonda. In *Historická demografie*, 2024, roč. 48, č. 2, s. 103 – 126. <https://doi.org/10.21104/HD.2024.2.01>

²² DOBROTKOVÁ, Marta. Cholera roku 1831 v Trnave a jej poddanských obciach. In *Pohromy, katastrofy a nešťastia v dejinách našich miest*. Bratislava : Igor Illif - Rádio Print, 2019, s. 339 – 357; LOPATKOVÁ, Zuzana. Cholera epidémia v roku 1831 v severnej časti malokarpatského regiónu. In *Od špitála k nemocnici. Zdravotníctvo, sociálna starostlivosť a osveta v dejinách Slovenska*. Bratislava : Slovenský národný archív, 2013, s. 187 – 204; DZIAKOVÁ, Jana. Výpočet obetí cholerovej epidémie v roku 1831 v Michalovciach a okolí z pohľadu cirkevných matrik. In *Historia ecclesiastica*, 2019, roč. 10, č. 2, s. 242 – 261; GOLIAN, Ján. Spôsoby a výsledky evidovania obetí prvej cholerovej epidémie v hornouhorských slobodných kráľovských a banských mestách. In *Historické štúdie*, roč. 57, Bratislava: VEDA, 2023, s. 45 – 59; SOUČKOVÁ, Tatána – GOGOLA, Matej – VOLFOVÁ, Jana. „Sub fatali cholera“ – Cholerové epidemie pohľadom doplnkových zápisů v cirkevných matrikách z území dnešního Slovenska. In *Historická demografie*, 2026, roč. 50, č. 1, s. 1 – 22. <https://doi.org/10.21104/HD.2026.1.01>

²³ ŠOLTĚS, Peter. Sociálne dopady cholerových epidémií v Uhorsku v 19. storočí. In *Historický časopis*, 2024, roč. 72, č. 3, s. 411 – 458. <https://doi.org/10.31577/histcaso.2024.72.3.2>; TIŠLIAR, Pavol. Stručný prehľad výskytu infekčných chorôb na Slovensku do 1. polovice 20. storočia. In *Slovenská štatistika a demografia*, 2021, roč. 31, č. 4, s. 7 – 19.

²⁴ LIŠKA, Anton. Z obsahu proticholeroých obežníkov a brožúrok z roku 1830 – 1831 (I.). Štátne a cirkevné opatrenia a odporúčania proti šíreniu cholery. In *Dejiny*, 2012, roč. 7, č. 1, s. 98 – 138; LIŠKA, Anton. Z obsahu proticholeroých obežníkov a brožúrok z roku 1830 – 1831 (II.). Preventívne proticholerové rady a odporúčania a dobová liečba cholery. In *Dejiny*, 2013, roč. 8, č. 1, s. 158 – 187; LIŠKA Anton – BORZA Peter. Pastiersky list prešovského biskupa Gregora Tarkoviča z júla 1831. In *Kultúrne dejiny*, 2022, roč. 13, č. 1, s. 62 – 83. <https://doi.org/10.54937/kd.2022.13.1.62-83> ; LIŠKA Anton – BORZA Peter. Žiadosť obyvateľov obce Vyšná Šuňava o povolenie posvätiť novopostavený kostol farárom za Lucivnej v čase trvania cholerovej epidémie v roku 1831. In *Studia Historica*

úmrtnosť v minulosti.²⁵ Na okraji autorského záujmu stále zostávajú detské epidémie, ktoré boli reflektované primárne z hľadiska štátnych opatrení.²⁶

Metodologické prístupy a výskumné otázky

Predmetný výskum má ambíciu analyzovať príčiny úmrtí v populácii z druhej polovice 19. storočia podľa aktuálnych trendov. Ako potvrdzuje svetová historiografia, tento cieľ je možné naplňať rôznymi metodologickými prístupmi.²⁷ Ak sa v minulosti výskumy osobitne venovali analýzam príčin detských úmrtí,²⁸ úmrtiam podľa charakteru zamestnania a bývania populácie,²⁹ prítomnosti epidémií³⁰ či veľkých mortalitných kríz,³¹ súčasné prístupy vyzývajú na komplexnejší zámer. Pri aktuálnom stave poznania a postupnom zavádzaní moderných, technických a interdisciplinárnych prístupov je nevyhnutné príčiny úmrtí analyzovať konzistentne a, keď to okolnosti dovoľia, je potrebné ich reflektovať ako jeden celok.³²

Nitriensia, 2022, roč. 23, č. 2, s. 422 – 433. <https://doi.org/10.17846/SHN.2022.26.2.422-434>; GOLIAN, Ján. Anti-epidemic measures of the hungarian government in reaction to the cholera wave of 1872/73. In *Historický časopis*, 2024, roč. 72, č. 3, s. 479 – 511. <https://doi.org/10.31577/histcaso.2024.72.3.4>

²⁵ GOLIAN, Ján. Ako skúmať epidémie? Možnosti analýz cirkevných matrik pri výskume epidémií 19. storočia na území dnešného Slovenska. In *Kultúrne dejiny*, 2023, roč. 14, č. Supplement, s. 87 – 109. <https://doi.org/10.54937/kd.2023.14.Supp.87-109>; GOLIAN, Ján. *Kapitoly z historickej demografie. Analýza cirkevných matrik a možnosti interpretácií*. Trnava : Univerzita Sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2024, s. 106 – 120, 143 – 158.

²⁶ RICZIOVÁ, Beata – ROLLEROVÁ, Anna. Kiahne a osýpky v predpisovných slovenských lekárskech spisoch 18. storočia a dejiny variolizácie. In *Fragmenty z histórie medicíny a veterinárneho lékařství*. Brno : Technické muzeum, 2016, s. 175 – 192; RICZIOVÁ, Beata. Boj proti pravým kiahňam v mestách v kontexte dobových lekárskech a osvetových spisov pre slovenské obyvateľstvo. In *Pohromy, katastrofy a nešťastia v dejinách našich miest*. Bratislava : Igor Illič – Rádio Print, 2019, s. 319 – 337; RICZIOVÁ, Beata. Vakcinácia proti kiahňam v Uhorsku na prelome 18. a 19. storočia. In *Medicína, farmácie a veterinárni lékařství : kapitoly k dejinám a vybraným témam*. Brno: Technické muzeum v Brně, 2017, s. 144 – 158; GOLIAN, Ján. Epidémia bez konca. Čierny kašeľ vo farnosti Detva v 60. rokoch 19. storočia. In *Acta Historica Neosoliensia*, 2023, roč. 26, č. 2, s. 58 – 76. <https://doi.org/10.24040/ahn.2023.26.02.58-76>

²⁷ RISSE, *Cause of death*, s. 175 – 188.

²⁸ SUNDIN, Jan. Child Mortality and Causes of Death in a Swedish City, 1750 – 1860. In *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 1996, roč. 29, č. 3, s. 93 – 106. <https://doi.org/10.1080/01615440.1996.10112732>

²⁹ WILLIAMS, Naomi. The Reporting and Classification of Causes of Death in Mid-Nineteenth-Century England: the Example of Sheffield. In *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 1996, roč. 29, č. 2, s. 58 – 71. <https://doi.org/10.1080/01615440.1996.10112730>; LANDRY, Yves, – LESSARD, Rénaud. Causes of death in seventeenth-and eighteenth-century Quebec as recorded in the parish registers. In *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 1996, roč. 29, č. 2, s. 49 – 57.

³⁰ MCKEOWN, Thomas – RECORD, Graham R. Reasons for the decline of mortality in England and Wales during the nineteenth century. In *Population studies*, 1962, roč. 16, č. 2, s. 94 – 122. <https://doi.org/10.1080/00324728.1962.10414870>

³¹ MÁDAI, Lajos. Les crises de mortalité en Europe dans le deuxième moitié du XIX siècle. In Charbonneau, Hubert – André LaRose. (dir.). *The great mortalities. Methodological studies of demographic crises in the past*. Liège : IUSSP, 1979, s. 157 – 170.

³² JANSSENS – DEVOS, *The Limits and Possibilities*, s. 1055.

Diagnostika príčin úmrtí evidovaných v 19. storočí predstavuje viacero metodologických úskalí. Pri analýze príčin úmrtí z matričnej agendy platí, že vysoký podiel údajov má relatívne nízku výpovednú hodnotu. Uvedené diagnózy majú v mnohých prípadoch skôr opisný charakter, ktorý len čiastočne identifikuje skutočnú príčinu úmrtí.³³ Táto charakteristika platí jednak pre matriky z krajín západnej a južnej Európy, avšak je zreteľná aj v našom uhorskom priestore.³⁴ S týmto vážnym problémom je možné vysporiadať sa len parciálne, a to pri interpretácii výsledkov v kontexte komparácie s inými prameňmi či analýzami z ďalších lokalít.

Pri konfrontácii deklarovaných príčin úmrtí v cirkevných matrikách so súčasnou lekárskou vedou je nutné skonštatovať, že v prameňoch sa nachádzajú aj diagnózy, ktoré samé osebe smrť nespôsobujú. Tento stav má viacero zdôvodnení, z ktorých je asi najzásadnejšia úroveň diagnostiky. Nozológia v 19. storočí bola, prirodzene, na nižšej úrovni a mnohé príčiny úmrtia boli označované ako príliš všeobecné, ktoré neprezrádzali viac informácií o skutočnom dôvode smrti (napr. zápal, horúčka, slabosť a pod.). Ďalším vysvetlením je úroveň dobového zdravotníctva. Možno skonštatovať, že v 19. storočí pre nedostatok liekov, neznalosť antibiotík, riedku sieť lekárov, ale aj pre všeobecný odpor ľudí voči vede, pokroku či hygiene boli vysoko smrteľné aj ochorenia, ktorým sa dnes ľudstvo dokáže efektívne brániť.³⁵

Aj pre tieto dôvody sa jednotliví bádatelia či tímy výskumníkov dlhodobo pokúšali vypracovať všeobecne platnú metodológiu, prostredníctvom ktorej by bolo možné efektívne klasifikovať historické príčiny úmrtí. V posledných rokoch vypracoval vlastný prístup výskumný tím okolo prof. Alice Reid z Cambridge University, ktorého cieľom bolo vytvoriť všeobecne platné pravidlá použiteľné globálne a v ktoromkoľvek historickom období.³⁶ Tvorcovia metodológie vychádzali z *Medzinárodnej klasifikácie chorôb* (MKCH), v origináli *The International Classification of Diseases* (ICD).³⁷ Tá je od druhej polovice 20. storočia revidovaná Svetovou zdravotníckou organizáciou – WHO a približne raz za dekádu je vydaná jej nová generácia.³⁸

Za základ klasifikácie historických príčin úmrtí poslúžila stále platná desiatu revízia (ICD10), ktorá bola zverejnená v roku 1990. Aj napriek tomu, že od roku 2019 je v prechodnom období schválená jedenásta revízia s viac ako 55 000 diagnózami a existuje aj jej slovenská jazyková mutácia, tá ešte nebola oficiálne

³³ BEEMER, Jeffrey K. Diagnostic prescriptions: shifting boundaries in nineteenth-century disease and cause-of-death classification. In *Social Science History*, 2009, roč. 33, č. 3, s. 307 – 340. <https://doi.org/10.1017/S0145553200011007>

³⁴ GOLIAN, *Kapitoly z historickej demografie*, s. 114.

³⁵ SMITH, Francis Barrymore, et al. *The people's health, 1830 – 1910*. Canberra : Australian National University Press, 1979, s. 24.

³⁶ REID et al., *Historic cause of death coding*.

³⁷ STAEWEN, William S. – MORTON M. Mower. History of the ICD. In *Implantable cardioverter defibrillator therapy: the engineering-clinical interface*. Boston : Springer, 1996, s. 17 – 30. https://doi.org/10.1007/978-1-4615-6345-7_2

³⁸ JAKOB Robert et al. *The WHO Family of International Classifications*. *Bundesgesundheitsblatt Gesundheitsforschung Gesundheitsschutz*, 2007, roč. 50, s. 924 – 925. International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems (ICD) [online]. Dostupné na internete: <<https://www.who.int/standards/classifications/classification-of-diseases>> [cit. 13.3.2026].

aktivovaná.³⁹ Vývoj metódy začal cez projekt SHiP a dnes pokračuje cez projekt COST *The Great Leap*, riešený na Radboud University v Nijmegen, do ktorého sú zapojení riešitelia z takmer všetkých európskych krajín.⁴⁰ Z ICD10 teda bola vypracovaná variácia pre historické choroby s označením ICD10h. Desiatu verziu medzinárodnej klasifikácie chorôb bola vybraná preto, lebo obsahuje doteraz všetky známe choroby a je relatívne jednoducho aplikovateľná na historické príčiny smrti. Z pôvodného ICD10 boli odstránené diagnózy, ktoré priamo nespôsobovali úmrtia. Na druhej strane, do systému historických príčin bolo doplnených približne ďalších 3 000 diagnóz, ktoré sa v modernizovanej klasifikácii už nena-chádzali pre archaickosť. Kategorizácia ICD10h teda obsahuje približne 14 000 kódov rôznych foriem ochorení spôsobujúcich úmrtia v historických populáciách.⁴¹

Metodológia si zachovala rozdelenie z ICD10 do 22 rôznych skupín podľa typológie ochorenia.⁴² Je vypracovaná ako hierarchický systém, každá skupina je teda označená písmenom a nasledujúce dve číslice odkazujú na presnejšie zaradenie v rámci tejto schémy. Za bodkou je v kóde tromi číslicami označená špecifikácia historickej príčiny úmrtia, teda ide zvyčajne o okolnosti smrti, poskytnutú liečbu či miesto skonu zosnulej osoby. Napríklad vo zvolenej skupine neprirodzených úmrtí sa pod kódom Y09.000 nachádza zápis *Útok nešpecifikovanými prostriedkami* (Assault by unspecified means), ďalšie presnejšie kódy rozlišujú, či išlo o *za-bitie* (manslaughter), teda neúmyselný akt – Y09.001 alebo o úmyselnú *vraždu* (murder) – Y09.002.⁴³

V texte sa zameriavam na analýzu neprirodzených úmrtí, ktorá pre svoj charakter býva okrajovou a štatisticky málo významnou. V tejto skupine V – Y možno podľa kategorizácie ICD10h spravidla nájsť úmrtia na následky rôznych zranení, pádov, úderov, utopení, útokov zvierat, podchladení s následkom smrti, násilných skutkov ľuďmi, samovrážd, následkov vojen, otrávení rôznymi látkami, ale aj úmrtí na následky lekárskej starostlivosti a medicínskych postupov, ktoré sa

³⁹ JANSSENS – DEVOS, *The Limits and Possibilities*, 1057. Aktuálna verzia MKCH 11 v slovenskom jazyku je dostupná: <<https://icd.who.int/browse/2025-01/mms/sk>> [cit. 13.3.2026].

⁴⁰ Pozri: <<https://greatleap.eu/>> [cit. 13.3.2026].

⁴¹ JANSSENS Angélique, *Constructing SHiP and an International Historical Coding System for Causes of Death*. In *Historical Life Course Studies*, 2021, roč. 10, s. 68 – 69. <https://doi.org/10.51964/hlcs9569>

⁴² Kategória A,B Niektoré infekčné a parazitárne ochorenia; kat. C, D Nádory; kat. D Choroby krvi a krvotvorných orgánov a niektoré poruchy imunitného mechanizmu; kt. E Endokrinné, nutričné a metabolické ochorenia, kat. F Duševné poruchy a poruchy správania; kat. G Choroby nervového systému; kat. H Ochorenia oka a očných adnexov; kat. H Choroby ucha a hlávového (mastoidného) výbežku; kat. I Choroby obehovej sústavy; kat. J Choroby dýchacej sústavy; kat. K Choroby tráviacej sústavy; kat. L Ochorenia kože a podkožného tkaniva; kat. M Choroby svalovej a kostrovej sústavy a spojivového tkaniva; kat. N Choroby močovo-pohlavnej sústavy; kat. O Gravidita, pôrod a šestonedelie; kat. P Určité choroby vzniknuté v perinatálnom období; kat. Q Vrodené chyby, deformity a chromozómové anomálie; kat. R Subjektívne a objektívne príznaky, abnormálne klinické a laboratórne nálezy, nezatriedené inde; kat. S, T Poranenia, otravy a niektoré iné následky vonkajších príčin; kat. V, W, X, Y Vonkajšie príčiny chorobnosti a úmrtnosti; kat. Z Faktory ovplyvňujúce zdravotný stav a styk so zdravotníckymi službami a kat. U Kódy na osobitné účely.

⁴³ REID et al., *Historic cause of death coding*.

v minulosti prakticky nedali presnejšie klasifikovať.⁴⁴ Pre predložený výskum je táto skupina diagnóz zaujímavá práve preto, lebo údaje z nej plasticky definujú kultúrno-antropologický rozmer príčin úmrtí skúmanej populácie. Medzi nehodami, ktoré budú zaradené do skupiny úmrtí, možno predpokladať signifikantný podiel tragédií spôsobených pri práci. Z výsledkov iných výskumov možno odhadnúť, že medzi nimi budú na významných miestach prípady spojené s ťažbou dreva či prácou v lese.⁴⁵ Tieto situácie sa v minulosti pomerne často stávali príčinou úmrtí vo vidieckych regiónoch bez rozdielu, či v nej dominovali drevorubačské aktivity alebo boli iba doplnkovou funkciou tak, ako to bolo v Detve. V otázke násilných úmrtí možno predpokladať, že za násilnosťami sa frekventovane skrývali problémy s alkoholom, resp. rodinné nezhody.⁴⁶ Tieto fakty bude možné sledovať na základe toho, čo záznamy hovoria o mieste tragédie, resp. o rodinných súvislostiach medzi obeťami a aktérmi násilných deliktov.⁴⁷

Analyzovaná populácia a pramene

Databáza príčin úmrtí bola vytvorená z cirkevnej evidencie katolíckej farnosti Detva ležiacej na území dnešného stredného Slovenska.⁴⁸ Populácia farnosti Detva bola v 60. až 80. rokoch 19. storočia vôbec jedna z najpočetnejších na vtedajšom území Horného Uhorska. Podľa sčítania obyvateľstva z roku 1869 bola Detva populačne siedmym najväčším sídlom na dnešnom území Slovenska, žilo v nej 10 035 obyvateľov.⁴⁹ Miestni obyvatelia boli z 97 % katolíci a 95 % v cenzocho uvádzalo, že ich materinským jazykom je slovenčina. Charakter osídlenia krajiny mal svoje špecifikum v tom, že centrum farnosti bolo sústredené v mestečku, kde bývalo takmer 2 500 obyvateľov.⁵⁰ Zvyšná časť populácie žila v okolí na roztratených lazoch. Z nich populačne najväčšie boli Krivec a Piešť, dnes samostatné obce Kriváň, Korytárky, Stožok a ďalšie menšie osady: Skliarovo, Bystrô, Riečka, Slanec, Snohy. Tieto mali charakter sídel – rodinných hospodárstiev postavených v krajine bez klasickej sústredenej zástavby. Jednotlivé lazy sa tiež líšili počtom obyvateľov a ďalšími charakteristikami krajiny, ktoré sa podpisovali pod to, či

⁴⁴ IMHOF, Arthur E. The analysis of eighteenth-century causes of death: Some methodological considerations. In *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 1978, roč. 11, č. 1, s. 3 – 5. <https://doi.org/10.1080/01615440.1978.9955214>

⁴⁵ PORTER, Roy. Accidents in the eighteenth century. In *Accidents in history*, Brill, 1997, s. 90 – 106. https://doi.org/10.1163/9789004418516_008

⁴⁶ WOOD, John Carter. Drinking, Fighting and Working-Class Sociability in Nineteenth-Century Britain. In *Alcoholism: Clinical and Experimental Research*, 2003, roč. 27, s. 199.

⁴⁷ GOLIAN, Ján. „Zlí a mrcha ľudia“ na Podpoľaní na sklonku 19. storočia, fikcia či realita? In Michal Bada et al. *Z vrchoľu na okraj. Elity a marginalizované skupiny v dejinách našich miest*. Bratislava : Veda, 2023, s. 347 – 384.

⁴⁸ GOLIAN, Ján. A Database of Causes of Death Based on Parish Registers from the Borderlands of Present-Day Slovakia. The Case of Detva Parish, 1861–1885. In *Historical Life Course Studies*, 2026, č. 16, s. 340 – 341. <https://doi.org/10.52024/hlcs26535>

⁴⁹ *Az 1869 évi népszámlálás vallási adatai. Osszeállítás: Sebők László*. In memoriam Dányi Dezső et Körmenyi Gábor. TLA Teleki László Intézet. Budapest : KSH Népszámlálás–KSH Levéltár 2005; *Dejiny Slovenska III. (od roku 1848 do konca 19. storočia)*. Podrimavský, Milan et al. Bratislava : Veda, 1992, s. 181.

⁵⁰ Štátny archív Banská Bystrica (ďalej ŠA BB), fond Zvolenská župa, Podžupanské písomnosti Zvolenská župa 1869 – 1918 (ďalej f. ZŽ, PP), inv. č. 297, kr. č. 562 – 564.

bolo osídlenie viac alebo menej sústredené. Spôsobovali to najmä nadmorská výška, sklon terénu, dostupnosť ornej pôdy či pasienkov.⁵¹

Na socio-profesnej charakteristike populácie mal podiel primárne geografický ráz krajiny, ktorý implikoval dominantné postavenie poľnohospodárskej činnosti. Preto sa najviac, pravdepodobne viac ako 80 % ekonomicky aktívneho obyvateľstva, živilo ako roľníci. Región bol osídľovaný od začiatku 17. storočia pôvodne pre zdroj drevnej hmoty, preto istá časť miestnej populácie pracovala stále ako drevorubači, resp. ako zamestnanci parných píl.⁵² Približne ďalších 600 osôb pracovalo v lokálnej sklárskej hute vybudovanej v časti farnosti Hriňová.⁵³ Okrajová skupina miestnych obyvateľov pracovala ako zamestnanci železnice, panských a lesných podnikov, ale aj ako lokálna inteligencia, ktorej podiel tvorili úradníci, kňazi, učitelia či žandári.⁵⁴

Databáza bola z viacerých dôvodov fokusovaná do rokov 1861 až 1885. Zo starších analýz je známe, že toto obdobie bolo výrazne postihnuté epidémiami a stále vysokou mierou detskej úmrtnosti.⁵⁵ Analýza pre toto obdobie bola vybraná aj preto, lebo cirkevné matriky boli vedené komplexne. Príčiny úmrtí boli v miestnych cirkevných matrikách evidované síce už od 30. rokov 19. storočia, ale až od konca 50. rokov boli v matričnej evidencii stabilne uvádzané popisné čísla domov a konkrétne časti farnosti. Tieto informácie boli dôležité pre presné identifikovanie zosnulých osôb a ich rodinné väzby. Samotná perióda výskumu, definovaná na 25 rokov, bola tiež zvolená cielene. Ide o obdobie, ktoré v historicko-demografických prístupoch predstavuje etapu jednej generácie.⁵⁶ Od 60. rokov 19. storočia bola uhorská spoločnosť definitívne konsolidovaná po politických a ekonomických krízach. Tie vyvrcholili revolúciou v rokoch 1848/49, hospodárskou stagnáciou a sociálnym úpadkom počas neoabsolutizmu. Až po konci tejto etapy, od roku 1860, sa v krajine začali procesy, ktoré naštartovali ekonomický a sociálny vzostup v spoločnosti. To sa prejavilo aj v priaznivých podmienkach ovplyvňujúcich rast populácie.⁵⁷ Od 60. rokov 19. storočia možno identifikovať evidentný celospoločenský reštart krajiny, ktorý sa koniec koncov prejavoval aj v demografických parametroch. Je možné sledovať znaky tretej fázy demografického prechodu, počas ktorej klesala hrubá miera detskej úmrtnosti, štatisticky sa predlžoval vek a nádej na dožitie.⁵⁸ Toto obdobie bolo pre budovanie databázy vybrané aj preto, lebo počas neho je možné pracovať s modernými štatistickými

⁵¹ PISOŇ, Štefan. Detva. In *Vlastivedný časopis*, 1969, roč. 18, s. 154.

⁵² GOLIAN, Život ľudu detvianského, s. 50 – 58.

⁵³ ŽILÁK, Ján. Z dejín hriňovskej sklárne so zhladom k numizmatike. In *Fórum archivárov*, 1999, roč. 10, č. 7/8, s. 15 – 16.

⁵⁴ Presnú škálu miestnej inteligencie plasticky ukazujú hárky prvého sčítania obyvateľstva z roku 1869. ŠA BB, f. ZŽ, PP, inv. č. 297, kr. č. 562-564.

⁵⁵ GOLIAN, Ján. Vývoj úmrtnosti vo farnosti Detva v rokoch 1781 – 1920. In *Historická demografie*, 2017, roč. 41, č. 1, s. 48 – 49; GOLIAN, Ján – LICZBIŇSKA, Grażyna. The Operation of Natural Selection through Differential Mortality: The Detva Population during the Great Epidemics, 1831 – 1920. In *Przeszłość Demograficzna Polski*, 2023, roč. 45, s. 89 – 91. <https://doi.org/10.18276/pdp.2023.45-03>

⁵⁶ LIVI-BACCI, Massimo. *A concise history of world population*. John Wiley & Sons, 2025, s. 35. <https://doi.org/10.1002/9781394295777>

⁵⁷ HOLEC, Roman. *Štát s dvoma tvármi*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2014, s. 122 – 124.

⁵⁸ FARAGÓ, Tamás. Historical Demography in Hungary: a history of research. In *Working Papers on Population. Family and Welfare*, 2013, č. 16, s. 10.

prameňmi, teda sčítaniami obyvateľstva. Počas skúmanej periódy boli v Uhorsku vykonané dva cenzy, v rokoch 1869 a 1880. V ich výsledkoch možno identifikovať podrobnejšie charakteristiky analyzovanej populácie, hoci o príčinách úmrtí nič neprehrádzajú.⁵⁹

Cirkevné matriky z farnosti Detva boli vo vybranom období vedené v latinškom jazyku. Len veľmi ojedinele sa v nich objavili poznámky v maďarčine dopĺňajúce napríklad okolnosti smrti. Spôsob zápisu v predtlačenej matričnej knihe bol štandardný s uhorskými podmienkami a v priebehu celého obdobia sa zásadne nemenil. Každý záznam obsahoval poradové číslo, dátum úmrtia a meno zosnulého, pri ktorom boli dopĺňajúce údaje. Pri úmrtiach detí boli uvedené mená rodičov, v prípade, že išlo o úmrtie nemanželského dieťaťa, bol tento údaj akcentovaný osobitnou poznámkou a bolo uvedené meno matky.

Z údajov uvedených v matričných knihách bola vytvorená databáza v programe Microsoft Excel do formátu kontingenčných tabuliek (Pivot Tables). Príčiny úmrtia boli kódované pomocou interného číselného kódovníka, cez ktorý bolo možné jednotlivé kategórie triediť, sprehľadňovať a používať pre výpočty. Tento kódovník rešpektoval klasifikáciu ICD10h, teda číslo pred desatinnou čiarkou definoval základné skupiny (1 – 22) a čísla za desatinnou čiarkou konkrétne diagnózy a ich špecifiká. Z celkového počtu úmrtí v databáze, 9 623, bola väčšina mužského pohlavia. Spolu išlo o 51,4 %, čo zodpovedalo najmä skutočnosti, že väčšiu časť úmrtí tvorili deti, pre ktoré je z biologického hľadiska charakteristická chlapčenská nadúmrtnosť.⁶⁰ Úmrtia v databáze boli komparované aj z hľadiska bydliska osôb, z čoho vyplýva, že 30,8 % všetkých obetí pochádzalo z centra farnosti, mestečka Detva, zvyšok z okolitých lazov.

Neprirodzené úmrtia spôsobené vonkajšími následkami

V skúmanej vzorke úmrtí z farnosti Detva predstavovali prípady kategorizované v skupine „V, W, X, Y“, 2,18 % všetkých záznamov, konkrétne išlo o 211 z 9 623 úmrtí v databáze. Išlo o zápisy, ktorých kategorizovanie je pomerne zložité, nakoľko skupina príčin úmrtí spravidla sumarizuje nehody, náhodné úmrtia, následky násilia či samovraždy. Preto základná kategorizácia v tejto skupine identifikovala spolu 23 rôznych druhov úmrtí. Nehody predstavovali napríklad udusenie, utopenie, obarenie, tragédie v lese či pri inom druhu práce. Úmrtia nastávajúce po násilných skutkoch boli rozdelené medzi nešpecifikované okolnosti, ako napríklad: úmrtia na následky bodnutia, úderom tupým predmetom a pod. Ďalšou početnejšou skupinou boli samovraždy a nakoniec náhodné úmrtia spôsobené inou osobou. Spomenuté príčiny boli kódované podľa okolností danej udalosti. Pri prípadoch utopenia to bolo jednoduchšie, lebo v ICD10h metóde existuje kód pre bližšie neurčené utopenie a topenie – W74.000.⁶¹ Podobná situácia bola pri

⁵⁹ Az 1869 évi népszámlálás vallási adatai, 2005; Magyar korona országaiban. az 1881. év elején végrehajtott. népszámlálás. II. Kötet. Budapest, 1882.

⁶⁰ DREVENSTEDT, Greg L., et al. The rise and fall of excess male infant mortality. In *Proceedings of the National academy of Sciences*, 2008, roč. 105, č. 13, s. 5016. <https://doi.org/10.1073/pnas.0800221105>

⁶¹ REID et al., *Historic cause of death coding*, Appendix 2025 version of ICD10h.

zamrznutí, popálení či udusení.⁶² Pri menej jasných prípadoch bolo potrebné hľadať adekvátnu kategóriu kreatívnejším spôsobom. Napríklad pri nehode zasypania osoby zemou bolo potrebné použiť kategóriu zasiahnutie hodeným, vrhnutým alebo padajúcim telesom – W20.000, pri zabití inou osobou „prepichnutie nožom“ bol použitý kód napadnutie ostrým predmetom – X99.000, a pri prípade „zabitý hodením kameňa“ bola použitá kategória napadnutie tupým predmetom – Y00.000. Podobne presnejšie bolo možné identifikovať aj prípady samovrážd. Úmrtia bez ďalších informácií o okolnostiach samovraždy boli klasifikované ako úmyselné sebapoškodenie bližšie neurčenými prostriedkami – X84.000. Napríklad prípady zabitia sa obesením alebo podrezaním mali vlastné kódy: úmyselné sebapoškodenie obesením, zaškrtením a zadusením – X70.000 a úmyselné sebapoškodenie ostrým predmetom – X78.000.⁶³ Prirodzene, kódov bolo viacero, všetky sú uvedené v *Tabuľke č. 1*.

Tabuľka 1. Výskyt a spôsob evidencie "vonkajších príčin" úmrtí, farnosť Detva 1861 – 1885.

Počet prípadov	Príčina úmrtia zaevidovaná v cirkevnej matrike (zjednodušený zápis)	Diagnóza podľa ICD10h	Kód podľa ICD10h
29	Úmrtie na podchladenie/zamrznutie na rôznych, resp. nešpecifikovaných miestach	Povrchová omrzlina postihujúca viaceré časti tela	X31.000
26	Utopenie vo vode, v rieke Slatina, na inom mieste	Bližšie neurčené utopenie a topenie	W74.000
26	Úmrtie na následky pádu stromu, ďalšie nehody v lese	Pád zo stromu	W14.000
26	Zabitie a ďalšie nešpecifikované prípady vrážd	Násilný útok (nešpecifikovaný)	Y09.002
21	Úmrtie na následky obarenia vriacou vodou a iné obarenie	Obarenie inými horúcimi tekutinami	X12.000
14	Úmrtie na prepichnutie nožom, iným ostrým predmetom	Napadnutie ostrým predmetom	X99.000
12	Úmrtie na zasypanie padajúcou zemou a pri inej práci	Zasiahnutie hodeným, vrhnutým alebo padajúcim telesom	W20.000
9	Úmrtie po páde na železnici	Poranenie chodca pri zrážke s vlakom alebo koľajovým vozidlom pri bližšie neurčenej nehode	V05.900
7	Úmrtie na popálenie ohňom	Poškodenie nekontrolovaným ohňom v budove alebo stavbe	X00.000
7	Zabitie hodením kameňa a iným tupým predmetom	Napadnutie tupým predmetom	Y00.000
5	Úmrtie spojené s výkonom vojenskej služby (najčastejšie na následky explózií)	Poranenie výstrelom z inej a bližšie neurčenej strelnej zbrane	W34.000

⁶² Zamrznutie bolo kódované ako Poškodenie nadmerným povrchovým chladom – X31.000; popálenie ako Poškodenie nekontrolovaným ohňom – X00.000; udusenie v posteli: náhodné udusenie a zaškrtenie v posteli – W75.000.

⁶³ REID et al., *Historic cause of death coding*, Appendix 2025 version of ICD10h.

Počet prípadov	Príčina úmrtia zaevidovaná v cirkevnej matrike (zjednodušený zápis)	Diagnóza podľa ICD10h	Kód podľa ICD10h
5	Samovražda obesením	Úmyselné samopoškodenie obesením, zaškrtením a zadusením	X70.000
4	Úmrtie na následky nadmerného pitia alkoholu	Náhodná otrava a priotrávenie alkoholom	X45.000
3	Úmrtie spôsobené ťažkým úderom, nešpecifikovaným spôsobom	Vystavenie bližšie neurčenému vplyvu, spôsobujúcemu iné a bližšie neurčené poranenie	X59.901
2	Úmrtie na udusenie oxidom uhličitým	Náhodné otravy a vystavenie pôsobeniu iných plynov a výparov	X47.000
3	Úmrtie na následky úderu do hlavy a na následky náhodných zranení	Napadnutie s použitím fyzickej sily	Y04.000
3	Úmrtie na následky úderu do hlavy inou osobou	Násilný útok bez úmyslu zabitia	Y09.001
2	Samovražda (neurčený spôsob)	Úmyselné samopoškodenie bližšie neurčenými prostriedkami	X84.000
1	Utopenie zo šialenstva	Úmyselné samopoškodenie utopením a topením	X71.000
1	Samovražda podrezaním sa nožom	Úmyselné samopoškodenie ostrým predmetom	X78.000
1	Úmrtie na otravu arzénom (v poznámke: Po liečení v nemocnici)	Náhodná otrava a priotrávenie inými liečivami účinkujúcimi na autonómny nervový systém	X43.000
1	Úmrtie po zasiahnutí bleskom	Obeť blesku	X33.000
1	Úmrtie po amputovaní ruky	Nedodržanie zásad sterility počas chirurgického výkonu	Y62.000
1	Úmrtie na zamrznutie pri návrate z jarmoku	Vystavenie chladu v opitosti	X31.001
1	Úmrtie na náhodné udusenie na posteli	Náhodné udusenie a zaškrtenie v posteli	W75.000

Úmrtia na zamrznutie

Početne najrozšírenejšou skupinou úmrtí na neprirodzené dôvody boli obeť podchladenia a zamrznutia, v matrikách bolo evidovaných 29 prípadov. Medicínska charakteristika kategorizuje tieto zápisy ako hypotermiu, ktorú možno rozdeliť do troch skupín. Spravidla išlo o akútnu hypotermiu spôsobenú náhlým vystavením chladu a mrazu. Druhým typom bola vyčerpávajúca hypotermia spojená s nedostatkom jedla a tretí druh je chronické podchladenie, ktorému čelili osoby dlhodobo. V tomto prípade mohlo ísť napríklad o pochodujúcich vojakov, ktorí však mohli čeliť aj vyčerpávajúcej hypotermii.⁶⁴ Pri väčšine prípadov z detvianskej farnosti možno predpokladať, že išlo o akútnu hypotermiu, hoci

⁶⁴ GULY, Henry. History of accidental hypothermia. In *Resuscitation*, 2011, roč. 82, č. 1, s. 124. <https://doi.org/10.1016/j.resuscitation.2010.09.465>

v matrike nie vždy bolo presne určené miesto smrti. V niektorých prípadoch sa však dozvedáme, že obeť skonala na poli, v lese, dokonca na dvore svojho domu, či najčastejšie pri cestovaní v častiach bez domov, v lokalitách „za mestečkom“, na kopcoch mimo civilizácie „Korytársky vrch“ či „Hlinisko“, „smerom do Piešťá“ a pod. Na zamrznutie teda vplývali faktory, kde na cestujúcich ľudí doľahlo vyčerpanie, či v blízkosti domov alebo v extraviláne. Tiež bolo otázne, v akom stave sa pocestní vracali domov, keďže jeden z prípadov hovorí o Ondrejovi Vasiľovi Jarabovi, ktorý 11. decembra 1879 zamrzol pri návrate z jarmoku, pod čo sa mohla podpísať aj opitosť.⁶⁵ Pre takéto prípady má metóda ICD10h dokonca samostatný kód – X31.001 – „vystavenie chladu v opitosti“, ostatné prípady boli kódované ako X31.000.

V matrikách sa v prvej polovici 60. rokov stretávame s termínom „*refrigeratio*“, teda podchladenie, na ktoré umrelo 12 osôb. V minulosti sa v prameňoch objavoval častejší rozdiel medzi podchladením a zamrznutím, keďže lekárska veda rozlišovala prípady, pri ktorých na následky nízkej teploty došlo k zdanlivej smrti, avšak paralyzovaná osoba sa mohla ešte vrátiť k životu.⁶⁶ Prípady evidovania podchladenia boli v matrikách od roku 1864 nahradené termínom „*congelavit*“, ktorý bol v databáze kódovaný totožným názvom podľa metódy ICD10h ako *zamrznutie* X31.000. Za nahradením termínu stál pravdepodobne príchod Jozefa Troszta na pozíciu farára, ktorý inicioval zmenu v matričnej evidencii. Medzi obeťami „podchladenia“ sa nachádzajú štyri deti; dve z nich boli nemanželského pôvodu, najmladšie malo iba 10 týždňov. Ostatné zosnulé osoby na túto príčinu boli v produktívnom veku, v škále od 19 do 52 rokov.⁶⁷ Pri analýze je prirodzené, že väčšinu obetí na túto príčinu objavujeme v zimných mesiacoch. Avšak podľa úmrtia Ondreja Malatu, ktorý umrel 20. októbra 1863 a Jána Veisza, zosnulého 28. marca 1865, vieme, že mrazivé obdobie trvalo dlhšie.⁶⁸ Podľa prípadov podchladenia tiež možno zistiť, že obzvlášť extrémne mrazivým obdobím v detvianskej farnosti bol január 1864. Od 2. do 19. januára umrzlo až 7 osôb, pričom traja z nich umreli počas jednej noci, 19. januára.⁶⁹ Zaujímavým zistením je fakt, že obeť pochádzali z rôznych častí lazov a rovnako aj z mestečka.

Prípady zamrznutia „*congelavit*“ sa od polovice 60. rokov rovnako odohrávali v časti roka, pre ktoré boli charakteristické silné mrazy. Konkrétne išlo o obdobie od 9. novembra až do 7. marca. Najviac prípadov zamrznutia však bolo identifikovaných v januári, spolu 5. Výskyt zamrznutí v priebehu rokov sa neprejavoval nijakými anomáliami, väčšina z nich sa objavila raz ročne, ojedinele dvakrát za rok, osobitým bol rok 1869, keď zamrzli tri osoby. Obete umierajúce na zamrznutie boli vždy dospelé, až na jednu výnimku. Tou bol 12-ročný Andrej Lupták Strelec z Piešťá, ktorý zamrzol v poli 27. novembra 1869.⁷⁰ Najstarším bol údajne 70-ročný tulák, ktorého sa nepodarilo identifikovať, teda ako jeden

⁶⁵ ŠA BB, fond Zbierka cirkevných matrik (ďalej f. ZCM), Matricula Defunctorum parochiae Detva 1876 – 1880 (ďalej MDpD 1876 – 1880), rok 1879, záznam č. 347 (ďalej 1879/347).

⁶⁶ CURRY, James. *Observations on Apparent Death from Drowning, Hanging, Suffocation by Noxious Vapours* (...), E. Cox and Sons, 1815, s. 2.

⁶⁷ Frekventovanejší výskyt úmrtí dospelých osôb bol vysvetliteľný z praktických dôvodov a ich pohybu v exteriéri počas mrazivých večerov a nocí. SCHECHTER D. C. – SAROT I. A. Historical accounts of injuries due to cold. In *Surgery*. 1968, roč. 63, č. 3, s. 527 – 535.

⁶⁸ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1853 – 1866, 1863/207 a MDpD 1853 – 1866, 1865/93.

⁶⁹ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1853 – 1866, 1864/3 až 28.

⁷⁰ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1866 – 1875, 1869/403.

z mála prípadov v databáze nemá uvedené meno.⁷¹ Jeho úmrtie bolo datované na 7. február 1872 a je jediným prípadom, v ktorom môžeme overiť teplotu vzduchu podľa údajov nameraných v meteorologickej stanici Bolkovce, ležiacej asi 30 kilometrov vzdušnou čiarou od Detvy. V tento deň bola priemerná teplota vo výške -1,1°C.⁷² Teplota sa však merala podľa spriemerovaných troch hodnôt, nameraných o 7.00, 14.00 a 21.00.⁷³ Teda v noci bola teplota výrazne nižšia, avšak nemožno určiť, na akú hodnotu reálne klesla. Úmrtie na zamrznutie bolo charakteristickejšie pre mužov, tí predstavovali až 83 % všetkých prípadov.⁷⁴ Zaujímavým zistením je fakt, že obeť pochádzali v drvivej väčšine z lazníckych častí farnosti, jedinou zosnulou osobou na zamrznutie z mestečka bol 52-ročný Juraj Matúška Srnka, ktorý umrel 7. marca 1869.⁷⁵

Úmrtia utopením

Jednou z ďalších početnejších skupín kategórie „V, W, X, Y“ boli prípady úmrtí na utopenie, ktorých bolo v matrike zaevidovaných 26. Utopenie bolo ešte v 18. a na začiatku 19. storočia zložito sa dokazujúcou príčinou smrti. Lekári a štátni úradníci viedli diskusie o tom, podľa akých medicínskych znakov možno preukázať, či osoba nájdená v rieke, resp. v inom vodnom zdroji umrela na náhodné utopenie, alebo jej telo bolo hodené do vody po tom, ako bola zavraždená.⁷⁶ S takýmito nejasnými prípadmi sa však v deväťdesiatom storočí nestretávame a v evidencii pracujeme s údajmi, ktoré vo všetkých prípadoch javia znaky nehody.

Rozdelenie prípadov utopenia v sledovanom období bolo viac-menej rovnomerné. Najviac záznamov bolo zistených v roku 1867 (5) a objavili sa aj roky s tromi zápismi (1865, 1877), avšak ostatné prípady boli zaevidované v rokoch, keď sa utopila jedna alebo dve osoby. Okolnosti utopenia v niektorých matričných záznamoch hovoria o tom, že dotyčná osoba umrela utopená v studni, takýchto zápisov bolo až 12. Z niektorých záznamov je zrejmé, že išlo o nehodu pri pití. Tri zápisy prezrádzajú, že nehody sa stali v noci a dokonca bolo v evidencii uvedené, že týmto tragickým spôsobom naraz umreli dvaja muži. Susedia Matúš Sekereš a Ján Vrto z Piešťa, obaja 31-roční, umreli pri nočnom pití 18. novembra 1867.⁷⁷ Obeť utopenia v troch prípadoch svoje životy ukončili v rieke Slatina. Jej tok síce v regióne nebol silný, ale vo všetkých troch prípadoch išlo o úmrtie detí. Najskôr 19. apríla 1865 sa naraz utopili súrodenci, 14-ročná Katarína a 12-ročný Ján Vagnerovci z časti Priechody, o dvadsať rokov neskôr, 25. mája 1885, sa

⁷¹ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1866 – 1875, 1872/44.

⁷² Slovenský hydrometeorologický ústav. Databáza nameraných teplôt, stanica Bolkovce 1871 – 1881.

⁷³ Z konzultácie s RNDr. Ivanou Krčovou, meteorologičkou Slovenského hydrometeorologického ústavu.

⁷⁴ Rovnaké výsledky potvrdzujú aj výskumy zamrznutých osôb v 19. storočí z iných lokalít. WALFORD, Cornelius. *On the Number of Deaths from Accident, Negligence, Violence and Misadventure in the United Kingdom and Some Other Countries*. Stanford, 1881, s. 64. <https://doi.org/10.2307/2339059>

⁷⁵ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1866 – 1875, 1869/117.

⁷⁶ DE FRENZA, Lucia – TISCI, Caterina. Frightening Whirlpools: Drowning in France in the 18th Century. In *The Body of Evidence. Corpses and Proofs in Early Modern European Medicine*. Francesco Paolo de Ceglia (ed.). London – Boston : Brill, 2020, s. 291 – 292. https://doi.org/10.1163/9789004284821_013

⁷⁷ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1866 – 1875, 1867/266 a 267.

v rieke utopila 6 a polročná Mária Vidiečanová z Korytárok.⁷⁸ Ostatné prípady utopenia buď neboli špecifikované, resp. bolo uvedené, že sa odohrali v bližšie neidentifikovanom potoku či v priekope.

Z hľadiska kategorizovania veku zosnulých je pozoruhodným poznatkom, že až 12 obetí utopenia boli deti do štyroch rokov. Najmladšie z nich malo len rok a štvrt a väčšina detí z tejto skupiny sa nedožila ani dvoch rokov. Výskumy prípadov utopenia z 19. storočia potvrdzujú, že najohrozenejšou skupinou detí boli tie vo veku do 5. roku života. Išlo o následok toho, že samé nevedeli plávať, resp. sa pri tokoch ocitli s rovesníkmi, ktorí im nedokázali pomôcť.⁷⁹ Ďalších šesť detí bolo vo veku medzi šiestym a štrnástym rokom života a relatívne početnou skupinou osôb zosnulých na utopenie boli tridsiatnici, tí boli až piati. Najstaršou utopenou osobou bola 51-ročná Anna Kamenská z lazú Slanec. Medzi utopenými deťmi nachádzame aj dve, ktoré mali nemanželský pôvod. Preto je logické uvažovať, či za týmito nehodami nemožno vidieť aj tichý súhlas príbuzných, ktorým by sa ich smrťou eliminovali problémy, spôsobené prítomnosťou dieťaťa nesúceho sociálny biľag v rodine. Takáto úvaha o infanticíde utopením je síce v rovine špekulácií, ale zapadá do vzorcov, ktoré sú potvrdené na základe iných empirických výskumov.⁸⁰

Pre sezónnosť utopení bolo charakteristické, že väčšina z nich sa odohrala na jar, resp. v lete, od apríla do augusta. Zimné mesiace boli veľmi raritné, tri osoby sa utopili v novembri a len jedna v januári. Výsledky zvýšenej sezónnosti sú logicky zdôvodniteľné, keďže vodný tok rieky bol najsilnejší na jar a v prípade silných búrok aj v lete. Na druhej strane v zimných mesiacoch sa prirodzene znižovala potreba vyskytovať sa v blízkosti vodných tokov a zdrojov vody.⁸¹ Pomer obetí z hľadiska pohlavia bol vyrovnaný – 13 obetí bolo mužov a 13 žien. Na druhej strane je pozoruhodné, že len tri utopené osoby pochádzali z Detvy, čo predstavovalo podiel len 11,5 %, teda len jednu tretinu z priemerného pomeru zomrelých mestečka a lazov zaevidovaných v databáze úmrtí. Zdôvodnenie tohto faktoru sa hľadá zložito, keďže absentujú presné mapy, na základe ktorých by sa dali rekonštruovať bydliská obetí a miesta studní či vodných tokov v regióne.

Nehody v lese

Podobne frekventovanými prípadmi, ako úmrtia utopením, boli smrť spôsobujúce nehody v lese, resp. pri práci so stromami a s drevom. V dôsledku týchto okolností tragicky zomrelo 26 detvianskych obyvateľov, pričom výskyt týchto prípadov bol roztratený počas celej skúmanej periódy. Úmrtia sa v matrikách objavovali spravidla raz až dvakrát do roka, výnimkou bol rok 1869, keď boli

⁷⁸ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1853 – 1866, 1865/120 a 121.

⁷⁹ STAINES, Carolyn – OZANNE-SMITH, Joan. Drowning deaths between 1861 and 2000 in Victoria, Australia. In *Bulletin of the World Health Organization*. 2016, roč. 95, č. 3, s. 176 – 177. <https://doi.org/10.2471/BLT.16.174425>

⁸⁰ KELLY, James. 'An unnatural crime': Infanticide in early nineteenth-century Ireland. In *Irish Economic and Social History*, 2019, roč. 46, č. 1, s. 66 – 110. <https://doi.org/10.1177/0332489319864729>; STRATFORD, Elaine. Abandoned: Drowned Infants. In *The Drowned: Elements of Loss and Repair*. Singapore : Springer Nature Singapore, 2025, s. 53 – 90. <https://doi.org/10.1007/978-981-96-8857-9>

⁸¹ SPENCE, Craig. *Accidents and violent death in early modern London, 1650 – 1750*. Boydell & Brewer, 2016, s. 153. <https://doi.org/10.1515/9781782049005>

identifikované tri obete. Samým osebe je zaujímavý charakter úmrtia, s ktorým sa v matrikách stretávame. V záznamoch nachádzame údaje, že väčšina obetí umrela pri práci v lese, teda možno predpokladať, že išlo o ľudí zamestnaných v miestnych drevospracujúcich podnikoch, najmä v hriňovských pilách či v Hornovidiackej dielni na drevo, sídliacej v Detve.⁸² Aj keď viaceré z úrazov utrpených v lese boli pracovné, nachádzame len jednu explicitnú zmienku, že udalosť bola prešetrovaná miestnymi žandármi.⁸³ Ojedinele sa správy o nehodách v lesoch na Podpoľaní objavili aj v regionálnych novinách.⁸⁴

Na druhej strane je možné, že medzi obeťami nájdeme aj bežných sedliakov, ktorí v lese chystali drevo na kúrenie či na stavebné účely. Takýchto prípadov bolo identifikovaných v evidencii pohrebov 16, pričom v niektorých zápisoch bolo uvedené, o ktoré konkrétne lesy išlo.⁸⁵ Najčastejšie boli úmrtia v lese spôsobené privaleným stromom, resp. porúbaným drevom. Ojedinelé prípady boli zapríčinené následkami zranenia polenom, zlomeninou nohy a nešpecifikovanými vnútornými zraneniami utrpenými v lese. V ostatných záznamoch nebolo uvedené, kde sa udalosti predchádzajúce úmrtiam pri práci s drevom odohrali. Medzi týmito zápsmi nachádzame aj správy o privalení padajúcimi stromami či o pádoch z nich. Špecifické sú dva záznamy, ktoré uvádzajú aj konkrétne druhy stromov, z ktorých obeť padli. Ide o dve nehody pri páde z čerešne, z ktorej, zdá sa, obeť oberali úrodu. Obe tragické udalosti sa odohrali krátko po sebe, 9. a 13. júla 1880, keď najskôr na následky pádu umrela 26-ročná Anna Sekerešová Gibalová a následne takmer 20-ročný Juraj Gonda, obaja pôvodom z Piešťa.⁸⁶ Pri Anne je zaujímavé, že aj napriek svojmu veku nebola vydatá, čo bolo v dobovej spoločnosti aj lokalite raritné. Teda možno u nej predpokladať istý typ telesného hendikepu, ktorý by sa teoreticky mohol podpísať pod jej tragické úmrtie.

Komplexnejšou analýzou týchto prípadov je možné prepracovať sa k demografickým charakteristikám obetí a prípadov nehôd so stromami. Z hľadiska sezónnosti vyplýva, že väčšina nehôd, až 19, sa odohrala medzi jeseňou a jarou. Išlo o obdobie od októbra do marca. To mohlo súvisieť s faktom, že to bola etapa, keď sa už nerealizovali intenzívne práce na poli a roľníci sa mohli venovať získavaniu a príprave drevnej hmoty na rôzne účely.⁸⁷ Zaujímavý je relatívne vysoký počet obetí v zimných mesiacoch, od decembra do februára ich evidujeme až 12. Podľa logického uvažovania bola táto časť roka pre prácu v lese, resp. s drevom najmenej vhodná, avšak platí, že roľníci, ktorí tvorili drvivú väčšinu skúmaného obyvateľstva, cez letné mesiace pracovali na hospodárstvach.

Z hľadiska vekovej škály je predpokladateľné, že značná väčšina obetí bola v dospelom veku. V zozname identifikujeme štyri deti, troch chlapcov a jedno

⁸² Hospodárstvo, priemysel a obchod. Hornovidiacka dielňa na drevo úč. sp. v Detve. In *Zvolenské noviny*, 1912, roč. 9, č. 3, s. 7; GOLIAN, Ján. Hospodárstvo do roku 1918. In *Hriňová. Monografia mesta*. J. Golian et al. Hriňová : Mesto Hriňová, 2022, s. 126.

⁸³ Išlo o úmrtie 61-ročného Matej Medveďa žijúceho v Čiernom Balogu, ktorý umrel pri práci v lesoch v časti Snohy. ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1876 – 1880, 1879/273.

⁸⁴ Chýry. Nehoda v hore. In *Zvolenské noviny*, 1910, roč. 7, č. 12, s. 6.

⁸⁵ Spomínajú sa prípady nehôd v panských lesoch v Hriňovej, v lesoch v osadách na Snohách či v lokalite Rohy.

⁸⁶ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1876 – 1880, 1880/250 a 258.

⁸⁷ GARY Kathryn E. The Distinct Seasonality of Early Modern Casual Labor and the Short Durations of Individual Working Years: Sweden 1500 – 1800. In *International Review of Social History*. 2025, roč. 70, č. S33, s. 62 – 65. <https://doi.org/10.1017/S002085902500001X>

dievča vo veku 2, 4 a pol, 7 a 11 a pol roka. Všetky umreli na následky pádu stro-
mu a privalenia. Úmrtia v lese sa spravidla týkali mladšej generácie dospelých
osôb, až 16 obetí bolo vo veku 15 až 35 rokov, čo signalizuje, že práci v lese, či
už profesionálnej alebo dobrovoľnej, sa venovali dominantne mladí muži. Medzi
obetami nachádzame len dvoch šesťdesiatnikov. Až 21 obetí bolo mužského po-
hlavia, čo potvrdzuje jasnú charakteristiku osôb pracujúcich s drevom. Čo sa týka
zosnulých žien, okrem 4 a polročnej Kataríny Kmeťovej išlo o tri mladé ženy vo
veku 21 až 27 rokov. Úmrtia v lese sa takmer výlučne týkali obyvateľov z lazov.
V evidencii sa nachádzal len jeden záznam, ktorý informoval o nehode obyvateľa
Detvy, ktorým bol Ján Golian Harko, zosnulý pri ťažení stromov v januári 1885.⁸⁸

Úmrtia na následky nehôd v domácnosti

Ďalšou rozšírenou skupinou boli úmrtia na následky po poliatí horúcou tekuti-
nou, ktorých bolo v matrike spolu identifikovaných 21. Okrem jedného prípadu
išlo o obarenie horúcou alebo vriacou vodou a solitérnym prípadom bolo úmr-
tie v dôsledku poliatia sa horúcim mliekom. Všetky tieto tragédie sa odohrali
v domácnosti, teda o situáciách, ktorým predchádzali, možno predpokladať, že
išlo o činnosť pri varení či pri vykonávaní iných domácich, resp. hospodárskych
prác.⁸⁹ Výskyt takýchto prípadov bol roztratený do obdobia od roku 1865 do 1884,
spravidla išlo o jeden až dva prípady ročne, výnimkou bol rok 1879, v ktorom
umreli až štyri osoby na tieto príčiny. Pri uvažovaní o sezónnosti v rámci kalen-
dárneho roka by sa dalo predpokladať, že najviac prípadov obarenia horúcou
tekutinou bude identifikovaných v zimných mesiacoch, keď sa častejšie kúrilo
a ohrievala sa voda.⁹⁰ Výsledky to skutočne potvrdzujú, keďže prípadov poliatia
horúcou tekutinou v „teplých“ mesiacoch, od apríla do septembra, bolo len 7.

Ďalšou možnou hypotézou by bolo, že obeťami boli spravidla osoby zdržujúce
sa v domácnostiach, teda malé deti a prípadne dospelé ženy. Výsledky analýzy
ukazujú, že všetky obeť boli v mladšom detskom veku. Až sedem prípadov úmrtí
na poliatie sa týkalo detí v dočenskom veku, najmladšia obeť mala len 5 mesia-
cov. Dve deti z tejto skupiny mali nemanželský pôvod, išlo o 10-mesačného An-
dreja Kamenského a 11-mesačnú Annu Krnáčovú.⁹¹ Aj ďalšie obeť boli v mlad-
ších kategóriách, vo veku medzi 1. a 4. rokom života ich bolo identifikovaných
11 a najstarším zosnulým na poliatie horúcou vodou bol Martin Lalík Malček vo
veku 7 a štvrt roka.⁹² Pomer pohlaví bol vyrovnaný, medzi úmrtiami nachádza-
me 11 chlapcov a 10 dievčat, čo platilo pre všetky vekové kategórie obetí. Čo je
zaujímavé, medzi zosnulými osobami opäť omnoho zriedkavejšie nachádzame
deti pochádzajúce z mestečka. V centre farnosti boli identifikované len 4 takéto
záznamy, ktoré tvorili 19 % všetkých prípadov obarenia, čo je výrazný podpri-
emer oproti dátam z celej databázy príčin úmrtí.

⁸⁸ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1881 – 1889, 1885/18.

⁸⁹ SCHJERNING, O. V. *About the death as a result of burning and scalding from the court phy-
sician standpoint*. 1884, s. 273 – 300.

⁹⁰ BRONSTEIN, Jamie L. *Caught in the machinery: Workplace accidents and in-
jured workers in nineteenth-century Britain*. Stanford University Press, 2008, s. 62.
<https://doi.org/10.1515/9781503626867>

⁹¹ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1866 – 1875, 1875/284 a MDpD 1876 – 1880, 1879/361.

⁹² ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1866 – 1875, 1874/140.

Celkovo deväť zápisov v matrike hovorí o prípadoch smrti na následky požiaru, resp. neopatrného zaobchádzania s ohňom. Ak po takejto tragédii obeť prežila, bola odkázaná len na ľudovo-liečiteľské metódy, keďže nielen dostupnosť, ale aj dobová znalosť medicíny bola výrazne limitovaná.⁹³ V siedmich prípadoch bola príčina smrti označená ako uhorenie, resp. popálenie, pri dvoch osobách bolo dôvodom úmrtia udusenie. Pri záznamoch o uhorení sú uvedené zvyčajne podobné a len veľmi strohé údaje, napríklad: osoby umreli na následky ohňa, resp. požiaru, či na popálenie. Dva prípady udusenía poskytli vcelku úplnú informáciu, ktorá uvádzala, že 65-ročná Anna Bartošová a 18-ročná Katarína Luptáková sa udusili oxidom uhličitým (*oxydi Carbonici*). Tragédia sa odohrala 1. januára 1868 v dome v Krivci, v ktorom bývali rodiny oboch žien.⁹⁴ Podobne ako pri prípadoch obarenia, väčšina obetí bola v detskom veku, výnimkou bola len dvojica udusených žien. Sedem detských obetí bolo vo vekovej škále od dvoch do desiatich rokov, päť z nich malo do päť rokov. Udalosti sa častejšie stávali v lazničkých osadách, identifikované boli len dva prípady v mestečku. Prírodné, požiare boli charakteristické pre obdobie vykurovacej sezóny, matričné záznamy ich identifikovali od októbra do februára. Jedinou výnimkou bolo úmrtie 2-ročného Juraja Pócha z Detvy, ktorý na popálenie ohňom umrel 3. júna 1865.⁹⁵

Úmrtia na následky výkonu práce

Nehody pri výkone práce, ktoré si vyžiadali život obeť, tvorili rozmanitú skupinu. V skúmanom období bolo až 9 prípadov smrti spôsobených pri práci na železnici, čo patrilo vôbec medzi najrozšírenejšie pracovné úrazy v druhej polovici 19. storočia.⁹⁶ V matrikách sa tieto udalosti objavujú od roku 1869 a zo záznamov je zrejmé, že väčšina nehôd sa udiala na železničnej trati spájajúcej mestá Zvolen a Lučenec. V lokalite Kriváň, dnes samostatnej obci, bola vybudovaná železničná stanica, ktorá sa stala dopravnou križovatkou celého regiónu. Po železnici bol dopravovaný tovar, ale na tejto stanici vystupovali aj návštevníci, ktorí následne povozom či pešo cestovali do Detvy, resp. do iných častí Podpoľania.⁹⁷ So stavbou koľají a vytvorením stanice na Kriváni súvisel aj príchod zamestnancov železnice, ktorí zvyčajne nepochádzali z farnosti ani z jej okolia.⁹⁸ Na trati však našli zamestnanie aj viacerí domáci obyvatelia, či už ako stavbári alebo neskôr aj ako manipulační pracovníci, čo koniec koncov potvrdzuje aj zoznam obetí železničných nehôd. Okrem toho sa miestna železničná stanica neskôr stala aj križovatkou a prekladiskom drevnej suroviny, ktorá bola privážaná najmä z hriňovských lesov po lesníckej železnici.⁹⁹

V zozname úmrtí sa spravidla objavujú prípady, pri ktorých jednotlivci umreli na následky pomliaždenia či privalenia železničným zariadením. Celkovo v pia-

⁹³ LEE, Kwang Chear – JOORY, Kavita – MOIEMEN, Naiem S. History of burns: the past, present and the future. In *Burns & trauma*, 2014, roč. 2, č. 4, s. 172. <https://doi.org/10.4103/2321-3868.143620>

⁹⁴ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1866 – 1875, 1868/1.

⁹⁵ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1853 – 1866, 1865/213.

⁹⁶ BRONSTEIN, *Caught in the machinery*, s. 10 – 12.

⁹⁷ CÁDRA, Janko. Malé dobrodružství. In *Revue Naše Slovensko*, 1910, roč. 3, č. 8, s. 290.

⁹⁸ ŠA BB, f. ZŽ, PP, inv. č. 297, kr. č. 563.

⁹⁹ NEUPAUEROVÁ, Renáta – HAVIAR, Tomáš. *Hriňovská lesná železnica 1913 – 1962*. Martin : Vydavateľstvo Matice slovenskej, 2012.

tich prípadoch išlo o rušeň a o vagón.¹⁰⁰ Okrem nich obeť železnice umreli pri nekonkretizovaných pádoch, úrazoch hlavy či v jednom prípade bol Ján Mikuš privalený kmeňom stromu, ktorý bol pravdepodobne prekladaný na vagón.¹⁰¹ Na prípady úmrtí na železnici nemala sezónnosť takmer nijaký vplyv, a teda dominantné zastúpenie nehôd v auguste (5 prípadov) možno považovať len za náhodu. Všetky obeť boli mužského pohlavia, čo naznačuje, že išlo o prípady pri výkone práce, nešlo o prípady náhodných tragédií cestujúcich. Všetky obeť boli v produktívnom veku, najmladší Juraj Kučera mal len 16 rokov a najstarším bol 53-ročný zamestnanec železnice Juraj Karlik.¹⁰² Je pozoruhodné, že až traja zosnulí muži neboli ženatí, a preto sa vynára otázka, či ich rodinný stav súvisel s výkonom alebo charakterom ich povolania. Čo sa týka pôvodu obetí, dvaja muži mali korene mimo Podpoľania, obaja pracovali na lesníckej železnici v Hriňovej, ostatní siedmi pochádzali z okolitých lazov. Medzi obeťami nebol identifikovaný ani jeden obyvateľ mestečka Detva.

S výkonom práce súviseli aj štyri tragické úmrtia, ktoré zastihli mladých mužov pri plnení vojenskej služby.¹⁰³ V týchto prípadoch sa netýkali úmrtia priamo bojiska, ale, ako to bývalo rozšírené, nastali pri výkone iných aktivít a zabezpečovacích úloh súvisiacich s prácou v armáde.¹⁰⁴ Nehody sa udiali v plukoch, v ktorých branci slúžili a dodatočne boli zapísaní aj do matriky vo svojom rodisku. V evidencii pohrebů detvianskej farnosti bol identifikovaný vojak povinnej služby, 20-ročný Jozef Krnáč Lapín, ktorý umrel na následky náhodnej explózie.¹⁰⁵ V januári 1870 prišiel o život 29-ročný Matúš Hanes Klecek na následky nešpecifikovaného pádu. Ten bol v službách 71. pešieho pluku od roku 1862 spolu so svojím krajanom a rovesníkom Jurajom Koreňom, ktorý zahynul o rok neskôr, vo februári 1871, ako 30-ročný, na následky výbuchu.¹⁰⁶ Posledným zmieňovaným bol 24-ročný Peter Lupták Baranec, ktorý umrel na následky nekonkretizovaných utržených rán, od roku 1873 slúžil v 25. pešom pluku so sídlom v Lučenci.¹⁰⁷

V matrike nachádzame ďalších 12 úmrtí mužov, ktorých okolnosti súviseli s výkonom práce v rôznych oblastiach. Najstarším bol Juraj Libiak, ktorý vo veku 56 rokov spadol pod voz.¹⁰⁸ Ďalšie úmrtia mali podobný charakter, spojený primárne s prácou v poľnohospodárstve. Išlo o prípady ako udupanie koňom, privalenie, zasypanie zemou, nehodu pri prevoze tovaru, privalenie vozom pri ceste z jarmoku, pri páde zo strechy, či dve zranenia utrpené v hriňovskej sklárni.¹⁰⁹

¹⁰⁰ Úmrtia spôsobené nehodami pri stavbe a prevádzke železníc sa vyskytovali plošne, kde tento proces prebiehal. ALDRICH, Mark. *Death rode the rails: American railroad accidents and safety, 1828 – 1965*. JHU Press, 2006, s. 98 – 113.

¹⁰¹ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1876 – 1880, 1877/229.

¹⁰² ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1866 – 1875, 1870/292 a 299.

¹⁰³ K výskytu a úmrtiam vojakov v detvianskej farnosti v 19. storočí pozri: GOLIAN, *Život ľudu detvianskeho*, s. 308 – 313.

¹⁰⁴ MANSFIELD, Nick. *Soldiers as Workers: Class, employment, conflict and the nineteenth-century military*. Oxford University Press, 2016, s. 40 – 45.

¹⁰⁵ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1881 – 1889, 1884/232.

¹⁰⁶ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1866 – 1875, 1870/10 a MDpD 1866 – 1875, 1871/75.

¹⁰⁷ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1876 – 1880, 1877/328.

¹⁰⁸ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1866 – 1875, 1872/234.

¹⁰⁹ V regióne nebolo viac priemyselných prevádzok, čo znižovalo dobovú bežnú mieru výskytu zranení a úmrtí pri práci. MOSES, Julia. *The first modern risk: Workplace accidents and the origins of European social states*. Cambridge : Cambridge University Press, 2018, s. 46 – 49. <https://doi.org/10.1017/9781108657853>

Len pri jednom z prípadov bolo v matrike uvedené, že prípad bol prešetrovaný úradmi. Na základe predchádzajúcich kategórií by sa dalo očakávať, že väčšina obetí bude pochádzať z lazov. V tomto prípade bol pomer obetí z Detvy a ostatných častí vyrovnanější, tí z mestečka predstavovali 5 prípadov z 12.

Úmrtia na následky násilných činov (vraždy a samovraždy)

Z hľadiska historickej antropológie patria prípady úmrtí na následky násilných skutkov medzi najzaujímavejšie. Je možné na nich vidieť nielen intenzitu a spôsob vykonania takýchto činov, ale bádateľ môže identifikovať aj isté stratégie, na základe ktorých takéto tragické udalosti vznikali.¹¹⁰ V detvianskej farnosti sa s prvými prípadmi zabitia a vraždami stretávame od jesene 1863, v prvých dvoch rokoch výskumnej sondy takýto prípad nebol zaevidovaný. Následne sa záznamy objavovali relatívne pravidelne, raz až dvakrát do roka. Bolo len niekoľko výnimočných rokov, keď sa prípad násilnej smrti v matrike neobjavil. Celkovo bolo v matrike identifikovaných 50 prípadov, ktoré možno klasifikovať podrobnejšie podľa spôsobu úmrtia a ďalších detailnejších informácií.

Prvé dva záznamy v matrikách, ktoré hovorili o násilnej smrti pochovaného, informovali len stručným termínom „*mactatus*“. Táto prax z októbra a novembra 1863 bola od jari 1865 vystriedaná komplexnejšími údajmi. Na základe nich možno identifikovať, že 12 vražd sa stalo ostrým predmetom, ako je nôž, sekera, a tiež do skupiny bol zaradený aj vražedný útok rýľom.¹¹¹ Do tejto kategórie boli zahrnuté aj úmrtia spôsobené bodnutím „*frajecitse*“, pri ktorých nebola presne určená zbraň, ale možno odhadovať, že išlo o nôž, resp. príbuzný ostrý predmet. Podobne bola príčina úmrtia určená aj pri 42-ročnom Jurajovi Murin Okálovi, ktorý umrel na vypichnutie očí. O tom, že išlo o násilnú smrť, nepriamo svedčí fakt, že pred pohrebom bolo nariadené vyšetrovanie.¹¹² Útok ostrým predmetom spravidla spôsoboval okamžitú smrť, výnimkou bolo úmrtie 25-ročného Juraja Mittera z Korytárok, ktorý bol sekerou napadnutý 1. marca 1870, avšak umrel až po vyše mesiaci, 6. apríla.¹¹³

Rovnako početnou kategóriou boli úmrtia po použití tupého predmetu. Tým bol spravidla kameň, ale v zozname možno objaviť aj kladivo či nešpecifikované zbrane, ktoré spôsobili „*ťažký úder*“ – „*gravis percusio*“, spravidla do hlavy. Zvyčajne tieto rany spôsobili okamžitú smrť, ale stretávame sa aj s prípadmi, keď nastala až po niekoľkých dňoch. Po *ťažkom údere* Ján Sekereš ležal v posteli 11 dní, po ktorých skončil. Podobný scenár malo aj úmrtie Pavla Lušteka, ktorý po údere do hlavy údajne dostal mozgovú príhodu, na ktorú následne zomrel. Presnú diagnózu v tomto prípade stanovila pitva.¹¹⁴

V ďalších prípadoch sa v matrikách stretávame so zápismi s deskriptívnym charakterom. Takto je možné dozvedieť sa, že obeť násilností umrela „*na následky*

¹¹⁰ SHON, Phillip Chong Ho – ROBERTS, Michael A. An archival exploration of homicide — Suicide and mass murder in the context of 19th-century American parricides. In *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 2010, roč. 54, č. 1, s. 43 – 60. <https://doi.org/10.1177/0306624X08324472>

¹¹¹ Na úder rýľom umrela 40-ročná Katarína Halgašová zo Skliarova, ktorú zavraždil jej vlastný manžel. ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1881 – 1889, 1884/216.

¹¹² ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1881 – 1889, 1883/101.

¹¹³ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1866 – 1875, 1870/151.

¹¹⁴ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1876 – 1880, 1876/174 a 322.

bitky“, boli zabité „po provokácii“, pričom o okolnostiach skutku viac napovedá, že dve osoby boli zavraždené v blízkosti krčmy a rovnako dve na svadbe. Takéto úmrtia spojené so spoločenskými udalosťami, pri ktorých bolo charakteristické požívanie alkoholu, sa v 19. storočí objavovali často.¹¹⁵ O konkrétnych prípadoch viac prezrádzajú aj mená útočníkov, ktoré sa v detvienských matrikách spravidla objavovali od roku 1865. Preto v 29 prípadoch boli zodpovedné osoby za vraždy identifikované buď menom, alebo príbuzenskými väzbami k obetiam. Vo väčšine prípadov vraždil jeden páchatel, vo výnimočných situáciách išlo o dvojicu, pri jednom zápise o trojicu.¹¹⁶ Zvyčajne útočníci mali na svedomí jednu vraždu, toto zistenie však narušujú dva prípady, v ktorých páchatelia vraždili po dva razy. Aj po dlhých rokoch vyvoláva otázku prípad okolo Kataríny „Kr.“, pravdepodobne Krnáčovej, ktorá 18. októbra 1875 zavraždila v spolupáchateľstve so svojím snúbencom, 30-ročným Jozefom Marcinekom, istého 60-ročného Martina Kmeťa zo Slanca a následne sama zavraždila aj svojho snúbenca. O príčinách či spôsobe vraždy matričný záznam nič viac neprezradil.

Veľmi často boli príčinou vrážd vzťahové a rodinné problémy.¹¹⁷ Potvrdzujú to aj všetky ženské obete, ktoré bez výnimky umreli rukou vlastného manžela. Všetkých päť žien bolo v mladšom a začínajúcom strednom veku, od 26 do 40 rokov. Osobitne tragickým prípadom bol osud Kataríny, rod. Žilíkovej, ktorá sa po smrti prvého manžela Mateja Panicu vydala za Jána Šulaja Maku, ktorý ju zavraždil v ich vlastnom dome.¹¹⁸ Vraždy v rámci jednej rodiny boli v matričnej evidencii identifikované viackrát. Ján Murin bol vo veku 45 rokov zavraždený vlastným bratom Jurajom a o päť rokov mladší Ján Drugda umrel po útoku svojho syna.¹¹⁹ Ešte tragickejším prípadom bolo uškrtie 4-ročného Jána Suju vlastnou matkou Máriou, rod. Púpavovou, z časti Riečka, ktorého telo bolo objavené až takmer po dvoch týždňoch.¹²⁰

Z vyššie uvedeného vyplynulo, že absolútne dominantnou skupinou obetí násilnej smrti boli muži. Medzi obeťami nájdeme len päť žien, ktoré tvorili desatinu všetkých prípadov a ako už bolo uvedené, všetky umreli rukami svojich manželov.¹²¹ Ďalšou charakteristikou obetí, ktorá by sa dala predpokladať, je fakt, že väčšina z nich pochádzala z lazov. Hypotézu by sme mohli oprieť o výrazne vyššiu kriminalitu mimo mestečka, ktorého časti boli pre štátne nástroje disciplinácie a úrady vzdialenejšie. Anonymita lazov poskytovala aj vhodnejšie prostre-

¹¹⁵ WOOD, Drinking, Fighting and Working-Class Sociability, s. 198 – 208.

¹¹⁶ Osobitným prípadom bola vražda 57-ročného Jána Figuru, ktorého zavraždila trojica, pravdepodobne bratov, Petrincovcov, Jozef Ján a Juraj. ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1866 – 1875, 1868/327.

¹¹⁷ KANTANEN, Anna – EILOLA, Jari. Domestic Homicide and Emotions from the Late Nineteenth Century to the 1920s. In *Violence, Gender and Affect: Interpersonal, Institutional and Ideological Practices*. Cham : Springer International Publishing, 2020, s. 49 – 51. https://doi.org/10.1007/978-3-030-56930-3_3

¹¹⁸ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1876 – 1880, 1879/60.

¹¹⁹ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1876 – 1880, 1876/164 a 258.

¹²⁰ Úmrtie bolo stanovené 6. marca 1868, pričom telo bolo objavené až 19. marca. ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1866 – 1875, 1868/90.

¹²¹ Išlo o tragický výsledok násilností na ženách v 19. storočí. CLARK, Anna. *Humanity or Justice?: Wifebeating and the law in the eighteenth and nineteenth centuries*. In *Regulating womanhood*. Routledge, 2002, s. 187 – 206.

die na vyhnutie sa následkom kriminálnej činnosti akéhokoľvek druhu.¹²² Dáta to aj skutočne potvrdzujú výsledkami, že obeť z mestečka predstavovali 24,5 %. Vcelku očakávateľné sú aj výsledky vekových kategórií zosnulých, z ktorých vyplýva, že 91,8 % obetí bolo v produktívnom veku. Z nich bola najdominantnejšia generácia dvadsiatnikov a tridsiatnikov, tieto kohorty reprezentovali spolu až 55,1 % všetkých obetí. Mladšie zavraždené osoby boli tiež blízko svojich 20. narodenín (16, 19 a necelých 20 rokov) a najstaršie osoby neboli vzdialené seniorskej hranici (dvaja muži mali po 60 rokov a jeden 63). Aj tu možno vidieť, že obeť násilných činov bývali spravidla ekonomicky produktívne a nikto si nedovolil zavraždiť výrazne mladého či starého člena komunity.

Súčastou kategórie neprirodzených úmrtí sú samovraždy, ktorých výskyt vzhľadom na modernizačné procesy a sekularizáciu neustále narastal.¹²³ Tých bolo v databáze úmrtí detvianskej farnosti identifikovaných 8, preto ich celkový výskyt možno štatisticky vyjadriť menšou mierou ako 1 promile. Z naratívnych prameňov mladšieho obdobia sa dozvedáme, že príčinou samovraždy mladých mužov mohol byť strach z povinnej vojenskej služby.¹²⁴ Takéto prípady však medzi osobami, ktoré ukončili život z vlastného rozhodnutia, v databáze úmrtí nevidujeme. Prvý prípad bol identifikovaný v júni 1862, keď pri úmrtí 48-ročného Ondreja Fekiača bol ako príčina úmrtia uvedený termín „suicidium“.¹²⁵ V nasledujúcich prípadoch matričná agenda uvádza aj spôsob spáchania takéhoto činu. Z evidencie vyplýva, že päť prípadov samovražd skončilo obesením, 64-ročný Ján Malatinec sa podrezal nožom a 15-ročná Katarína Kamenská sa v *šialenstve utopila* „*aquis mersa in frenesi*“.¹²⁶ Išlo zjavne o zmienku psychických problémov, ktoré toto dievča donútili ku krajnému riešeniu, čo nebolo v prípadoch samovražd vôbec výnimočné.¹²⁷ Rovnako pod tlakom psychického ochorenia ukončil sám svoj život aj 28-ročný Ondrej Gáborík, ktorý sa obesil „*mente infirmus se suspendit in pavimento*“.¹²⁸

Je pochopiteľné, že takúto malú výskumnú vzorku nie je možné demograficky analyzovať štatistickými metódami s relevantnými výsledkami. Avšak aj týchto osem prípadov potvrdzuje, že samovraždy bežnejšie páchali muži ako ženy.¹²⁹ Tiež možno na vzorke vidieť, že najrozšírenejším spôsobom ukončenia vlastného

¹²² GOLIAN, „Zlí a mrcha ľudia“, s. 347 – 349.

¹²³ KUSHNER, Howard I. Suicide, gender, and the fear of modernity in nineteenth-century medical and social thought. In *Journal of social history*, 1993, s. 461 – 463. <https://doi.org/10.1353/jsh/26.3.461>; BRADATAN, Cristina. About some 19th-century theories of suicide: Interpreting suicide in an East European country. In *International Journal of Comparative Sociology*, 2007, roč. 48, č. 5, s. 419 – 422. <https://doi.org/10.1177/0020715206070269>

¹²⁴ Chýry. Samovražda zo strachu pred assentírkou. In *Zvolenské noviny*, 1908, roč. 5, č. 3, s. 8.

¹²⁵ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1853 – 1866, 1862/153.

¹²⁶ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1866 – 1875, 1867/126.

¹²⁷ BERRIOS, German E. – MOHANNA, Mostafa. Durkheim and French psychiatric views on suicide during the 19th century. In *The British Journal of Psychiatry*, 1990, roč. 156, č. 1, s. 1 – 9. <https://doi.org/10.1192/bjp.156.1.1>

¹²⁸ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1866 – 1875, 1871/191.

¹²⁹ Častejší výskyt samovražd mužov ako žien potvrdzujú všetky dostupné štatistiky analyzujúce tento fenomén v európskych krajinách v 19. storočí. WALFORD, Cornelius. *On the Number of Deaths from Accident, Negligence, Violence and Misadventure in the United Kingdom and Some Other Countries*. Stanford, 1881, s. 12; HIGONNET, Margaret. Suicide:

života bolo v mužských kategóriách obesenie.¹³⁰ V skupine bolo štatisticky vyššie zastúpenie úmrtí z Detvy ako pri ostatných príčinách smrti, tvorili 37,5 %, išlo o 3 prípady z 8. Vekové kategórie samovrahov boli veľmi rôzne. Nachádzame medzi nimi dvoch mladých ľudí, okrem 15-ročnej Kataríny, sa objavil aj o rok mladší Juraj Drdol z Detvy.¹³¹

V zozname prípadov neprirodzených úmrtí v databáze objavujeme zápisy, ktoré sa vyskytli ako ojedinelé, a preto je ťažké ich zaradiť do samostatnej kategórie. Medzi nimi identifikujeme štyri prípady, v ktorých smrť spôsobilo nadmerné pitie alkoholu, ktoré boli kategorizované kódom X45.000 ako „náhodná otrava a priotrávenie alkoholom“.¹³² Išlo o troch mužov a jednu ženu, z nich traja boli čerství štyridsiatnici (40 až 42 rokov) a jeden vo vyššom veku (73 rokov). Jedinou ženou bola 40-ročná Katarína Kucejová, ktorá žila nevydatá v laze Piešť a umrela 16. decembra 1870.¹³³ Trojica mužov bola ženatá, najstarší z nich 73-ročný Ondrej Žilka, ako vdovec dokonca dvakrát. Je pozoruhodné, že pri jeho príčine smrti nebolo uvedené len to, že išlo o následky opitosti, ale aj to, že umrel 6 dní po návrate z jarmoku.¹³⁴ Išlo pravdepodobne o dôležitú poznámku, ktorá sa odvolávala na predchádzajúce udalosti. Práve na jarmoku mohol Ondrej dostať mozgovú príhodu alebo inú komplikáciu aj v dôsledku nadmerného požitia alkoholu, čo mu spôsobilo kritický zdravotný stav s fatálnym záverom.

Viacero prípadov nachádzame s príčinou úmrtia, ktorá jasne nedefinuje, či bol skon spôsobený nehodou alebo úmyselne cudzím zavinením. Tieto pochybnosti neobjasňujú ani doplnkové informácie o prípadnom vyšetrovaní alebo o mene vinníka. V týchto prípadoch sa stretávame so záznamami, ktoré informujú o úmrtí na následky skoku, náhodného poranenia nožom alebo poranenia tváre.¹³⁵ Pri záznamoch je signifikantný aj vek obetí. V iných prípadoch ide o jasné okolnosti nehôd, ktoré mali fatálne následky. Išlo napríklad o udalosti, ako sú náhodné poranenie nožom či udusenie, resp. privalenie 9 mesačného dieťaťa v posteli.¹³⁶ Niektoré prípady prichádzajú až k bizarným situáciám. Jednou z nich bolo úmrtie na následok zásahu bleskom (*fulmine tactus*). Tie sa podľa iných štatistík aj diali primárne v otvorených priestranstvách, pri práci na poli a mimo

Representations of the feminine in the nineteenth century. In *Poetics Today*, 1985, roč. 6, č. 1/2, s. 103 – 118. <https://doi.org/10.2307/1772124>

¹³⁰ Tento spôsob samovrážd v regióne potvrdzuje aj sonda do roku 1900, kedy z troch prípadov si dve obete samovrážd vybrali obesenie a jeden použil strelnú zbraň. GOLIAN, *Život ľudu detvianského*, s. 146 – 147.

¹³¹ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1876 – 1880, 1878/325.

¹³² Nadmerné užívanie alkoholu sa ako príčina úmrtí v 19. storočí objavovalo primárne v robotníckych spoločnostiach. ROOM, Robin. Cultural contingencies of alcoholism: Variations between and within nineteenth-century urban ethnic groups in alcohol-related death rates. In *Journal of Health and Social Behavior*, 1968, s. 109 – 110. <https://doi.org/10.2307/2948328>

¹³³ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1866 – 1875, 1870/392.

¹³⁴ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1876 – 1880, 1876/248.

¹³⁵ SPENCE, *Accidents and violent death*, s. 125 – 147.

¹³⁶ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1853 – 1866, 1865/322.

zastavaných častí sídel.¹³⁷ To sa stalo 30-ročnému Matúšovi Luptákovi Strelcovi pri augustovej búrke v Piešti.¹³⁸

Záver

Problematika neprirodzených úmrtí nie je v historickej demografii častou výskumnou otázkou. Ide totiž o marginálny fenomén, ktorý sa zvyčajne medzi najčastejšími príčinami smrti stráca. Preto nemá vysokú relevanciu z hľadiska štatistického zastúpenia, a teda v populácii nedefinuje významné trendy. Historici sa problematike venujú primárne z hľadiska dejín kriminality, každodennosti, mikrohistórie či regionálnych dejín.¹³⁹ Preto je ambíciou tohto článku vykročiť mimo zaužívaných trendov a otvoriť problematiku, ktorá plastickejšie prináša poznanie do tejto kultúrno-antropologickej témy hraničiacej s historickou demografiou.

Prostredníctvom aplikovania metódy ICD10h bolo možné skúmané príčiny úmrtia precízne kategorizovať podľa presných okolností, o ktorých sa zmieňovali matričné záznamy. Z kategórie fatálnych nehôd spojených s výkonom zamestnania pomerne vysoké zastúpenie mali prípady spojené s ťažbou dreva, resp. s prácou v lese. Aj napriek tomu, že obyvatelia detvianskej farnosti sa touto aktivitou živilí len okrajovo, tieto úmrtia sa týkali aj bežných sedliakov, ktorí v lesoch ťažili drevo na kúrenie či na iné účely. Niekoľko zápisov v tejto skupine tiež informovalo o smrteľných pádoch zo stromov pri oberaní ovocia. Medzi pracovnými úrazmi sa objavovali prípady spojené so stavbou a prevádzkou železničnej trate, ako aj nehody, ktoré utrpeli detvianski mladíci pri výkone povinnej vojenskej služby. Medzi úmrtiami spôsobenými externými faktormi sa najčastejšie vyskytovali skony na podchladenie a zamrznutie. Podobne často boli evidované záznamy o utopení, medzi ktorými sa objavovali aj obeť v detskom a dospelom veku. Okrem vodných tokov boli pre domácich obyvateľov rizikovými miestami aj studne, ktoré neboli dostatočne zabezpečené.¹⁴⁰ Inou skupinou boli smrteľné nehody spôsobené úrazmi v domácnosti, ktoré boli pripísané hlavne prípadom obarenia, popálenia a uduseniu. V sledovaných kategóriách sa tiež objavovali aj neprirodzené úmrtia spôsobené násilnými činmi. Prípadová štúdia potvrdzuje, že viaceré zranenia s následkom smrti alebo vraždy boli spáchané medzi príbuznými. Výskumne zaujímavé sú aj výsledky analýzy zápisov samovrážd, ktoré boli charakteristickejšie pre mužov, tí zvyčajne končili život obesením. Medzi ojedinelými záznamami s osobitnými kódmi v ICD10h kategorizácii sa objavili napríklad prípady úmrtia po poskytnutí zdravotnej starostlivosti – po amputovaní ruky (Y62.000) či po otrave v zdravotníckom zariadení (X43.000). Raritným prípadom bolo úmrtie po zasiahnutí bleskom (X33.000), ktoré sa v 19. storočí dostávalo do štatistík len náhodnými zápismi, keďže neexistovala ešte stabilná meteorologická evidencia.¹⁴¹

¹³⁷ ELSOM, Derek M. Striking reduction in the annual number of lightning fatalities in the United Kingdom since the 1850s. In *Weather*, 2015, roč. 70, č. 9, s. 251 – 253. <https://doi.org/10.1002/wea.2493>

¹³⁸ ŠA BB, f. ZCM, MDpD 1881 – 1889, 1881/360.

¹³⁹ KUSHNER, *Suicide, gender, and the fear*, s. 462 – 463.

¹⁴⁰ CLAGGETT, Abigail Anne. 'The Death of a Beautiful Woman': Women's Suicide by Drowning in 19th Century American Literature. In *International Journal of English Literature and Social Sciences*, 2020, roč. 5, č. 4, s. 1240 – 1241. <https://doi.org/10.22161/ijels.54.60>

¹⁴¹ COOPER, Mary Ann – HOLLE, Ronald L. Lightning fatalities since 1800. In *Reducing Lightning Injuries Worldwide*. Cham : Springer International Publishing, 2018, s. 75. https://doi.org/10.1007/978-3-319-77563-0_7

Fenomén neprirodzeného úmrtia je témou, ktorá sa v 19. storočí zvyčajne ukrýva v matričných záznamoch či výberovo v súdnych zápisniciach, kronikách alebo neskôr na stránkach novín.¹⁴² Tento text prináša exkurz do vidieckej dominantne roľníckej populácie, ktorej povest o mieste s vysokou kriminalitou potvrdzuje aj matričná agenda. Sonda do mestského prostredia by bezpochyby zvýšila podiel smrteľných nehôd spojených s výkonom práce, resp. by sa v prameňoch mohla prejaviť ešte častejšia prítomnosť nemanželských detí.

ZOZNAM POUŽITÝCH ZDROJOV

Pramene

Štátny archív Banská Bystrica, fond Zvolenská župa, Podžupanské písomnosti
Zvolenská župa 1869-1918, inv. č. 297, kr. č. 562 – 564.
Štátny archív Banská Bystrica, fond Zbierka cirkevných matrik.
Matricula Defunctorum parochiae Detva 1853 – 1866.
Matricula Defunctorum parochiae Detva 1866 – 1875.
Matricula Defunctorum parochiae Detva 1876 – 1880.
Matricula Defunctorum parochiae Detva 1881 – 1889.
Slovenský hydrometeorologický ústav, Databáza nameraných teplôt, stanica Boľkovce 1871 – 1881.

Tlačené pramene

Magyar korona országaiban. az 1881. év elején végrehajtott. népszámlálás. II.
Kötet. Budapest, 1882.

Dobová tlač

Zvolenské noviny, 1908, 1910, 1912.
Revue Naše Slovensko, 1910.

Zoznam bibliografických odkazov

ALBERTY, Július. *Pozdravujem Ťa Vyšná Pokoradz*. Banská Bystrica, 2015.
ALDRICH, Mark. *Death rode the rails: American railroad accidents and safety, 1828 – 1965*. JHU Press, 2006.
ALTER, George – CARMICHAEL, Ann. Classifying the Dead: Toward a History of the Registration of Causes of Death. In *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 1999, roč. 54, č. 2, s. 114 – 132. <https://doi.org/10.1093/jhmas/54.2.114>

¹⁴² BECKER, Peter. Researching crime and criminals in the 19th century. In *The Handbook of the history and philosophy of criminology*, 2017, s. 32 – 47. <https://doi.org/10.1002/9781119011385.ch2>

- ALTER, George – CARMICHAEL, Ann. Reflections on the Classification of Causes of Death. In *Continuity and Change*, 1997, roč. 12, č. 2, s. 169 – 173. <https://doi.org/10.1017/S0268416097002889>
- ALTER, George – CARMICHAEL, Ann. Studying Causes of Death in the Past: Problems and Models. In *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 1996, roč. 29, č. 2, s. 44 – 48. <https://doi.org/10.1080/01615440.1996.10112728>
- ANDERTON, Douglas L. – HAUTANIEMI LEONARD, Susan. Grammars of Death: An Analysis of Nineteenth-Century Literal Causes of Death from the Age of Miasmas to Germ Theory. In *Social Science History*, 2004, roč. 28, č. 1, s. 111 – 143. <https://doi.org/10.1017/S0145553200012761>
- Az 1869 évi népszámlálás vallási adatai. Osszeállította : Sebők László. In memorandum Dányi Dezső et Körmendi Gábor. TLA Teleki László Intézet. Budapest : KSH Népszámlálás. KSH Levéltár 2005.
- BECKER, Peter. Researching crime and criminals in the 19th century. In *The Handbook of the history and philosophy of criminology*, 2017, s. 32 – 47. <https://doi.org/10.1002/9781119011385.ch2>
- BEEEMER, Jeffrey K. Diagnostic prescriptions: shifting boundaries in nineteenth-century disease and cause-of-death classification. In *Social Science History*, 2009, roč. 33, č. 3, s. 307 – 340. <https://doi.org/10.1017/S0145553200011007>
- BERRIOS, German E. – MOHANNA, Mostafa. Durkheim and French psychiatric views on suicide during the 19th century. In *The British Journal of Psychiatry*, 1990, roč. 156, č. 1, s. 1 – 9. <https://doi.org/10.1192/bjp.156.1.1>
- BRADATAN, Cristina. About some 19th-century theories of suicide: Interpreting suicide in an East European country. In *International Journal of Comparative Sociology*, 2007, roč. 48, č. 5, s. 417 – 432. <https://doi.org/10.1177/0020715206070269>
- BRONSTEIN, Jamie L. *Caught in the machinery: Workplace accidents and injured workers in nineteenth-century Britain*. Stanford University Press, 2008. <https://doi.org/10.1515/9781503626867>
- CLAGGETT, Abigail Anne. ‘The Death of a Beautiful Woman’: Women’s Suicide by Drowning in 19th Century American Literature. In *International Journal of English Literature and Social Sciences*, 2020, roč. 5, č. 4, s. 1039 – 1048. <https://doi.org/10.22161/ijels.54.60>
- CLARK, Anna. Humanity or Justice?: Wifebeating and the law in the eighteenth and nineteenth centuries. In *Regulating womanhood*. Routledge, 2002, s. 187 – 206.
- COOPER, Mary Ann – HOLLE, Ronald L. Lightning fatalities since 1800. In *Reducing Lightning Injuries Worldwide*. Cham : Springer International Publishing, 2018, s. 75 – 82. https://doi.org/10.1007/978-3-319-77563-0_7
- CURRY, James. *Observations on Apparent Death from Drowning, Hanging, Suffocation by Noxious Vapours, Fainting-fits, Intoxication, Lightning, Exposure to Cold, &c. &c: And an Account of the Means to be Employed for Recovery; to which are Added, the Treatment Proper in Cases of Poison; with Cautions and Suggestions Respecting Various Circumstances of Sudden Danger*. E. Cox and Sons, 1815.
- DE FRENZA, Lucia – TISCI, Caterina. Frightening Whirlpools: Drowning in France in the 18th Century. In *The Body of Evidence. Corpses and Proofs in Early Modern European Medicine*. Francesco Paolo de Ceglia (ed.). London – Boston : Brill, 2020, s. 270 – 294. https://doi.org/10.1163/9789004284821_013

- DEATON, Angus. *The Great Escape: Health, Wealth, and the Origins of Inequality*. Princeton : Princeton University Press, 2013. <https://doi.org/10.1515/9781400847969>
- Dejiny Slovenska III. (od roku 1848 do konca 19. storočia). Podrimavský, Milan et al. Bratislava : Veda, 1992.
- DOBROTKOVÁ, Marta. Cholera roku 1831 v Trnave a jej poddanských obciach. In *Pohromy, katastrofy a nešťastia v dejinách našich miest*. Bratislava : Igor Illiáš - Rádio Print, 2019, s. 339 – 357.
- DREVENSTEDT, Greg L., et al. The rise and fall of excess male infant mortality. In *Proceedings of the National academy of Sciences*, 2008, roč. 105, č. 13, s. 5016 – 5021. <https://doi.org/10.1073/pnas.0800221105>
- DZIAKOVÁ, Jana. Výpočet obetí cholerovej epidémie v roku 1831 v Michalovciach a okolí z pohľadu cirkevných matrik. In *Historia ecclesiastica*, 2019, roč. 10, č. 2, s. 242 – 261.
- EGGERICKX, Thierry – SANDERSON, Jean-Paul – VANDESCHRIK, Christophe. Mortality in Belgium from nineteenth century to today: Variations according to age, sex, and social and spatial contexts. In *Quetelet Journal*, 2020, roč. 8, č. 2, s. 7 – 59. <https://doi.org/10.14428/rqj2020.08.02.01>
- ELSOM, Derek M. Striking reduction in the annual number of lightning fatalities in the United Kingdom since the 1850s. In *Weather*, 2015, roč. 70, č. 9, s. 251 – 257. <https://doi.org/10.1002/wea.2493>
- ERDÉLYI, Mátyás. Quantifying Mortality in Hungary: Actuaries and Statisticians (1860s – 1910s). In *Histoire & mesure*, 2018, roč. 33, č. 2, s. 115 – 138. <https://doi.org/10.4000/histoiremesure.8062>
- EVERSLEY, David Edward Charles (ed.). *Population in History: Essays in Historical Demography, Volume I: General and Great Britain*. Routledge, 2017.
- FARAGÓ, Tamás. Historical Demography in Hungary: a history of research. In *Working Papers on Population, Family and Welfare*, 2013, č. 16, s. 1 – 31.
- FLOUD Roderick et al. *The Changing Body. Health, Nutrition, and Human Development in the Western World Since 1700*. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511975912>
- FURDÍKOVÁ, Eva. *O čom nemlčia cirkevné matriky. Čierny Balog a jeho obyvatelia v cirkevných matrikách*. Banská Bystrica, 2016.
- GARY Kathryn E. The Distinct Seasonality of Early Modern Casual Labor and the Short Durations of Individual Working Years: Sweden 1500 – 1800. In *International Review of Social History*. 2025, roč. 70, č. S33, s. 51 – 80. <https://doi.org/10.1017/S002085902500001X>
- GOLIAN, Ján – LICZBIŃSKA, Grażyna. The Operation of Natural Selection through Differential Mortality: The Detva Population during the Great Epidemics, 1831 – 1920. In *Przeszłość Demograficzna Polski*, 2023, roč. 45, s. 73 – 99. <https://doi.org/10.18276/pdp.2023.45-03>
- GOLIAN, Ján. „Zlí a mrcha ľudia“ na Podpoľaní na sklonku 19. storočia, fikcia či realita? In Michal Bada et al. *Z vrcholu na okraj. Elity a marginalizované skupiny v dejinách našich miest*. Bratislava : Veda, 2023, s. 347 – 384.
- GOLIAN, Ján.. A Database of Causes of Death Based on Parish Registers from the Borderlands of Present-Day Slovakia. The Case of Detva Parish, 1861–1885. In *Historical Life Course Studies*, 2026, č. 16, s. 338-351. <https://doi.org/10.52024/hlcs26535>

- GOLIAN, Ján. Ako skúmať epidémie? Možnosti analýz cirkevných mat-
rík pri výskume epidémií 19. storočia na území dnešného Sloven-
ska. In *Kultúrne dejiny*, 2023, roč. 14, č. Supplement, s. 87 – 109.
<https://doi.org/10.54937/kd.2023.14.Supp.87-109>
- GOLIAN, Ján. Anti-epidemic measures of the hungarian government in reaction to
the cholera wave of 1872/73. In *Historický časopis*, 2024, roč. 72, č. 3, s. 479 – 511.
<https://doi.org/10.31577/histcaso.2024.72.3.4>
- GOLIAN, Ján. Epidémia bez konca. Čierny kašeľ vo farnosti Detva v 60. ro-
koch 19. storočia. In *Acta Historica Neosoliensia*, 2023, roč. 26, č. 2, s. 58 – 76.
<https://doi.org/10.24040/ahn.2023.26.02.58-76>
- GOLIAN, Ján. Hospodárstvo do roku 1918. In *Hriňová. Monografia mesta*. J. Golian
et al. Hriňová : Mesto Hriňová, 2022, s. 123 – 131.
- GOLIAN, Ján. *Kapitoly z historickej demografie. Analýza cirkevných matrík a mož-
nosti interpretácií*. Trnava : Univerzita Sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2024.
- GOLIAN, Ján. Spôsoby a výsledky evidovania obetí prvej cholerovej epidémie
v hornouhorských slobodných kráľovských a banských mestách. In *Historické
štúdie*, roč. 57, Bratislava: VEDA, 2023, s. 45 – 59.
- GOLIAN, Ján. Vývoj úmrtnosti vo farnosti Detva v rokoch 1781 – 1920. In *Historic-
ká demografie*. 2017, roč. 41, č. 1, s. 39 – 72.
- GOLIAN, Ján. *Život ľudu detvianského*. Ružomberok : Society for Human Studies,
2019.
- GULY, Henry. History of accidental hypothermia. In *Resuscitation*, 2011, roč. 82,
č. 1, s. 122 – 125. <https://doi.org/10.1016/j.resuscitation.2010.09.465>
- HIGONNET, Margaret. Suicide: Representations of the feminine in the ni-
neteenth century. In *Poetics Today*, 1985, roč. 6, č. 1/2, s. 103 – 118.
<https://doi.org/10.2307/1772124>
- HILTUNEN MALTESDOTTER, Maria – EDVINSSON, Sören. The Evolution of Cause
of Death Reporting in Sweden (1749 – 1950). In *Histories of Health ca. 1750 –
1950*. Paul Puschmann et al. (eds.). Nijmegen : Radboud University Press, 2025,
s. 27 – 36. <https://doi.org/10.51964/hlcs23129>
- Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 1996,
roč. 29, č. 2.
- Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 1996,
roč. 29, č. 3.
- HOLEC, Roman. *Štát s dvoma tvármi*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2014.
- IMHOF, Arthur E. The analysis of eighteenth-century causes of death:
Some methodological considerations. In *Historical Methods: A Journal
of Quantitative and Interdisciplinary History*, 1978, roč. 11, č. 1, s. 3 – 35.
<https://doi.org/10.1080/01615440.1978.9955214>
- JANSSENS Angélique, Constructing SHiP and an International Historical Coding Sys-
tem for Causes of Death. In *Historical Life Course Studies*, 2021, roč. 10, s. 64 – 70.
<https://doi.org/10.51964/hlcs9569>
- JANSSENS, Angélique – DEVOS, Isabelle. The Limits and Possibilities of Cau-
se of Death Categorisation for Understanding Late Nineteenth Centu-
ry Mortality. In *Social History of Medicine*, 2022, roč. 35, č. 4, s. 1053 – 1063.
<https://doi.org/10.1093/shm/hkac040>
- KANTANEN, Anna – EILOLA, Jari. Domestic Homicide and Emotions from the
Late Nineteenth Century to the 1920s. In *Violence, Gender and Affect: Interperso-*

- nal, *Institutional and Ideological Practices*. Cham: Springer International Publishing, 2020, s. 49 – 69. https://doi.org/10.1007/978-3-030-56930-3_3
- KELLY, James. 'An unnatural crime': Infanticide in early nineteenth-century Ireland. In *Irish Economic and Social History*, 2019, roč. 46, č. 1, s. 66 – 110. <https://doi.org/10.1177/0332489319864729>
- KING, Lester S. Boissier de Sauvages and 18th Century Nosology. In *Bulletin of the History of Medicine*, 1966, roč. 40, č. 1, s. 43 – 51.
- KUSHNER, Howard I. Suicide, gender, and the fear of modernity in nineteenth-century medical and social thought. In *Journal of social history*, 1993, s. 461 – 490. <https://doi.org/10.1353/jsh/26.3.461>
- LANDRY, Yves, – LESSARD, Rénaud. Causes of death in seventeenth-and eighteenth-century Quebec as recorded in the parish registers. In *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 1996, roč. 29, č. 2, s. 49 – 57. <https://doi.org/10.1080/01615440.1996.10112729>
- LEE, Kwang Chear – JOORY, Kavita – MOIEMEN, Naiem S. History of burns: the past, present and the future. In *Burns & trauma*, 2014, roč. 2, č. 4, s. 169 – 180. <https://doi.org/10.4103/2321-3868.143620>
- LIŠČÁK, Marián. Zdravotné pomery, epidémie a alkoholizmus v severnej časti Trenčianskej stolice na prahu modernej doby. In *Acta historica Neosoliensia*, 2015, roč. 18, č. 1, s. 382 – 394.
- LIŠKA Anton – BORZA Peter. Pastiersky list prešovského biskupa Gregora Tarkoviča z júla 1831. In *Kultúrne dejiny*, 2022, roč. 13, č. 1, s. 62 – 83. <https://doi.org/10.54937/kd.2022.13.1.62-83>
- LIŠKA Anton – BORZA Peter. Žiadosť obyvateľov obce Vyšná Šuňava o povolenie posvätiť novopostavený kostol farárom z Lučivnej v čase trvania cholerovej epidémie v roku 1831. In *Studia Historica Nitriensia*, 2022, roč. 23, č. 2, s. 422 – 433. <https://doi.org/10.17846/SHN.2022.26.2.422-434>
- LIŠKA, Anton. Vlna cholery 1831 – 1832 v urbárnom prostredí Spiša v percepčii matričných záznamov rímskokatolíckej cirkvi – historicko-demografická sonda. In *Historická demografie*, 2024, roč. 48, č. 2, s. 103 – 126. <https://doi.org/10.21104/HD.2024.2.01>
- LIŠKA, Anton. *Cholerová epidémia z roku 1831 a jej priebeh v Prešovskej eparchii*. Prešov : Prešovská univerzita, 2012.
- LIŠKA, Anton. *Výpočet obetí cholerovej epidémie z roku 1831 vo farnostiach a dekanátoch Prešovskej eparchie*. Prešov : Prešovská univerzita, 2013.
- LIŠKA, Anton. Z obsahu proticholeroých obežníkov a brožúrok z roku 1830 – 1831 (I.). Štátne a cirkevné opatrenia a odporúčania proti šíreniu cholery. In *Dejiny*, 2012, roč. 7, č. 1, s. 98 – 138.
- LIŠKA, Anton. Z obsahu proticholeroých obežníkov a brožúrok z roku 1830 – 1831 (II.). Preventívne proticholerové rady a odporúčania a dobová liečba cholery. In *Dejiny*, 2013, roč. 8, č. 1, s. 158 – 187.
- LIVI BACCI, Massimo. *A concise history of world population*. John Wiley & Sons, 2025. <https://doi.org/10.1002/9781394295777>
- LOPATKOVÁ, Zuzana. Cholerová epidémia v roku 1831 v severnej časti malokarpatského regiónu. In *Od špitála k nemocnici. Zdravotníctvo, sociálna starostlivosť a osveta v dejinách Slovenska*. Bratislava : Slovenský národný archív, 2013, s. 187 – 204.

- MACKENBACH, Johan P. *A History of Population Health: Rise and Fall of Disease in Europe*. Leiden : Brill, 2020. <https://doi.org/10.1163/9789004429130>
- MACKENBACH, Johan P. Carl von Linne, Thomas McKeown, and the inadequacy of disease classifications. In *European Journal of Public Health*, 2004, roč. 14, č. 3, s. 225. <https://doi.org/10.1093/eurpub/14.3.225>
- MACKOVÁ, Alena. *Spoločenské a demografické pomery mesta Pezínok v 18. storočí*. Trnava : Filozofická fakulta Trnavskej univerzity, 2022.
- MÁDAI, Lajos. Les crises de mortalité en Europe dans le deuxième moitié du XIX siècle. In Charbonneau, Hubert – André LaRose. (dir.). *The great mortalities. Methodological studies of demographic crises in the past*. Liège: IUSSP, 1979, s. 157 – 170.
- MANSFIELD, Nick. *Soldiers as Workers: Class, employment, conflict and the nineteenth-century military*. Oxford University Press, 2016.
- MCKEOWN, Thomas – RECORD, Graham R. Reasons for the decline of mortality in England and Wales during the nineteenth century. In *Population studies*, 1962, roč. 16, č. 2, s. 94 – 122. <https://doi.org/10.1080/00324728.1962.10414870>
- MOSES, Julia. *The first modern risk: Workplace accidents and the origins of European social states*. Cambridge : Cambridge University Press, 2018. <https://doi.org/10.1017/9781108657853>
- NEUPAUEROVÁ, Renáta – HAVIAR, Tomáš. *Hriňovská lesná železnica 1913 – 1962*. Martin : Vydavateľstvo Matice slovenskej, 2012.
- PISOŇ, Štefan. Detva. In *Vlastivedný časopis*, 1969, roč. 18, s. 150 – 172.
- PORTER, Roy. Accidents in the eighteenth century. In *Accidents in history*. Brill, 1997. s. 90 – 106. https://doi.org/10.1163/9789004418516_008
- PRESTON, Samuel H. – VAN DE WALLE, Etienne. Urban French mortality in the nineteenth century. In *Population studies*, 1978, roč. 32, č. 2, s. 275 – 297. <https://doi.org/10.1080/00324728.1978.10410715>
- REID, Alice et al. *Historic cause of death coding and classification scheme for individual-level causes of death – Manual*. Apollo – University of Cambridge Repository, 2025.
- RICZIOVÁ, Beata – ROLLEROVÁ, Anna. Kiahne a osýpky v predpisovných slovenských lekárskech spisoch 18. storočia a dejiny variolizácie. In *Fragmenty z histórie medicíny a veterinárneho lékařství*. Brno : Technické muzeum, 2016, s. 175 – 192.
- RICZIOVÁ, Beata. Boj proti pravým kiahňam v mestách v kontexte dobových lekárskech a osvetových spisov pre slovenské obyvateľstvo. In *Pohromy, katastrofy a nešťastia v dejinách našich miest*. Bratislava : Igor Illič – Rádio Print, 2019, s. 319 – 337.
- RICZIOVÁ, Beata. Vakcinácia proti kiahňam v Uhorsku na prelome 18. a 19. storočia. In *Medicína, farmacie a veterinární lékařství : kapitoly k dějinám a vybraným tématům*. Brno : Technické muzeum v Brně, 2017, s. 144 – 158.
- RILEY, James C. *Rising Life Expectancy. A Global History*. Cambridge : Cambridge University Press, 2001. <https://doi.org/10.1017/CBO9781316036495>
- RISSE, Günther B. Cause of Death as a Historical Problem. In *Continuity and Change*, 1997, roč. 12, s. 175 – 188. <https://doi.org/10.1017/S0268416097002890>
- RISSE, Günther B. Doctor William Cullen, physician, Edinburgh : a consultation practice in the Eighteenth Century. In *Bulletin of the History of Medicine*, 1974, roč. 48, č. 3, s. 338 – 351.

- ROOM, Robin. Cultural contingencies of alcoholism: Variations between and within nineteenth-century urban ethnic groups in alcohol-related death rates. In *Journal of Health and Social Behavior*, 1968, s. 99 – 113. <https://doi.org/10.2307/2948328>
- SHON, Phillip Chong Ho – ROBERTS, Michael A. An archival exploration of homicide — Suicide and mass murder in the context of 19th-century American parricides. In *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 2010, roč. 54, č. 1, s. 43 – 60. <https://doi.org/10.1177/0306624X08324472>
- SCHECHTER D. C. – SAROT I. A. Historical accounts of injuries due to cold. In *Surgery*. 1968, roč. 63, č. 3, s. 527 – 535.
- SCHJERNING, O. V. *About the death as a result of burning and scalding from the court physician standpoint*. 1884.
- SINGER, Richard B. The first mortality follow-up study: the 1841 Report of William Farr (physician) on the mortality of lunatics. In *Journal of Insurance Medicine*, 2001, roč. 33, č. 4, s. 298 – 309.
- SMITH, Francis Barrymore, et al. *The people's health, 1830 – 1910*. Canberra : Australian National University Press, 1979.
- SOUČKOVÁ, Taťána – GOGOLA, Matej – VOLFOVÁ, Jana . „Sub fatali cholera“ – Cholerové epidemie pohľadom doplnkových zápisů v cirkevných matrikách z území dnešního Slovenska. In *Historická demografie*, 2026, roč. 50, č. 1, s. 1 – 22. <https://doi.org/10.21104/HD.2026.1.01>
- SPENCE, Craig. *Accidents and violent death in early modern London, 1650 – 1750*. Boydell & Brewer, 2016. <https://doi.org/10.1515/9781782049005>
- STAEWEN, William S. – MORTON M. Mower. History of the ICD. In *Implantable cardioverter defibrillator therapy: the engineering-clinical interface*. Boston : Springer, 1996, s. 17 – 30. https://doi.org/10.1007/978-1-4615-6345-7_2
- STAINES, Carolyn – OZANNE-SMITH, Joan. Drowning deaths between 1861 and 2000 in Victoria, Australia. In *Bulletin of the World Health Organization*. 2016, roč. 95, č. 3, s. 174 – 181. <https://doi.org/10.2471/BLT.16.174425>
- STRATFORD, Elaine. Abandoned: Drowned Infants. In *The Drowned: Elements of Loss and Repair*. Singapore : Springer Nature Singapore, 2025, s. 53 – 90. <https://doi.org/10.1007/978-981-96-8857-9>
- SUNDIN, Jan. Child Mortality and Causes of Death in a Swedish City, 1750 – 1860. In *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 1996, roč. 29, č. 3, s. 93 – 106. <https://doi.org/10.1080/01615440.1996.10112732>
- ŠOLTĚS, Peter. Sociálne dopady cholerových epidémií v Uhorsku v 19. storočí. In *Historický časopis*, 2024, roč. 72, č. 3, s. 411 – 458. <https://doi.org/10.31577/histcaso.2024.72.3.2>
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Úmrtnosť v župách na Slovensku na konci 19. a na začiatku 20. storočia. In *Populačné štúdie Slovenska*, 2025, roč. 18, s. 71 – 91.
- TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. *100 rokov obyvateľstva Slovenska od vzniku Československa po súčasnosť*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2018.
- TIŠLIAR, Pavol. Stručný prehľad výskytu infekčných chorôb na Slovensku do 1. polovice 20. storočia. In *Slovenská štatistika a demografia*, 2021, roč. 31, č. 4, s. 7 – 19.
- VAN POPPEL, Frans – VAN DIJK, Jitse P. The development of cause-of-death registration in the Netherlands, 1865 – 1955. In *Continuity and Change*, 1997, roč. 12, s. 265–287. <https://doi.org/10.1017/S0268416097002932>

- VÖGELE, Jörg. Monitoring Disease: Cause-of-Death-Registration in Prussia During the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries. In *Studia Historiae Oeconomicae*, 2022, roč. 40, č. 1, s. 29 – 40. <https://doi.org/10.14746/sho.2022.40.1.002>
- WALFORD, Cornelius. *On the Number of Deaths from Accident, Negligence, Violence and Misadventure in the United Kingdom and Some Other Countries*. Stanford, 1881. <https://doi.org/10.2307/2339059>
- WILLIAMS, Naomi. The Reporting and Classification of Causes of Death in Mid-Nineteenth-Century England: the Example of Sheffield, In *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 1996, roč. 29, č. 2, s. 58 – 71. <https://doi.org/10.1080/01615440.1996.10112730>
- WOOD, John Carter. Drinking, Fighting and Working-Class Sociability in Nineteenth-Century Britain. In *Alcoholism: Clinical and Experimental Research*, 2003, roč. 27, s. 198 – 208.
- ŽEŇUCH, Vavrínek. Príčiny úmrtia farníkov farnosti Koromľa počas správy presbyter Jozefa Ungváriho (1844 – 1845). In KÓNYA, Peter (ed.). *Epidémie v dejinách Uhorska. Járványok Magyarország történetében*. Prešov: Vydavateľstvo PU v Prešove, 2023, s. 346 – 353.
- ŽILÁK, Ján. Z dejín hriňovskej sklárne so vzhladom k numizmatike. In *Fórum archivárov*, 1999, roč. 10, č. 7/8, s. 14 – 16.

Elektronické zdroje

- JAKOB Robert et al. *The WHO Family of International Classifications. Bundesgesundheitsblatt Gesundheitsforschung Gesundheitsschutz*, 2007, roč. 50.
- International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems (ICD) [on-line]. Dostupné na internete: <<https://www.who.int/standards/classifications/classification-of-diseases>> [13.3.2026]
- <<https://greatleap.eu/>> [13.3.2026]
- <<https://icd.who.int/browse/2025-01/mms/sk>> [13.3.2026]

SUMMARY

Unnatural Causes of Deaths as Recorded in 19th-Century Parish Registers (A Case Study of the Detva Parish, 1861 – 1885)

The topic of causes of death has so far been addressed only marginally in Slovak historiography. While there are works that analyze Hungarian statistical yearbooks from the turn of the 19th and 20th centuries, the quality of the source material does not allow for more complex analyses that could identify a diverse range of causes of death. One possibility is to examine parish records, though their informative value is questionable. The data appearing in these registers were not compiled with the assistance of medical professionals, so the diagnoses themselves are potentially inaccurate. On the other hand, there is no other source for analyzing causes of death in our region, so it is a challenge for historians to analyze these church records. Among the death records, in addition to the most numerous entries on infectious diseases, other child deaths, and symptomatic

causes, we also find records that shift our understanding from the realm of historical demography to that of social and cultural history. One such avenue is the examination of deaths caused by external factors. These are unnatural deaths, which the ICD-10h classification categorizes under groups “V, W, X, Y.”

The article analyzed the topic based on a database of deaths compiled from the burial records of the Detva parish, located in what is now central Slovakia, for the years 1861 – 1885. This was a predominantly agricultural area, where approximately 30% of the population lived in the centre, in the town of Detva, and the rest lived in surrounding hamlets and settlements known as *lazy*. Of a total of more than 9,600 death records, deaths caused by external factors accounted for more than 2%. From a statistical perspective, these cases do not represent a significant proportion; however, their descriptive nature provides insight into the social conditions in the parish, which can also be applied to other rural localities in Upper Hungary of that period.

The findings therefore confirm that fatal accidents were most frequently work-related. Typical cases involved tragedies related to logging or woodwork-ing. Accidents that occurred during the construction and operation of the rail-way line in the region, as well as several deaths suffered by young men from Detva while performing compulsory military service, were also categorized as work-related accidents. These incidents occurred at their military posts, but in-formation regarding the deaths was also recorded in the local registry. Among accidents caused by external factors, the most common were cases of hypother-mia resulting in death and frostbite. Sources indicate that the beginning of 1864 was an extremely cold period, during which as many as 7 people died over the course of two weeks. The category of accidents also included cases of drown-ing, involving both children and adults. A significant group consisted of deaths caused by accidents in the home, which were mainly attributed to scalding, burns, and suffocation. Unnatural deaths caused by acts of violence also fre-quently appeared in the category of causes of death. The research confirms that many injuries resulting in death or murder were inflicted by family members on one another. Also of research interest are the results of the analysis of suicide records, with a total of 8 cases identified during the period under study. Thus, using historical-demographic approaches and sources, this study attempts to shed light on the social history and everyday life of an Upper Hungarian village at the end of the 19th century.

doc. Mgr. Ján Golian, PhD.
Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach
Filozofická fakulta, Katedra histórie
SK-040 59 Košice, Moyzesova 9
email: <jan.golian@upjs.sk>
ORCID: 0000-0001-9756-9997

Španielska občianska vojna v publicistike Ladislava Novomeského

PETER OLEXÁK

The Spanish Civil War in the journalism of Ladislav Novomeský

DOI: <https://doi.org/10.54937/kd.2026.17.Supp.148-164>

ABSTRACT: This study examines the reflection of the Spanish Civil War (1936 – 1939) in the journalism of the Slovak intellectual, poet, and politician Ladislav Novomeský. The conflict is interpreted as a major turning point in European history that transcended a domestic struggle and became a symbol of the ideological clash between democracy and fascism. The aim of the paper is to analyze how Novomeský shaped his attitudes toward the Spanish war in periodical press and to assess the significance of his writings within the Slovak cultural and political context, using the methodology of cultural history and discourse analysis. The study highlights Novomeský's active engagement, from his participation in international congresses and his stay at the Spanish front to his journalistic work in *DAV* and other periodicals. His reports and commentaries framed the conflict primarily as an anti-fascist struggle and emphasized the need for international solidarity, while also serving as a polemical response to conservative and clerical press interpretations. The analysis reveals the dual character of his writings: they provide authentic testimonies and a modern reportage style, yet are shaped by ideological perspectives and a mobilizing function. Novomeský often idealized the Republican side while downplaying its internal tensions. Nevertheless, his journalism represents an important contribution to the development of Slovak war reportage. The study also traces his later reflections in the 1960s, showing how his interpretations evolved under the influence of historical distance and broader tensions between ideology, experience, and memory.

Keywords: Ladislav Novomeský. Spanish Civil War.

Španielska občianska vojna (1936 – 1939) predstavovala jeden z najvýznamnejších konfliktov medzivojnovej Európy, ktorý svojím charakterom ďaleko presiahol hranice Pyrenejského polostrova. Nešlo iba o vnútroštátny zápas medzi republikánskou vládou a povstaleckými nacionalistickými silami, ale o konflikt, ktorý sa stal symbolom ideologického boja medzi demokraciou, fašizmom, konzervatívnou pravicou a revolučnou ľavicou.¹ V tomto kontexte vystupoval Ladislav Novomeský (1904 – 1976) ako jeden z mála slovenských intelektuálov a politikov, ktorí nereflektovali tieto udalosti iba z diaľky, ale priamo sa s nimi konfrontovali prostredníctvom osobnej skúsenosti z bojiska.² Téma si zasluhuje

¹ PRESTON, Paul. *The Spanish Civil War: Reaction, Revolution and Revenge*. London : Harper Perennial, 2006, s. 3 – 5.

² Ladislavovi Novomeskému sa venuje niekoľko biografii, monografií, zborníkov a odborných článkov. Uvádzame výberový prehľad, pričom v uvedených prácach sa nachádzajú odkazy na archívne pramene, primárnu i sekundárnu literatúru: DOSKOČIL, Zdeněk.

pozornosť, pretože podpora španielskych antifašistov bola v danom období chápaná ako súčasť hodnotovej orientácie, ku ktorej sa hlásila značná časť svetovej kultúrnej moderny (Pablo Neruda, André Malraux, Ernest Hemingway, Antoine de Saint-Exupéry, Bertolt Brecht, Alexej Tolstoj a ďalší).

Novomeského reflexia španielskej občianskej vojny sa neobmedzovala iba na príspevky v tlači z rokov 1937 – 1939, ale rezonovala v jeho živote a literárnej tvorbe aj po štvrtstoročí. Hoci sa Novomeský nikdy nepokladal za historika, k španielskej občianskej vojne sa vrátil aj v roku 1964 v spomienkovej eseji s názvom *Dva týždne po Prahe 29. marca padol Madrid*³. Text rozšíril o aktualizácie poznámky a tému sa snažil uchopiť v širších dejinných súvislostiach.

Cieľom štúdie je preskúmať, akým spôsobom sa formulovali a prejavovali Novomeského postoje k udalostiam španielskej občianskej vojny v periodickej tlači a zároveň poukázať na to, aký význam nadobúdali v rámci slovenskej kultúrnej a politickej scény. Metodologicky vychádza z prístupov kultúrnych dejín, opiera sa o rozbor diskurzov, historických udalostí a symbolických významov, prostredníctvom ktorých skúma prepojenie individuálnej skúsenosti intelektuála, spisovateľa a politika so širšími kultúrnymi a ideologickými rámcami európskej moderny.

Prvé novinárske prejavy Novomeského o španielskej občianskej vojne sú pozorovateľné od začiatku roka 1937 a súvisia s Novomeského účasťou na Medzinárodnom kongrese na podporu republikánskeho Španielska v Paríži (16. – 17. január 1937), ktorý organizovala Liga pre ľudské práva (*Ligue des droits de l'Homme*). Išlo o najväčšiu francúzsku ľudsko-právnu organizáciu so 180-tisícovou členskou základňou.⁴ Novomeský sa jej zúčastnil ako delegát predstavenstva Československého komitétu pre pomoc Španielsku, ale do Paríža ho viedla i reportérska zvedavosť. Na kongrese bol spolu so spisovateľkou Hanou Gregorovou, predniesla na ňom prejav, ktorý pripravili vo vlaku. Kolegovia sa o Novomeskom vyjadrovali, že je rodeným novinárom so žurnalistikou v krvi.⁵ Novomeský sa venoval politickej žurnalistike od roku 1925, keď nastúpil do ostravskej redakcie *Pravdy chudoby* ku Klementovi Gottwaldovi. Vtedy zanechal učiteľské povolanie a externé štúdium na Komenského univerzite v Bratislave. Ale v čase vypuknutia španiel-

V žalári a vyhnanství: Ladislav Novomeský v ére stalinizmu a poststalinizmu. Praha : Nakladatelství Lidové noviny – Historický ústav AV ČR, 2020; PERNÝ, Lukáš. *Kultúrna revolúcia Laca Novomeského. Ladislav Novomeský o kultúre, umení a politike.* 2017. Bratislava : Spoločnosť Ladislava Novomeského, 2017; PEKNÍK, Miroslav – PETROVIČOVÁ, Eleonóra (eds.). *Laco Novomeský: kultúrny politik, politik v kultúre.* Bratislava : Ústav politických vied SAV, 2006; *Slovo o Ladislavovi Novomeskom. Seminár z príležitosti 90. výročia narodenia.* Bratislava 12. decembra 1994. Bratislava : Nadácia Ladislava Novomeského, 1994; ŠMATLÁK, Stanislav. *Laco Novomeský.* Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1984; DRUG, Štefan. *Dobrý deň človek ..., Životopisné rozprávanie o mladosti Laca Novomeského.* Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1983; HOLOTÍKOVÁ, Zdenka. *Ladislav Novomeský. Postavy svetového a národno-oslobodzovacieho revolučného hnutia.* Bratislava : Nakladateľstvo Pravda, 1981; ROSENBAUM, Karol (ed.). *Ladislav Novomeský 1904 – 1974.* Martin : Matica slovenská, 1974.

³ NOVOMESKÝ, Ladislav. *Dva týždne po Prahe 29. marca padol Madrid.* In ROSENBAUM, Karol (ed.). *Splátka veľkého dlhu. Publicistika 1963 – 1970.* Bratislava : Nadácia Vladimíra Clementisa, 1983, s. 49.

⁴ Liga pre ľudské práva vznikla v roku 1898 a Československá liga pre ľudské práva vznikla v roku 1929 z iniciatívy ministra Edvarda Beneša, jej prvým predsedom bol prof. Emanuel Rádl (1929 – 1933) a po ňom Ing. Bohumil Přikryl (1933 – 1938).

⁵ ŠMATLÁK, *Laco Novomeský*, s. 39 – 40.

skej občianskej vojny bol už aj etablovaným básnikom.⁶ Zbierky *Nedeľa* (1927), *Romboid* (1932) a *Otvorené okná* (1935) presvedčili domácu kritiku o jeho literárnych schopnostiach a odkrývali Novomeského sociálne ctenie i reflexiu spoločenských napätí medzivojnového obdobia. V roku 1936 získal celoštátnu cenu za zbierku *Otvorené okná*. Literárny kritik a katolícky kňaz Jozef Kútnik Šmálov považoval Novomeského za autora, ktorý vzal na seba poslanie „byť svedomím“, spájať spoločenské s básnickým a byť si vedomý vlastnej morálnej „zodpovednosti“.⁷ Novomeský dovtedy napísal niekoľko básní o španielskej občianskej vojne, ale udalosti v Španielsku ho od začiatku roka 1937 začali zamestnávať aj ako reportéra s dôrazom na hľadanie informácií.

Ako šéfredaktor DAV-u navrhol v roku 1936 venovať záverečné číslo španielskemu konfliktu. Obsahovalo články o španielskej histórii, politické glosy a reportáže Ilju Erenburga z bojísk občianskej vojny.⁸ Číslo vzbudilo rozruch. Autorom titulku bol Novomeský. Na prvú stranu umiestnil výzvu prezidenta Katalánskej republiky, Antonia Esebra, profesora barcelonskej univerzity, *Volanie do Európy*. Profesor vyzýval demokracie európskych krajín, aby pomohli zákonnej vláde Španielska, a tým zachránili seba, lebo víťazstvo fašistov v jeho krajine by mohlo posilniť svetový fašizmus a rozpútať svetovú vojnu. Novomeský povybeľal z Esebrovho textu niektoré vety a vysádzal ich na spôsob hesiel v jednom stĺpci pod sebou. Stereotypizácia hesiel sa zredukovala do hesla *Pri Madride sa bojuje o Prahu*, s ktorým napokon československí komunisti viedli propagandu pri verbovaní interbrigadistov.⁹ Takmer celý nasledujúci ročník DAV-u prinášal reportáže zo Španielska. V treťom čísle z roku 1937 Václav Sinkule na žiadosť Novomeského napísal rozsiahly text *Ludový front v Španielsku* a záverečné číslo časopisu obsahovalo článok Petra Jilemnického, ktorý zostal bez názvu. Novomeský ho umiestnil na titulnú stranu, zvýraznil hrubým rámovaním a bol sformulovaný ako apel na mobilizáciu pri obrane „demokratického Španielska“.¹⁰

Propagandu v prospech republikánov šíрили viaceré organizácie napojené na komunistické prostredie, pričom ich diskurz bol konštruovaný ako reakcia na konzervatívnu a katolícku tlač. Na opačnom póle stáli periodiká Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLs), ktoré konflikt interpretovali ako zápas kresťanstva proti „bezbožnému komunizmu“.¹¹ Obe strany tak používali selektívny

⁶ HOLOTÍKOVÁ, Ladislav Novomeský, s. 175.

⁷ PAŠTEKA, Július (ed.). *Jozef Kútnik Šmálov: Literárna kritika ako poznávanie a hodnotenie. Výber z diela 1*. Bratislava : Lúč, 2004, s. 336 – 338.

⁸ Ilja Grigorievič Erenburg počas španielskej občianskej vojny bol frontovým sovietskym korešpondentom. DAV uverejňoval preklady jeho reportáží pod názvom *Listy zo Španielska*, ktoré pôvodne vychádzali v Moskve.

⁹ FILO, Milan. *Pri Madride sme bojovali o Prahu. Sborník spomienok československých dobrovoľníkov v boji proti fašizmu v Španielsku z rokov 1936-1939*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1961; DVORSKÝ, Štefan. Verbovanie a cesty slovenských dobrovoľníkov do Španielska (1936 – 1939). In *Vojenská história*, 2025, roč. 29, č. 4, s. 25 – 43. <https://doi.org/10.69809/vojhist.2025.29.4.2>

¹⁰ „Spôsob, ktorým uskutočňujeme svoje snahy pomôcť demokratickému Španielsku, je iste najsprávnejší: treba získať na svoju stranu najširšiu verejnosť, ktorá je najväčšou zárukou toho, že vážou svojej mienky a rozhodného želania donúti príslušné kruhy k opravdivej pomoci.“ JILEMNICKÝ, Peter. Spôsob, ktorým sa uskutočňuje. In DAV, 1937, č. 4, s. 1.

¹¹ MICHELA, Miroslav. Občianska vojna v Španielsku v politike HSLs v rokoch 1936 – 1939. In SZÁRAZ, Peter (ed.). *Španielsko a stredná Európa. Minulosť a prítomnosť vzájomných vzťahov*. Bratislava : Vydavateľstvo Univerzity Komenského, 2004, s. 73 – 78; OLEXÁK, Peter. Po-

výber faktov a silne hodnotiaci jazyk, čím sa španielska vojna stala projekčným plátnom domácich ideologických sporov. Kanonik Karol Körper v úvodníkoch *Slovenskej pravdy* písal o nebezpečenstve bolševizmu, resp. „červeného teroru“ a vystríhal pred snahou komunistov rozpútať podobnú revolúciu na Slovensku. Novomeskému vyčítal naivitu, nereálnosť a snahu zatajiť pravdu „lebo komunizmus je predsa iba teror a krv, ničenie kostolov, vraždenie kresťanov.“ Novomeský na oplátku povyberal niektoré Körperove vyhlásenia, zarámoval ich a umiestnil na stranách časopisu DAV.¹² Novomeský sa nevyhýbal roztržkám s ľudákmi, v dôsledku čoho mal desiatky súdnych sporov a musel publikovať opravy. Venoval sa otázke vzťahov náboženstva a politiky, aj keď koncom roka 1936 komentoval pastiersky list slovenských katolíckych biskupov a mal prednášku na tému socializmus a náboženstvo.¹³

Zaujímavý bol Novomeského rozhovor so známym španielskym intelektuálom Josém Bergamínom, katolíckym spisovateľom na strane republiky, čím vyvracal tvrdenie, že konflikt v Španielsku predstavuje zápas medzi kresťanstvom a ateistickým komunizmom. Novomeský sa stretol s Bergamínom na kongrese v Paríži, ale rozhovor uskutočnili v Prahe. Otázky na katolíckeho spisovateľa vychádzali z protirepublikánskych argumentov slovenských ľudáckych periodík. Ústrednou témou bol vzťah medzi katolíckou vierou a nemožnosťou podpory republikánskeho tábora. Novomeský sa pýtal Bergamína, či je možné zostať verný cirkvi a zároveň podporovať republiku, ktorú je odporcovia vykresľovali ako ateistický a protináboženský režim, a či možno španielsku občiansku vojnu interpretovať ako náboženský konflikt, respektíve boj kresťanstva proti bezbožnosti. Bergamín takéto tvrdenia odmietol a poukázal na to, že identifikovať nacionalistický tábor s obranou kresťanstva je zavádzajúce. Na podporu svojho stanoviska uviedol príklady zo Španielska, ktoré dokazovali, že fašistické sily nemožno považovať za hodnoverných ochrancov kresťanských hodnôt. Rozhovor s Bergamínom priniesol DAV pod názvom *Katolíci v španielskej vojne* a stal sa súčasťou dlhej publicistickej kampane, prostredníctvom ktorej sa autori združení okolo periodika snažili interpretovať španielsky konflikt v protiklade k tvrdeniam konzervatívnej, ľudáckej tlače.

Hlavné Novomeského postoje vyplývali z obavy, že politická mapa Európy sa v priebehu desaťročia zmenila v prospech autoritatívnych režimov. Ako pred tridsiatimi rokmi, aj v čase občianskej vojny v Španielsku bola spoločnosť zachvátená paralyzujúcou neistotou. Vzostup nacistického Nemecka a fašistického Talianska signalizoval hrozbu pre demokraciu na európskom kontinente. Podobné tendencie vnímal i v Rakúsku, keď kancelár Engelbert Dollfuss po oslabení parlamentného systému a potlačení politickej opozície v roku 1933 vybudoval autoritatívny režim opierajúci sa o organizáciu Vlastenecká fronta (*Vaterländische Front*). Podobná situácia vládla i v Poľsku po vojenskom zásahu Józefa

litický profil kanonika Andreja Cvinčeka. In *Studia Historica Nitriensia*, 2022, roč. 26, č. 1, s. 74. <https://doi.org/10.17846/SHN.2022.26.1.74-91>; OLEXÁK, Peter. Obvinenie z korupcie: nástroj politického boja v rámci slovenského národného hnutia začiatkom 20. storočia. In *Historický časopis*, 2020, roč. 68, č. 1, s. 85. <https://doi.org/10.31577/histcaso.2020.68.1.4>; OLEXÁK, Peter. Národné a politické stereotypy v redaktorskej práci Floriána Tománka. In *Disputationes Scientifcae Universitatis Catholicae in Ružomberok*, 2019, roč. 19, č. 3, s. 101 – 118.

¹² Išlo o druhé číslo DAV z roku 1937.

¹³ NOVOMESKÝ, Ladislav. Obojaký list. In *Slovenské zvesti*, 1936, roč. 1, č. 153, s. 2 – 3; NOVOMESKÝ, Ladislav. Socializmus a náboženstvo. In *DAV*, 1937, roč. 9, č. 2.

Piľsudského v roku 1926. Podľa Novomeského konflikt v Španielsku predstavoval test odolnosti demokratických a antifašistických síl v čase, keď sa autoritatívne režimy v Európe rozširovali a získavali politickú a vojenskú prevahu. Takéto chápanie vychádzalo z dobovej percepcie fašizmu ako bezprostrednej hrozby, no zároveň zjednodušovalo viacvrstvovú povahu konfliktu. Tvrdil, že ak by sa nacionalistickým silám v Španielsku podarilo zvíťaziť, mohlo by to posilniť sebavedomie fašistických režimov a urýchliť proces politickej radikalizácie aj inde. Podľa neho španielske bojisko mohlo predstavovať predpolie väčšieho konfliktu a obával sa, aby to, čo sa udialo v Madride, nestalo i v Prahe.¹⁴ Novomeský túto interpretáciu zdieľal s viacerými lavicovými intelektuálmi svojej doby. Písal o tom Bertolt Brecht, Franz Carl Weiskopf či Egon Erwin Kisch. Novomeský ich poznal, čítal a stretával sa s nimi.

Aby získal nové informácie, vyhľadával v Prahe čelných predstaviteľov európskeho literárneho a politického exilu. Novomeského záujem o situáciu v nacistickom Nemecku bol tak intenzívny, že Kisch mu pohrozil prerušením kontaktov, ak sa ho „*opäť opováži spýtať na skúsenosti z Nemecka*“.¹⁵ Kisch patril medzi novinárov, ktorí mali novinárske vzdelanie a usilovali sa o profesionalizáciu žurnalistickej práce.¹⁶ Počas tzv. novinárskych búrz – školení a diskusných stretnutí pre novinárov, na ktorých sa zúčastňoval i Novomeský, zdôrazňoval význam reportáže ako literárneho žánru schopného zachytiť zmeny moderného sveta.¹⁷ Spojenie literárnej kvality a bezprostredného svedectva sa stalo jedným z princípov Novomeského publicistiky.¹⁸

Keď sa Novomeský chystal do Paríža, štátne orgány sledovali aktivity komunistických organizácií a ich kontakty so zahraničím. Pred odchodom do Paríža Novomeský napísal: „*Najradšej by som sa pripravoval na Paríž. Na návštevu svetovej metropoly umenia by sa patrilo kadečo poprečítavať, oživiť literárne vedomosti. Lenže – kedy? Môžem sa neozvať, keď policajné úrady po celej republike vykonávajú prehliadky v komunistických redakciách a sekretariátoch, lebo vraj musia vyšetriť, či sa komunistická strana nezapodieva verbovaním dobrovoľníkov do madridskej Medzinárodnej brigády?*“¹⁹

Novomeský bol po návrate z Paríža rozhodnutý doplniť obsah rozpracovaného čísla DAV o texty venované španielskej tematike, ale v roku 1937 vyšli iba štyri čísla časopisu (jedno v januári, dve v máji, jedno v novembri) a vydávanie DAV-u sa skončilo.²⁰ Publicistická činnosť Novomeského sa od roku 1936 sústreďovala na pôsobenie v *Ludovom denníku* a *Slovenských zvestiach*, kde v rokoch 1936 – 1937 zastával post šéfredaktora.

¹⁴ NOVOMESKÝ, Ladislav. Dva týždne po Prahe 29. marca padol Madrid. In ROSENBAUM, Karol (ed.). *Splátka veľkého dlhu. Publicistika 1963 – 1970*. Bratislava : Nadácia Vladimíra Clementisa, 1983, s. 49.

¹⁵ DRUG, *Dobry deň človek*, s. 316.

¹⁶ Získal ho v roku 1905 v Berlíne v žurnalistickej škole Dr. Richarda Wreda.

¹⁷ KISCH, Egon Erwin. Reportáž. In *Čin*, 1929, roč. 1, č. 7, s. 121.

¹⁸ STANKOVÁ, Mária. *Básnik a vojna. Publicistické a básnické texty Laca Novomeského o španielskej občianskej vojne*. In BELIANSKÁ, Marcela et al. (eds.). *Fenomé 2023. Vojna a médiá*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2023, s. 224.

¹⁹ DRUG, *Dobry deň človek*, s. 408 – 409.

²⁰ DRUG, Štefan. *DAV a davisti*. Bratislava : Obzor, 1965, s. 125 – 126.

Pobyt vo Francúzsku predstavoval pre Novomeského intelektuálny a profesionálny impulz, ktorý ovplyvnil jeho ďalšiu publicistickú tvorbu.²¹ Na parížskych uliciach zažil demonštrácie, na stenách viseli plagáty s výzvami na podporu republikánskeho Španielska a na odpor proti fašizmu. Syntézou tejto atmosféry bola cestovná kancelária na bulvári Madeleine. V jej výklade namiesto reklamných turistických prospektov visela mapa Španielska prepojená stuhami s fotografiami obetí a zničených miest umiestnenými po okraji mapy. V suteréne kancelárie bola výstava o občianskej vojne. Exponáty tvorili nevybuchnuté nemecké a talianske granáty, fotografie zo života obrancov Madridu a výstrižky zo zahraničnej tlače. Novomeský opisoval svet na pokraji svetového neporiadku, vykresľoval, ako táto cestovná kancelária kontrastovala s inými, ktoré lákali klientov do talianskych letovísk, rakúskych Álp alebo do Prahy.²² Cestovné kancelárie neboli pre Novomeského len literárnym prostriedkom, boli obrazom Európy, ktorá sa nezmôže na odpor.

Situácia bola pre Novomeského omnoho tragickejšia, pretože konferencia sa konala v čase, keď sa počiatočná materiálna výhoda španielskych republikánov oslabila v dôsledku masívnej vojenskej podpory nacionalistov zo strany nacistického Nemecka a fašistického Talianska. Sovietsky zväz poskytoval pomoc republikánskej strane, ale tá zlyhávala kvôli nedostatočnej logistike a napäť medzinárodnej situácii. Novomeský vnímal priebeh a atmosféru parížskeho podujatia z pozície československého komunistického novinára a v tom zmysle predstavil aj kongres ako medzinárodné stretnutie ľavicových predstaviteľov. Po návrate napísal, že sa na ňom rokovalo o pomoci, ktorú by mal „svetový proletariát, svetová demokracia a pokrokové ľudstvo, skrátka celý antifašistický svet, poskytnúť ľudovému Španielsku, aby mohol odolať náporu medzinárodného fašizmu a poraziť ho“.²³ Komunisti mali prispieť ku koncu vojny a porážke fašizmu. Z praktického hľadiska ho zaujímali francúzski dobrovoľníci, ktorí napriek neutralite vlády odchádzali na pomoc republikánom, tzv. „červeným vlakom“, aby podporili obrancov Madridu.²⁴ Taktiež československí komunisti organizovali nábor dobrovoľníkov. Napriek tomu, že Spoločnosť národov obhajovala neutralitu a zbrojné embargo, štáty to porušovali. Zahraniční delegáti na kongrese referovali o solidarite ich krajín so Španielskom prostredníctvom finančných zbierok, dodávok humanitárneho i zdravotníckeho materiálu a vysielania zdravotníckeho personálu na španielsky front.

Novomeského priťahoval svet literatúry, a preto, prirodzene, i v Paríži sa zamerl na prítomných spisovateľov. Bol pomerne mladý a prvýkrát sa ocitol

²¹ ŠMATLÁK, Laco Novomeský, s. 84.

²² NOVOMESKÝ, Ladislav. Španielsko vás nepozýva, ale vyzýva. In *Slovenské zvesti*. 1937, roč. 2, č. 20, s. 1, 3.

²³ NOVOMESKÝ, Ladislav. Raport o solidarite so Španielskom. In *Slovenské zvesti*, 1937, roč. 2, č. 10, s. 4. Text citujeme z denníka, ale skrátená reedícia vyšla aj vo výberovej antológii politických statí a textov, ktorú zostavil ROSENBAUM, Karol (ed.). *Ladislav Novomeský. Čestná povinnosť. Výber z politických statí a článkov 1933 – 1944*. Bratislava : Epona, 1969, s. 208 – 210. V texte sa pojmy, ako „fašizmus“, „demokracia“ či „pokrokové sily“, používajú primárne v dobovom význame, teda tak, ako ich konštruoval Novomeský a jeho prostredie. Ich analytické použitie si preto vyžaduje odstup a kritické čítanie.

²⁴ NOVOMESKÝ, Ladislav. Neúčinná a účinná pravičiarska agitácia. Záslna francúzskych fašistov o ľudový front a o protifašistický boj v Španielsku. In ROSENBAUM, Karol (ed.). *Ladislav Novomeský. Čestná povinnosť. Výber z politických statí a článkov 1933 – 1944*. Bratislava : Epona, 1969, s. 211 – 213.

v zahraničí na veľkom medzinárodnom podujatí, ktoré však trvalo iba dva dni. Mimoriadny dojem urobilo naňho stretnutie s nemeckým spisovateľom a publicistom Rudolfom Leonhardom, ktorý po nástupe nacistického režimu odišiel do emigrácie a od roku 1933 žil v Paríži. Leonhard patrila k aktívnym organizátorom antifašistických iniciatív a bol zakladateľom Ligy bojovníkov za mier (*Ligue des Combattants de la Paix*). V rámci tejto organizácie zastával funkciu spolupredsedu nemeckej sekcie, ktorú viedol spolu s Albertom Einsteinom. Leonhard referoval o nemeckých robotníkoch, ktorých zastrelili nacisti kvôli zbierke v prospech španielskych milicionárov a o prístavných robotníkoch z Hamburgu „nezvestných od tých čias, čo odopreli nakladať na lode zbrojný materiál určený španielskym generálom“, o čom Novomeský písal po svojom návrate.²⁵

Po kongrese v Paríži prevažovali v Novomeského žurnalistickej tvorbe tri tematické línie: španielska občianska vojna, agresívne Nemecko a politicky rozštiepené Slovensko. Španielsko predstavovalo zápas za demokraciu, Nemecko hrozbu zbavenú ľudskosti a Slovensko priestor ideologických konfliktov a politických ambícií. Z Paríža si priviezol reportérsky materiál, zahraničné periodiká a poznámky, kde ústrednou témou bola „*solidarita so španielskym ľudom*“ a fašizácia spoločnosti. Na jednej strane dúfal, že Španielsko test demokracie prekoná, poučí sa z neho a posunie vpred. Na strane druhej vedel, že škody občianskej vojny budú dlhodobé a nezvratné, to najhoršie celý svet ešte len čaká. Tvrdil, že svet stojí pred nebezpečenstvom vojny, akú si mnohí pamätali z rokov 1914 – 1918.

Dva dni po návrate vydal v denníku *Slovenské zvesti* reportáž *Raport o solidarite so Španielskom* a podobný text s názvom *Na pomoc demokratickému Španielsku* uverejnil literárny časopis *Tvorba*. Novomeský inicioval zbierky, organizoval prednášky a v máji 1937 sa spolupodieľal na založení Klubu priateľov Španielska. Okamžite zareagoval na uverejnený prejav predstaviteľa HSLŠ Karola Sidora na zasadnutí zahraničného výboru poslaneckej snemovne v júni 1937, kde vyzdvihoval politiku nezasahovania, ktorú československá vláda uplatňovala vo vzťahu k španielskemu konfliktu. Sidorov prejav uverejnil denník *Slovák* pod redakčným názvom *Jan Žižka z Trocnova a Ján Ámos Komenský na bojištiach Španielska*.²⁶ Sidor v ňom vychádzal z medzinárodnej dohody o tzv. neintervencii, ku ktorej sa prihlásilo viacero európskych štátov, a ktorá mala zabrániť eskalácii konfliktu prostredníctvom zahraničnej vojenskej pomoci. Sidor kritizoval skutočnosť, že na strane republikánov vznikli bojové jednotky československých dobrovoľníkov (rota Jana Žižku, batéria Klementa Gottwalda), a že do Španielska bol vyslaný poľný lazaret Jana Amosa Komenského. Považoval to za prejav neposlušnosti voči oficiálnemu neutrálnemu stanovisku štátu. Kritizoval české a komunistické prostredie, ktoré sa aktívne angažovalo na strane republikánov, zatiaľ čo pravica, rešpektujúc politiku vlády, neposlala na pomoc Francovi ani jedného vojaka z ČSR. Podľa Novomeského však išlo o alibistický postoj, zodpovedajúci očakávaniam „*medzinárodného fa-*

²⁵ NOVOMESKÝ, Ladislav. Raport o solidarite so Španielskom. In *Slovenské zvesti*, 1937, roč. 2, č. 10, s. 5.

²⁶ SIDOR, Karol. Jan Žižka z Trocnova a Ján Ámos Komenský na bojištiach Španielska. In *Slovák*, 1937, č. 129, s. 1, 3; GRIGER, Patrik. Vývoj vzťahu Andreja Cvinčeka k episkopátu vo svetle jeho politickej činnosti pred prvou svetovou vojnou, v medzivojnovom období a v rokoch 1945 – 1948. In *Kultúrne dejiny*, 2023, roč. 14, Supplement, s. 147 – 158. <https://doi.org/10.54937/kd.2023.14.Supp.147-163>

šizmu“.²⁷ Do diskusie na pôde parlamentného výboru sa zapojil český katolícky kňaz a kanonik František Světlík. Vytkol Sidorovi, že sa nemôže odvolávať na katolicizmus v situácii, keď obhajuje sily reprezentujúce fašistický barbarizmus. Novomeský publikoval 11. júna 1937 v *Slovenských zvestiach* polemický článok s názvom *Nielen Jan Žižka z Trocnova a Ján Ámos Komenský, aj Jánošík a Jožo Májek na bojištiach Španielska*. V tom istom čísle novín uverejnil krátku poznámku s názvom *O dvojacom stanovisku katolíkov k španielskej vláde*. Upriamil pozornosť na polemiku Světlíka so Sidorom, pričom nepoukazoval iba na rozdielne postoje dvoch katolíckych predstaviteľov k španielskemu konfliktu, ale upozornil, že cirkev sa v moderných dejinách opakovane dostávala do pokúšenia spájať sa s konkrétnou mocou alebo ideológiou, čo viedlo k strate dôveryhodnosti. V tomto zmysle bola pre neho španielska občianska vojna príkladom, kde sa kresťanské posolstvo redukovalo na obranu určitých politických či spoločenských pozícií namiesto toho, aby zostalo univerzálnym hlasom pre spravodlivosť, solidaritu a ochranu ľudskej dôstojnosti.

Osobitným symbolom bol Jozef Májek, ktorého považoval za vzor slovenského dobrovoľníka v Španielsku. Upozornil, že Májek pochádzal z Ružomberka, bol členom telovýchovnej organizácie Orol a funkcionárom Hlinkovej mládeže. Rozhodol sa opustiť ľudácke hnutie a zapojil sa do boja na strane republikánov. Keď padol pri Madride 23. novembra 1936, na jeho počesť sa pomenoval bojový oddiel.²⁸ Novomeský napísal: „*Nechceli sme sa o veci zmieniť skôr, než o nej nevedomia našu verejnosť najviac povolani, no dúfame, že s ich súhlasom môžeme na okraj toho pokrytectva povedať, že nielen Žižkov a Komenského symbol, ale aj symbol Jánošíka a Joža Májeka stojí na strane Španielskej republiky v boji proti nemecko-taliansko-španielskemu fašizmu. Slovenskí členovia Medzinárodnej brigády totiž vytvárajú aj v Španielsku oddiely, ktoré ponese mená drahé slovenskej minulosti a prítomnosti: Juraja Jánošíka a bývalého vzdelaťateľa ružomberského Orla Joža Májka, ktorý medzi prvými padol pri Madride. Lebo zápas, ktorý sa v Španielsku odohráva, je takisto zápasom slovenského ako českého ľudu. Na tom už klika z vedenia ľudovej strany nič nemôže zmeniť!*“²⁹

Začiatkom júla 1937 sa zúčastnil druhého kongresu Medzinárodnej asociácie spisovateľov na obranu kultúry (*Association Internationale des Écrivains pour la Défense de la Culture*). Organizátori usporiadali jeho časť v hlavných republikánskych centrách – vo Valencii, Barcelone a v Madride. Po skončení španielskej časti kongresu, sa účastníci presunuli do Paríža, kde sa 19. augusta 1937 kongres skončil. Pre Novomeského to bola príležitosť stretnúť sa s realitou krajiny zmietanej občianskou vojnou. Novomeský nepokračoval do Paríža, ale navštívil katalánsku bojovú líniu a tam sa zdržal takmer tri týždne. Do Prahy sa vrátil 6. augusta 1937. Jeho návrat vzbudil záujem ľavicovej tlače. Hneď nasledujúci deň noviny *Haló* publikovali s ním rozhovor, v ktorom opisoval bezprostredné dojmy zo Španielska a denník *Rudé právo* uverejnil jeho článok *Několik dnů v Madridu*, ktorý zachytával atmosféru obliehaného mesta. Niektoré pasáže tohto textu sa v detailoch odlišovali od neskoršej štvrtej reportáže zo série *Od Cerberu po*

²⁷ NOVOMESKÝ, Ladislav. *Nielen Jan Žižka z Trocnova a Ján Ámos Komenský na bojištiach Španielska, aj Jánošík a Jožo Májek na bojištiach Španielska*. In *Slovenské zvesti*, 1937, roč. 2, č. 112, s. 1, 3.

²⁸ DVORSKÝ, *Verbovanie a cesty slovenských dobrovoľníkov*, s. 35.

²⁹ NOVOMESKÝ, *Nielen Jan Žižka*, s. 3.

Brunete, ktorú publikoval na pokračovanie v Slovenských zvestiach.³⁰ Španielska problematika sa stala jednou z tém Novomeského publicistickej činnosti niekoľko nasledujúcich mesiacov. Publikoval viacero článkov, v ktorých sa opakovane vracal k vývoju konfliktu, medzinárodným súvislostiam, ideologickému obsahu a dôsledkom, čo súviselo s aktuálnosťou témy a presvedčením o nevyhnutnosti reagovať na prebiehajúce udalosti.³¹

Prezentovanie Španielska v Novomeských reportážach malo dvojaký charakter. Republikánsku zónu predstavoval ako relatívne stabilný a fungujúci priestor a nacionalistickú spájal s násilím, útlakom a utrpením španielskej republiky. Tento nesúlad možno interpretovať ako dôsledok jeho obmedzenej skúsenosti (jazyková bariéra, krátkosť pobytu), ale aj ako vedomú alebo nevedomú selekciu reality v prospech mobilizačného naratívu. Motívy kávy, cigariet a jedla mali reprezentatívnu funkciu. „Čo je dnes už naozaj vzácnosť, je mydlo, cukor, tabak. V Barcelone nie je ešte nedostatok cukru príliš zjavný: v ktoromkoľvek z nesmierného množstva kaviarníček a automatov podávajú ku káve krištáľový alebo aj kockový cukor, ale z valencijských reštaurácií sladké a sladené veci vymizli takmer úplne. Len v Dome spisovateľov nás uhostili kávou sladenou medom. V predajniach tabaku možno kedykoľvek a v akomkoľvek množstve dostať iba jediný druh cigariet, v porovnaní s ktorými sú naše Zorky najluxusnejším fajčivom. Ale v istých dňoch sa predáva tabak o poznanie lepší. Ale toto sú len drobunké nedostatky.“³² „Prvým veľkým a príjemným prekvapením bol pre nás dostatok všetkých životných potrieb. Jedli sme v hostincoch ako hocikde inde, mohli sme si voľne kúpiť čokoľvek a v ktoromkoľvek obchode [...] v našich pomeroch je sviatočnou hostinou to množstvo jedál, ktoré tam podávajú s ospravedlnením, že s ohľadom na vojnu je zakázané podávať viac.“³³

Tieto tvrdenia možno spochybniť, pretože od vypuknutia vojny sa životné náklady zdvojnásobili, na chlieb sa čakalo hodiny a podľa záznamov nemocníc rástol počet úmrtí na podvýživu. Podľa odhadov dobročinných organizácií po uliciach Barcelony sa v tom čase potulovali desaťtisíce opustených detí, v meste pribudlo pol milióna utečencov a väčšina z nich bola bez ekonomických prostriedkov.³⁴ V Madride, ktorý Novomeský tiež navštívil, sa po útoku nacionalistov, zvýšil počet obyvateľov o viac ako 50 % a problémy s potravinami boli veľké. Novomeský zachytil niektoré epizódy z mestského života. V jednej opisoval situáciu na hlavnom námestí, kde delostrelecký granát zasiahol električku plnú cestujúcich. Mŕtvych

³⁰ Reportáž mala jedenásť dielov: *El frente de España – al frente de Europa. Španielsky front je frontom Európy*, Od Cerberu po Brunete. In *Slovenské zvesti*, 1937, č. 150, s. 1, 4; Polia vlaky a veľké prekvapenie, In *Slovenské zvesti*, 1937, č. 151, s. 1, 3; Čo je a čo nie je v Španielskejších obchodoch. In *Slovenské zvesti*, 1937, č. 152, s. 1, 3; Ulice a kostoly. In *Slovenské zvesti*, 1937, č. 153, s. 1; Valencijská noc a madridský deň. In *Slovenské zvesti*, 1937, č. 154, s. 1, 3; Prečo to tak dlho trvá. In *Slovenské zvesti*, 1937, č. 155, s. 4; Španielsky zápas a feudalizmus, In *Slovenské zvesti*, 1937, č. 156, s. 1 – 2; Skúška nervov. In *Slovenské zvesti*, 1937, č. 157, s. 3; Heroizmus povinnosti. In *Slovenské zvesti*, 1937, č. 158, s. 3; Vojakovo slovo v armáde. In *Slovenské zvesti*, 1937, č. 159, s. 3; Z Madridu do Českého slova. In *Slovenské zvesti*, 1937, č. 160, s. 4.

³¹ HOLOTÍKOVÁ, Zdenka. *Ladislav Novomeský. Postavy svetového a národno-oslobodzovacieho revolučného hnutia*. Bratislava : Nakladateľstvo Pravda, 1981, s. 176.

³² NOVOMESKÝ, Čo je a čo nie je v Španielskejších obchodoch, s. 1.

³³ NOVOMESKÝ, *Od Cerberu po Brunete*, s. 1.

³⁴ JACKSON, Gabriel. *The Spanish Republic and the Civil War, 1931 – 1939*. Princeton : Princeton University Press, 2012, s. 368, 447. <https://doi.org/10.1515/9781400820184>

a zranených odviezli a každodenný život pokračoval ďalej. Počas dvoch dní bol svedkom pätnástich náletov. Sirény neplnili varovnú funkciu, signálom sa stali explózie. Deti bežali do krytov, ženy sledovali situáciu s obavami, muži pozorovali vzdušné súboje ďalekohľadmi. Pri jednom z náletov sa skupinka spisovateľov uchýlila do poškodeného divadla na ulici Las Rosas, kde britský novinár a spisovateľ Frank Pitcairn predniesol monológ Shakespearovho Hamleta.³⁵

Počas pobytu v Madride sa Novomeskému podarilo nadviazať kontakt s príslušníkmi Medzinárodných brigád. Nejaký dôstojník mu sprostredkoval návštevu československých dobrovoľníkov pôsobiacich na frontovej línii v okolí obcí Villanueva de la Cañada, del Pardillo, Quijorna a Brunete, kde v tom čase prebiehali intenzívne boje. Medzi československými interbrigadistami Novomeský stretol svojich kolegov: Ladislava Holdoša, Bedřicha Bihellera z redakcie *Ludového deníka* a Bohumila Laštovičku z *Rudého práva*. V medzinárodných brigádach dobrovoľníci z ČSR tvorili 6 %.³⁶ Novomeský strávil medzi nimi 20 dní ako reportér, ale nepridal sa k nim vzhľadom na povinnosti, ktoré mal v ČSR.

Podľa literárneho historika Stanislava Šmatláka Novomeského reportážny cyklus mal významné miesto vo vývine novinárskeho žánru, osobitne vojnovéj reportáže v slovenskej žurnalistike. Predstavoval jednu z prvých autentických vojnových reportáží slovenského žurnalistu priamo z miesta ozbrojeného konfliktu.³⁷ Novomeský opisoval svoje postrehy a skúsenosti. „Dostali sme sa k nim 16. júla na večer, v desiaty deň bojov. Chlapci – tak zo Žiškovej roty v zákopoch, ako aj z Gottwaldovej batérie – uvítali nás s dvojnásobnou radosťou: prinášame im vraj prvý pokojný deň za tejto ofenzívy. Ale ten prvý pokojný deň vyzeral takto: do Brunete – hľa, tam leží pred nami – sa nemôže, lebo je v ohni kanonády. Po celé odpoľudnie v pravidelných intervaloch vybuchujú strely diel, raz na blízkej, raz na vzdialenejšej stráni. Za večernej tmy, keď rozpalený vzduch akoby jemne otriasal hviezdami a oblohou, zasypávajú – snád nemecké heinckely, snád talianske fiatky – už dávno vypálené hrbolaté úhory desiatkami zápalných bômb. A keď v jasnom svetle horiacej zápalnej bomby zazrie letec tieň zo skryše vyplašených vojakov, zasypáva miesto guľometnou palbou, ktorá na nočnej tme kreslí dlhé, svetelné čiary. Konečne za šera sa rozpútava strelba medzi prvými líniami: bláznivý štekot guľometov a praskot pušiek, zlievajúci sa v jeden tón, ktorý pripomína prudké vrenie vody vo veľkej nádobe.“³⁸

Obraz Španielska zmietaného vojnou bol útržkovitý, autor v úvode k reportážam priznával, že pre krátky pobyt a jazykové ťažkosti (neovládal španielčinu) neprenikol hlbšie do každodennej reality krajiny. „Čitateľ bude mať pred sebou skôr cestopis ako štúdiu, skôr fejtón ako rozbor“, poznamenal.³⁹ Novomeský v reportáži zdôrazňoval odvahu a obetavosť československých dobrovoľníkov zapojených do bojov pri Brunete, ale význam tejto ofenzívy je potrebné posudzovať s kritickým odstupom. Brunetská ofenzíva predstavovala taktický manéver republikánskeho velenia, ktorého cieľom bolo reagovať na nepriaznivú situáciu na iných úsekoch frontu. Kľúčovým impulzom k útoku bola snaha oslabiť tlak povstaleckých síl na severnom území kontrolovanom republikánskou vládou, kde

³⁵ NOVOMESKÝ, *Valencijská noc a madridský deň*, s. 1, 3.

³⁶ TIMKO, Maroš. *Španielska občianska vojna a Slovensko (1936 – 1939)*. Diplomová práca. Praha : Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Středisko ibero-amerických studií, 2017, s. 46.

³⁷ ŠMATLÁK, *Laco Novomeský*, s. 84 – 85.

³⁸ NOVOMESKÝ, *Valencijská noc a madridský deň*, s. 1, 3.

³⁹ NOVOMESKÝ, *Od Cerberu po Brunete*, s. 1.

nacionalistické jednotky získavali strategickú prevahu. Republikánske velenie preto pristúpilo k rozsiahlej ofenzíve na centrálnom fronte v oblasti Brunete, ktorá mala prinútiť protivníka presunúť časť svojich síl zo severu, a tým zmierniť tlak na tamojšie obranné línie. Vzhľadom na to sa brunetská ofenzíva javila ako strategický pokus o stabilizáciu situácie, než ako operácia s potenciálom zmeniť priebeh konfliktu.⁴⁰ Bitka pri Brunete si vyžiadala takmer 25 000 mŕtvych a zranených na republikánskej strane. Vojenský zdravotnícky personál, ktorý sa stretával s dôsledkami bojov, označoval túto bitku za jednu z najkrvavejších epizód španielskej občianskej vojny. Priebeh operácie odhalil vážne slabiny republikánskej armády: nedostatočná koordinácia medzi jednotkami, komunikačné zlyhania, prejavy paniky a zbabelosti viedli k disciplinárnym deliktom. V niektorých prípadoch napätie prerástlo do otvorených konfliktov v rámci jednotiek, ktoré sa blížili k vzbure, na čo velenie reagovalo tvrdými represívnymi opatreniami, vrátane popráv rebelantov.⁴¹ Tieto udalosti poukazovali na napätie medzi očakávaniami republikánskeho velenia a reálnymi organizačnými a morálnymi problémami armády, o ktorých sa Novomeský nedozvedel alebo ich zľahčoval. Jeho opis treba chápať v kontexte politickej a ideologickej perspektívy a v rámci mobilizačnej funkcie reportáže, ktorá mala posilniť morálku a solidaritu s republikánskou stranou. Vývoj konfliktu ukazoval, že okrem organizačných nedostatkov, disciplinárnych problémov, nedokonalého velenia tvorila hlavný problém republikánskej armády samotná povaha vojenskej konfrontácie a materiálno-technická prevaha protivníka zásobovaného z Nemecka a Talianska.

Novomeský si všímal sociálne a politické pomery v republike. V reportáži zachytil faktor vnútorných konfliktov medzi prúdmi ľavicového hnutia, ktorý oslaboval efektívnosť republikánskeho úsilia. Oblasť, v ktorej sa tieto rozpory prejavovali najvýraznejšie, predstavovala pozemková reforma a organizácia poľnohospodárskej výroby. K sporom dochádzalo medzi politickými a ideologickými skupinami, predovšetkým socialisticko-komunistickými stúpenkami centralizovanej reformy a anarchistickými prúdmi, ktoré presadzovali radikálnejšie a experimentálne modely kolektívneho vlastníctva a správy pôdy. Novomeský to opisoval ako právnú a hospodársku neistotu, ktorá negatívne vplývala na roľnícke obyvateľstvo. V článku *Polia, vlaky a veľké prekvapenie* uvádzal: „Právna neistota vyvolaná sporom socialisticko-komunistických stúpencov pozemkovej reformy s anarchistickými utopistami, so sektárskymi experimentátormi, ktorí chceli vziať zem „jednoducho“ do centrálnej odborovej správy, pravda, neistota spôsobená týmto stavom dávala pramalé nádeje na predpoklad, že by roľníci urobili na pôde viac, než čo pre seba najnutnejšie potrebujú. Ale neopísateľné úsilie štátnej poľnohospodárskej správy, uzákonenie pozemkovej reformy, ktorá dostala náležitú váhu upevnením ľudového frontu po likvidácii májového povstania v Barcelone a po prestavbe ústrednej vlády, získalo dôveru roľníctva.“⁴² Podľa jeho výkladu boli hlavnou príčinou poľnohospodárskych ťažkostí experimentálne a nekoordinované pokusy o reorganizáciu vlastníckych vzťahov, ktoré vytvárali neistotu medzi obyvateľstvom.

Kritika anarchistov a trockistov v Novomeského textoch zodpovedala dobovej komunistickej línii. Ako komunistický intelektuál opisoval konflikty republikánskeho tábora z pohľadu potreby politickej jednoty a centralizovaného vedenia

⁴⁰ JACKSON, *The Spanish Republic and the Civil War*, s. 393 – 395.

⁴¹ TIMKO, *Španielska občianska vojna*, s. 48 – 49.

⁴² NOVOMESKÝ, *Polia, vlaky a veľké prekvapenie*, s. 1, 3.

boja proti fašizmu. Kritický postoj voči anarchistickým a trockistickým prúdom sa v Novomeského reportáži objavil i v závere reportáže. Ironizoval postoj anarchistických bojovníkov k vojenským rozkazom, ktorí neprijímali centralizované vojenské velenie, ale podnikali individuálne, neuvážené akcie. Podľa neho títo bojovníci, sklamaní z vývoja v republikánskom tábore, a presvedčení, že komunistické vedenie potláča demokratickú diskusiu, opúšťali front a vracali sa domov, kde šíрили negatívne správy o republike a posilňovali radikálne opozičné prúdy. Ako uviedol: „*títo bojovníci, v dôsledku svojho sklamaní v komunistické presvedčenie a veriac v likvidáciu demokratickej diskusie medzi komunistami, utekajú domov, kde šíria lži o republike a rozširujú riedke rady trockistov.*“⁴³

V texte uverejnenom v *Slovenských zvestiach* 15. augusta 1937, ktorý pôvodne predniesol na plenárnom zasadnutí bratislavskej komunistickej organizácie, Novomeský vysvetľoval príčiny dlhého trvania vojny v Španielsku. Opakovane odmietol vnímanie občianskej vojny ako čisto vnútorného konfliktu medzi domácou ľavicou a pravitou, „*vojny Španielov proti Španielom*“. Podľa neho konflikt mal nezanedbateľný medzinárodný rozmer, pričom Španielsko predstavovalo experimentálne pole, na ktorom si fašistické režimy overovali vojenské a politické stratégie, ktoré neskôr mali využiť vo väčšom európskom konflikte a tomu sa nemohol nechať voľný priebeh. Občiansku vojnu komplikovala politika veľmocí, ktorú považoval za formu „*hazardnej hry*“. Do nej nezahrňal iba Nemecko a Taliansko, ale aj západné demokracie (predovšetkým Anglicko a Francúzsko), ktoré sa hlásili k politike neintervencie, ale svojou pasivitou prispievali k nerovnováhe síl v prospech frankistického tábora. Tieto skutočnosti poukazovali na Hitlerovu štvorročnú zahraničnú politiku. Nútil čitateľov, aby sa zamysleli nad tým, čo je fašizmus. Navyše španielske regióny s autonómnym postavením riešili svoje problémy samostatne, čo oslabovalo koordináciu vojenského i hospodárskeho úsilia. Upozorňoval, že predlžujúci sa konflikt vedie k postupnej strate morálnych noriem, kde sa vojenská sila a schopnosť prežiť v podmienkach násilia stávajú normálne.⁴⁴

Novomeského texty venujúce sa španielskej občianskej vojne časom nadobúdali charakter historizujúcich úvah, v ktorých hľadal podobnosť medzi súčasnosťou a minulosťou. Takýto prístup nebol v medzivojnovom období výnimočný, podobne postupovali viacerí politickí komentátori a publicisti.⁴⁵ Novomeský vyjadril názor na vypuknutie španielskej občianskej vojny tak, že „*tieto udalosti a okolnosti dali len isté nové mená, presný program a určili ideovú čiaru [...], v ktorej neraz v minulosti jedna časť revoltovala proti druhej a viedla nejednu dlhú a krvavú vojnu už v predchádzajúcich storočiach.*“⁴⁶ Za „stavebné kamene“ novodobých dejín považoval „kombináciu

⁴³ NOVOMESKÝ, *Z Madridu do Českého slova*, s. 4.

⁴⁴ NOVOMESKÝ, *Prečo to tak dlho trvá*, s. 1.

⁴⁵ OLEXÁK, Peter. „Sme za demokraciu.“ Kanonik Andrej Cvinček a jeho percepcia a realizácia demokracie. In *Kultúrne dejiny*, 2022, roč. 13, č. 2, s. 273 – 290. <https://doi.org/10.54937/kd.2022.13.2.273-290>; MARTÁK, Michal. Nitriansky kanonik Andrej Cvinček v krajinskom zastupiteľstve. In *Disputationes scientificae Universitatis Catholicae in Ružomberok*, 2023, roč. 23, č. 2, s. 80 – 94, <https://doi.org/10.54937/dspt.2023.23.2.83-94>; MARTÁK, Michal – TRAPL, Miloš. Krajinská organizácia Československej strany ľudovej na Slovensku. In *Politické strany a stranické systémy. Encyklopedický prehľad jejich historie v českých zemích a v Československu 1848 – 2024*. Praha : Kauli Publishing, 2025, s. 671 – 676.

⁴⁶ NOVOMESKÝ, Ladislav. Španielsky zápas a feudalizmus. In *Slovenské zvesti*, 1937, roč. 2, č. 156. Ide o druhú časť Novomeského prednášky prednesenej na plenárnom zasadnutí miestnej komunistickej organizácie v Bratislave 12. 8. 1937.

ideového vplyvu Veľkej francúzskej revolúcie, faktickej revolučnej vojny, národných revolúcií v roku 1848 – 1849 a – znovu – ideového vplyvu ruskej sociálnej revolúcie a príkladov vytváraných socialistickou výstavbou Sovietskeho zväzu.“⁴⁷ Historickú podobnosť k udalostiam v Španielsku, ktoré viedlo „svoj protifeudálny a protimonarchistický zápas“, videl v ruskej občianskej vojne, s tým rozdielom, že „hoci občiansku vojnu na územiach Ruska neobyčajne a bolestne predlžovala intervencia niekoľkých imperialistických mocností, ani zďaleka sa protisovietska internacionála nemôže porovnávať k intervencii protišpanielskej“.⁴⁸ Novomeský tvrdil, že „španielska občianska vojna dlho trvá a ešte dlho bude trvať i z čisto španielskych príčin.“⁴⁹ Tvorilo ich politické rozvrstvenie Španielska, premeškané reformy a odlišná minulosť v porovnaní s inými krajinami, kde reformné a modernizačné procesy prebehli oveľa skôr.

V roku 1938, napriek zhoršujúcej sa vojenskej situácii, bol stále presvedčený o konečnom víťazstve republiky. Opieral sa pritom viac o ideologické očakávania, než o reálny vývoj na bojisku. Uverejňoval optimistické správy o činnosti Výboru pre pomoc demokratickému Španielsku, finančných zbierkach, verejných manifestáciách a ďalších formách podpory. V *Slovenských zvestiach* publikoval listy československých interbrigadistov a chválil ich činnosť.⁵⁰

Po porážke a odzbrojení republikánov sa Novomeský prestal žurnalisticky zaujímať o situáciu v Španielsku, ale k téme španielskej občianskej vojny sa vrátil v roku 1963 v spomienkovej poéme *Do mesta 30 minút* a v roku 1964 v eseji *Dva týždne po Prahe 29. marca padol Madrid*. Začiatkom februára 1951 bol zatknutý a nasledujúce štyri roky boli poznačené vyšetrovaním, fyzickým a psychickým týraním. V rámci monsterprocesu v roku 1954 sa priznal k tzv. buržoáznemu nacionalizmu a bol odsúdený na 10 rokov väzenia. Koncom roka 1955 ho podmienčne prepustili a po rehabilitácii v roku 1963 sa presťahoval z Prahy do Bratislavy. Zamestnal sa v Ústave slovenskej literatúry Slovenskej akadémie vied (ÚSL SAV), stal sa členom predsedníctva Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska. Opäť mohol písať a stal sa jedným z načítanejších autorov v republike.⁵¹

V jeho uvažovaní sa objavila introspekcia, rekapituloval príčiny a priebeh vojny, spomínal svoju účasť na medzinárodnom kongrese na obranu kultúry i nábor interbrigadistov v ČSR. Na rozdiel od medzivojnovej publicistiky, v šesťdesiatych rokoch vnímal túto tému ako historickú skúsenosť, ktorej následky sa stali viditeľné v povojnovom vývoji Španielska. Poukazoval na skutočnosť, ktorú predstavovala studená vojna a umožnila prežitie frankizmu. „Rany z občianskej vojny sa zatvorili, vyrástla nová generácia. Národ je jednotný a vedomý, že nemožno pokračovať ako doteraz. Fašizmus skrachoval. Jediný dôvod prečo môže dnes Franco konať vojenské prehliadky a oslavovať víťazstvo, je bolestná spomienka a utrpenie vojny a strach, otvorená vzbura proti režimu bude opäť znamenať strašné prelievanie. Franca a jeho režim pomáha po vojne udržať pri živote studená vojna, tá však očividne slabne až španielsky anachronizmus sa stáva nepohodlným i svojim povojnovým protektorom. A tak je to

⁴⁷ NOVOMESKÝ, *Španielsky zápas a feudalizmus*, s. 3.

⁴⁸ NOVOMESKÝ, *Španielsky zápas a feudalizmus*, s. 3.

⁴⁹ *Ibid.*, s. 3.

⁵⁰ NOVOMESKÝ, Ladislav. Španielsko 1936 – 1938. In ROSENBAUM, Karol (ed.). *Ladislav Novomeský. Čestná povinnosť. Výber z politických statí a článkov 1933 – 1944*. Bratislava : Epocha, 1969, s. 279.

⁵¹ HAMADA, Milan. Básnik Novomeský 1994. In *Slovo o Ladislavovi Novomeskom. Seminár z príležitosti 90. výročia narodenia*. Bratislava 12. decembra 1994. Bratislava : Nadácia Ladislava Novomeského, 1994, s. 4.

*koniec-koncov už len socha starého diktátora, ktorá drží pohromade rozpadajúcu sa budovu španielskeho fašizmu. Španielsky ľud čaká na diktátorov odchod. Je presvedčený, že dlho čakať nebude. V Španielsku sa blíži hodina nových osudových udalostí.*⁵²

Pre Ladislava Novomeského predstavovala španielska občianska vojna predovšetkým symbolický aj reálny zápas proti fašizmu a skúšku životaschopnosti demokratických a pokrokových síl v Európe. V jeho publicistike nadobudla mobilizačný charakter, keďže ju využíval na formovanie verejnej mienky, podporu medzinárodnej solidarity a legitimizáciu republikánskeho tábora, hoci pritom často podliehal ideologickému skresleniu reality. S odstupom času sa však tento konflikt v jeho reflexii menil na historickú skúsenosť, ktorá odhaľovala napätie medzi ideológiou, osobnou skúsenosťou a snahou zachytiť dejiny. Pri uvažovaní nad dejinami deklaroval, že spisy Karola Marxa sú základom poznania histórie.⁵³ Novomeského kolega z ÚSL SAV a literárny historik Miloš Tomčík uviedol: „Snažil sa prispieť k regenerácii princípov demokratizmu a k rozvíjaniu humanitných myšlienok v našej spoločnosti, ktoré odvodzoval rovnako z dejinnej cesty ľudstva v minulých storočiach, ako aj zo svojej socialistickej koncepcie sveta.“⁵⁴ Novomeský sa pohyboval v extrémne polarizovanom prostredí medzi totalitnými ideológiami, národnými konfliktmi a prejavmi kultúrnej modernity. Dokázal rozlíšiť znaky fašizmu a postaviť sa proti nemu, ale nedokázal rozlíšiť znaky komunizmu ani vtedy, keď ich pociťoval sám na sebe, ale to je ďalšia kapitola.

ZOZNAM POUŽITÝCH ZDROJOV

Dobová tlač

Čin, 1929.

DAV, 1936 – 1937.

Literární noviny, 1964.

Slovák, 1937.

Slovenské zvesti, 1936 – 1938.

Tvorba, 1929.

Zoznam bibliografických odkazov

DOSKOČIL, Zdeněk. *V žalári a vyhnanství: Ladislav Novomeský v éře stalinismu a post-stalinismu*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny – Historický ústav AV ČR, 2020.

DRUG, Štefan. *DAV a davisti*. Bratislava : Obzor, 1965.

DRUG, Štefan. *Dobrý deň človek ..., Životopisné rozprávania o mladosti Laca Novomeského*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1983.

⁵² NOVOMESKÝ, Ladislav. Dva týdny po Praze 29 března padl Madrid. In *Literární noviny*, 1964, č. 13, s. 9.

⁵³ KAMENEC, Ivan. Historické reflexie Ladislava Novomeského. In *Slovo o Ladislavovi Novomeskom. Seminár z príležitosti 90. výročia narodenia*. Bratislava 12. decembra 1994. Bratislava : Nadácia Ladislava Novomeského, 1994, s. 50.

⁵⁴ TOMČÍK, Miloš. Poznámka ku komplexnému hodnoteniu osobnosti a diela Laca Novomeského. In *Slovo o Ladislavovi Novomeskom. Seminár z príležitosti 90. výročia narodenia*. Bratislava 12. decembra 1994. Bratislava : Nadácia Ladislava Novomeského, 1994, s. 63.

- DVORSKÝ, Štefan. Verbovanie a cesty slovenských dobrovoľníkov do Španielska (1936 – 1939). In *Vojenská história*, 2025, roč. 29, č. 4, s. 25 – 43. <https://doi.org/10.69809/vojhist.2025.29.4.2>
- FILO, Milan. *Pri Madride sme bojovali o Prahu. Sborník spomienok československých dobrovoľníkov v boji proti fašizmu v Španielsku z rokov 1936 – 1939*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1961.
- GRIGER, Patrik. Vývoj vzťahu Andreja Cvinčeka k episkopátu vo svetle jeho politickej činnosti pred prvou svetovou vojnou, v medzivojnovom období a v rokoch 1945 – 1948. In *Kultúrne dejiny*, 2023, roč. 14, Supplement, s. 147 – 158. <https://doi.org/10.54937/kd.2023.14.Supp.147-163>
- HAMADA, Milan. Básnik Novomeský 1994. In *Slovo o Ladislavovi Novomeskom*. Bratislava : Nadácia Ladislava Novomeského, 1994.
- HOLOTÍKOVÁ, Zdenka. *Ladislav Novomeský*. Bratislava : Nakladateľstvo Pravda, 1981.
- JACKSON, Gabriel. *The Spanish Republic and the Civil War, 1931 – 1939*. Princeton : Princeton University Press, 2012. <https://doi.org/10.1515/9781400820184>
- JILEMNÍČKY, Peter. Spôsob, ktorým sa uskutočňuje. In *DAV*, 1937, č. 4, s. 1.
- KAMENEC, Ivan. Historické reflexie Ladislava Novomeského. In *Slovo o Ladislavovi Novomeskom*. Bratislava : Nadácia Ladislava Novomeského, 1994, s. 49 – 54.
- MARŤÁK, Michal – TRAPL, Miloš. Krajinská organizácia Československej strany ľudovej na Slovensku. In *Politické strany a stranické systémy. Encyklopedický prehľad jejich historie v českých zemích a v Československu 1848 – 2024*. Praha : Kauli Publishing, 2025, s. 671 – 676.
- MARŤÁK, Michal. Nitriansky kanonik Andrej Cvinček v krajinskom zastupiteľstve. In *Disputationes scientifiacae Universitatis Catholicae in Ružomberok*, 2023, roč. 23, č. 2, s. 80 – 94. <https://doi.org/10.54937/dspt.2023.23.2.83-94>
- MICHELA, Miroslav. Občianska vojna v Španielsku v politike HSLS v rokoch 1936 – 1939. In SZÁRAZ, Peter (ed.). *Španielsko a stredná Európa. Minulosť a prítomnosť vzájomných vzťahov*. Bratislava: Vydavateľstvo Univerzity Komenského, 2004, s. 73 – 78.
- NOVOMESKÝ, Ladislav. *Dva týždne po Prahe 29. marca padol Madrid*. In ROSENBAUM (ed.). *Splátka veľkého dlhu. Publicistika 1963 – 1970*. Bratislava : Nadácia Vladimíra Clementisa, 1983, s. 49.
- OLEXÁK, Peter. „Sme za demokraciu.“ Kanonik Andrej Cvinček a jeho percepcia a realizácia demokracie. In *Kultúrne dejiny*, 2022, roč. 13, č. 2, s. 273 – 290. <https://doi.org/10.54937/kd.2022.13.2.273-290>
- OLEXÁK, Peter. Národné a politické stereotypy v redaktorskej práci Floriána Tománka. In *Disputationes scientifiacae Universitatis Catholicae in Ružomberok*, 2019, roč. 19, č. 3, s. 101 – 118.
- OLEXÁK, Peter. Obvinenie z korupcie: nástroj politického boja v rámci slovenského národného hnutia začiatkom 20. storočia. In *Historický časopis*, 2020, roč. 68, č. 1, s. 85 – 104. <https://doi.org/10.31577/histcaso.2020.68.1.4>
- OLEXÁK, Peter. Politický profil kanonika Andreja Cvinčeka. In *Studia Historica Nitriensia*, 2022, roč. 26, č. 1, s. 74 – 91. <https://doi.org/10.17846/SHN.2022.26.1.74-91>
- PAŠTEKA, Július (ed.). *Jozef Kútnik Šmálov: Literárna kritika ako poznávanie a hodnotenie. Výber z diela 1*. Bratislava : Lúč, 2004.
- PEKNÍK, Miroslav – PETROVIČOVÁ, Eleonóra (eds.). *Laco Novomeský: kultúrny politik, politik v kultúre*. Bratislava : Ústav politických vied SAV, 2006.

- PERNÝ, Lukáš. Kultúrna revolúcia Laca Novomeského. Bratislava : Spoločnosť Ladislava Novomeského, 2017.
- PRESTON, Paul. *The Spanish Civil War: Reaction, Revolution and Revenge*. London : Harper Perennial, 2006.
- ROSENBAUM, Karol (ed.). *Čestná povinnosť*. Bratislava : Epoque, 1969.
- ROSENBAUM, Karol (ed.). *Ladislav Novomeský 1904 – 1974*. Martin : Matica slovenská, 1974.
- ROSENBAUM, Karol (ed.). *Splátka veľkého dlhu*. Bratislava : Nadácia Vladimíra Clementisa, 1983.
- SIDOR, Karol. Jan Žižka z Trocnova a Ján Ámos Komenský na bojištiach Španielska. In *Slovák*, 1937, č. 129, s. 1, 3.
- STANKOVÁ, Mária. Básnik a vojna. Publicistické a básnické texty Laca Novomeského o španielskej občianskej vojne. In BELIANSKÁ, Marcela et al. (eds.). *Fenoméni 2023. Vojna a médiá*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2023, s. 223 – 235.
- SZÁRAZ, Peter (ed.). *Španielsko a stredná Európa*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2004.
- ŠMATLÁK, Stanislav. *Laco Novomeský*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1984.
- TIMKO, Maroš. *Španielska občianska vojna a Slovensko (1936 – 1939)*. Diplomová práca. Praha : Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Středisko ibero-amerických studií, 2017.
- TOMČÍK, Miloš. Poznámka ku komplexnému hodnoteniu osobnosti a diela Laca Novomeského. In *Slovo o Ladislavovi Novomeskom. Seminár z príležitosti 90. výročia narodenia. Bratislava 12. decembra 1994*. Bratislava : Nadácia Ladislava Novomeského, 1994, s. 62 – 66.

SUMMARY

The Spanish Civil War in the journalism of Ladislav Novomeský

This study examines the ways in which Ladislav Novomeský articulated and presented his attitudes toward the Spanish Civil War in periodical press, while also assessing the significance of his journalistic output within the Slovak cultural and political context. The Spanish Civil War (1936–1939) constituted one of the pivotal conflicts of interwar Europe and significantly transcended the boundaries of a domestic struggle. It became a symbol of the broader ideological confrontation between democracy, fascism, and various currents of both the political left and right. Within this framework, Ladislav Novomeský emerges as a prominent figure of Slovak cultural and political life who not only commented on the conflict but also experienced it directly. His journalism thus represents an important source for understanding how the Spanish war was interpreted in the Central European context.

The analysis demonstrates that Novomeský's attitudes were shaped through the interaction of personal experience, journalistic practice, and political orientation. From early 1937 onwards, he actively engaged in debates on the Spanish conflict—participating in an international congress in Paris, publishing articles in the journal *DAV*, and contributing to other periodicals. His writings were not merely reactive to current developments; rather, they formed part of a broader interpretative framework that presented the Spanish Civil War as a crucial test of the resilience of

democratic forces in the face of fascism. Methodologically, the study draws on approaches from cultural history and discourse analysis, focusing on the relationship between individual experience and wider ideological and cultural frameworks.

Novomeský's texts emphasized the necessity of international solidarity and framed the conflict as part of a wider anti-fascist struggle. His journalism possessed a distinctly discursive and mobilizing character: his articles and reports were not neutral accounts but actively sought to shape public opinion, challenge competing narratives, and legitimize support for the Republican cause. In polemics with clerical and conservative press, he responded to dominant narratives of "Bolshevik terror" and sought to counter right-wing propaganda by addressing a broader readership.

His reportage is characterized by an effort to provide an authentic representation of reality, the use of literary techniques, and a strong emphasis on immediacy. At the same time, it bears a clear ideological imprint. The Republican zone is frequently idealized, whereas the Nationalist side is depicted as a space of violence and oppression. Novomeský tended to downplay internal problems within the Republican camp, including organizational weaknesses and ideological conflicts among leftist factions. The analysis further indicates that his texts fulfilled a mobilizing function, aiming to reinforce solidarity with the Republic and stimulate public engagement, for instance through support for the International Brigades, fundraising activities, and criticism of the policy of non-intervention. He perceived the Spanish Civil War as a precursor to a wider European conflict and warned against the expansion of fascism.

In later decades, particularly in the 1960s, Novomeský returned to the subject with greater historical distance. His reflections became less explicitly ideological and increasingly oriented toward broader historical contexts and long-term consequences, including the role of the Cold War in sustaining the Franco regime. These later writings suggest an effort to come to terms with his own intellectual and political trajectory.

Novomeský thus represents a paradigmatic example of a twentieth-century intellectual shaped by the ideological conflicts of his time. While he clearly recognized the dangers of fascism and actively opposed it, his capacity for critical reflection on his own ideological position remained limited. His journalism on the Spanish Civil War therefore constitutes not only a valuable historical source but also a testimony to the tension between ideology, personal experience, and the aspiration to represent reality faithfully.

doc. PhDr. Peter Olexák, PhD.
Katolícka univerzita v Ružomberku
Filozofická fakulta, Katedra histórie
SK-034 01 Ružomberok, Hrabovská cesta 1B
e-mail: <peter.olexak@ku.sk>
ORCID: 0000-0002-3667-9612

K problematice recepcie Československého katechismu v českém církevním milieu 20. let 20. století

PAVEL MAREK

The Reception of the Czechoslovak Catechism in the Czech Church Milieu of the 1920s

DOI: <https://doi.org/10.54937/kd.2026.17.Supp.165-195>

ABSTRACT: The publication of the *Czechoslovak Catechism* by Karel Farský and František Kalous in the autumn of 1922 attracted considerable attention within the religious life of the Czechoslovak Republic. Formally, it was a relatively brief textbook of religion intended for secondary school students (but also for the wider church audience regardless of age). In reality, however, the book represented the first relatively systematic outline of the doctrine of the newly established Czechoslovak Church (Hussite), founded only two years earlier in 1920. Expectations among the faithful were high. Within the church itself – already divided into two currents over doctrinal issues – enthusiasts of theological modernism welcomed the catechism with excitement and satisfaction, while a traditionalist faction advocating the adoption of Eastern Orthodox teaching unequivocally rejected it. They concluded that the catechism contained numerous claims and principles incompatible with the theology of the Christian churches. Although the authors employed established Christian terminology, they infused it with a new rationalist meaning by suppressing sacramentalism. The catechism also drew responses beyond the Orthodox camp: representatives of other major churches active in the Czech lands – Catholic, Protestant, and Old Catholic alike – reached conclusions similar to those of the Orthodox, namely that the work failed to remain within the boundaries of Christian doctrine, and they rejected it to varying degrees. By contrast, the catechism was warmly received and endorsed by the Free Thought movement (atheists). Its publication triggered a controversy that ultimately led to the termination of relations between the Czechoslovak Church and the Serbian Orthodox Church. The affair deepened and sharpened the internal doctrinal conflict, encouraged the organizational separation of traditionalists, and accelerated the processes that culminated in the establishment of an Orthodox Church in the Czech lands. The dispute over the catechism highlighted the necessity of engaging additional theologians to refine the church's doctrine and to develop further creative efforts in this field.

Keywords: Doctrine, Catechism, Christianity, Reception, Controversy, Confession.

Úvodem

Téma zápasu o definici věroučné soustavy Církve československé, jejíž založení v roce 1920 bylo výsledkem úsilí části reformě a nacionálně motivovaného hnutí českého katolického duchovenstva reagujícího na situaci uvnitř organizace utvořenou především v důsledku úzkého sepětí státu a církve v habsburské

monarchii, považujeme za stále potrebné a vhodné téma pro historiografickou reflexi. Pokud pomineme souvislosti s úkazem modernismu,¹ jedná se o problematiku přispívající nejen k pochopení fenoménu existence národních církví, ale současně úzce související s formováním poměru nově vzniklého státu vůči církvím, zvláště pak římskokatolické a jejímu římskému ústředí.²

Cílem našeho článku je popsat a analyzovat reakci vybraných, početně relevantních křesťanských církví působících v českých zemích na vydání v tzv. *Československého katechismu* napsaného zakladatelem Církve československé Karlem Farským a jeho spolupracovníkem, příbramským profesorem Františkem Kalousem v roce 1922. Tato příručka určená pro výuku náboženství na středních školách a současně informativně vhodná pro široký okruh laiků hlásících se k církvi reprezentovala první pokus o formulaci nové věrouky Církve československé. Rozsahem nevelká brožura se v organizaci setkala s mimořádným ohlasem, a proto také v krátké době vyšla ve třech vydáních. Zájem o publikaci však projevila i další církevní společenství už proto, že zakladatelé Církve československé v prvotní euforii deklarovali, že jejich ambice sahají k vybudování útvaru, který bude v krátké době schopen nahradit jak dosud dominující římskokatolickou církev, tak se stát celonárodní církví uspokojující duchovní potřeby všech obyvatel republiky. Někteří z protagonistů Církve československé vystoupili dokonce s teologickou vizí utvořit moderní církev 20. století a tento model nabídnout světovému církevnímu společenství. Zajímá nás proto, do jaké míry byl tento prvotní nástin věrouky v souladu s představami dobových elit zmíněných domácích křesťanských církví a zda byl pro ně vhodný a akceptovatelný jako východisko pro uvažovaný koncept církevní jednoty. Z metodologického hlediska charakter zdrojů, z nichž čerpáme, a stav historického zpracování tématu pro výzkum vyžaduje aplikaci metod popisu, analýzy, syntézy a komparace. Konečným cíli je podřízena struktura práce, která vedle úvodu a závěru téma zkoumá ve dvou základních rovinách. První část zařazuje zkoumání obsahu a recepce katechismu do širších souvislostí, neboť bez jejich uvedení by pochopení významu výzkumného tématu bylo přece jen kusé. Druhý celek je rozčleněn na podkapitoly, které obsahují reflexi katechismu v jednotlivých církevních společenstvích.

Už v úvodu je nutno konstatovat, že zvolené téma je hodné nejen pozornosti, ale také poměrně kontroverzní, což se promítá jak do dobového, tak také sou-

¹ Srov. např. PETRÁČEK, Tomáš. Modernistická, anebo antimodernistická krize? K jedné proměně vnímání podstaty a charakteru krize v dějinách katolické církve. In *Moderní dějiny* 2022, roč. 30, č. 2, s. 141 – 162; ROKYTA, Jan. Farský a modernismus. In *Theologická revue* 2021, roč. 92, č. 4, s. 374 – 385. <https://doi.org/10.14712/12117617.92.4.1>

² Zde odkazujeme na řadu monografických studií z poslední doby, jejichž autorem je historik Marek Šmíd, ale i jiní, např. Jaroslav Šebek, Matin Vaňáč, Michal Pehr, Pavel Helan, ze slovenských např. Emília Hrabovec, Róbert Letz atd. Srov. např. ŠMÍD, Marek. *Apoštolský nuncius v Praze: významný faktor v československo-vatikánských vztazích v letech 1920 – 1950*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2015; TÝŽ. *Mission: Apostolic Nuncio in Prague: Czechoslovakian-Vatican diplomatic relations between 1920 and 1950*. First English edition. Prague : Karolinum Press, 2020. <https://doi.org/10.2307/jj.3643617>; TÝŽ. *Nepřítel: první republika: radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918 – 1938*. [Chomutov] : L. Marek, 2012; TÝŽ. *Pražští arcibiskupové moderního věku: čeští primasové od Lva Skrbenského po Jana Graubnera*. Řitka : Čas, 2022; TÝŽ. *Vatikán a Československo ve 20. století*. Praha : Stanislav Juhaňák – Triton, 2022; TÝŽ – MANDZÁK, Atanáz Daniel – HAJDINOVÁ Eva (eds.). *Svatý stolec a Československo*. Praha : Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2022.

časného hodnocení katechismu. V průběhu století, jež nás od jeho vzniku dělí, se postoj kritiky měnil, více či méně ve všech církevních společenstvích. V první polovině 20. století u odpůrců převládal názor oceňující odvahu autorů k originální interpretaci a definici základních věroučných pojmů. Teologové však odmítali jejich výklad v duchu racionalismu, liberalismu a radikálního modernismu. Dospěli k závěru, že katechismus se ocitl v kolizi s územ výkladu obvyklého v křesťanských církvích. Dílo v jeho celku hodnotili jako rozchod s katolickou dogmatikou a v řadě formulací identifikovali stopy panteismu. Největší kritika se snažela na radikální christologii. Doboví obhájci katechismu v něm naopak viděli vrcholný projev teologického modernismu v českém prostředí, případně výraz „moderního osvícenského křesťanství“ (Rudolf Urban) či vznik náboženství pro moderního člověka. Nelze se však ubránit dojmu, že protějškem této euforie uvnitř Církve československé byla tlumená, převážně „nevýbojná apologie“, jejímž nositelem byl Alois Spisar. Bezvýhradně nadšení svým způsobem občas přece jen tlumil, ale především se v tichu své pracovní ponořil do soustavné teologické práce, aby výtky protistrany oslabil či odstranil a úsilí svých předchůdců posunul dopředu a na čas i dovršil. Přístup současných teologů k Farského a Kalousové pokusu o první formulaci věrouky Církve československé postrádá ostří minulosti a je „ekumenický“, poměrně smířlivý, chápavý až velkorysý. Československý katechismus je pro většinu z nich produktem své doby, pokusem sice odvážným, intelektuálně poctivým, ale pro dnešek antikvárním a teologicky problematickým.

Aféra vzniklá kolem vydání Československého katechismu se stala nejen přelomem v zápolení o nauku církve, ale současně má význam jako jeden z výrazných mezníků jejích dějin v etapě geneze organizace a etablování v české společnosti. Teologové Církve československé se učením Karla Farského inspirovali, současně však také poučili a v letech po jeho smrti formulovali věrouku církve v řadě základních tezí odlišně.³ V kontextu náhledu na problematiku poválečné církevní a náboženské krize je zpracování vytyčeného tématu sice parciálním příspěvkem k jeho celkové reflexi, nicméně pojednáním přispívajícím přece jen k překonání jistého historiografického vakua.

Historický kontext vzniku Československého katechismu

Jedním z důsledků systémových změn vyvolaných Velkou válkou na území jednoho z tzv. nástupnických států Československé republiky bylo posílení občanské společnosti a procesů její demokratizace.⁴ Tento trend se bohatě projevil také v oblasti života církví, které přestal svazovat fenomén austrokatolicismu⁵

³ Srov. TONZAR, David. *Vznik a vývoj novodobé husitské teologie a Církev československá husitská*. Praha : Karolinum, 2002. 210 s.

⁴ MÜLLER, Karel B. *Češi a občanská společnost. Pojem, problémy, východiska*. Praha : Triton, 2002, s. 57 – 69.

⁵ PECKA, Dominik. České katolictví ve 20. století v evropském kontextu. In *Katolická ročenka 1970*. Praha : Česká katolická charita, 1970, s. 62; ZLÁMAL, Bohumil. *Příručka českých církevních dějin*, 6. *Doba probuzenského katolicismu (1848 – 1918)*. Olomouc : Matice cyrilometodějská, 2009, s. 301 – 305; HRABOVEC, Emilia. Reformbestrebungen der tschechischen Preister und die Entstehung der „Tschechoslowakischen Kirche“. *Römische Historische Mitteilungen* 2009, roč. 51, s. 352. <https://doi.org/10.1553/rhm51s337>; LEHMAN, Hartmut. Sekularizace, dechristianizace, rechristianizace v novověké Evropě. *Teologie a společnost* 2005, roč. 3 (11), č. 1, s. 18 – 22; PEHR, Michal – ŠEBEK, Jaroslav. *Československo a Svatý stolec. Od nepřátelství ke spolupráci (1918 – 1928), 1. Úvodní studie*. Praha

a zčásti také legislativa monarchie, a vyústil jak v organizační restrukturalizaci některých z nich na nacionální bázi, tak ve vytvoření prostoru pro etablování národních církví.⁶ Za jeden z jeho produktů považujeme také ustavení Církve československé (husitské) v roce 1920, které se podařilo během relativně krátkého období soustředit do svých řad bezmála milion věřících.⁷ Pozici většinové římskokatolické církve tento nový útvar, přes velké ambice, s nimiž vystoupil, nebyl sice schopen vážně ohrozit, nicméně pro drtivou většinu tehdejších církví působících v zemi se reformně zaměřený věroučný program a metody jeho uvádění do života spojené s četnými těžkostmi a provázené peripetiemi, stal výzvou. Proces začleňování nové církve do společnosti se tak stal mezi partnery na církevní scéně předmětem stálého zájmu spojeného jak s vizemi přátelských vztahů a spolupráce, tak nezřídka také s kritickými a odmítavými komentáři.

Fakt, že největší pozornosti se těšil právě teologický vývoj Církve československé, tedy její dogmatika, považujeme za věc přirozenou. V reformním hnutí českého katolického duchovenstva v letech 1918 – 1919, od něhož se církev odštěpila, drtivá většina kněží žila v domněnání, že při reformě církve ve sféře věrouky nastanou jen nepatrné inovace, a v krajním případě vzniku nové organizace zůstane církev i nadále katolickou, pouze se organizačně vymezí vůči Římu. Realita však byla jiná. Protagonisté Církve československé se v otázce přijetí věrouky rozštěpili v podstatě do dvou názorových proudů, což v zainteresované veřejnosti vyvolalo nejen pocity zvědavosti, kam bude církev teologicky směřovat, ale nezřídka také emoce a naděje velkého očekávání.

První skupina tvůrců se zformovala kolem vůdčí osobnosti radikální frakce katolického reformního hnutí Karla Farského (1880 – 1927).⁸ Přesněji řečeno, mezi

: Masarykův ústav, 2012, s. 14; BALÍK, Stanislav a kol. *Český antiklerikalismus*. Praha : Argo, 2015, s. 46 – 51; CÍRUS, Vojtěch. *Služkou nebo družkou? Austroslavismus jako model katolického státu nebo státní katolicismus?* Praha : Univerzita Karlova, 2021. Rkp. diplomové práce; MIKULEC, Jiří. *Křesťanství v českých zemích*. Praha : Paseka, 2025; *Rozluka, demokratisace a odpolitování náboženství. (Slovo k našemu programu)*. In *Právo národa*, 1.1.1920, roč. 3, č. 1, s. 1 – 3.

⁶ MÜLLER, Václav. *Náboženské poměry v Československé republice*. Praha : Státní nakladatelství, 1925, 105 s.; KÁRNÍK, Zdeněk. *České země v éře první republiky (1918 – 1938)*, 1. *Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918 – 1929)*. Praha : Libri, 2000, s. 315 – 320; HRABOVEC, Emilia. *Der tschechische Katholizismus nach dem Ersten Weltkrieg aus der Sicht des Heiligen Stuhls*. *Bohemia*, 2004, roč. 45, č. 2, s. 396 – 429; MAREK, Pavel. *Za lepší církví? K úsilí českého duchovenstva v 19. a na počátku 20. století modernizovat náboženský a církevní život*. In VAŘEKA, Marek – ZÁŘICKÝ, Aleš. *Modernizace církve. Od zrušení jezuitského řádu do II. vatikánského koncilu*. Ostrava : Filozofická fakulta Ostravské univerzity, 2018, s. 123 – 137.

⁷ Z literatury, bohaté především na časopisecké studie, upozorňujeme na některé monografie: NEŠPOR, Zdeněk R. *Století národní církve. Duchovní hledání Církve československé (husitské)*. Praha : Academia, 2024, 392 s.; JUREK, Daniel. *Eine kleine Kirche in Europa. Die Tschechoslowakische Hussitische Kirche im Wandel zwischen Nationalkirche und europäischem kirchlichen Akteur*. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2019, 312 s. <https://doi.org/10.13109/9783666593796>; Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, 258; URBAN, Rudolf. *Die Tschechoslowakische Hussitische Kirche*. Marburg/Lahn : J. G. Herder-Institut, 1973, 327 s. Marburger Ostforschungen; Bd. 34.

⁸ POKORNÝ, František (ed.). *Sborník Dra Karla Farského. Kniha vzpomínek, dojmů a úryvků z díla a života zakladatele Církve československé*. Praha : nákladem Tiskového a nakladatelského družstva ČČS, 1928, 288 s.; KAŇÁK, Miloslav. *Dr. Karel Farský. O životě a díle prvního patriarchy církve československé*. Praha : Blahoslav, 1951, 123 s.; KADEŘÁBEK,

zakladateli Církve československé byl nejen prvním, ale zpočátku snad i jediným teologem, který po několika málo týdnech tápání a zvažování situace přestal tajit, že zakládat novou církev s katolickou naukou (byť mírně upravenou) nedává dost dobře smysl.⁹ První náznaky jeho uvažování identifikujeme už ve vstupním, prvním veřejném prohlášení z 8. ledna 1920, jehož byl autorem. Vizi pokračování katolicity církve v dokumentu oslabil proklamací myšlenky „svobody svědomí“.¹⁰ Brzy poté ji doplnil tezí týkající se „volnosti náboženského vývoje“ a vystoupil s reformním konceptem vytvoření církve teologicky a organizačně odpovídající stavu lidské kultury a vzdělanosti na prahu 20. století. Tvrdil, že nastal čas vyrovnat se s minulostí a křesťanské krédo formulovat nově tak, aby bylo slučitelné se svědomím a rozumem člověka moderního věku. V duchu českého mesianismu deklaroval odhodlání zformulovat zcela nový teologický systém („nový čistý typ křesťanství“)¹¹ korespondující s progresivními filozofickými a teologickými proudy křesťanské civilizace. On a také jeho stoupenci za základní kameny soustavy považovali odkaz české reformace, v první řadě husitství a českoslovenství. Chtěli ji obohatit, rozšířit a současně doplnit o názory soudobých českých myslitelů. Obtížnost realizace svého projektu si sice plně uvědomovali, avšak jeho naplnění chápali jako svou povinnost a závazek přispívající k dokončení procesů plné nacionální a státoprávní emancipace českého národa a ve spirituální sféře jeho od-poutání se „od ducha a srdce cizího a nám nepřátelského Říma“. Tvůrci konceptu byli přesvědčeni, že jsou povoláni k naplnění těchto představ: „*Jiná církev, cizího*

Vladimír – TRTÍK, Zdeněk. *Život a víra ThDr. Karla Farského*. Praha : Ústřední církevní nakladatelství, 1982, 199 s.; BUTTA, Tomáš a kol. *Karel Farský: sborník věnovaný 90. výročí modernistického kněze, učitele a patriarchy Církve československé husitské*. Praha : Církev československá husitská, 2017, 176 s. CHADIMA, Martin. *Dr. Karel Farský – 1. patriarcha Církve československé (husitské)*. Hradec Králové : Královéhradecká diecéze Církve československé husitské, 2017, 204 s.

⁹ Naše konstatování je pochopitelně zkratkou, neboť Farský jako teolog byl ovlivněn myšlenkami západoevropských katolických modernistů a už před válkou se v jeho teologických úvahách objevují teze usilující o smíření moderní vědy s vírou. V soukromí v průběh války a veřejně po jejím ukončení svůj racionalistický pohled na náboženské otázky dále rozpracovával a prohluboval. Srov. např. SPISAR, Alois. Ideové dílo bratra patriarchy. In POKORNÝ, *Sborník Karla Farského*, s. 86 – 88.

¹⁰ Ústřední archiv a muzeum Církve československé husitské v Praze (dále ÚAMČČSH), fond (dále f.) K 40/331 – Dr. Karel Farský. Materiál k 8. lednu 1920; Národu československému! In *Národní listy*, 11. 1. 1920, roč. 60, č. 11, s. 3; Národu československému! In *Právo národa*, 15. 1. 1920, roč. 3, č. 2, s. 1; FARSKÝ, Karel: *Z podejha. (Vznik církve československé)*. Praha : Klub reformního duchovenstva, 1920, s. 39 – 41; Srov. Zásady československé církve. Rozhovor s dr. Farským. In *Národní listy*, 12. 1. 1920, roč. 60, č. 12, s. 1; Farský pojem vysvětlil těmito slovy: Svobodou svědomí se rozumí zásada, „že se nikomu nemá z jeho dobrého přesvědčení, zejména v ohledu víry a náboženského přesvědčení ničeho vnucovati a ničeho brániti“; FARSKÝ, Karel. *Přelom. Vzpomínkové feuilletony k dějinám československé církve z roku 1918–1920*. Praha : vl. nákladem, 1921, s. 79 – 80; HNÍK, František M. *Duchovní ideály československé církve. Příspěvek k rozboru její sociálně křesťanské struktury*. Praha : Družstvo ČČS, 1954, s. 120 – 121; TONZAR, David. *Vznik a vývoj novodobé husitské teologie*, s. 45 – 46.

¹¹ SPISAR, Alois: *Ideové směrnice ČČS a br. biskup Gorazd*. Praha : Družstvo ČČS, 1924, s. 6. – Za „starý“ typ křesťanství bylo označeno křesťanství římskokatolické, řeckovýchodní a evangelické (protestantské).

*nám národa, našich potrieb nezná a nechápe, a proto nám nemůže poskytnouti žádné vydatné pomoci.*¹²

Druhá, početně silnější frakce v Církvi československé byla vůči vizi modernisticky orientovaných duchovních a laiků seskupených kolem Farského skeptická. Její protagonisté v řadách nové církve, velmi obtížně zápasící s nedostatkem duchovenstva, neviděli teologa, který by tak ambiciózní a obtížný úkol úspěšně zvládl, navíc v krátké době. Současně její mluvčí cítili, že koncept nové církve je zatím spíše souborem nepřilíš určitých a libivých hesel než příslibem vzniku kvalitního teologického programu křesťanské církve. Proto se soustředili na vyhledávání takového partnera mezi tradičními církvemi, který projeví ochotu zaujmout vůči teologickému tápání Církve československé velkorysý a tolerantní postoj. Současně deklarovali ochotu převzít podstatu, základní teze věrouky sprátené církve, za podmínky, že jim bude poskytnut prostor pro dotvoření (inovaci) její teologie (shora zmiňovaná „svoboda náboženského vývoje“)¹³ a realizaci některých dalších reformních kroků. V létě 1920 se tomuto tehdy v Církvi československé dominantnímu proudu podařilo takovéto církevní společenství najít. Získal podporu ze strany Srbské pravoslavné církve. Ta se souhlasem československých a jihoslovanských politických elit vyslala do země k misijnímu působení¹⁴ nižského biskupa Dositeje (Vasić, 1878 – 1945).¹⁵ Sabor srbské církve hierarchu pověřil úkolem podporovat vůdčí činitele Církve československé při budování standardního společenství a společně s nimi usilovat o jeho převedení do pospolitosti východních církví. Biskupovi se toto náročné a nelehké zadání

¹² MAREK, Pavel. *Česká reformace 20. století? K zápasu Církve československé (husitské) o vizi moderního českého křesťanství v letech 1920 – 1924*. Olomouc : Univerzita Palackého, 2015, s. 7.

¹³ Poskytnutí této záruky požadovali protagonisté obou názorových proudů v církvi. Vyznavačům pravoslavlí ji garantoval po souhlasu saboru Srbské pravoslavné církve biskup Dositej (Vasić) a později se promítla do konceptu tzv. českého pravoslavlí, který uváděl do života české pravoslavné eparchie od konce 20. let 20. století biskup Gorazd (Pavlík). Srov. MAREK, Pavel. *Biskup Gorazd (Pavlík). Životní příběh hledání ideální církve pro 20. století*. Olomouc : Univerzita Palackého, 2019, s. 437 – 473.

¹⁴ K Dositejově misi v Československu srov. nejnověji MAREK, Pavel. „Obtížný cizinec“. *Vlada srbské pravoslavné církve Dositej (Vasić) a meziválečné Československo (1920 – 1939)*. Olomouc : Univerzita Palackého, 2020, 388 s.; DANILEC, Jurij – MAREK, Pavel. О миссионерской деятельности владыки Досифея (Васича) на Подкарпатской Руси в 20-х годах XX века. In *Rocznik Teologiczny*, 2019, roč. 61, č. 3, s. 445 – 477; DANILEC, Jurij – MAREK, Pavel. Success, or Defeat? On the Orthodox Mission of the Serbian Bishop Dositheus (Vasić) in Czechoslovakia in 1920 – 1926. *Kultúrne dejiny*, 2019, roč. 10, č. 2, s. 197 – 227.

¹⁵ K osobnosti biskupa srov. např. Васић Доситеј, митрополит загребачки. In *Српски биографски речник*, 2. Нови Сад : Матица српска, 2006, s. 82 – 83; *Mitropolit Dositej Vasić, episkop niški, 1913 – 1933*. Niš : Štamparija „Sveti car Konstantin“, 1933, 45 s.; VUKOVIĆ, Svetozar (episkop šumadijski Sava). *Srpski jerarsi od devetog do dvadesetog veka*. Beograd : Evro; Podgorica : Unireks; Kraguevac : Kalenik, 1996, s. 175 – 176; ИГНАТИЙ (ШЕСТАКОВ) – БУРЕГА, Володимир В.. Доситеј (Васић). In *Православная энциклопедия*, 16. Москва : Церковно-научный центр „Православная энциклопедия“, 2007, s. 51 – 52; КОНДАИС, Павле (ed.). *Христу веран до смрти. Свештеноисповедник Доситеј загребачки и введенски*. Београд – Цетинье : Архиепископија 2008, 455 s.

formálně podařilo splnit v srpnu 1921, kdy 3. sjezd delegátů Církve československé v Praze vyhlásil ustavení Československé církve pravoslavné.¹⁶

Jestliže zohledníme skutečnost, že představy obou názorových proudů v Církvi československé o definici věrouky nebyly kompatibilní, není nijak překvapivé, že vnitřní vývoj organizace v první polovině 20. let silně zatížil a charakterizoval zápas o její teologické směřování. Představy reprezentantů obou frakcí o věrouce církve byly natolik rozdílné, že pokusy o prosazení jednoho z věroučných konceptů nebo o nalezení kompromisního východiska vnášely do života církve nejen napětí, disonance a polemiky, ale dokonce také jevy těžko slučitelné s příkazy dekalogu.

Geneze Československého katechismu

Vznik nové věrouky Církve československé byl postupný a poměrně obtížný. První kroky na cestě k jejímu ustavení, pokud odhlédneme od různých výroků, závěrů a dílčích poznatků zveřejněných v jeho historizujících, memoárových, liturgických a obdobných teologických pracích,¹⁷ udělal Karel Farský v roce 1922 ve stati nazvané *Stručný výklad náboženské nauky*. Zařadil ji do svého Zpěvníku písní duchovních Církve československé.¹⁸ Řadu tezí vyslovil ve zpravidla obsáhlých postilách publikovaných na stránkách ústředního církevního periodika Českého zápasu.¹⁹ Zdá se, že prvoplánově se nejednalo o výsledek cílevědomého úsilí směřujícího k předložení věroučné syntézy, ale spíše o produkt příležitostných úvah, v nichž si ujasňoval problematiku. K tomuto závěru nás vedou jednak jeho výroky týkající se obtížnosti celého zadání, a kromě toho žil v prostředí, jež tvůrčí intelektuální práci příliš nepřálo. Jako faktický vůdce církve musel řešit řadu dalších, praktických, pro církve však existenčních problémů.²⁰ Podstatný krok vpřed na cestě za formulací věroučného programu Farský udělal na podzim téhož roku 1922 vydáním *Československého katechismu*. Jednalo se o učebnici určenou pro výuku náboženství na středních školách. Její podtitul však okruh uživatelů příručky rozšiřuje na všechny věřící Církve československé („učebnice pro mládež a věřící“), což bylo v následných polemikách apologety obsahu knížky z taktických důvodů pomíjeno.²¹ Práce formálně vznikla jako výsledek spolupráce K. Farského se středoškolským profesorem a následně také duchovním

¹⁶ MAREK, *Česká reformace 20. století?*, s. 210 – 218. – Jednalo se však pouze o epizodu, v l. 1922 – 1923 v rámci dramatického zvratu (jehož nedílnou součástí je i naše téma), který se udál v církvi, byl příklon k pravoslaví vyznačící modernismu negován.

¹⁷ FARSKÝ, Karel. *Stvoření. Výklad k biblickému líčení vzniku světa v duchu církve československé*. Praha : vl. n., 1920, 124 s.

¹⁸ FARSKÝ, Karel (ed.). *Zpěvník písní duchovních, doporučitelných bratřím a sestrám církve československé*. Praha : nákl. vlastním, 1922, XVI, 240 s.

¹⁹ Srov. *Český zápas*, 1922, roč. 5; 1923, roč. 6, v každém čísle – *Naše postyla*.

²⁰ FARSKÝ, Karel. *Učení Církve československé*. (Odpověď Dru. E. Rádlovi). In *Český zápas*, 14. 1. 1921, roč. 4, č. 2, s. 2.

²¹ FARSKÝ, Karel – KALOUS, František. *Československý katechismus. Učebnice pro mládež i věřící církve čsl.* 1. vyd. Příbram : nákladem Farského, 1922, 24 s. – V roce 1925 Farský svou věrouku shrnul do knihy FARSKÝ, Karel. *Církev československá. Stručné informace o náboženských názorech, úkolech a organizaci církve*. Praha : Ústřední rada, 1925, 64 s. – Druhé vydání vyšlo až po úmrtí autora v roce 1929. FARSKÝ, Karel – POKORNÝ, František. *Stručné informace o náboženských názorech, úkolech a organizaci církve*. Praha : Blahoslav, 1929, 64 s.

Františkem Kalousem (1881–1965).²² Ten přípravu katechismu inicioval, koncipoval jádro spisu výběrem tezí obsažených ve Farského teologických studiích a jejich přenosem do textu příručky. Spoluautor Farský kolegově počínání komentoval těmito slovy: „*Můj ideál to nebyl. Já vždycky sliboval vydání náboženskou čítanku. S tou formou přispěchal bratr Kalous. A já, když jsem viděl, že od ní neupustí, a on měl asi 30 vět sebraných z mých projevů, pomohl jsem mu přepracovati je v úplnější pomůcku. Poněvadž přídavek činil asi třikrát tolik jako návrh původní, přišlo k elaborátu i moje jméno.*“²³ Motivy, které vedly F. Kalouse ke zpracování katechismu, jsou podle našeho názoru zřejmé: jako pedagog (sám v daném období vyučoval náboženství paralelně na jedenácti školách) pocítoval a ze svého okolí dobře vnímal nářky katechetů na fakt, že výuce československého náboženství chybí systém a nemají z čeho čerpat (opírali se o Bibli). Kromě toho reflektoval i názory řadových členů církve, kteří byli zápasem o věrouku zmátení. Před polovinou roku 1922 stále formálně existovala Církev československá pravoslavná a zdaleka nebylo jasné, kam se bude toto společenství do budoucna ubírat. U laiků nebylo možné předpokládat nějaké hlubší studium teologických textů nebo reflektovat dění probíhající za oponou oficiality. V tomto ohledu dáváme zapravdu tvrzení Aloise Spisara, jenž se domníval, že Kalous chtěl vydáním katechismu současně přispět k řešení tzv. pravoslavné krize, zamýšlel představit pandán k věrouce východních církví, neboť de facto teologické vakuum bránilo rozvoji a budování církve; jeho názor o cíli vyprovokovat střet s pravoslavnými však nesdílíme.²⁴ Kalous samotný katechismus označil za „*odpověď netrpělivým, neprozíravým, ukvapeným, nepřipraveným, snad i zlým lidem šířícím fámy, že se v Praze nepracuje*“.²⁵ Dne 26. července 1922 autoři seznámili s obsahem katechismu účastníky sjezdu duchovenstva Církve československé v Pardubicích. Jejich reakci lze označit za vstřícnou, záměr vydání práce podpořili. Dílčím způsobem do textu zasáhli pouze budoucí biskup Josef Rostislav Stejskal (1894 – 1946), absolující tehdy studium protestantské teologie na teologické fakultě v Paříži, a liberální teolog Antonín Procházka (1875 – 1944), generální tajemník církve. Dne 13. srpna 1922 katechismus schválila západočeská diecézní rada. Tiskařské práce byly ukončeny o třináct dnů později. Po rychlém rozebrání brožury (náklad činil 12 000 výtisků) následovalo její druhé vydání,²⁶ s nímž se 3. října 1922 ztotožnila také východočeská diecézní rada Církve československé. Odmítavé stanovisko tak zaujala pouze moravská diecézní rada ovlivněná postoji biskupa Dositeje

²² František Kalous. In JINDRA, Martin – SLADKOWSKI, Marcel (eds.). *Biografický slovník Církve československé husitské*. Praha : Církev československá husitská, 2020, s. 207 – 209.

²³ ÚAMČŠH Praha, f. Korespondence Karla Farského, sig. A II-12, i. č. 24 – dopis K. Farského A. Spisarovi, 28. 1. 1924. – Kalous uvádí, že v první verzi sám vytvořil šest oddílů a 49 otázek a odpovědí a po přizvání Farského společně katechismus rozdělili na čtyři oddíly s 13 částmi a 136 otázkami a odpověďmi.

²⁴ SPISAR, Alois. *Ideový vývoj Církve československé. (Nástin)*. Praha : Ústřední rada církve československé, 1936, s. 186 – 187. – V Církvi československé se objevilo ještě jedno podezření, stejně nepravdivé, totiž že kauza kolem katechismu byla uměle vyvolána Srbskou pravoslavnou církví, aby mohla s Církví československou ukončit styky a nemusela Farskému a dalším kandidátům biskupství udělit chirotonii.

²⁵ Myšleno tak, že problém s věroukou vedení církve neřeší. KALOUS, František. *Vznik československého katechismu*. In *Český zápas*, 1. 9. 1922, roč. 5, č. 35, s. 2.

²⁶ KALOUS, František. K druhému vydání československého katechismu. In *Český zápas*, 13. 10. 1922, roč. 5, č. 41, s. 2 – 3.

(Vasić). Faktem je, že od října byl katechismus oficiální učebnicí Církve československé pro výuku náboženství ve školách na celém území českých zemí.²⁷

Nyní přejdeme k jádru našeho výkladu a budeme se věnovat reakcím, jaké vydání katechismu vzbudilo ve vybraných křesťanských církvích. Nejprve se však pokusíme o popis situace v samotné Církvi československé.

Nadšení a apologie v Církvi československé

Vydáním Československého katechismu byla podle Spisarova tvrzení „v Čechách téměř celá církev“²⁸ nadšená, neboť se jí dostalo „první ucelené formulace našich zásad“ a vydávala jej za první pokus o vytvoření „nového čistého typu křesťanství“.²⁹ Církev vítala, že autoři práce při formulování nové teologie zaujali kritický postoj k tradiční věrouce křesťanských církví a že klasickým pojmům dodali nový obsah. Články otiskované v jejím autorizovaném týdeníku Český zápas se rozplývaly nelíčeným, až přehnaným nadšením. Noviny systematicky otiskovaly rezoluce náboženských obcí, které tento ediční počín vítaly (např. Roztoky, Nusle, Písek, Planá, Chýnov, Jindřichův Hradec, Bráník, Chotoviny, Nymburk, Dražice atd.). Nejstarší duchovní Církve československé Horák 13. prosince 1922 na církevním shromáždění v Praze na Střeleckém ostrově údajně prohlásil, že dílo autorů Farského a Kalouse je „tím nejlepším darem, kterého se naši církev dostalo. Jest to něco, po čem toužil duch výchovy mládeže československé“.³⁰ Farář Vilibald Růžička (1884 – 1976)³¹ hodnotil přístup teologů k formulaci nové věrouky z pozic racionalismu pozitivně, neboť církev se podle jeho názoru vrátila ke kořenům. Vždyť prvotní křesťanská nauka i v prvním a druhém století vznikala na filozofii rozumu.³²

V pisateli první recenze knihy středoškolským profesorem PhDr. Janu Hořejším (1885 – 1957) vyvolalo vydání učebnice náboženství náladu „hlubokého dojmu mravní poctivosti“ a „české opravdovosti“, neboť „učí nás, jak snésti modro s nebe na zemi“, jak udělat „z nadzemsky neplodného náboženství opět obrozujícího činitele a činnorodého vůdce života“, jak udělat „život na zemi královstvím božím“. Měl dokonce dojem, že u odpůrců dílo vyvolalo „i zřetelný zákmit závisti a lítosti, že neuchopili se této prosté myšlenky všelidského spojování pravdy“ sami a dříve. Pro další vydání spisu autor navrhoval text doplnit zavedením některých dalších svátků a církevních slavností, jako např. postřižiny při vstupu do školy, svátek dospívání, slavnost lásky k přírodě, svátek zdraví a síly, svátek věčného vývoje atd.; velké svátky doporučoval propojit se slunovraty a slunostáním. K českým velikanům, z jejichž díla má církev čerpat inspiraci, chtěl vedle Cyrila a Metoděje, J. Husa, J. A. Komenského, Českých bratří, obrozenců a T. G. Masaryka připojit také Miroslava Tyrše (1832 – 1884).³³ Jádro článku hledalo význam textu v kontextu teologického myšlení (jedná se o vážný pokus překlenout rozpory mezi vědou a vírou, monismem a dualismem, materialismem, spiritualismem a syn-

²⁷ Biskup Gorazd veřejně odsuzuje katechismus čs. církve. In *Lidové listy*, 31. 1. 1923, roč. 2, č. 24, s. 5.

²⁸ SPISAR, Ideový vývoj, s. 195.

²⁹ Ibid., s. 2.

³⁰ *Velký manifestační projev příslušníků ČČS pro br. Dr. Farského a proti záškodníkům ČČS*. In *Český zápas*, 8. 12. 1922, roč. 5, č. 49, s. 2.

³¹ JINDRA, Martin. Vilibald Růžička. In JINDRA – SLADKOWSKI, *Biografický slovník*, s. 444 – 446.

³² Z Moravy. In *Český zápas*, 4. 5. 1923, roč. 6, č. 18, s. 1 – 2.

³³ SAK, Robert. *Miroslav Tyrš. Sokol, myslitel, výtvarný kritik*. Praha : Vyšehrad, 2012, 327 s.

kretismem, mechanismem a vitalismem, filozofií a náboženstvím, genezí a evolucionismem, liberalismem a pacifismem, konfesemi a bezkonfesemi) a národních dějin („*My Čechové to budeme, kteří znova zdviháme malověrné odhozené korouhve obrody života mravního. Všichni proroci světa a muži i ženy opravdové zbožné, až k deistům, racionalistům a transcendentalistům přispějí nám na pomoc, a učiníme zase svoji zemi zaslíbenou zemí Pravdy.*“). Obsah díla autora dovedl až na pole českého mesianismu, k představě o vzniku teologie přijatelné pro všechny lidi „*dobré vůle od Pamíru k Alpám, od moře k moři, od pólu k pólu*“ a k tezím o učitelském poslání Čechů mezi Slovany a lidstvem: „*Nebudeme přešívát záplaty z nového sukna na staré šaty, ale oblečeme sebe i svět v české, jasné roucho nové. [...] Zpíváme málo ekteníí sebekořujících a v rozmluvě své s Bohem ukazujeme v hrdé pokoře přímou postavu, již nám dal, a naučíme i své spolubratry ve všech končinách země, jak žítí, aby nebylo pokořených, uražených a ponížených*“. Na závěr učebnice Hořejší doporučil zařadit kapitolu s nadpisem „*náš názor světový*“, která propojuje teologii s vědou, astronomií, přírodovědou, historií a filozofií. „*Slovo Bůh vyslovujeme co nejméně, abychom neupadli znovu v modloslužebnictví*.“ Podle recenzenta katechismus „*odkryl hluboký smysl evangelií a epíštol a učí nás pomáhat žít, sebekritisovat, ukojit duchovní zřízení rozeštvaných a přeažitovaných současníků, povznést se nad mamon a nepodceňovati majetku, a zítra stane se nám jednotícím principem ve všem lidském myšlení, vědění i cítění, v životě právním, společenském, politickém, hospodářském, národnostním, jednotícím principem v národě, ve Slovanstvu, v Eurasii*.“³⁴

Zatímco Hořejšího recenze je naplněna laickým entuziasmem převládajícím v rané fázi recepcce díla v církvi, během času došlo v hodnocení práce k jistým posunům, pro něž jsou charakteristická stanoviska kněze-teologa Církve československé Aloise Spisara (1874 – 1955).³⁵ Vnímáme je jako relevantní hlas vyzývající k respektu a plédující pro ocenění Farského a Kalousových snah. Spisar patřil mezi pilné tvůrce a budovatele církve. Úsilí svých kolegů glosoval v tisku sice několikrát, zásadně se však k němu vyslovil dvakrát: v roce 1924 na stránkách *Českého zápasu* (resp. pokrokařského *Pozoru* vycházejícího v Olomouci) a s časo-

³⁴ HOŘEJŠÍ, Jan. Katechismus Církve československé. In *Český zápas*, 6. 10. 1922, roč. 5, č. 40, s. 2 – 3. Poměrně ostře Hořejšího recenzi zkritizoval Alois Spisar a dospěl k závěru, že věci „*přehnanou glorifikací*“ spíše uškodil, než prospěl. Srov. SPISAR, *Ideový vývoj*, s. 195 – 196.

³⁵ Alois Spisar pocházel z katolické rodiny žijící na Vyškovsku, dva bratři jeho otce byli kněžími. Středoškolská studia absolvoval v arcibiskupském konviktu v Kroměříži a po maturitě studoval na teologické fakultě v Olomouci, vysvěcen 5. 7. 1897. V r. 1899 získal aprobaci pro výuku náboženství a působil jako katecheta, krátce v Litovli a pak 17 let na německé realce v Kroměříži. Patřil do okruhu české Katolické moderny a po 1. sv. válce se zapojil do reformního hnutí katolického duchovenstva, v němž náležel k radikálnímu křídlu (člen Ohniska a Klubu reformních kněží). V r. 1920 přešel do Církve československé. Vedle výuky náboženství se věnoval teologii a vypracoval se mezi přední teology ČČS. Po přechodu do Prahy (1925) působil na církevní Vysoké škole bohoslovecké (1932 – 1935), byl jejím prvním děkanem, v l. 1935 – 1939 a 1945 – 1950 vyučoval na Husově československé evangelické fakultě bohoslovecké. Autor řady publikací. TRTÍK, Zdeněk. Význam životního díla profesora dr. Aloise Spisara. *Náboženská revue*, 1949, č. 3 – 4, s. 132 – 137; KAŇÁK, Miloslav et al. Prof. Dr. A. Spisar. In *Na přelomu generací. (Kapitoly o životě československé církve a jejích předních pracovnících)*. Praha : Ústřední církevní nakladatelství, 1956, s. 121 – 141; MAREK, Pavel. Několik dokumentů k životu a dílu prof. Aloise Spisara. In *Archivní ročenka 1999*. Kroměříž : Státní okresní archiv, 1999, s. 41 – 52; VOGEL, Jiří. Alois Spisar. In JINDRA – SLADKOWSKI. *Biografický slovník*, s. 487 – 489.

vým odstupem své názory shrnul v roce 1936 v publikaci sledující problematiku ideového vývoje církve.³⁶ Obě Spisarova vyjádření lze označit za jednoznačně apologetická. Na poměry v Církvi československé však působí relativně vyváženě, smířlivě a bez větších emocí. Vedle obhajoby založené na vysvětlování a rozvíjení jednotlivých článků víry, jimž dává vlastní výklad, dokázal teolog připustit i některé slabiny spisu. Nikoliv náhodou se práce *Učení náboženství křesťanského pro věřící Církve československé* (1929),³⁷ jejímž byl spoluautorem, stala po schválení prvním sněmem Církve československé v letech 1931 – 1971 novou oficiální věroukou církve antikvující Farského věroučný koncept.³⁸

Detailní analýza Spisarovy obhajoby zveřejněné v novinách je v úvodní části soustředěna na vysvětlení Farského definice Boha („živý zákon světa“),³⁹ neboť právě ona patřila k článkům, které kritikům katechismu posloužily k provedení důkazu o panteistickém pojetí československé věrouky. Stejně tak obhajoval zařazení Ježíše Krista (viděného jako „věčně živý zákon mravnosti a náboženství“) mezi proroky.⁴⁰ Spisar dokazoval, že kritikové autorský text četli nejen nepozorně, ale nepochopili jej a udělali unáhlené závěry, které v prostředí křesťanských církvích rychle zdomácněly a katechismus tak obdržel nálepku díla panteistického obsahu. Spisar čtenářům rozsáhlého článku položil řečnickou otázku: „Kaceřovat je lehké. Je však křesťanské, aby byl odsouzen, kdo se snaží novým způsobem vyjádřit to nejvyšší, co má na mysli o Kristu [...]. Jestli ona definice je nesprávná [...], pak může se odsoudit definice, ale netřeba odsuzovat bratra [...]“. Jinými slovy řečeno: má-li článek víry panteistické vyznění, pak jej opravme a nedělejme z Farského hned nevěrce.⁴¹ Zatímco pro obhajobu názorů autorů Spisar zvolil teologickou argumentaci, obrana samotného katechismu odkazy na formální záležitosti vyznívá

³⁶ SPISAR, *Ideový vývoj*, 438 s. Edice Blahoslav, sv. 12.

³⁷ KALOUS, František – SPISAR, Alois – FARSKÝ, Karel. *Učení náboženství křesťanského pro věřící církve československé*. [Návrh]. Příbram : vl. n., 1929, 54 s. [Alternativní název: *Učení náboženství křesťanského pro věřící Církve československé*. (Návrh). Dle odkazu Karla Farského formou katechismu sestavili a rozšířili Fr. Kalous a Al. Spisar]; *Učení náboženství křesťanského. Přijato I. řádným sněmem církve československé dne 28. až 30. března 1931*. Praha : Církev československá, 1948, 28 s. Sbírka sněmovních usnesení Církve československé. Část ideová; B. [Čís.] I.; srov. SPISAR, Alois. *Křesťanská věrouka v duchu Církve československé pro školy měšťanské a střední*. Praha : ÚR CČS, 1932, 189 s.; TÝŽ. *Úvod do věrouky v duchu Církve československé*. Praha : ÚR CČS, 1939, 245 s.; TÝŽ. *Věrouka v duchu Církve československé ve dvou dílech*. Díl 1: Praha : ÚR CČS 1941, 343 s.; Díl 2: Praha : Blahoslav 1946, 325 s.; Srov. KOLÁŘ, Pavel. Teologický a liturgický profil CČS (husitské). In NEŠPOR, Zdeněk R. a kol. *Encyklopedie Církve československé husitské*. Praha : Karolinum, 2022, s. 37.

³⁸ Spisar se vůči němu vlastně svým způsobem vymezoval. Už v roce 1924 tvrdil: Církev československá nechce tvořit nové náboženství. Staré chce očistit. Nedotčeny musí být základy společné všem křesťanským církvím. Společným musí být evangelium Kristovo, jak je zachováno v Novém zákoně. Vše ostatní je poplatné době vzniku a musí být takto chápáno a přehodnoceno. SPISAR, Alois. Kterou cestou půjde církev československá? In *Český zápas*, 10.7.1924, roč. 7, č. 28, s. 7. Na jiném místě Spisar opakuje: Církev československá nechce „nové české křesťanství“. Je to pouze slovní obrat použitý v projevu na lokálním shromáždění. „Chceme křesťanství“. Nelze se chytat slovíček a nepříznivě s nimi manipulovat, když se jedná o nepřesná vyjádření. SPISAR, Alois. Kterou cestou půjde církev československá? In *Český zápas*, 24. 7. 1924, roč. 7, č. 30, s. 4.

³⁹ FARSKÝ – KALOUS, *Československý katechismus*, s. 3.

⁴⁰ Ibid., s. 11.

⁴¹ SPISAR, Alois. O programu naší církve. In *Český zápas*, 19.6.1924, roč. 7, č. 25, s. 5.

zcela pragmaticky: „*Katechismus není myšlen jako symbolická kniha Církve československé, která by obsahovala celé učení církve naší, ale pouze učebnice, a ještě k tomu jen pokus. [...] V katechismu „schází ještě mnoho věcí, nechtěl být úplný“.* „*Co tam není, z toho nemůže být souzen*“. Text „*mohl a musí být doplněn*“. Ze skutečnosti, že byl schválen diecézními radami, nelze podle Spisara vyvozovat závěry. „*Směrodatné knihy pro CČS může schvalovat pouze její sněm. A je moc málo pravděpodobné, že by vůbec byl katechismus brí K. Farského a Frant. Kalouse sněmu předložen ke schválení ve formě, v tom rozsahu, jaká má nyní.*“⁴²

Spisarův článek vyvolává dojem, že mu nešlo v první řadě o obranu katechismu, nýbrž o využití sporu k prezentaci vlastní představy československé věrouky a k vyjádření nesouhlasu s postojem biskupa Gorazda a jeho stoupenců. Vytýkal jim, že místo toho, aby pomohli ukončit etapu teologického průzkumu (spojili se s „*lidmi dobré vůle*“ a pracovali s nimi na „*společném díle ke cti a chvále Boží*“, ve „*prospěch Církve československé a českého národa*“), upjali se k pravosláví a v církvi potírají její pokrokový proud. „*Biskup Gorazd mohl by svou prací [...] pomoci zachovat křesťanský ráz našeho hnutí v Církvi československé.*“ Spisar zárodečnou podobu své představy o teologii CČS formuloval těmito slovy: „*Já katechismus ten nepovažuji za tak zlý, jak se o něm psalo a mluvilo, nepovažuji jej ani za tak radikální, za jaký jej prohlašovali pravoslavní. [...] Pokrokový směr nehlásá skoro pravý opak toho, co na sedmi prvních sněmech bylo usneseno. Také na soustavu sakramentalismu čili svátosti nepohlíží jako na magii, ale vidí ve svátostech hluboký význam náboženský na podkladě psychologickém. Směr pokrokový nechce nic jiného, než co bylo usneseno na 1. valném sjezdu a vyjádřeno hlavně ve směrnících br. M. Pavlíka. [...] Směr pokrokový v důsledku směrnic přijatých za zákon církve klade důraz na synovství boží Ježíšem Kristem žité a hlásané, úkol církve spatřuje v obrodě mravní – potud tedy možno mluvit o praktickém křesťanství – ale přitom je pamětliv toho, že praxe musí mít pevný a jistý základ věroučný. [...] Není mu nic tak vzdáleno jako jakési bezdogmatické křesťanství, křesťanství bez pevné páteře věroučné. Směr pokrokový v učení církve nevychází však od samotných sněmů církevních, nýbrž od evangelia Kristova, jak je zjištělno z Písma Nového zákona. Kristus je pokrokovému směru základem nejen praxe životní, ale i učení. Kristus je mu měřítkem nejen života, ale i víry. Kristem a jeho evangeliem měří pokrokový směr celý vývoj církevní až na naše dny a uznává a přijímá vše z dalšího dějinného vývoje křesťanství – nejen z prvních sedmi sněmů obecných – co shoduje se s evangeliem Ježíše Krista. [...] Církev naše chce a musí být křesťanská, a proto musí být založena na principu křesťanském, jenž v našem případě je synovství Boží, Ježíšovo i naše, a musí uznat předpoklady a důsledky věroučné, jež s sebou křesťanství přináší a jež vyžaduje. [...] Naše církev nemá jiného pramene než Písmo, hlavně ovšem Nový zákon... Věří v Boha osobního [...] uznává i Trojici v Bohu [...] spokojuje se s vírou evangelií. [...] Že uznává pokrokový směr život věčný [...] význam dobra a zla pro věčný život člověka, milost, vykoupení a jiné důsledky principu křesťanského, je jisto. Ve výkladu těch pojmů křesťanského života odchyluje se někde od směru starého, v čemž však nelze spatřovat destrukci křesťanství. [...] Že chceme vyjádřit to věčné učení Kristovo mluvou moderní, nečiníme pro svou slávu, ale abychom [...] pomohli zachytit nynější strašnou náboženskou krizi a přispěli k jejímu řešení – ne v lidstvu, ale u nás doma.*“

⁴² Ibid., s. 5 – 6.

Spisar svůj obsírný článek uzavřel těmito slovy: „*Směr pokrokový nemíni postupovat nikterak radikálně. [...] Chce myšlenku křesťanskou zachovat v její dějinné souvislosti od Krista až po naše časy, proto se chce učit i u církve římskokatolické. Chce Krista přiblížit, zpřítomnit době moderní a člověku naší doby.*“ Nikterak nespěchá, neboť takové zadání je složité. Koná přípravné práce a nechce udělat kroky, jež by znamenaly uzavření cesty k cíli. Jedním z počinů tohoto druhu by bylo přijetí pravoslaví.⁴³

Pokud jde o Spisarovo vyjádření k nástinu dogmatiky církve v knize z roku 1936, na první pohled je patrná návaznost na jeho dvanáct let starý článek, neboť původní hodnocení práce nezměnil. Nicméně pasáže věnované učebnici se nám jeví přece jen jako méně diplomatické a přímočařejší. Teolog nyní říká zcela otevřeně: starocírkevní nauka náboženská byla v katechismu „*značně přehodnocena*“⁴⁴ a biskup Dositej měl pravdu, že názory Farského a Kalouse „*odporují všem křesťanským vyznáním*“.⁴⁵ Obsah díla je ve srovnání s dogmatikou pravoslavné a katolické církve „*pokov jistě radikální a neslýchaný*“.⁴⁶ Farského názory byly „*radikálním odklonem od vžitě křesťanské věrouky*“.⁴⁷ Současně Spisar znovu vysvětluje: Katechismus pracoval se zásadou svobody svědomí a volnosti náboženského vývoje. Je pravda, že ČČS přijala nicajsko-cařihradské vyznání víry a nauku prvních sedmi všeobecných sněmů, ale přitom zdůraznila, že k nim přistupuje „*v duchu nynějšího stavu lidské kultury*“.⁴⁸ Do svazku východních církví ČČS nikdy nevstoupila, vyjádřila pouze „*ochotu vstupu*“.⁴⁹ Církev československá vznikla „*z náboženské krize moderního člověka*“. Farský na ni v církvi jako první odpověděl návrhem na novou formulaci křesťanského učení. „*Není jeho vinou, jestli práce jeho byla jen neúplnou a jestliže volil mnohdy i kámen nedosti stavbě přizpůsobený.*“⁵⁰ „*Katechismus svou vyzývavou⁵¹ a úsečnou⁵² formou církvi jen prospěl. Působil jako blesk a bouře. Vyčistil vzduch.*“⁵³

⁴³ Ibid., s. 6.

⁴⁴ SPISAR, *Ideový vývoj*, s. 190.

⁴⁵ Ibid., s. 192.

⁴⁶ Ibid., s. 181.

⁴⁷ Ibid., s. 184.

⁴⁸ FARSKÝ – KALOUS, *Československý katechismus*, 2. vyd., s. 23; SPISAR, *Ideový vývoj*, s. 193.

⁴⁹ SPISAR, *Ideový vývoj*, s. 194.

⁵⁰ Ibid., s. 185.

⁵¹ Spisar si však zřejmě s ohledem na delší text knihy občas odporoval. Psal o provokativním charakteru katechismu. Na jednom místě jej označoval za záměr (SPISAR, *Ideový vývoj*, s. 187), na jiném „*jejich úmyslem nebylo provokovat*“, situaci vyostřit, neboť v sázce byl Farského biskupská chirotonie ze strany Srbské pravoslavné církve (SPISAR, *Ideový vývoj*, s. 194).

⁵² Jiný příklad. Za přednost katechismu Spisar vydával jeho stručnost, jasnost a přehlednost (SPISAR, *Ideový vývoj*, s. 186). Trochu paradoxně však o kus dál považoval za chybu spisu fakt, že jednotlivé články (teze) nejsou důkladněji rozvedeny a vysvětleny a odůvodněny z evangelia. „*Novou formulaci nauky nelze podat tak stručně do světa.*“ (SPISAR, *Ideový vývoj*, s. 190) Samotný Farský vnímal úsporný rozsah práce za pozitivum, neboť se prý mohl omezit pouze na zveřejnění toho, „*co by mohl přijmout každý odchovanec křesťanské kultury*“. (SPISAR, O programu, *Český zápas* 1922, č. 42)

⁵³ SPISAR, *Ideový vývoj*, s. 190.

Kritika pravoslavných⁵⁴

První vyložení kritické reakce na katechismus vyšly z tábora pravoslavných. Zcela logicky a pochopitelně, neboť jeho vydání můžeme považovat za jeden z důkazů vnitřního převratu v Církvi československé, k němuž docházelo procesně od druhé poloviny roku 1922, a nakonec vyústil v secesi tradicionalistů z organizace. Řízení církve se definitivně dostalo do rukou frakce modernistů. Mezníky obratu bylo zrušení Církve československé pravoslavné, aféra týkající se katechismu a přerušení kontaktů se Srbskou pravoslavnou církví.

Zásadní a odmítavý postoj ke katechismu zaujal biskup Dositej (Vasić), který v době vydání díla působil na Moravě, kde zastupoval biskupa Gorazda (Pavlík) pobývajícího tehdy na misijní cestě v USA. Srbský hierarcha Farského a Kalousovo dílo zhodnotil jako věroučnou kolizi nejen s pravoslávím, ale s celým křesťanstvím: názory autorů „*stojí mimo půdu všech křesťanských vyznání*“.⁵⁵ Výrok biskupa Dositeje Farského natolik pobouřil, že mu upřel právo hodnotit teologické směřování Církve československé. Kritiku označil za vměšování do jejich vnitřních záležitostí a de facto ho vyzval k ukončení pravoslavné mise v Československu. Vůdce církve své útočné stanovisko s odstupem času komentoval v dopise zaslaném biskupu Gorazdovi těmito slovy: „*Co se pak obzvláště týče merita věci, ujišťuji Tě, že moje loňská odpověď p. b. Dositejovi byla v dané situaci to jediné, čím byla naše církev zachráněna, ne ve své existenci, ale před hnilobnou stagnací, která jde vzápětí za sbírkou panslavistických frází, jimiž se v Církvi československé říká pravoslaví. Pro svou osobu jsem dokonce přesvědčen, že mně bude právě pravoslaví jednou vděčno za ten čin. A nikdo na světě mě nepřesvědčí, že by byl p. b. Dositej tehdy jednal v oboru své pravomoci. Osobně si ho vážím, ale v ohledu právním a diplomatickém laborovala jeho mise zde nedostatky velmi závažnými. [...] Až doba vyléčí přechodnou nervozitu, přijdeš také ke kritičtějšímu náhledu na otázku pravoslaví, tak jako jsi už velmi podstatně musil korigovati svůj bývalý úsudek o anglikanismu; ale já s Tebou zase nemohu plně souhlasiti, protože Tvoje provedená korektura je přílišná. [...] Mám z éry tzv. pravoslavné perzekuce vedené proti mně takovou dobu a s takovou úporností tolik bolesti v sobě, že jsem v těchto věcech jistě sám citlivý dost, než aby bylo třeba mně ponoukati. Naopak má moje okolí ke mně tolik šetrnosti, že přede mnou o těch věcech raději mlčí.*“⁵⁶ Faktem však je, že Farský po prvotní až nepřiměřené reakci na kritiku katechis-

⁵⁴ Postoje mluvčích pravoslavné frakce Církve československé ke katechismu jsme podrobně evokovali a zhodnotili na jiném místě. Proto je zde pouze globálně připomínáme, ale neopakujeme. Zájemce o hlubší výklad problematiky odkazujeme na naše příspěvky: MAREK, Pavel. K recepci Farského a Kalousova katechismu v Církvi československé (husitské). In *Наукові записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру ім. архимандрита Василя (Проніна)*, č. 12. Ужгород, Всеукраїнське державне видавництво „Карпати“ 2025, s. 10 – 15; Srov. též MAREK, Pavel. K historii Československého katechismu. Farského teologický modernismus ve světle kritiky českého pravoslavného biskupa Gorazda (Pavlík). In *Наукові записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру ім. архимандрита Василя (Проніна)*, č. 10. Ужгород, Всеукраїнське державне видавництво „Карпати“ 2023, s. 225 – 267.

⁵⁵ ÚAMČS Praha, f. Korespondence Karla Farského, sig. AII-37, i. č. 1511 – dopis biskupa Dositeje K. Farskému, s. d., před 28.9.1922.

⁵⁶ Eparchiální archiv olomoucko-brněnské eparchie Pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku Olomouc (dále AERPC), f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka korespondence biskupa Gorazda s K. Farským, bez sig., dopis K. Farského Gorazdovi, 31.7.1923.

mu během krátké doby své ostré výroky z části oslaboval a spíše se uchyloval k vysvětlování a mlžení. Obsah písemnosti obhajoval tvrzením, že spis je pouze soukromým názorem autorů, nejedná se o „žádnou knihu symbolickou pro Církev československou“, neboť nevznikla z pověření celocírkevního sněmu,⁵⁷ ale „jest pouhou výpomocnou pomůckou ve škole a nástinem nauky“, návrhem, který může dále propracovávat každý kvalifikovaný autor. To však neznamená, že by zpochybňoval základní axiomy, na nichž svou věrouku vystavěl (svobodu svědomí a kritické nazírání vývoje)⁵⁸ nebo že by své názory korigoval nebo měnil.⁵⁹

S Dositejovým hodnocením katechismu se ztotožnili všichni mluvčí pravoslavného proudu v Církvi československé. Biskup Gorazd (Pavlík) dílo podrobil hluboké kritice a svou rozsáhlou teologicky koncipovanou hodnotící esej nechal přeložit do němčiny a hodlal ji předložit evropské veřejnosti.⁶⁰ Zvláštní výklad by si zasloužila analýza postojů duchovního Karla Háňavky (1882 – 1947)⁶¹ zveřejněných v brožuře nazvané *Kterou cestou půjde Církev československá*. Dospěl k jednoznačnému závěru, že Farského ztotožnění Boha s přírodou („*Běda světu, kdyby tento názor v praxi se ujal a byl proveden.*“) uvádí ve zmatek základní princip křesťanství, mnohé z pasáží katechismu „*podtínají kořeny křesťanství*“ a jsou „*proti veškeré dosavadní tradici křesťanské*“.⁶²

Reakce katolíků

Na vydání Československého katechismu reagovali také mluvčí katolického tábora.⁶³ Jejich bezprostřední odpověď na stránkách denního tisku byla sice jednoznačně odmítavá, na druhé straně ji hodnotíme v časovém období bezprostředně následujícím po vydání práce jako rétoricky poměrně opatrnou díky faktu, že redakce novin se utíkaly spíše k přebírání zpráv a komentářů vycházejících v jiných tiskovinách než k formulaci vlastního názoru, a před kritickou analýzou věrouky prezentované v katechismu dávaly přednost publikování závěrů posuzujících celkový teologický trend směřování Církve československé v letech 1920 – 1922 v kontextu jejího vztahu k Srbské pravoslavné církvi a biskupu Do-

⁵⁷ S touto tezí lze souhlasit, církev oficiálně přijala věrouku až na druhém zasedání prvního sněmu církve v roce 1931. Jestliže však budeme otázku věrouky řešit na základě této pravdy, potom je nutné pátrat po jejím učení ve 20. letech. Nelze popřít, že Farského teologické názory jsou pro věrouku církve v tomto desetiletí relevantní.

⁵⁸ Zemský archiv Opava, pob. Olomouc (dále ZA-O), f. Církev československá – olomoucká diecéze, složka Diecéze západočeská, sig. 4/II C – přípis diecézní rady v Praze diecézní radě v Olomouci, 17. 10. 1922; SPISAR, *Ideový vývoj*, s. 197.

⁵⁹ Srov. např. ÚAMČSH Praha, f. Korespondence Karla Farského, sig. A II-12, i. č. 24 – dopis K. Farského A. Spisarovi, 28. 1. 1824.

⁶⁰ Srov. MAREK, *K historii Československého katechismu*.

⁶¹ HOBZA, B. Prof. Karel Háňavka, brněnský apoštol Církve československé. In KAŇÁK, Miloslav. *Na přelomu generací. Kapitoly o životě čs. církve a jejích předních pracovníků*. Praha : Ústřední církevní nakladatelství, 1956, s. 165 – 186.

⁶² HÁŇAVKA, Karel. *Kterou cestou půjde Církev československá*. Brno : Rada starších Církve československé, 1924, s. 10 – 12. Srov. též, s. 6 – 8. Spisar označil pasáže Háňavkovy brožury kritizující Farského názory o Bohu, Kristu a prorocích za „*nejslabší*“ a autorovi „*nedělají čest*“.

⁶³ Okrajově se podařilo zachytit rovněž postoj ke katechismu v prostředí Svatého stolce. Jedna z jeho klíčových postav, státní tajemník a kardinál Pietro Gasparri, se měl v roce 1927 vyjádřit ve smyslu odlišnosti katechismu od nauky všech církví a diskrepance s křesťanstvím vůbec. PEHR – ŠEBEK, *Československo a Svatý stolec*, s. 116.

sitejovi (Vasić); autoři chování obou subjektů v českém prostředí charakterizovali jako neopatrné, neprozíravé a nedůsledné.⁶⁴ Tento trend je patrný zejména v pražském ústředním tiskovém orgánu Československé strany lidové *Lidových listech*,⁶⁵ redigovaných tehdy P. Františkem Světlíkem (1875 – 1949),⁶⁶ a v hodně rozšířeném deníku *Lid*.⁶⁷ Hlavní proud kritiky katechismu jsme proto identifikovali v periodikách vycházejících na Moravě.

Autoritativní závěry o tomto „nemožném panteisticko-nacionalisticko-pozitivisticko-filozofickém polokřesťanství“⁶⁸ (tj. Československém katechismu) jsou otištěny v olomouckém *Našinci*: pro jednoho z autorů článků katechismus „je důkazem úplného bankrotu křesťanské víry v Církvi československé“.⁶⁹ Redakce deníku poskytla široký prostor pro vyjádření názorů mladému, bystrému dogmatikovi ThDr. Františku Cínkovi (1888 – 1966),⁷⁰ tehdy spirituálu olomouckého

⁶⁴ Velmi otevřeně a radikálně se k této záležitosti vyslovil přerovský týdeník *Právo*, za nímž stál mladý kněz Ferdinand Chýlek (1888 – 1941): „*Divíme se neprozíravosti Dositejově. Mohl od počátku vytušiti, že sekta, která si postavila do čela bludaře Husa, musí se konec konců rozejíti, chce-li býti důsledná – se zjevením Božím. Hus byl rozkladný prvek, nezašel krajně daleko, ale umožnil protestantství u nás, uvedl je – a protestantství šlo už dále. Dnes mají protestanté na 600 sekt, je to výplň od mírného protestantství až k nevěře. [...] Náboženský rozklad, náboženská nevěra československé církve je ovoce Husovy činnosti. A věru nemůže býti pro Husa horšího vysvědčení, než když k němu českoslovenští bludaři hlásí. Potvrzují jen kostnický rozsudek. Dositej pak, který na jedné straně usiluje o Husovo svatořečení a na druhé straně odsuzuje důsledně uplatněnou nauku Husovu ve Farském – dělá se jen směšným. [...] Vůdci Církve československé pracují zakukleně pro nevěru. Nejlepším dokladem toho je Československý katechismus.*“ Dositej kontra Farský. In *Právo*, 21.10.1922, roč. 3, č. 42, s. 1. Srov. k tomu též Dositej kontra Farský. In *Český zápas*, 27.10.1922, roč. 5, č. 43, s. 5 – 6. – K Chýlkově postavě srov. LARISCH, Jan. *P. Ferdinand Chýlek, vůdčí osobnost katolického hnutí na střední Moravě v letech 1919–1939*. Kozlovice : Římskokatolická farnost, 2011, 42 s.

⁶⁵ Srov. např. Farský contra Gorazd – Dositej. In *Lidové listy*, 28.10.1922, roč. 1, č. 245, s. 4 – 5; Biskup Gorazd veřejně odsuzuje katechismus čsl. církve. In *Lidové listy*, 31.1.1923, roč. 2, č. 24, s. 4 – 5.

⁶⁶ MAREK, Pavel – TRAPL, Miloš. *Mons. František Světlík (1875–1949). Nástin života a díla katolického politika a novináře*. Rosice u Brna : Gloria, 2001, 131 s.; MAREK, Pavel. *Katolický modernista František Světlík (1875–1949)*. In *Státní okresní archiv Kroměříž. Archivní ročenka*. Holešov : Státní okresní archiv Kroměříž se sídlem v Holešově, 2000, s. 11 – 27; MAREK, Pavel. *Čeští křesťanští sociálové. Příspěvek k problematice programových a organizačních základů českého politického katolicismu v letech 1894 – 1938*. Olomouc : Univerzita Palackého, 2011, s. 295 – 302.

⁶⁷ Kletba sektářství. In *Lid*, 17.10.1922, roč. 4, č. 234, s. 1; Fiasko biskupa Dositeje. In *Lid*, 15.10.1922, roč. 4, č. 241, s. 3; Rozháraná domácnost. In *Lid*, 14.11.1922, roč. 4, č. 256, s. 1.

⁶⁸ CINEK, František. *K náboženské otázce v prvních letech naší samostatnosti 1918 – 1925. K ideovému vývoji církve československé. Hnutí pravoslavné v Československu. K situaci československého protestantismu. Dodatek*. Olomouc : Lidové závody tiskařské a nakladatelské, 1926, s. 185.

⁶⁹ CINEK, František. *K rozvratu v církvi československé*. In *Našinec*, 17.11.1922, roč. 30, č. 261, s. 1. – Cinek se na stránkách *Našince* téměř bezvýhradně ztotožnil s hodnocením katechismu, které předložil v *Československých listech* profesor pražské Husovy teologické fakulty Josef Lukl Hromádka. Srov. CINEK, František. *Církev zbudovaná na frázích*. In *Našinec*, 2.2.1923, roč. 59, č. 27, příl. a také s. 6.

⁷⁰ ŠMÍD, Marek. *Mons. prof. ThDr. František Cinek a jeho dílo K náboženské otázce v prvních letech naší samostatnosti 1918 – 1925*. In MAREK, Pavel (ed.). *Historik a jeho dílo. Kniha věnovaná 80. výročí narození prof. PhDr. Miloše Trapla, CSc.* Olomouc : Univerzita Palackého, 2015 s. 206 – 215; ZLÁMAL, Bohumil. *Galerie cyrilometodějských pracovníků nové*

kněžského semináře, který pečlivě sledoval a glosoval poměry v církvích v Československu v poválečném období nejprve v tisku a posléze (v r. 1926) své poznatky shrnul do monografie, která je sice v některých hodnotících pasážích poplatná době svého vzniku, nicméně dodnes si udržela jak svoji faktografickou, tak také věroučnou katolickou transparentnost a relevanci. Cinek zaujal k Československému katechismu rigorózní postoj: „*Spisek tento je kuriosní raritou v náboženské literatuře XX. století.*“ Dokumentuje [...] „*bezradný bankrot křesťanských zásad v nové církvi. Křesťanství tu v hlavních kořenech podřátáno [...] a vkročeno na půdu mimokřesťanského všebožství.*“⁷¹ Farský vytváří katechismus, „*v němž po křesťanství není ani potuchy.*“ Podávají si zde ruce „*teologické barbarství s myšlenkovou neseriosností, povrchností, ale též i s opatrným jakýmsi chytráctvím.*“⁷² Pod rouškou křesťanství knížka šíří nevíru tam, „*kde ve své vlastní podobě přímo nemůže proniknout.*“ Církev šířící takové učení „*je organisovanou společností nevěrců.*“⁷³ Je to naprostý rozvrat pozitivního křesťanství.“⁷⁴ Cinek dospěl k závěru, že přijetím Československého katechismu se Církev československá stala „*tuctovou kopií protestantských sekt.*“⁷⁵ Její věrouka se sblížila s učením nejradikálnějších protestantů, „*jimž zbyla z křesťanství jen prázdná slupka a několik zploštěných pojmů.*“⁷⁶ Autor přitom nezůstal pouze u těchto hodnotících postulátů, ale svá tvrzení dokládal bohatým výčtem formulací jsoucích v rozporu s katolickou věroukou jednak v katechismu, ale také v *Českém zápase*, který články katechismu vykládal, komentoval a doplňoval. Za jednu z největších nehorázností katechismu – vedle definice Boha, upření Ježíšova božství, popření nadpřirozeného zjevení, posmrtného vzkříšení a života, existence Ducha svatého, milosti Boží, závaznosti věrouky (tj. teze o svobodě svědomí) atd. – Cinek považoval rozmnožení okruhu proroků – evangelistů (Sókratés, Mohamed, Buddha, Zarathustra, Konfucius aj.), kteří prý obohatili Kristovo evangelium, za skandální. Mezi nimi jsou rovněž jedinci spjatí s českým prostředím: Cyril (Konstantin Filozof – zásadně bez titulu „svatý“), Jan Hus, Jan Ámos Komenský a Tomáš G. Masaryk. První evangelium Církve československé podle katechismu reprezentovala Cyrilova závěť obsažená v jedné z panonských legend, druhé Husův list napsaný v Kostnici 10. června 1415, třetí poslední část Křesťanství Komenského a čtvrté Masarykovy Ideály humanitní publikované v *Čase*.⁷⁷ Po rozboru Farským racionalisticky převyprávěné katolické věrouky Cinek na jednom místě klade tomuto autorovi řečnickou otázku: „*Zná snad dr. Farský na široším světě jen jedno náboženské*

doby. Olomouc : Refugium Velehrad-Roma, 2013, s. 62 – 64; KUTNAR, František. *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, 2. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1977, s. 311; TKADLČÍK, Vojtěch. František Cinek. In URBÁŠEK, Pavel (ed.). *Zakladatelé a pokračovatelé. Památník osobností obnovené univerzity*. Olomouc : Univerzita Palackého, 1996, s. 33 – 35; ŠKRÁŠEK, Josef. *Dělník na cyrilometodějské lísce. Život a dílo preláta ThDr. Františka Cínka*. Olomouc : Maticе cyrilometodějská, 1996, 198 s.

⁷¹ CINEK, *K náboženské otázce*, s. 166 – 167.

⁷² Ibid., s. 169.

⁷³ Ibid., s. 170.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ CINEK, František. Rozvrat v církvi československé. Fiasco bis. Dositeje. In *Našinec*, 27.10.1922, roč. 30, č. 245, s. 1.

⁷⁶ CINEK, *K náboženské otázce*, s. 170.

⁷⁷ CINEK, František: K rozvratu v církvi československé. In *Našinec*, 17.11.1922, roč. 30, č. 261, s. 1; CINEK, *K náboženské otázce*, s. 113.

vyznání, kde není třeba vůbec v nic věřit?“ A současně na ni odpovídá: „Náboženství bez jakékoliv víry – je holá nemožnost.“⁷⁸

Pozdější prelát, profesor olomoucké teologické fakulty a první prorektor Univerzity Palackého ThDr. F. Cinek mezi katolickými publicisty a teology zabývajícím se Československým katechismem nezůstal jediným kritikem, kterému vadilo, že Církev československá se z formálního pohledu prostřednictvím knihy sice ideově hlásila do křesťanského společenství (také však mj. lpěním na episkopálním systému, instituci kněžství, konáním eucharistické oběti), ale ve skutečnosti její obsah fundamentální články křesťanského učení buď přímo popíral, nebo jim dával jiný obsah a smysl. Československá věrouka tím podle jeho názoru sklouzávala až do bezprostřední blízkosti ateismu. Nad „úžasnou mělkostí a plytkostí“ myšlenek obsažených v katechismu v roce 1922 žasl také ThDr. Josef Miklík CSsR (1886–1947),⁷⁹ který svou čtenářsky velmi přístupnou analýzu československé věrouky na stránkách *Života* nazval přímo *Kritickým rozбором Československého katechismu*.⁸⁰ Dospěl k závěru, že „*katechismus psali mužové, kteří nikdy nežili hlubokým životem náboženským*“, neboť v opačném případě by nikdy nevzniklo dílo, které „*neuznává Boha osobního, božství Kristova, jeho zázraků a prorocství, ani tajemství nejsvětější Trojice. Neví o stvoření světa ve smyslu katolickém, mlčí o původu a účelu člověka. Neví nic o hříchu dědičném, o vykupitelském rázu smrti Kristovy. Neuznává Bible a proroků, nezná jediné církve Kristovy, sv. svátosti snižuje na pouhé obřady a neví nic o životě posmrtném*.“ Katechismus Farského a Kalouse podle Miklíkova názoru stojí úplně mimo půdu křesťanství.⁸¹ Je to dílo panteistické, „*člověku je do pláče, když dočte tyto odstavce do konce*“ a mnohé vývody „*vyvolávají opravdu jenom útrpný úsměv*“. „*Opravdu nevíme, čemu se máme více diviti: zdali troufalosti dra Farského, anebo nevědomosti, jakou spisovatel předpokládá u svých kněží!*“⁸²

Potvrzení odmítavého postoje katolíků vůči Farského a Kalousově Československému katechismu nacházíme také v dalším vzorku z plejády pojednání, ve své době hojně rozšířené a čtenáři pečlivě sledované práci profesora bohosloví v královéhradeckém kněžském učilišti ThDr. Jana Konečného (1883 – 1965). Autor jí dal příznačný titul *Československý katechismus – rozklad křesťanství*⁸³ a vydal ji v jako 283. svazek ediční řady Časových úvah, kterou tehdy redigoval. Pro Konečného, který si dal práci s analýzou jednotlivých věroučných článků učebnice, je katechismus důkazem faktu, že Církev československá se ocitla na „*nakloněné rovině*“ odvratu od křesťanství a půjde po ní dál, neboť její věrouka není nic jiného, než „*bezduchá víra moderního volnomyšlenkáře*“. Vychvalovaná svoboda svědomí hlásaná touto sektou (rozuměj Církví československou, pozn. aut.) znamená „*prostě věř, čemu chceš*“. „*Zvátí se křesťany a neuznávají ani základních*

⁷⁸ CINEK, K *náboženské otázce*, s. 170.

⁷⁹ MACHEK, Vít. *Josef Konstantin Miklík CSsR (1895–1966). Život a dílo*. Praha 2017, s. 13 – 24. Rkp. diplomové práce na TF UK v Praze. – Práce je věnována Josefu Konstantinu Miklíkovi a na uvedených stranách se autor zabývá rozlišením obou příslušníků Kongregace Nejsvětějšího Vykupitele, kteří měli stejné křestní jméno i příjmení. Oba redemptoristy, publicisticky a vědecky činné, nelze zaměňovat.

⁸⁰ MIKLÍK, Josef. Kritický rozbor Československého katechismu. In *Život*, 1922, roč. 5, s. 179 – 185.

⁸¹ Ibid., s. 185.

⁸² Ibid., s. 184.

⁸³ KONEČNÝ, Jan. *Československý katechismus – rozklad křesťanství. Rozbor katechismu dr. Farského a Kalouse*. Hradec Králové : Tiskové družstvo, 1922. 70 s.

pravd křesťanských vede k úplnému rozkladu křesťanství.“ Katechismus je příručka pro ty, „kdož si chtějí dělat své vlastní náboženství bez vší věroučné autority, toť katechismus pro ty, kteří vyznávají s profesorem Masarykem: ‘Ježíš žádal po zbožném víru, my již nevěříme a věřit nemůžeme a nechceme, neboť pochopili jsme, že věřiti v boha vždy znamená věřit člověku, jinému nebo sobě.’“⁸⁴ A na jiném místě Konečný rozvádí své pochybnosti o absenci pravověrné křesťanské a výchovné dimenze katechismu vyjadřuje slovy: „Československý katechismus zavání lišáctvím a úskokem. A není to lišáctví a úskok, když někdo mluví tak, že si z toho může každý vybrat, co chce? Užívá-li slov, aby oklamal své vlastní stoupence, pro něž katechismus píše a psal ve prospěch bezvěří?“⁸⁵

Reakce protestantů

K Farského věrouce zveřejněné v Československém katechismu zaujali stannovisko také mluvčí dvou českých protestantských církví, Českobratrské církve evangelické⁸⁶ a Jednoty českobratrské.⁸⁷ První z církví se ústy svého mluvčího k dílu vyslovila nejprve na stránkách výrazně protikatolicky orientovaného tiskového orgánu přidruženého spolku Kostnické jednoty,⁸⁸ nazvaného *Husův odkaz*.⁸⁹ Názor pisatele komentáře se nám jeví jako poměrně vstřícný. Na úvod

⁸⁴ KONEČNÝ, *Československý katechismus*, s. 7.

⁸⁵ *Ibid.*, s. 17.

⁸⁶ Církev vznikla v prosinci 1918 fúzí dvou dosud samostatných společenství luteránů a kalvinistů, církve augsburského a helvétského vyznání. MATĚJKA, Ondřej. Die tschechischen protestantischen Kirchen. In SCHULZE WESSEL, Martin – ZÜCKERT, Martin (eds.) *Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte der böhmischen Länder und Tschechiens im 20. Jahrhundert*. München : R. Oldebourg Verlag, 2009, s. 147 – 157; LUŽNÝ, Dušan. Evangelical Church of the Czech Brethren. In GORDON MELTON, John – BAUMAN, Martin (eds.). *Religions of the World. A Comprehensive Encyclopedia of Beliefs and Practices*, 2.1. vyd. Santa Barbara : ABC - Clio, 2002, s. 463 – 464; BEDNÁŘ, František. *Památník Českobratrské církve evangelické*. Praha : Kalich, 1924, 480 s.; *Deset let Českobratrské evangelické církve 1918–1928*. Praha : synodní výbor církve, 1928, 105 s.; *Církev v proměnách času 1918–1968. Sborník k 50. výročí spojení Českobratrské církve evangelické*. Praha : Kalich, 1969, 313 s.; ŠMILAUEROVÁ, Adéla (ed.). *Ex archivis ecclesiae. Sborník příspěvků historiků a archivářů k dějinám Českobratrské církve evangelické a jejich předchůdkyň, evangelických církví augsburského a helvétského vyznání v českých zemích*, 1, 2. Praha : Československá církev evangelická, 2009, 98 s.

⁸⁷ Církev se ustavila v roce 1880 jako Svobodná reformovaná církev, v r. 1919 se přejmenovala na Jednotu českobratrskou, od r. 1967 ji známe jako Církev českobratrskou. Srov. NEŠPOR, Zdeněk R. – VOJTÍŠEK, Zdeněk. *Encyklopedie menších křesťanských církví v České republice*. Praha : Karolinum, 2015, s. 209 – 220; *Sto let ve službě evangelia. 1880–1980. Jubilejní sborník Církve bratrské*. Praha : Církev bratrská, 1981, 248 s.; MATĚJKA, *Die tschechischen protestantischen Kirchen*, s. 159 – 161. – Reflexi katechismu je možné hledat v jejím časopise Světlo.

⁸⁸ Spolek vznikl v roce 1905 v Praze, jeho tiskový orgán vycházel od roku 1912 jako měsíčník doplňující oficiální orgán církve *Kostnické jiskry*.

⁸⁹ Převážně pražský měsíčník *Husův odkaz* vycházel 30 let v období 1912–1941. Na ustavení Církve československé v roce 1920 však reagoval poměrně velmi kriticky, pisatel komentáře zakladatelům vytýkal zanedbatelný odklon církve od katolicismu, z římského katolicismu prý odstranila pouze „bezvýznamné výstřelky“ (odstranění latiny z bohoslužeb a celibát). Dává prý pouze nový nátěr na hrob plný kostí, žádné zásadní reformy neprovedla. Církev československá. In *Husův odkaz*, 2.2. 1920, roč. 9, č. 2, s. 18 – 19. – V roce 1922 však už byla pisateli článku Církev československá seccrou, neboť „naše cesta je společná“

polemizoval s tvrzením biskupa Dostiteje (Vasić): „*Ve skutečnosti tento katechismus nevěrecký není.*“ Učení Církve československé interpretoval jako produkt moderní protestantské teologie. Nejvíce si cenil toho, že autoři prý opustili stanovisko středověké scholastiky a v Harnackových stopách postavili do popředí věrouky místo učení sv. Pavla o Ježíši Kristu a jeho spasitelské roli výklad o Bohu Otci, o nekonečné ceně lidské duše a její nesmrtelnosti a o království Božím, jak je vyjádřen v Pavlově Listu Galaťanům (Ga 1,3-5). „*To jsou akordy, které se dnes ozývají také v naší československé církvi.*“ „*Pokus Církve československé lze jenom vítati*“, neboť Farský s Kalousem našli přes všechny předsudky okolí odvahu jasně a určitě vyslovit to, v co věří a jaké je jejich přesvědčení.⁹⁰ V podobném duchu psal krátce o katechismu také měsíčník Československé církve evangelické *Hus*.⁹¹ Anonymního pisatele upoutala snaha autorů mluvit jazykem současnosti: „*Celkový dojem je příznivý. Všude snaha formulovati věroučné články řečí doby přítomné...*“ Méně však byl autor spokojen se samotnou věroukou: „*Ta je stále ještě neúplná a na mnohých místech mlhavá.*“ Výhrady měl k článkům týkajícím se Boha, Krista, Písma, Večeře Páně, svátků. Posudek pak uzavřel těmito slovy: „*Ze všeho je viděti, že věroučná formulace Církve československé potřebuje další usilovné práce. [...] Pozoruhodný je však již i tento začátek.*“

Zcela jinak, než pražská periodika na Československý katechismus reagoval moravský list Československé církve evangelické *Československé hlasy*.⁹² Jejich redakci tehdy vedl farář Winkler, který si vyžádal hodnocení učebnice od teologa Josefa Lukla Hromádky (1889 – 1969)⁹³ a na stránkách novin mu potom poskytl poměrně značný prostor. Hromádkův text publikovaný v týdeníku na pokračování považujeme za odezvu, již patří mezi recenze katechismu výjimečné místo. Není jedinečná pouze díky tomu, že autor práci interpretoval na základě analýzy dosavadních dějin Církve československé („*CČS je nepromyšleným husarským kouskem neschopných a prázdných hlav, který nikam nepovede a ničeho není schopným.*“) a jejího ideového vývoje („*V Církvi československé se projevuje diletantismus v otázkách náboženských, dogmatických i církevních.*“), rezignoval (převážně) na rozbor jednotlivých článků a tezí,⁹⁴ které jiní autoři komparovali s křesťanskou věroukou a dokazovali jejich problematičnost, vědomé zkreslo-

a věříme, že z některých členů této církve se během času stanou čeští bratři. Zahraniční mystifikace. In *Husův odkaz*, červen 1922, roč. 11, č. 6, s. 45 – 46.

⁹⁰ Náboženské rozhledy. In *Husův odkaz*, listopad 1922, roč. 11, č. 11, s. 85; ÚAMCČSH Praha, f. K 40/1209. – Husův odkaz.

⁹¹ O Československém katechismu. In *Hus*, 1922, č. 10; ÚAMCČSH Praha, f. K 40/888 – Jan Lomoz: Katechismus CČS v ohlasech.

⁹² List vycházel od roku 1870, v době otisku Hromádkova seriálu vycházel ve Valašském Meziříčí pro regiony Valašska a Ostravska. Jeho redaktorem byl tehdy Alexandr Winkler (1886–1979), farář ve Frýdku-Místku. Situaci v Církvi československé tehdy věnoval relativně velkou pozornost a v periodiku otiskl řadu článků zabývajících se poměrem evangeliků k Církvi československé a k pravoslavnému hnutí.

⁹³ SMOLÍK, Josef. *Josef L. Hromádka. Život a dílo*. Praha : Ekumenická rada, 2005, 217 s.; DOBEŠ, Jan. J. L. Hromádka – hlas pravého nebo falešného proroka? In MAREK, Pavel – HANUŠ, Jiří (eds.). *Osobnost v církvi a politice. Čeští a slovenští křesťané ve 20. století*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006, s. 462 – 474.

⁹⁴ „*Nemá smyslu se zabývat jednotlivostmi uvedenými v katechismu. Je-li ústřední princip mimokřesťanský, je-li základní koncepce pochybená, musí se důsledky tohoto projevit i do podřadných drobností. I v náboženství je přísná logika.*“ HROMÁDKA, Josef. *Církev československá*. In *Československé hlasy*, 23.11.1922, roč. 10, č. 39, s. 3.

vání nebo nedostatky ve znalostech autorů, ale Hromádka v prvé řadě rozkolísal odbornou kvalitu Farského jako teologa. Zpochybnil jeho erudici, tvůrčí invenci a metodologické postupy. Na jednom místě, snad s nadsázkou (?), se ptá: když se Farský otrcky pokouší své liberální věroučné principy přizpůsobit biblické a křesťanské tradici – nelze ho považovat za plagiátora a ničitele? (v originále – „und darum ist Räuber und Mörder?“).⁹⁵ V tomto kontextu padají slova jako „myšlenková bezradnost“, „povrchnost“, „vytyčování hesel“, „diletantismus“.⁹⁶ Za zásadní omyl, kterého se Farský dopustil při koncipování katechismu, resp. nové věrouky, Hromádka považoval nepochopení křesťanství jako určité, přesně definované, pevné entity, soustavy, sumy zásad, myšlenek, pravidel a principů. Místo toho, aby autor do této soustavy pronikl, promyslel ji, uvážil a analyzoval, identifikoval v ní základní linii a křesťanskou identitu tvůrčím způsobem rozvíjel, vnášel do ní libovolné nápady, svévolně ji upravoval a principy křesťanství porušil.⁹⁷ „Křesťanství není cokoliv. [...] Křesťanství není omáčka a matlanina. [...]“⁹⁸ Nelze s ním zacházet tak bravurně, jak se to děje v katechismu.“⁹⁹ Hromádka volil tvrdá slova: „V meritu věci má Dositej naprostou pravdu, katechismus [...] stojí mimo půdu všech křesťanských vyznání vůbec.“ [...] Farský si křesťanství upravil jako průměrný volnomyšlenkář. Československý katechismus je „podivný zjev.“ „Katechismus je kuriosní směsicí pantheismu, positivismu, historismu a symbolismu. Křesťanský princip je zlomen a umlčen.“ „Knížka je nábožensky i myšlenkově bezcennou publikací. Není v ní průbojnosti a smělosti svobodného panteisty, nemá odvahy zřít se tradice, která je pro něho bezvýznamnou a zbytečnou.“¹⁰⁰ „Katechismus Farského je nejubožejší kniha, jaká kdy byla v tomto oboru napsána.“

Třiatřicetiletý protestantský teolog svou zdrcující kritiku katechismu uzavřel doporučením pro jeho autory: „Dr. Farskému a jeho stoupencům zbývají dvě možnosti: buď aby budoval otevřeně svou společnost na principech mimokřesťanských – k tomu má právo a svobodu – snad by tento pokus stál zato – anebo aby zrevidoval důkladně svou dosavadní práci, spálil svůj katechismus – a začal znovu. [...] Jeho smýšlení prozrazuje více katolicismu, než si myslí, arci dekadentního katolicismu: nekritičnost a nelogičnost při zdánlivé vědeckosti, diplomaticnost a strach při strojené odvaze a radikalismu – a konečně neznalost ústředních náboženských principů křesťanských. [...] Směr vedený dr. Farským [...] je nábožensky chatrný, myšlenkově, ideově bezvýznamný.“¹⁰¹ Současně však, a v tomto ohledu je Hromádkovo pojednání dalším příznačným rysem shora zmíněné výjimečnosti recenze, není ztracením nové církve nebo úsilí o vznik věrouky, jak je tomu v jiných

⁹⁵ Ibid., s. 3.

⁹⁶ „Nějak bez bolesti a bez myšlenkové práce rodí se nauky tohoto vůdce nové církve.“ HROMÁDKA, Josef. Církev československá. In *Českobratrské hlasy*, 2. 11. 1922, roč. 10, č. 36, s. 2.

⁹⁷ Ibid., s. 3.

⁹⁸ Čeští bratři proti československé církvi. In *Lidové listy*, 6. 2. 1923, roč. 2, č. 29, s. 3; KONEČNÝ, Československý katechismus; NĚMEC, Ludvík. *Church and State in Czechoslovakia*. New York: Vantage Press, 1955, s. 128.

⁹⁹ Autoři si s pojmy jako křesťanství, pravoslavlí, koncily, vyznání, Cyril, Hus, svoboda svědomí a přesvědčení, církev – jen hráli, nepromýšleli je, nedomýšleli je. „Neučili se, nýbrž si pod nimi každý myslél, co mu bylo příjemno a co se líbilo povrchnímu prostředí náboženskému.“ HROMÁDKA, Josef. Církev československá. In *Českobratrské hlasy*, 9. 11. 1922, roč. 10, č. 37, s. 1.

¹⁰⁰ Ibid., s. 3.

¹⁰¹ Ibid.

případech.¹⁰² Vítá existenci Církve československé (jako opozita či alternativy vůči církvi římskokatolické) a přeje si s ní rozvíjet spolupráci. Nakonec smířlivě konstatuje: možná jsme příliš netrpěliví, příliš spěcháme, naše očekávání jsou v daném časovém horizontu přehnaná. A současně opět radí: prozatím zanechat bujně fantazie a velkolepých koncepcí, neboť v daném stavu věci působí groteskně – a probudit sbory ČCS nábožensky.¹⁰³ Napřed musí být vybojovány nejprimitivnější předpoklady křesťanské zbožnosti a teprve potom si lze stavět vysoké cíle dějinně-kulturní.¹⁰⁴ Teprve budoucnost ukáže, zda Církev československá lidu přinese bohatství i sílu křesťanského života a duchovní probuzení, nebo zůstane „nezdařeným pokusem vytvořiti církev na podkladě průměrné náboženské a národně-politické nálady i průměrných myšlenkových schopností“.¹⁰⁵

Jen pro doplnění: Hromádkova ostrá kritika katechismu i ideového směřování Církve československé sebevědomí tvůrců věrouky a vůdců církve, zdá se, příliš nezasáhla.¹⁰⁶ Bezprostředně na ni odpověděl pouze Alois Spisar článkem nazvaným „Komu to prospěje“. Československý teolog se autora i čtenářů ptá: uvážil Hromádka dostatečně, jaké dopady může mít jeho článek pro celou církev? Slova o myšlenkové chudobě, ideovém bankrotu atd. lidi od vstupu do ní jen odradí a nepřátelům poskytnou materiál k útokům na církev. Kritika nic nevyřeší. Hromádka „žádá po nás nemožné“.¹⁰⁷ V roce 1932 se k tématu vrátil prostřednictvím zvláštní šedesátistránkové brožury.¹⁰⁸

¹⁰² ÚAMCČSH Praha, f. K 40/888 – Jan Lomoz: Katechismus Církve československé v ohlasech, s. 3.

¹⁰³ Pseudonym Vaverius viděl naopak východisko z „nynějšího chaosu, mlhavosti a sloužení několika pánům“ ve volení „společné linie s námi, českými bratry“. VAVERIUS. Československá církev a my. In *Českokobratrské hlasy*, 7.12.1922, roč. 10, č. 41, s. 1.

¹⁰⁴ Ibid., s. 4. – Proti Hromádkově kritickému pohledu na ČCS se ohrazoval zejména A. Spisar, který si kladl otázku, komu to prospěje? Spíše očekával podporu. Zdálo se mu, že Hromádka dost dobře nechápe vnitřní poměry a problémy, které ČCS řeší. Jinak by nemohl nemilosrdně „řezat“ do všeho, co se v církvi děje. „Ale pro Bůh, kdy to máme dělat a kdo?“ SPISAR, Alois. Komu to prospěje? In *Za pravdou*, 7.12.1922, roč. 2, č. 49, s. 2.

¹⁰⁵ HROMÁDKA, Josef. Náboženské a církevní poměry v ČSR. In TOBOLKA, Zdeněk (ed.). *Politika. Co má vědět o Československé republice každý občan*, 2, část 2. Praha: Československý Kompas, 1925, s. 251.

¹⁰⁶ Mohl je naopak povzbudit Hromádkův odmítavý názor na alternativní pravoslavnou orientaci Církve československé. Hodnotíme-li jeho postoj s odstupem století, které od vzniku článku uplynulo, musíme konstatovat, že jeho prognóza byla přesná. *Českokobratrské hlasy* ji zachytily v této podobě: „Jsem přesvědčen, že tato volba ČCS (spojení s pravoslávím) neposlouží ani jejímu vnitřnímu vybudování, ani jejímu vnějšímu vzrůstu. Zcela prostě proto, že tato volba jest proti duchu českého národa, proti duchu českého vývoje náboženského a proti duchu české historie. [...] Stále vpřed toužící duch český nemůže se spojit s utkvělým duchem východním.“ VAVERIUS. Československá církev a my. In *Českokobratrské hlasy*, 7.12.1922, roč. 10, č. 41, s. 3. – Postoje listu vůči pravoslaví byly hodně kritické a všímaly si vlivu Josefa Ladislava Stéhule (1875 – 1946) (pseud. P. Kopal, L. Stěhovský) na pravoslavné křídlo Církve československé. Srov. např. i KAPPA. Krize v církvi československé. In *Českokobratrské hlasy*, 13.4.1922, roč. 10, č. 15, s. 2 – 3; KAPPA. Český evangelík a pravosláví. In *Českokobratrské hlasy*, 11.5.1922, roč. 10, č. 18, s. 3 – 4; 18.5.1922, roč. 10, č. 19, s. 1 – 2; 25.5.1922, roč. 10, č. 20, s. 2 – 3.

¹⁰⁷ SPISAR, Alois. Komu to prospěje. (K článku dr. J. Hromádky Církev československá v Českokobratrských hlasech). In *Za pravdou*, 7.12.1922, roč. 2, č. 49, s. 305 – 306.

¹⁰⁸ SPISAR, Alois. Církev československá. Slovo k stejnojmennému článku prof. dr. Hromádky v *Křesťanské revui*, ročník V, čís. 7 – 10. Praha: Ústřední rada ČCS, 1932, 64 s.

Závěr

Historický výzkum tématu týkajícího se reflexe vydání Farského a Kalousova Československého katechismu v relevantních křesťanských společenstvích působících v českých zemích ve 20. letech 20. století jsme realizovali se záměrem zjistit, jak na tento pokus o první syntetizující formulaci věrouky, již učebnice náboženství pro studenty a věřící příslušníky Církve československé reprezentuje, vybrané církve reagovaly. Naše pozornost byla upřena na církevní komunity českých katolíků, protestantů a v redukované míře pravoslavných, jejichž mluvčí dospěli shodně k názoru, že finální produkt pokusu o definici teologie Církve československé není ve svém celku ani v jednotlivých člancích příliš zdařilý. Tato evaluace katechismu se ocitla v zásadní kolizi jak s názory tvůrců díla, tak většiny příslušníků Církve československé náležejících k jejímu modernistickému křídlu.

Teolog Církve československé Alois Spisar, z jehož výroku při pátrání po důvodech kontroverzí a objektivně malého úspěchu díla vycházíme, byl přesvědčen o tom, že úmysly Karla Farského, který se s katolickou církví rozešel ve zlém, byly subjektivně dobré. Jeho záměrem bylo vybudovat nové národní náboženské společenství na bázi idejí demokracie a formulovat věrouku, která bude ve shodě se současnou vědou a úrovní lidského poznání na prahu 20. století. Přitom vsadil na kartu racionalismu. Jejím prostřednictvím chtěl překlenout rozpor mezi poznatky člověka moderní doby získanými na základě rozumu, logiky, konkrétního důkazu a sumou principů obsažených v katolické doktríně předloženou církví věřícím k dobrovolnému, ale závaznému přijetí. Domníval se, že těmito kroky se mu podaří oživit v národě víru v Boha a obnovit náboženský život. Podle našeho názoru je třeba vzít na vědomí skutečnost, že Farského jako teologa zformovalo katolické prostředí. Jeho myšlení silně ovlivnily ideje katolického modernismu. Chybné metodologické postupy zvolené pro novou interpretaci katolické věrouky patrné při provedení analýzy Československého katechismu dokazují, že autor katechismu nebyl schopen překročit Rubikon své minulosti. Proto načrtl obrysy teologického systému kolidujícího se základními principy křesťanství za situace, kdy milieu církve si přálo, aby zůstala nadále křesťanskou. Dějinným paradoxem lze označit fakt, že katechismus byl, jak jsme už shora uvedli, přijat v Církvi československé v podstatě s nadšením. V kontextu dalšího směřování církve po roce 1924 a v rámci hledání optimální věrouky Farského uspěchaný, předčasný a kusý nástin teologického modelu obsažený v Československém katechismu reprezentuje přechodnou etapu. Teologové církve na něj pochopitelně navazovali, do roku 1927 ve spolupráci s ním učení církve precizovali, později se vůči tomuto modelu vymezovali a v podstatě jej antikvovali.¹⁰⁹

Aféra, kterou vydání Československého katechismu vyvolalo, zásadním způsobem ovlivnila jak vnitřní poměry v církvi z hlediska jejího dalšího věroučného směřování a řešení některých dalších problémů systémového charakteru, tak modifikovala a vyhranila její pozici mezi ostatními tehdejšími subjekty na církevní scéně. 1) Ukončila etapu spolupráce mezi Církví československou a Srbskou pra-

¹⁰⁹ TONZAR, *Vznik a vývoj novodobé husitské teologie*; KOLÁŘ, *Teologický a liturgický profil*, s. 34 – 55. – A. Spisar, který pracoval na formulaci věrouky po roce 1922 snad nejintenzivněji, v roce 1946 napsal: „Farský neměl a nemohl ani mítí úmyslu podat hotovou teorii církevní nauky. Jeho věty jsou jen nadhozeny a mají účelem získat nové členstvo pro církev a podat mu nejpotřebnější poučení o věci, která byla u nás – ostatně i jinde – církevní praxí a teorií úplně znehodnocena.“ SPISAR, *Věrouka v duchu Církve československé*, s. 114.

voslavnou církví. Srbský biskup Dositej (Vasić) v souladu s pokyny saboru své mateřské církve ukončil tu část své československé mise, která byla zaměřena na Církev československou, těžiště své práce přenesl na Podkarpatskou Rus a sledoval ideu vytváření předpokladů pro vznik autokefální pravoslavné církve v Československu působící v jurisdikci Srbské pravoslavné církve. 2) Kauza ovlivnila proces názorového střetu ve věci výběru věrouky v Církvi československé do té míry, že vůdčí osobnosti obou proudů dospěly k závěru o nemožnosti udržet její jednotu. Když ztroskotaly pokusy o nalezení kompromisu, za jediné východisko ze situace považovaly církev rozdělit, resp. partnera přinutit k dobrovolné secesi z organizace. Církev ovládli stoupenci teologického modernismu, věřící, kteří se ztotožnili s věroukou prezentovanou v katechismu, a pravoslavně orientované křídlo, jehož „agonie“ v církvi přetrvávala ještě téměř dva roky, pod vedením biskupa Gorazda (Pavlík) intenzivně řešili svou budoucnost. Události kolem Československého katechismu otevřely cestu k zásadnímu řešení budoucnosti pravoslaví v českých zemích. 3) Případ představuje jeden z výrazných mezníků v historii Církve československé ve stadiu jejího ukotvení v české společnosti. Stál vedle dalších faktorů za jejím vývojovým obratem a přes všechny peripetie let 1922–1924 ji nasměroval na cestu ke svolání prvního sněmu (1924). Jeho závěry vytvořily prostor pro zintenzivnění úsilí v oblasti formulace věrouky Církve československé, do něhož se po boku Karla Farského (do roku 1927) zapojili také další teologové.¹¹⁰

SEZNAM POUŽITÝCH PRAMENŮ

Prameny

Eparchiální archiv olomoucko-brněnské eparchie Pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku, Olomouc, fond Biskup Gorazd.

Ústřední archiv a muzeum Církve československé husitské, Praha, fond K 40; fond Korespondence Karla Farského.

Zemský archiv v Opavě, pob. Olomouc, fond Církev československá husitská, olomoucká diecéze.

Tisk

Česko-bratrské hlasy, 1922.

Český zápas, 1921, 1922, 1923, 1924.

Hus, 1922.

Husův odkaz, 1920.

Lid, 1922.

Lidové listy, 1922, 1923.

Národní listy, 1920.

Našinec, 1922, 1923.

¹¹⁰ Srov. např. BUTTA, Tomáš – NOVÁK, Tomáš (eds.). *Dokončit reformaci českou. 100 let od 1. sněmu Církve československé husitské*. Praha : Církev československá husitská, 2024, 341 s.

Právo, 1922.
Právo národa, 1920.
Za pravdou, 1922.
Život, 1922.

Seznam bibliografických odkazů

- BALÍK, Stanislav – FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – VLHA, Marek. *Český antiklerikalismus*. Praha : Argo, 2015.
- BEDNÁŘ, František. *Památník Českobratrské církve evangelické*. Praha : Kalich, 1924.
- BUTTA, Tomáš – NOVÁK, Tomáš (eds.). *Dokončit reformaci českou. 100 let od 1. sněmu Církve československé husitské*. Praha : Církev československá husitská, 2024.
- BUTTA, Tomáš a kol. *Karel Farský: sborník věnovaný 90. výročí modernistického kněze, učitele a patriarchy Církve československé husitské*. Praha : Církev československá husitská, 2017.
- CINEK, František. *K náboženské otázce v prvních letech naší samostatnosti 1918 – 1925. K ideovému vývoji církve československé. Hnutí pravoslavné v Československu. K situaci českobratrského protestantismu. Dodatek*. Olomouc : Lidové závody tiskařské a nakladatelské, 1926.
- Církev v proměnách času 1918 – 1968. Sborník k 50. výročí spojení Českobratrské církve evangelické*. Praha : Kalich, 1969.
- CÍRUS, Vojtěch. *Služkou nebo družkou? Austroslavismus jako model katolického státu nebo státní katolicismus?* Praha : Univerzita Karlova, 2021. Rkp. diplomové práce.
- DANILEC, Jurij – MAREK, Pavel. О миссионерской деятельности владыки Досифея (Васича) на Подкарпатской Руси в 20-х годах XX века. In *Rocznik Teologiczny*, 2019, roč. 61, č. 3, s. 445 – 477.
- DANILEC, Jurij – MAREK, Pavel. Success, or Defeat? On the Orthodox Mission of the Serbian Bishop Dositheus (Vasić) in Czechoslovakia in 1920 – 1926. *Kultúrne dejiny*, 2019, roč. 10, č. 2, s. 197 – 227.
- Deset let Českobratrské evangelické církve 1918–1928*. Praha : synodní výbor církve, 1928.
- DOBEŠ, Jan. J. L. Hromádka – hlas pravého nebo falešného proroka? In MAREK, Pavel – HANUŠ, Jiří (eds.). *Osobnost v církvi a politice. Čeští a slovenští křesťané ve 20. století*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006, s. 462 – 474.
- FARSKÝ, Karel. *Církev československá. Stručné informace o náboženských názorech, úkolech a organisaci církve*. Praha : Ústřední rada, 1925.
- FARSKÝ, Karel – KALOUS, František. *Československý katechismus. Učebnice pro mládež i věřící církve čsl. 1. vyd.* Příbram : nákladem Farského, 1922. [2. vyd., 1922].
- FARSKÝ, Karel. *Přelom. Vzpomínkové feuilletony k dějinám československé církve z roku 1918–1920*. Praha : vl. nákladem, 1921.
- FARSKÝ, Karel – POKORNÝ, František. *Stručné informace o náboženských názorech, úkolech a organisaci církve*. Praha : Blahoslav, 1929.
- FARSKÝ, Karel. *Stvoření. Výklad k biblickému líčení vzniku světa v duchu církve československé*. Praha : vl. n., 1920.
- FARSKÝ, Karel: *Z pode jha. (Vznik církve československé)*. Praha : Klub reformního duchovenstva, 1920.

- FARSKÝ, Karel (ed.). *Zpěvník písní duchovních, doporučitelných bratřím a sestrám církve československé*. Praha : vl. n., 1922.
- František Kalous. In JINDRA, Martin – SLADKOWSKI, Marcel (eds.). *Biografický slovník Církve československé husitské*. Praha : Církev československá husitská, 2020, s. 207 – 209.
- HÁŇAVKA, Karel. *Kterou cestou půjde Církev československá*. Brno : Rada starších Církve československé, 1924.
- HNÍK, František M. *Duchovní ideály československé církve. Příspěvek k rozboru její sociálně křesťanské struktury*. Praha : Družstvo ČČS, 1954.
- HOBZA, B. Prof. Karel Háňavka, brněnský apoštol Církve československé. In KAŇÁK, Miloslav. *Na přelomu generací. Kapitoly o životě čs. církve a jejích předních pracovníků*. Praha : Ústřední církevní nakladatelství, 1956, s. 165 – 186.
- HRABOVEC, Emilia. Der tschechische Katholizismus nach dem Ersten Weltkrieg aus der Sicht des Heiligen Stuhls. *Bohemia*, 2004, roč. 45, č. 2, s. 396 – 429.
- HRABOVEC, Emilia. Reformbestrebungen der tschechischen Preister und die Entstehung der „Tschechoslowakischen Kirche“. *Römische Historische Mitteilungen* 2009, roč. 51, s. 337 – 369. <https://doi.org/10.1553/rhm51s337>
- HROMÁDKA, Josef. Náboženské a církevní poměry v ČSR. In TOBOLKA, Zdeněk (ed.). *Politika. Co má vědět o Československé republice každý občan*, 2, část 2. Praha : Československý Kompas, 1925, s. 243 – 263.
- CHADIMA, Martin. *Dr. Karel Farský – 1. patriarcha Církve československé (husitské)*. Hradec Králové : Královéhradecká diecéze Církve československé husitské, 2017.
- ИГНАТИЙ (ШЕСТАКОВ) – БУРЕГА, Володимир В.. Доситей (Васић). In *Православная энциклопедия*, 16. Москва : Церковно-научный центр „Православная энциклопедия“, 2007, s. 51 – 52.
- JINDRA, Martin. *Vilibald Růžička*. In JINDRA, Martin – SLADKOWSKI, Marcel. *Biografický slovník Církve československé husitské*. Praha : Církev československá husitská, 2020, s. 444 – 446.
- JUREK, Daniel. *Eine kleine Kirche in Europa. Die Tschechoslowakische Hussitische Kirche im Wandel zwischen Nationalkirche und europäischem kirchlichen Akteur*. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2019. Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, 258. <https://doi.org/10.13109/9783666593796>
- KADEŘÁBEK, Vladimír – TRTÍK, Zdeněk. *Život a víra ThDr. Karla Farského*. Praha : Ústřední církevní nakladatelství, 1982.
- KALOUS, František – SPISAR, Alois – FARSKÝ, Karel. *Učení náboženství křesťanského pro věřící církve československé. [Návrh]*. Příbram : vl. n., 1929. [Alternativní název: Učení náboženství křesťanského pro věřící Církve československé. (Návrh). Dle odkazu Karla Farského formou katechismu sestavili a rozšířili Fr. Kalous a Al. Spisar].
- KAŇÁK, Miloslav. *Dr. Karel Farský. O životě a díle prvního patriarchy církve československé*. Praha : Blahoslav, 1951.
- KAŇÁK, Miloslav et al. Prof. Dr. A. Spisar. In *Na přelomu generací. (Kapitoly o životě československé církve a jejích předních pracovnících)*. Praha : ÚCN, 1956, s. 121 – 141.
- KÁRNÍK, Zdeněk. *České země v éře první republiky (1918 – 1938), 1. Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918 – 1929)*. Praha : Libri, 2000.
- KOLÁŘ, Pavel. Teologický a liturgický profil ČČS (husitské). In NEŠPOR, Zdeněk R. a kol. *Encyklopedie Církve československé husitské*. Praha : Karolinum, 2022, s. 34 – 55.

- КОНДАИС, Павле (ed.). *Христу веран до смрти. Свештеноисповедник Доситеј загребачки и воведеньски*. Београд – Цетинье : Архиепископија, 2008.
- KONEČNÝ, Jan. *Československý katechismus – rozklad křesťanství. Rozbor katechismu dr. Farského a Kalouse*. Hradec Králové : Tiskové družstvo, 1922.
- KUTNAR, František. *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, 2. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1977.
- LARISCH, Jan. P. *Ferdinand Chýlek, vůdčí osobnost katolického hnutí na střední Moravě v letech 1919–1939*. Kozlovice : Římskokatolická farnost, 2011.
- LEHMAN, Hartmut. *Sekularizace, dechristianizace, rechristianizace v novověké Evropě. Teologie a společnost* 2005, roč. 3 (11), č. 1, s. 18 – 22.
- LUŽNÝ, Dušan. *Evangelical Church of the Czech Brethren*. In GORDON MELTON, John – BAUMAN, Martin (eds.). *Religions of the World. A Comprehensive Encyclopedia of Beliefs and Practices*, 2.1. vyd. Santa Barbara : ABC - Clio, 2002, s. 463 – 464.
- MACHEK, Vít. *Josef Konstantin Miklík CSSR (1895 – 1966). Život a dílo*. Praha, 2017, rkp. diplomové práce na Teologické fakultě Univerzity Karlovy.
- MIKLÍK, Josef. *Kritický rozbor Československého katechismu*. In *Život*, 1922, roč. 5, s. 179 – 185.
- MAREK, Pavel. *Biskup Gorazd (Pavlík). Životní příběh hledání ideální církve pro 20. století*. Olomouc : Univerzita Palackého, 2019.
- MAREK, Pavel. *Česká reformace 20. století? K zápasu Církve československé (husitské) o vizi moderního českého křesťanství v letech 1920 – 1924*. Olomouc : Univerzita Palackého, 2015.
- MAREK, Pavel. *Čeští křesťanští sociálové. Příspěvek k problematice programových a organizačních základů českého politického katolicismu v letech 1894 – 1938*. Olomouc : Univerzita Palackého, 2011.
- MAREK, Pavel. *K historii Československého katechismu. Farského teologický modernismus ve světle kritiky českého pravoslavného biskupa Gorazda (Pavlík)*. In *Наукові записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру ім. архимандрита Василя (Проніна)*, č. 10. Ужгород, Всеукраїнське державне видавництво „Карпати“ 2023, s. 225 – 267.
- MAREK, Pavel. *K recepci Farského a Kalousova katechismu v Církvi československé (husitské)*. In *Наукові записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру ім. архимандрита Василя (Проніна)*, č. 12. Ужгород, Всеукраїнське державне видавництво „Карпати“ 2025, s. 10 - 35.
- MAREK, Pavel. *Katolický modernista František Světlík (1875 – 1949)*. In *Státní okresní archiv Kroměříž. Archivní ročenka*. Holešov : Státní okresní archiv Kroměříž se sídlem v Holešově, 2000, s. 11 – 27.
- MAREK, Pavel – TRAPL, Miloš. *František Světlík (1875 – 1949). Nástin života a díla katolického politika a novináře*. Rosice u Brna : Gloria, 2001.
- MAREK, Pavel. *Několik dokumentů k životu a dílu prof. Aloise Spisara*. In *Archivní ročenka 1999*. Kroměříž : Státní okresní archiv, 1999, s. 41 – 52.
- MAREK, Pavel. *„Obtížný cizinec“. Vladyka srbské pravoslavné církve Dositej (Vasić) a meziválečné Československo (1920 – 1939)*. Olomouc : Univerzita Palackého, 2020.
- MAREK, Pavel. *Za lepší církví? K úsilí českého duchovenstva v 19. a na počátku 20. století modernizovat náboženský a církevní život*. In VAREKA, Marek – ZÁŘICKÝ, Aleš. *Modernizace církve. Od zrušení jezuitského řádu do II. vatikánského koncilu*. Ostrava : Filozofická fakulta Ostravské univerzity, 2018, s. 123 – 137.

- MATEJKA, Ondřej. Die tschechischen protestantischen Kirchen. In SCHULZE WESSEL, Martin – ZÜCKERT, Martin (eds.) *Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte der böhmischen Länder und Tschechiens im 20. Jahrhundert*. München : R. Oldebourg Verlag, 2009, s. 147 – 157.
- MIKULEC, Jiří. *Křesťanství v českých zemích*. Praha : Paseka, 2025.
- Mitropolit Dositej Vasić, episkop niški, 1913 – 1933. Niš : Štamparija „Sveti car Konstantin“, 1933.
- MÜLLER, Karel B. *Češi a občanská společnost. Pojem, problémy, východiska*. Praha : Triton, 2002.
- MÜLLER, Václav. *Náboženské poměry v Československé republice*. Praha : Státní nakladatelství, 1925.
- NEŠPOR, Zdeněk R. – VOJTÍŠEK, Zdeněk. *Encyklopedie menších křesťanských církví v České republice*. Praha : Karolinum, 2015, s. 209 – 220.
- NEŠPOR, Zdeněk R. *Století národní církve. Duchovní hledání Církve československé (husitské)*. Praha : Academia, 2024.
- NĚMEC, Ludvík. *Church and State in Czechoslovakia*. New York : Vantage Press, 1955.
- PECKA, Dominik. České katolictví ve 20. století v evropském kontextu. In *Katolická ročenka 1970*. Praha : Česká katolická charita, 1970, s. 60 – 70.
- PEHR, Michal – ŠEBEK, Jaroslav. *Československo a Svatý stolec. Od nepřátelství ke spolupráci (1918 – 1928), 1. Úvodní studie*. Praha : Masarykův ústav, 2012.
- PETRÁČEK, Tomáš. Modernistická, anebo antimodernistická krize? K jedné proměně vnímání podstaty a charakteru krize v dějinách katolické církve. In *Moderní dějiny 2022*, roč. 30, č. 2, s. 141 – 162.
- POKORNÝ, František (ed.). *Sborník Dra Karla Farského. Kniha vzpomínek, dojmů a úryvků z díla a života zakladatele Církve československé*. Praha : nákladem Tiskového a nakladatelského družstva ČČS, 1928.
- ROKYTA, Jan. Farský a modernismus. In *Theologická revue 2021*, roč. 92, č. 4, s. 374 – 385. <https://doi.org/10.14712/12117617.92.4.1>
- SMOLÍK, Josef. *Josef L. Hromádka. Život a dílo*. Praha : Ekumenická rada, 2005.
- SPISAR, Alois. *Církev československá. Slovo k stejnojmennému článku prof. dr. Hromádky v Křesťanské revui, ročník V, čísl. 7 – 10*. Praha : Ústřední rada ČČS, 1932.
- SPISAR, Alois. *Ideové směrnice ČČS a br. biskup Gorazd*. Praha : Družstvo ČČS, 1924.
- SPISAR, Alois. *Ideový vývoj Církve československé. (Nástin)*. Praha : Ústřední rada církve československé, 1936.
- SPISAR, Alois. *Křesťanská věrouka v duchu Církve československé pro školy měšťanské a střední*. Praha : Ústřední rada ČČS, 1932.
- SPISAR, Alois. *Úvod do věrouky v duchu Církve československé*. Praha : Ústřední rada ČČS, 1939.
- SPISAR, Alois. *Věřouka v duchu Církve československé ve dvou dílech*. Díl 1: Praha : ÚR ČČS 1941; Díl 2: Praha : Blahoslav, 1946.
- Sto let ve službě evangelia. 1880 – 1980. Jubilejní sborník Církve bratrské*. Praha : Církev bratrská, 1981.
- ŠKRÁŠEK, Josef. *Dělník na cyrilometodějské lísce. Život a dílo preláta ThDr. Františka Cinka*. Olomouc : Matice cyrilometodějská, 1996.

- ŠMÍD, Marek. *Apoštolský nuncius v Praze: významný faktor v československo-vatikánských vztazích v letech 1920 – 1950*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2015.
- ŠMÍD, Marek. *Mission: Apostolic Nuncio in Prague: Czechoslovakian-Vatican diplomatic relations between 1920 and 1950*. First English edition. Prague : Karolinum Press, 2020. <https://doi.org/10.2307/jj.3643617>
- ŠMÍD, Marek. Mons. prof. ThDr. František Cinek a jeho dílo K náboženské otázce v prvních letech naší samostatnosti 1918 – 1925. In MAREK, Pavel (ed.). *Historik a jeho dílo. Kniha věnovaná 80. výročí narození prof. PhDr. Miloše Trapla, CSc.* Olomouc : Univerzita Palackého, 2015 s. 206 – 215.
- ŠMÍD, Marek. *Nepřítel: první republika: radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918 – 1938*. [Chomutov] : L. Marek, 2012.
- ŠMÍD, Marek. *Pražští arcibiskupové moderního věku: čeští primasové od Lva Skrbenského po Jana Graubnera*. Řitka : Čas, 2022.
- ŠMÍD, Marek. *Vatikán a Československo ve 20. století*. Praha : Stanislav Juhaňák – Triton, 2022.
- ŠMÍD, Marek – MANDZÁK, Atanáz Daniel – HAJDINOVÁ Eva (eds.). *Svatý stolec a Československo*. Praha : Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2022.
- ŠMILAUEROVÁ, Adéla (ed.). *Ex archivis ecclesiae. Sborník příspěvků historiků a archivářů k dějinám Českobratrské církve evangelické a jejich předchůdkyň, evangelických církví augsburského a helvetského vyznání v českých zemích*, 1, 2. Praha : Československá církev evangelická, 2009.
- TKADLČÍK, Vojtěch. František Cinek. In URBÁŠEK, Pavel (ed.). *Zakladatelé a pokračovatelé. Památník osobností obnovené univerzity*. Olomouc : Univerzita Palackého, 1996. s. 33 – 35.
- TONZAR, David. *Vznik a vývoj novodobé husitské teologie a Církev československá husitská*. Praha : Karolinum, 2002.
- TRTÍK, Zdeněk. Význam životního díla profesora dr. Aloise Spisara. *Náboženská revue*, 1949, č. 3 – 4, s. 132 – 137.
- Učení náboženství křesťanského. Přijato I. řádným sněmem církve československé dne 28. až 30. března 1931*. Praha : Církev československá, 1948. Sbíрка sněmovních usnesení Církve československé. Část ideová; B. [Čís.] I.
- URBAN, Rudolf. *Die Tschechoslowakische Hussitische Kirche*. Marburg/Lahn : J. G. Herder-Institut, 1973. Marburger Ostforschungen; Bd. 34.
- Васић Доситеј, метрополит загребачки. In *Српски биографски речник*, 2. Нови Сад : Матица српска, 2006, s. 82 – 83.
- VOGEL, Jiří. Alois Spisar. In JINDRA, Martin – SLADKOWSKI, Marcel. *Biografický slovník Církve československé husitské*. Praha : Církev československá husitská, 2020, s. 487 – 489.
- VUKOVIĆ, Svetozar (episkop šumadijski Sava). *Srpski jerarsi od devetog do dvadesetog veka*. Beograd : Evro; Podgorica : Unireks; Kraguevac : Kalenih, 1996.
- ZLÁMAL, Bohumil. *Galerie cyrilometodějských pracovníků nové doby*. Olomouc : Refugium Velehrad-Roma, 2013.
- ZLÁMAL, Bohumil. *Průručka českých církevních dějin*, 6. *Doba probuzenského katolicismu (1848 – 1918)*. Olomouc : Maticе cyrilometodějská, 2009.

SUMMARY

The Reception of the Czechoslovak Catechism in the Czech Church Milieu of the 1920s

The establishment of the Czechoslovak Church in 1920 was essentially the outcome of short-lived efforts by a group of radical Roman Catholic priests. As a result, the crucial issue of doctrine was not satisfactorily resolved at its inception. From the very beginning, the founders lacked unity on this point, and by the end of 1920 the Church had already split into two factions. The traditionalists called for the adoption of the theology of the Eastern Orthodox churches, while the modernists rejected this vision and demanded the elaboration of an entirely new and original Christian doctrine. This dispute soon turned into a struggle to determine the official theology of the Czechoslovak Church. A decisive milestone came in 1922, when the modernists presented a doctrinal text that reinterpreted Catholic teaching on rationalist foundations. It was published under the title *Czechoslovak Catechism*, authored by two of the Church's founders, the priests and catechists Karel Farský and František Kalous. The publication aroused considerable attention in the Czechoslovak religious environment. The majority of the faithful, clergy, and sympathizers of the new Church received this first, though incomplete, attempt at a systematic theology with uncritical enthusiasm. A more cautious stance was adopted by only a few theologians, notably Alois Spisar. While defending the work, he acknowledged certain shortcomings, pointing to some excessively radical formulations. Spisar did not regard the *Catechism* as the definitive doctrinal statement of the Czechoslovak Church. By contrast, the overwhelming majority of traditionalists within the Church, as well as theologians of other Christian denominations in Czechoslovakia, categorically rejected the text. The first explicitly critical responses came from the Orthodox camp, which was understandable given the Church's internal situation. Bishop Dositej (Vasić) of the Serbian Orthodox Church, then active in Moravia, described the work of Farský and Kalous as a doctrinal collision not only with Orthodoxy but with Christianity as a whole: in his view, the authors' opinions „stand outside the ground of all Christian confessions“. Farský's reaction was sharp: he denied the bishop the right to judge the theological orientation of the Church and effectively urged him to end his Orthodox mission in Czechoslovakia. He later moderated his stance, defending the *Catechism* as „merely a didactic aid and outline of doctrine“, stressing that it was not an authoritative ecclesiastical text. Other Orthodox leaders concurred with Dositej. Bishop Gorazd (Pavlík), with the assistance of Old Catholic colleagues, prepared a comprehensive theological essay for a European audience. Catholic criticism in the immediate aftermath of publication was relatively cautious. Prague periodicals tended to be more informative than polemical. In contrast, the Moravian daily *Našinec* labeled the *Catechism* „proof of the complete bankruptcy of Christian faith in the Czechoslovak Church“. The theologian František Cinek argued that it was „a curious rarity in twentieth-century religious literature“ and that the Church's doctrine amounted to „a commonplace imitation of Protestant sects“. Similar evaluations were offered by Josef Miklík CSsR and Jan Konečný. The Evangelical Church of Czech Brethren assessed the *Catechism* as an attempt inspired by modern Protestant

theology. Its representatives appreciated the effort of the authors to formulate doctrinal articles in the idiom of the age and to move away from scholastic interpretations. Speaking for the Moravian branch of the Church in Czechoslovak Brethren's Voices, the theologian Josef Lukl Hromádka centered his critique on the theological inadequacy of Farský. He described the Catechism as „a curious mixture of pantheism, positivism, historicism, and symbolism“, stressing that „the Christian principle is here broken and silenced“. Nonetheless, Hromádka welcomed the very existence of the Czechoslovak Church as an alternative to Roman Catholicism. Historical research into the reception of the Czechoslovak Catechism shows that responses from the established churches were predominantly critical. Catholics, Protestants, and Orthodox alike agreed that the work was unsatisfactory both in its individual articles and as a whole, and that its acceptance conflicted with the traditional principles of Christianity. The only significant apologist within the Czechoslovak Church was Alois Spisar, who highlighted Farský's subjectively good intentions – his desire to create a new religion grounded in rationalism and science. According to Hromádka, however, Farský remained too deeply shaped by his Catholic intellectual formation, with the result that the Catechism developed into a theological system at odds with Christianity's fundamental principles. The controversy surrounding the Catechism had far-reaching consequences. It intensified the internal struggle over the Church's doctrinal orientation between Orthodox-leaning and modernist factions. It also ended the Church's collaboration with the Serbian Orthodox Church and represented an important step toward the eventual establishment of a regular Orthodox church in the Czech lands. At the same time, it paved the way for the convocation of the first Synod of the Czechoslovak Church in 1924, which laid the foundations for further development of doctrine in continuity with the initial vision and legacy of Karel Farský.

prof. PhDr. PaedDr. Pavel Marek, Ph.D.; emeritus
Univerzita Palackého v Olomouci
Filozofická fakulta, katedra historie
CZ-771 80 Olomouc; Hradě 5
e-mail: <pavel.marek@upol.cz>
ORCID: 0000-0001-7578-0783

Kultúrny význam latinčiny v spore o jej postavenie v stredoškolskom vzdelávaní v 1. ČSR

ANNAMÁRIA ADAMČÍKOVÁ

The Cultural Significance of Latin in the Debate over Its Position
in Secondary Education in the First Czechoslovak Republic

DOI: <https://doi.org/10.54937/kd.2026.17.Supp.196-219>

ABSTRACT: During the First Czechoslovak Republic, discussions on secondary-school reform also addressed the place, role, and significance of Latin in secondary education. Although science-oriented subjects and modern languages were gaining importance, this was not reflected in the curriculum. Many critics stressed the need to modernise schooling and respond to contemporary educational demands. Latin, in particular, became a target of criticism. Its opponents pointed to its insufficiently justified relevance to life and lack of practical significance. They argued that the tasks assigned to Latin — formal education and cultural significance — could be transferred to other subjects. Defenders of Latin therefore sought to justify its role and legitimacy in secondary-school teaching. This paper uses discourse analysis to show how Latin was perceived in terms of its cultural significance for secondary education. It primarily presents the arguments of the respective sides, placing them in context, analysing, comparing, and interpreting them. The article shows that the value of ancient culture itself was not questioned. At the same time, it may help to identify what place ancient culture and humanities education should have in schools today.

Keywords: Latin language, School Reform, Grammar School, Czechoslovakia, Cultural Significance.

Úvod

V období 1. Československej republiky (ďalej 1. ČSR) sa viedla rozsiahla diskusia o mieste, význame a úlohe latinčiny v stredoškolskom vzdelávaní, ktorá sa odohrávala na pozadí reformy strednej školy. Kritika bola namierená najmä voči gymnáziu, kde veľkú pozornosť vzbudzovala latinčina (v prípade klasického gymnázia aj gréčtina). Mnohí poukazovali na jej dominantné postavenie v učebných osnovách, časovú dotáciu, výsledky nezodpovedajúce vynaloženému úsiliu, ale najmä na jej absentujúci „praktický význam“. V danom období stúpал význam aj tzv. reálnych predmetov¹ a praktické uplatnenie v každodennom živote nachádzali predovšetkým živé moderné jazyky. Bolo by možné povedať, že táto diskusia v podstate hľadala odpovede na otázku, aký pomer humanitného a reálneho vzdelania by mal na strednej škole zavládnuť. To je aj dôvod, prečo vznikli nové typy stredných škôl (reálne gymnázium, reformované reálne gymnázium). Rov-

¹ Išlo o matematiku a prírodovedecké predmety.

nako narastali pedagogické a psychologické poznatky, upozorňujúce na niektoré nedostatky stredných škôl. V tomto kontexte práve otázka latinčiny predstavovala akýsi *cassus belli*. Odpovede na jej miesto, úlohu a význam pre stredoškolské vzdelanie sa však názorovo rozchádzali.² Na tento fenomén poukázali aj dve štúdie, ktoré nateraz predstavujú kľúčový exkurz do tejto problematiky.³ Nejednoznačnosť pri zodpovedaní otázky miesta, úlohy a významu latinčiny v rámci stredoškolského vzdelania prezentuje aj samotný výsledok reformy strednej školy, ktorá skončila akýmsi kompromisom a k radikálnemu obmedzeniu jej vyučovania nedošlo.⁴ V samotnom diskurze však môžeme badať dva typy argumentov prívržencov latinčiny v stredoškolskom vzdelávaní zdôvodňujúce ich význam a ktoré zároveň predstavujú aj dva ciele vyučovania latinského jazyka. Prvá skupina argumentov sa týkala formálneho významu latinčiny⁵, druhá skupina sa pokúšala obhájiť jej význam poukázaním na jej kultúrno-vzdelávaciu hodnotu, kultúrny význam. V tomto duchu tak predstavovali akýsi zmysel či opodstatnenie jej vyučovania.

Cieľom tohto príspevku je preto prostredníctvom diskurznej analýzy poukázať na to, ako bola latinčina vnímaná skrze jej význam z hľadiska kultúry pre stredoškolské vzdelanie, a to na pozadí reformy strednej školy. Pod strednými školami budeme chápať klasické, reálne, reformované reálne gymnáziá a reálky.⁶ Odpo-

² KÁDNER, Otakar. *Vývoj a dnešní soustava školství*. sv. 1. Praha : Sfinx, Bohumil Janda, 1929, s. 232 – 280; VALENTA, Josef. Střední všeobecně vzdělávací a odborné školství. Výsoké školy humanitního směru. In CACH, Josef – VALENTA, Josef. *Výchova a vzdělání v českých dějinách III. 1. část 1848 – 1914*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1990, s. 35 – 94; VALENTA, Josef. Střední všeobecně vzdělávací školy (gymnázia a reálky). In VÁŇOVÁ, Růžena, RÝDL, Karel – VALENTA, Josef. *Výchova a vzdělání v českých dějinách, IV. díl – 1. svazek. Problematika vzdělávacích institucí a školských reforem (obecné školství 1848 – 1939), (střední školství a učitelské vzdělání 1914 – 1939)*. Praha : Univerzita Karlova, 1992, s. 174 – 294; VYMĚTALOVÁ, Karla. Více nebo méně latiny. Peripetie odborných diskusí na stránkách dobového tisku o způsobu a obsahu výuky latiny na středních školách rakouské monarchie na přelomu 19. a 20. století. In *Historica olomuncensia*, 2014, 47, s. 117 – 145; ČENĚK, Jan. *Střední školství, jeho vývoj a jeho problémy*. Praha : B. Kočí, 1926, s. 36 – 44; 52 – 55; Důvodová zpráva. In *Návrh zákona o reformě střední školy: elaborát pracovní komise při poradním sboru pro školskou reformu*. Praha : Státní nakladatelství, 1925, s. 8 – 77; KÁDNER, Otakar. *Základy obecné pedagogiky*. Zv. 2, Praha : Unie, 1925, s. 651 – 662; KASPEROVÁ, Dana – KASPER, Tomáš. Reforma školy v ČSR jako úsilí učitelstva o reformu společnosti a národa. In KASPER, Tomáš, KASPEROVÁ, Dana – PANKOVÁ, Markéta (eds.). *„Národní“ školství za první Československé republiky*. Praha : Academia, 2018, s. 161 – 166; ADAMČÍKOVÁ, Annamária. Latinčina ako predmet diskusie v rámci reformy strednej školy v 1. ČSR. Význam klasického vzdelania. In *Historia scholastica*, 2024, roč. 10, č. 2, s. 227 – 261. <https://doi.org/10.15240/tul/006/2024-2-010>

³ ADAMČÍKOVÁ, Annamária. Latinčina ako predmet diskusie v rámci reformy strednej školy v 1. ČSR. Význam klasického vzdelania. In *Historia scholastica*, 2024, roč. 10, č. 2, s. 227 – 261; ADAMČÍKOVÁ, Annamária. Formal Education and Latin in the Context of Secondary School Reform in the Period of the First Czechoslovak Republic. In *History of Education & Children's Literature*, 2026, roč. 21, č. 1, s. 51 – 76. <https://doi.org/10.63277/hecl.v21i1.5289>

⁴ Pozri: *Návrh učebních osnov pro střední školy*. Praha: Státní nakladatelství, 1933 alebo ADAMČÍKOVÁ, Annamária. *Latinčina ako predmet diskusie v rámci reformy strednej školy v 1. ČSR. Význam klasického vzdelania*, s. 227 – 261.

⁵ Viac o formálnom vzdelaní pozri: ADAMČÍKOVÁ, Annamária. *Formal Education and Latin in the Context of Secondary School Reform in the Period of the First Czechoslovak Republic*, s. 51 – 76.

⁶ Príspevok sa zaoberá taktiež aj reálkami, hoci sa na nich nevyučovala latinčina, pretože predstavovali akýsi protipól ku gymnáziám.

vedá na viaceré otázky: Aký význam bol pripisovaný latinčine? Prečo bola podľa zástancov latinčiny nenahraditeľná v otázke sprostredkovania antickej kultúry? A naopak, s čím nesúhlasili odporcovia latinčiny či aké návrhy predkladali? Štúdia sa hlavne pokúša predstaviť argumenty jednotlivých strán, pričom tie zasadzujú do kontextu, analyzuje, porovnáva a interpretuje. Príspevok je napísaný tematicky a diachrónne. Časové ohraničenie tejto práce predstavuje obdobie 1. ČSR (1918 – 1938). Geograficky sa výskum sústreďuje na územia Čiech, Moravy s Sliezska, keďže práve tu sa odohrávala hlavná diskusia o reforme strednej školy v 1. ČSR. Článok je postavený na kritickom štúdiu dobových prameňov, pozostávajúcich predovšetkým z dobovej literatúry a dobovej tlače. Predkladaná téma nateraz nebola predmetom žiadnej ucelenej či čiastkovej práce. Na začiatku však bude potrebné vysvetliť miesto a úlohu latinčiny vo vyučovaní z pohľadu kultúrno-vzdelávacej hodnoty, ďalej, čo budeme chápať pod pojmom *kultúrny význam latinčiny* a priblížiť, v čom spočívalo jadro sporu.

Antická kultúra a jej miesto vo vyučovaní latinského jazyka

Hoci v *posledných desaťročiach* bol počet hodín latinčiny v učebných osnovách neustále redukovaný, prideleným počtom hodín mala latinčina naďalej dominantné postavenie aj v období 1. ČSR. Táto rozhodujúca pozícia bola jednak dedičstvom tradície a rovnako bola zdôvodňovaná teóriou formálneho vzdelania,⁷ ktorého ťažisko bolo postavené na vyučovaní latinčiny.⁸ Stredná škola mala za úlohu sprostredkovať vyššie všeobecné vzdelanie a pripraviť žiakov na štúdium na vysokej škole.⁹ V prípade latinčiny, zjednodušene povedané, celé vyučovanie sledovalo dva ciele, rozdelené do dvoch oddelení strednej školy, pričom tvorili podstatnú časť všeobecného vzdelania. Prvý z nich sledoval nadobudnutie takých vedomostí z oblasti gramatiky, ktoré boli nevyhnutné k následnému čítaniu originálnych diel. K tomu mali žiaci dospieť predovšetkým v rámci nižších tried (I. – IV. tr.).¹⁰ Celé vzdelávanie však malo smerovať a byť završené stretnutím žiaka s antickou kultúrou, čo sa malo odohrať v rámci vyššieho oddelenia (V. – VIII. tr.). Pozornosť sa mala sústrediť na poznanie najznámejších zjavov klasickej kultúry, slúžiacich k pochopeniu antickej kultúrneho života, pričom dôraz mal byť kladený na také oblasti, ktoré súviseli s občianskou náukou. Hlavnú úlohu malo zohrávať čítanie diel. A rovnako sa malo dbať o taký obsah antickej kultúry, ktorý sa stal všeobecným majetkom ľudskej vzdelanosti alebo sa významne podieľal na vývoji ľudskej kultúry. Zároveň sa malo poukazovať na kultúrnu hodnotu jednotlivých diel a učiteľ mal žiakom priblížiť ich vzťah k národnej literatúre. Taktiež to, ako sa antická kultúra premietala v neskoršej literatúre či umení. Na hodinách latinčiny sa žiak zoznamoval i so spôsobom tvorby a myslenia jednot-

⁷ Formálne vzdelanie bol vtedajší pojem označujúci výcvik, prostredníctvom ktorého sa mali formovať a rozvíjať kompetencie žiaka, pričom tie mohol následne uplatňovať v každodennom živote.

⁸ Hoci neskôr bolo formálne vzdelanie postavené na vyučovanom jazyku, Dérerova reforma v roku 1933 však ponechala popri vyučovanom jazyku naďalej aj latinčinu.

⁹ Část informační. In *Věstník Ministerstva školství a národní osvěty* (ďalej *Věstník MŠaNO*), 1924, roč. 6, č. 5, s. 253.

¹⁰ Klúčovou úlohu formálneho vzdelania plnila najmä gramatika. V širšom zmysle slova je možné povedať, že istým spôsobom bolo formálne vzdelanie prítomné v rámci celej strednej školy, resp. aj v rámci vyšších tried.

livých latinských spisovateľov.¹¹ Hoci sa často hovorilo o tom, že grécka kultúra mala z pohľadu kultúrneho významu väčšiu hodnotu ako latinčina, skutočným sprostredkovateľom s antickou kultúrou v praxi bola latinčina. Hoci niekedy na tento fakt poukazovali odporcovia a argumentovali ním proti latinčine. Tá sa vyučovala na klasickom, reálnom a reformovanom reálnom gymnáziu, zatiaľ čo gréčtina len na klasickom. Žiaci sa tak s antickou kultúrou zoznamovali na podklade vyučovania latinčiny.¹² Dôvodom bol historický vývoj a tradícia, a rovnako bola kultúrne a jazykovo bližšia, na rozdiel od gréčtiny. Zároveň bola menej náročná.¹³ Bude sa síce preto hovoriť o kultúrnom význame latinčiny, no bude sa tým rozumieť aj antická kultúra. Zároveň sa pod týmto pojmom bude chápať obsahová stránka antickej kultúry, ktorú stelesňujú učebné osnovy jednotlivých typov stredných škôl. Pôjde predovšetkým o jednotlivé katalógy čítaných autorov.¹⁴ Latinčina tak predstavovala hlavnú nositeľku humanitného vzdelania, bola prostriedkom formálneho výcviku a mala plniť i literárno-historickú, estetickú, mravnú a občiansku funkciu.

Takto formulované ciele latinčiny si však vyžadovali aj primeranú časovú dotáciu a mohli byť dosiahnuté len tam, kde mala latinčina status všeobecne vzdelávacieho predmetu.¹⁵ Je preto dobré pripomenúť, že latinčina sa na klasických a reálnych gymnáziách, napríklad podľa učebných osnov z roku 1919, učila sčítajúc týždenný rozsah hodín vo všetkých triedach v rozsahu 45 hodín, čo predstavovalo 18 % z celkového počtu hodín.¹⁶ Na reformovaných reálnych gymnáziách to bolo 30 hodín, čo predstavovalo takmer 12 %.¹⁷ Pre porovnanie, vyučovací jazyk mal po podobnom sčítaní na klasickom a reálnom gymnáziu dotáciu 29 hodín (11,6 %).¹⁸ Zároveň vďaka takto zostaveným cieľom patrila latinčina medzi tzv. *všeobecne vzdelávacie* predmety. To, zjednodušene povedané, znamenalo, že mala význam pre každého študenta bez ohľadu na jeho ďalšie profesijné smerovanie. V prípade redukcie vyučovania latinského jazyka hrozilo, že latinčina

¹¹ Výnos č. 42.322 9/1919. In *Věstník MŠaNO*, 1919, roč. 1, č. 1 – 17, s. 61 – 62.

¹² Hoci sa gréčtina vyučovala iba na klasickom gymnáziu, žiaci sa s gréckou kultúrou oboznamovali aj na hodinách latinčiny prostredníctvom čítania. Je možné to dedukovať z niektorých prameňov, ako napríklad: Odpověď klasických filologů, sdružených v Jednotě českých filologů, na ministerský dotazník o reformě středních škol. In *Věstník českých profesorů*, 1920, roč. 27, č. 2, s. 77; CHLUP, Otakar – UHER, Jan – KUBÁLEK, Josef. *Pedagogická encyklopedie*, sv. 1. Praha : Novina, 1938, s. 568.

¹³ *Důvodová zpráva*, s. 53; *Poznámky k Návrhu zákona o střední škole*. Praha : [s. n.], [1925], s. 5; BYDŽOVSKÝ, Bohumil – ČENĚK, Jan. *Odpověď k „Poznámkám“ klasických filologů*. Praha : Státní nakladatelství, [1925], s. 2; Návrh na reformu střední školy. In *Návrhy na reformu střední školy*. Praha : Ústřední spolek čes. profesorů, 1919, s. 7.

¹⁴ Viac o latinskom čítaní je možné sa dočítať tu: MAREK, Bořivoj. Latinská četba na gymnáziích od konce 19. století do roku 1948. In *Auriga*, 2020, roč. 62, č. 1, s. 91 – 116.

¹⁵ *Anketa ministerstva školství a národní osvěty o školské reformě, konaná ve dnech 8. až 12. dubna 1929 v zasedací síni senátu Národního shromáždění v Praze* (ďalej *Anketa MŠaNO*). Praha : Ministerstvo školství a nár. osvěty, 1929, s. 202 – 205; Část informační. In *Věstník MŠaNO*, 1921, roč. 3, č. 13 – 16, s. 109; *Poznámky k Návrhu zákona o střední škole*, s. 4 – 5; ČENĚK, Jan. *K reformě střední školy*. Praha : Státní nakladatelství, 1922, s. 14; ČAPEK, Emil. *100 hlasů o střední škole*. Praha : Nové Čechy, 1930, s. 29, 34 – 3, 37, 658 – 69.

¹⁶ V prípade klasického gymnázia je potrebné pamätať na grécky jazyk. Po sčítaní tu klasické jazyky tvorili takmer 30 % z celkového počtu hodín.

¹⁷ Výnos č. 25.552 6/1919. In *Věstník MŠaNO*, 1919, roč. 1, č. 1 – 17, s. 39 – 41.

¹⁸ V prípade reformovaného reálneho gymnázia to bolo 28 hodín.

stratí tento status a stane sa už len tzv. *odborným* predmetom pripravujúcim pre konkrétne povolania. Práve úlohou stredných škôl bolo sprostredkovať vyššie všeobecné vzdelanie, pričom to sa odohrávalo na podklade klasických jazykov a moderných jazykov alebo matematicko-prírodovedeckých predmetov. To záviselo od typu strednej školy. Zároveň mali pripravovať na štúdium na vysokých školách. Aj reálna škola mala síce skúšku dospelosti, avšak tá na tomto type strednej školy umožňovala absolventom uchádzať sa napríklad o štúdium na technickej vysokej škole, nie však na univerzite. Dôvodom bola chýbajúca maturita z latinčiny.¹⁹ Redukcia vyučovania latinčiny (počtu hodín alebo jej obmedzenie len pre istý okruh študentov) či jej eliminácia tak ohrozovala identitu²⁰ samotných gymnázií²¹, vychádzajúcu z dlhoročnej tradície a postavenú práve na vyučovaní latinčiny.²² Zároveň latinčina bola hlavným sprostredkovateľom humanitného vzdelania. Okrem toho by taktiež predpokladala zmenu a istú úpravu vo výučbe na univerzitách.

Na rozdiel od formálno-vzdelávacej hodnoty klasických jazykov, ktorú viacerí spochybňovali, kultúrny význam latinčiny, resp. antickej kultúry ako takej, bol v danom období všeobecne uznávaný. Svedčí o tom viacero výrokov od rozličných autorov, a nielen z úst zástancov, ale i odporcov.²³ Hodnotu antickej kultúry nepodceňovali napríklad ani známi odporcovia,²⁴ ako Bohumil Bydžovský a Jan

¹⁹ Časť informační. In *Věstník MŠaNO*, 1924, roč. 6, č. 5, s. 253 – 258.

²⁰ „Myslím, že to je jedna z nejpovážlivějších stránek návrhu: odstraňuje z gymnasia to, co dosud bylo pokládáno za cennou oporu duševní kultury [...]“. ČAPEK, 100 hlasů o střední škole, s. CVII.

²¹ Na všetkých troch gymnáziách (klasické, reálne, reformované reálne) mala latinčina dôležité miesto, o čom svedčí jednak počet hodín, ďalej oprávnenosť absolventov a rovnako bolo až do roku 1933 formálne vzdelanie postavené najmä na latinčine.

²² ČAPEK, 100 hlasů o střední škole, s. CVII; *Poznámky k Návrhu zákona o střední škole*, s. 4 – 5.

²³ ČENĚK, *K reformě střední školy*, s. 14; *Anketa MŠaNO*, s. 209 – 210, 253, 255, 257, 261, 265, 267; Časť informační. In *Věstník MŠaNO*, 1921, roč. 3, č. 13 – 16, s. 109; *Návrh na reformu střední školy*, s. 7; ERTL, Václav. Humanismus národní. In *Věstník českých profesorů*, 1918 – 1919, roč. 26, č. 1, s. 4; BENÁK, František. Socialism a boj kulturní. In *Akademie: orgán socialistické mládeže*, 1919, roč. 23, č. 11, s. 403; *Výsledky ankety ministerstva školství a národní osvěty z roku 1919 o reformě střední školy* (ďalej *Výsledky ankety MŠaNO*). Praha : Státní nakladatelství, 1922, s. 68; BYDŽOVSKÝ – ČENĚK, *Odpověď k „Poznámkám“ klasických filologů*, s. 4; JEDLIČKA, Josef. *Návrh na jednotnou školu střední: odpověď kritice*. Praha : Prometheus, 1923, s. 81; ČAPEK, 100 hlasů o střední škole, s. 76, 81. 142; TRNKA, Bohumil. Může zůstat střední škola klasickou?. In *Vzdělávací příloha Národních listů*. 5. 7. 1925, roč. 65, s. [11]; *Věstník I. říšského sjezdu československých učitelů vysokých škol v Praze dne 14. a 15. května 1922*. Praha : Nákladem I. říšského sjezdu českosloven. učitelů vys. škol, 1922, s. 158, 161 – 162.

²⁴ Bohumil Bydžovský (1880 – 1969) – stredoškolský učiteľ a neskôr vysokoškolský profesor matematiky na Prírodovedeckej fakulte Karlovej univerzity, autor učebníc, člen, ale i predseda viacerých komisií, podieľajúcich sa na reforme strednej školy. Jan Čeněk (1884 – 1964) vo svojom živote bol stredoškolským profesorom, riaditeľom strednej školy, ďalej členom poradného zboru pri MŠaNO. Istý čas bol členom pracovnej komisie pre reformu strednej školy a vzdelania učiteľov pri poradnom zbore. Okrem toho bol i prednosta pedagogického oddelenia Pedagogického ústavu J. A. Komenského a taktiež zodpovedným redaktorom časopisu: *Věstník pedagogický*. CHLUP – UHER – KUBÁLEK, *Pedagogická encyklopedie*, sv. 1, s. 155 – 156, 199.

Čeněk.²⁵ Podobne aj Jednota českých matematikov a fyzikov vo svojom návrhu z roku 1919, reprezentujúca jednu z proti sebe stojacich strán v otázke latinčiny, nepočítala s latinským jazykom na spoločnom základe a nezaradzovala ju medzi všeobecne vzdelávajúce predmety. Napriek tomu mala mať obsahová stránka antickej kultúry náležité miesto: „[...] kultuře antické bude věnována péče, odpovídající její nepopíratelné ceně.“²⁶ Dokonca jeden z najväčších obhajcov František Novotný²⁷ sa v rámci svojej apológie klasických jazykov vyjadril, že hovoriť o antickej kultúre „[...] není třeba, věc je celkem uznána [...]“.“²⁸ Mnohí tak skutočne oceňovali jej hodnotu. Napriek tomu však bolo v záujme odporcov, aby bola latinčina obmedzená, resp. miestami úplne vyčlenená spomedzi všeobecne vzdelávajúcich predmetov. Nájdeme preto tvrdenia, ako: „*Latina na společném základě je těžký pedagogický a kulturní omyl.*“²⁹ Je teda namieste si položiť otázku, prečo sa odporcovia v konečnom dôsledku stavali proti latinčine.

Kritika odporcov latinčiny

Napriek tomu, že vo všeobecnosti nebola v spoločnosti kultúrna hodnota antickej kultúry spochybňovaná, mnohí upozorňovali, aby sa tento význam nepreceňoval.³⁰ Podľa nich jej význam klesal priamoúmerne s rozvojom modernej kultúry a neodpovedal potrebám moderného života. Hlavným problémom tak bol jej absentujúci praktický význam, ktorý by bol viditeľný a uplatniteľný v každodennom živote. No zároveň si latinčina vyžadovala veľa času a nepatrila medzi jednoduché predmety. Pripomínali, že už nie je tak významná, ako tomu bolo v minulosti, keď bola napríklad jazykom vedy a rovnako strácala svoj význam aj jej literatúra v kontexte nových európskych literatúr. Vo vtedajšej dobe podľa nich stratila svoje opodstatnenie v stredoškolskom vzdelávaní ako všeobecne vzdelávajúci predmet. Zároveň tvrdili, že bola pre študentov príliš vzdialená. Ozývali sa i hlasy kritizujúce gymnáziá pre ich prílišné zataženie historizmom, ktorý taktiež nezodpovedal praktickým potrebám doby. Vyššie všeobecné vzdelanie bolo podľa nich možné získať aj bez štúdia latinčiny.³¹ B. Bydžovský zároveň upozornil, že obmedzenie historizmu na strednej škole ako takej nebolo len kvôli

²⁵ „Antika na středních školách má mítí totěž místo, které má v dnešní naši kultuře vůbec, jinak bychom sváděli naši inteligenci na cesty odchylující se od dnešního vývoje vzdělaného světa.“ BYDŽOVSKÝ – ČENĚK, *Odpověď k „Poznámkám“ klasických filologů*, s. 4.

²⁶ *Návrh na reformu střední školy*, s. 7.

²⁷ František Novotný (1881 – 1964) sa od roku 1920 stal vysokoškolským profesorom klasickej filológie na Masarykovej univerzite v Brne.

²⁸ NOVOTNÝ, František. *Latina a řečtina na střední škole: příspěvek k diskusi : přednáška, kterou konal ve Filosofické jednotě 4. a 11. února 1919* František Novotný. Praha : B. Kočí, 1919, s. 40.

²⁹ *Anketa MŠaNO*, s. 247.

³⁰ Část informační. In *Věstník MŠaNO*, 1921, roč. 3, č. 13 – 16, s. 109; *Důvodová zpráva*, s. 52; *Anketa MŠaNO*, s. 262.

³¹ Část informační. In *Věstník MŠaNO*, 1921, roč. 3, č. 13 – 16, s. 109; *Důvodová zpráva*, s. 40, 48, 52 – 53; *Anketa MŠaNO*, s. 246, 262; NOVOTNÝ, František. *Střední škola bez klasických jazyků*, Praha : L.K. Žižka, 1923, s. 12; BYDŽOVSKÝ – ČENĚK, *Odpověď k „Poznámkám“ klasických filologů*, s. 9 – 11; *Výsledky ankety MŠaNO*, s. 68; BYDŽOVSKÝ, Bohumil. *Naše středoškolská reforma*. Praha : Profesorské nakladatelství a knihkupectví, 1937, s. 159; ČAPEK, *100 hlasů o střední škole*, s. 143; TRNKA, Bohumil. Může zůstat střední škola klasickou? In *Vzdělávací příloha Národních listů*. 5. 7. 1925, roč. 65, s. [11]; *Věstník I. říšského jezdu československých učitelů vysokých škol v Praze dne 14. a 15. května 1922*, s. 157, 184;

priblíženiu školy životu, ale aj z dôvodu, že pre študentov bola bližšia budúcnosť a prítomnosť.³² Okrem toho sa nazdávali, že práve na úkor antickej kultúry musela ustupovať moderná a národná kultúra, dôsledkom čoho žiaci mali strácať záujem o vtedajšiu kultúru.³³ V tomto kontexte i autori *Důvodové zprávy* poukazovali na malý kultúrny zisk v pomere k vynaloženému času, ktorý by si so sebou študenti odnášali, alebo ktorý by ich podnecoval v tomto smere štúdia ďalej pokračovať.³⁴ Predmetom kritiky bola aj slabá pozornosť venovaná vzťahu medzi antickou a modernou kultúrou, ich absentujúce porovnávanie a vzájomné prepájanie. Malo preto dôjsť k obmedzeniu štúdia antiky v prospech modernej a národnej kultúry. Ako východisko videli odporcovia to, aby do stredu vyučovania bola daná moderná kultúra. Tá bola podľa nich pre žiakov bližšia a tým aj atraktívnejšia.³⁵ J. Čeněk ešte upozornil, že netreba zabúdať, že tu neboli len latinské antické diela, ale že latinčina bola jazykom kultúrneho sveta až do 19. storočia.³⁶

V súvislosti s tým sa preto častokrát hovorilo o tzv. národnom humanizme. Jeho myšlienky boli založené na tom, že humanita mohla byť sprostredkovaná aj na podklade národnej kultúry.³⁷ Napríklad Václav Ertl³⁸ v tomto duchu tvrdil: „*I v našich dějinách a v našem vývoji jsou skvělé vzory ušlechtilé lidskosti, ideálního pojetí úkolů lidských, lásky k pravdě a k obecnému dobrému, nesobeckého soucitu a pokojemilovnosti, lásky k vlasti, síly charakteru a vůle, jimž se podivujeme v obraze antického života zidealizovaném a zestilisovaném k ukolům výchovným.*“³⁹ Napriek tomu, že československá kultúra nebola tak vyspelá ako antická, bola podľa V. Ertla národná kultúra účinnejšia. Hlavnú úlohu v tomto zmysle zohrávalo to, že išlo o ich vlastnú národnú vzdelanosť, vyjadrenie ich vlastného myslenia a cítenia, vďaka čomu bola ľahšie pochopiteľná a bližšia, na rozdiel od cudzích kultúr.⁴⁰ Argumentovalo sa aj tým, že antická kultúra nebola taká kľúčová pre Čechoslovákov, ako napríklad pre Francúzov či Nemcov, dôsledkom čoho väčší význam nadobúdala národný humanizmus.⁴¹ Zástancovia latinčiny však odmietali podobné tvrdenia, pretože moderná národná kultúra nebola dosta-

VELEMÍNSKY, Zásadní otázky reformy školské. In *Národní osvobození*, 17.3.1925, roč. 2, č. 75, s. 6.

³² BYDŽOVSKÝ, *Naše středoškolská reforma*, s. 137 – 138.

³³ *Důvodová zpráva*, s. 40, 77; *Věstník I. říšského sjezdu československých učitelů vysokých škol v Praze dne 14. a 15. května 1922*, s. 184; CHLUP – UHER – KUBÁLEK, *Pedagogická encyklopedie*, sv. 1, s. 39.

³⁴ *Důvodová zpráva*, s. 40.

³⁵ *Důvodová zpráva*, s. 48, 52, 53, 77; ERTL, *Humanismus národní*, s. 2; *Výsledky ankety MŠaNO*, s. 70; BYDŽOVSKÝ – ČENĚK, *Odpověď k „Poznámkám“ klasických filologů*, s. 4; *Věstník I. říšského sjezdu československých učitelů vysokých škol v Praze dne 14. a 15. května 1922*, s. 184; ČENĚK, Ján. Základní směrnice návrhu reformy středoškolské. In *Střední škola: pedagogická část Věstníku českých profesorů*, 1925, roč. 5, č. 3, s. 148.

³⁶ ČENĚK, *Základní směrnice návrhu reformy středoškolské*, s. 151.

³⁷ *Výsledky ankety MŠaNO*, s. 60; ERTL, *Humanismus národní*, s. 1 – 12; ČAPEK, *100 hlasů o střední škole*, s. CXIII, CXIV, s. 25, 34, 38, 103; ČENĚK, *Základní směrnice návrhu reformy středoškolské*, s. 151.

³⁸ Václav Ertl (1875 – 1929) bol českým filológom, bohemistom a stredoškolským profesorom a venoval sa prekladaniu z francúzštiny.

³⁹ ERTL, *Humanismus národní*, s. 4.

⁴⁰ ERTL, *Humanismus národní*, s. 4.

⁴¹ *Důvodová zpráva*, s. 29; BYDŽOVSKÝ – ČENĚK, *Odpověď k „Poznámkám“ klasických filologů*, s. 4, 11; ERTL, *Humanismus národní*, s. 4.

točne vyspelá a bohatá, rovnako by chýbal spoločný základ novovekej západnej kultúry.⁴² F. Novotný poukázal, že humanizmus na národnom podklade nepredstavoval vhodný prostriedok, keďže absentovalo akékoľvek porovnávanie. Tak, ako je pre skutočné porozumenie materinského jazyka dôležité poznanie aspoň jedného cudzieho jazyka, to isté bolo podľa neho možné aplikovať aj na kultúru. Nazdával sa, že ak chceme naozaj spoznať svoju vlastnú kultúru, musíme poznať aj nejakú inú. Historické vedy ako také, a medzi nimi aj poznanie antického staroveku, boli vhodné pre porovnávanie. Antická kultúra bola dostatočne vzdialená, podnetná a neutrálna.⁴³ Rovnako aj Emil Čapek⁴⁴ odmietal národný humanizmus, prostredníctvom ktorého by sa žiaci nestávali svetovo vzdelanými, pretože by im chýbal spoločný základ novovekej západnej kultúry – antika. Národný humanizmus by podľa neho vyprodukoval zo žiakov povrchných ľudí, neschopných intelektuálnej konkurencie a označil ho za sebaklam.⁴⁵ Ako upozornili autori *Poznámok k Návrhu zákona*, záujem o národný humanizmus by bolo možné vidieť ako dôsledok politickej samostatnosti Československa a rovnako ho interpretoval aj E. Čapek.⁴⁶

Tieto všetky pripomienky síce nespochybňovali význam antickej kultúry, no na druhej strane otvárali úvahy o tom, že antickú kultúru by bolo možné sprostredkovať aj iným spôsobom. Kritika preto nebola namierená na antickú kultúru ako takú, ale na jej miesto v kurikule, ktoré zastrešovala latinčina a s tým spojený spôsob a obsah vyučovania.

Otázka prekladov a možnosť nahradiť obsahové vyučovanie antickej kultúry iným predmetom

V období 1. ČSR sa objavovali návrhy, v ktorých bolo prezentovaných viacero alternatív, ako by bolo možné zabezpečiť oboznámenie žiakov s antickou kultúrou. Podľa nich bolo možné, aby obsahová stránka antickej kultúry bola napríklad zastúpená v rámci hodín moderného a československého jazyka (vyučovacieho jazyka), dejpisu či kreslenia.⁴⁷ Takéto riešenie prezentovala napríklad Jednota československých matematikov a fyzikov.⁴⁸ Podobné myšlienky boli predmetom aj jednej z otázok v rámci ankety *Ministerstva školství a národní osvěty* (ďalej MŠaNO), ktorej výsledky boli publikované v roku 1922.⁴⁹ Podobné stanovisko zastávali i autori *Důvodové zprávy*, pričom obsahovú stránku antickej kultúry mal sprostredkovať najmä dejpis.⁵⁰ Menej dôveryhodne však pôsobí, že podľa rozvrhu predmetov a výťahu osnov k tomuto pripravovanému zákonu strednej školy

⁴² ČAPEK, 100 hlasů o střední škole, CXIII, 25, 34, 38, 63; Anketa MŠaNO, s. 265.

⁴³ NOVOTNÝ, *Latina a řečtina na střední škole*, s. 5 – 7; NOVOTNÝ, *Střední škola bez klasických jazyků?*, s. 11.

⁴⁴ Emil Čapek (1880 – 1960) pôsobil ako pedagóg, kmeniológ, spisovateľ, redaktor a vydavateľ časopisu *Nové Čechy*.

⁴⁵ ČAPEK, 100 hlasů o střední škole, s. CXIII – CXV.

⁴⁶ *Poznámky k Návrhu zákona o střední škole*, s. 12; ČAPEK, 100 hlasů o střední škole, s. CXXIII

⁴⁷ NOVOTNÝ, *Střední škola bez klasických jazyků?*, s. 11 – 12; *Výsledky ankety MŠaNO*, s. 70; *Návrh na reformu střední školy*, s. 7.

⁴⁸ *Návrh na reformu střední školy*, s. 7.

⁴⁹ *Výsledky ankety MŠaNO*, s. 70.

⁵⁰ *Důvodová zpráva*, s. 52.

sa napriek tejto pridanej úlohe mala znížiť časová dotácia dejepisu. A rovnako sa o tom nezmienil ani výťah osnov dejepisu.⁵¹

Iný z návrhov počítal s vytvorením špeciálneho predmetu, ktorý by mal za úlohu priblížiť žiakom bohatstvo antickej kultúry. Už aj spomínaná anketa MŠaNO (1922) sa pýtala na názor ohľadom vytvorenia špeciálneho predmetu, ktorého obsah by bol zameraný na antickú kultúru.⁵² Konkrétne s tým prišiel napríklad *Návrh na organizaci občanské a střední školy* z roku 1923, podľa ktorého mal vzniknúť predmet s názvom *Dejiny antickej kultúry*. Tento predmet mal byť povinný pre všetkých žiakov obidvoch vetiev v rámci IV. triedy vyššej strednej školy s časovou dotáciou 2 hodiny týždenne.⁵³

Vo všeobecnosti v obidvoch typoch týchto návrhov bolo podstatné to, že žiaci sa s antickou kultúrou mali oboznámiť nie prostredníctvom latinčiny, ale skrze vyučovací jazyk.⁵⁴ Rovnako malo byť ťažisko postavené na čítaní rozličných antických diel v prekladoch, prostredníctvom ktorých by sa žiaci zoznámili s antickými reáliami a životom starovekých Grékov a Rimanov. Využívanie prekladov antických diel malo študentov odbremeniť od nevyhnutného a dostatočného ovládania nie ľahkej latinčiny, ktorá zároveň nebola prakticky využiteľná. Odporcovia poukazovali, že napriek vysokej časovej dotácii latinčiny žiaci nedokázali čítať antických spisovateľov s porozumením. Zároveň mali preklady predstavovať pre žiakov zrozumiteľnejšiu formu. Na toto všetko poukazovali viacerí autori.⁵⁵ Josef Jedlička⁵⁶ sa preto nazdával, že namiesto snahy bojovať o ponechanie klasických jazykov by klasickí filológovia mohli radšej skoncipovať antológiu klasických autorov. Tým by podľa neho viac pomohli strednej škole a šíreniu antickej vzdelanosti.⁵⁷ B. Bydžovský chápal, že študenti nerozumeli, prečo by sa mali trápiť nad ich vlastným a nedokonalým prekladom, keď mali k dispozícii dokonalý preklad.⁵⁸ Obidvom návrhom však chýbali detailnejšie a konkrétnejšie informácie, z ktorých by bolo možné sa dozvedieť viac. A častokrát sa o nich „len hovorilo“, absentovali komplexnejšie vypracované návrhy. Napríklad podľa autorov *Poznámok* išlo zodpovedným za vypracovanie návrhu zákona z roku 1925 skôr o to, aby vyjadrili možnosť vytvoriť priestor pre antickú kultúru, než o jej skutočný záujem o ňu.⁵⁹ Na druhej strane by bolo možné o týchto návrhoch povedať, že nepriamo vyjadrovali význam antickej kultúry, a preto mala mať i náležité miesto. V dôsledku toho nemohla byť antická kultúra jednoducho vylúčená zo stredoškolského vzdelávania.

⁵¹ Časť informační. In *Věstník MŠaNO*, 1925, roč. 7, č. 11, s. 213 – 214, 217.

⁵² *Výsledky ankety MŠaNO*, s. 70.

⁵³ Časť informační. In *Věstník MŠaNO*, 1923, roč. 5, č. 4, s. 253 – 259.

⁵⁴ Nemožno však povedať, že by v prípade prekladov išlo o novú otázku: MAREK, Bořivoj. Latinská četba na gymnáziích od konce 19. století do roku 1948. In *Auriga*, 2020, roč. 62, č. 1, s. 97, 112.

⁵⁵ *Důvodová zpráva*, s. 52; JEDLIČKA, *Návrh na jednotnou školu střední: odpověď kritice*, s. 82 – 83; ČAPEK, *100 hlasů o střední škole*, s. 60, 76, 81, 111, 143.

⁵⁶ Josef Jedlička (1868 – 1938) bol profesor Českého vysokého učení technického v Prahe a venoval sa otázke reformy strednej školy. Různé zprávy. In *Národní politika*. 4. januára 1938 – ranní vydání, roč. 56, s. 4.

⁵⁷ JEDLIČKA, *Návrh na jednotnou školu střední: odpověď kritice*, s. 82 – 83.

⁵⁸ BYDŽOVSKÝ, *Naše středoškolská reforma*, s. 160.

⁵⁹ BYDŽOVSKÝ – ČENĚK, *Odpověď k „Poznámkám“ klasických filologů*, s. 3.

Zástancovia latinčiny jednoznačne nesúhlasili s podobnými myšlienkami. Pre nich bol jazyk podstatnou súčasťou kultúry. Jazyk predstavoval istú formu jej prezentácie.⁶⁰ V takom prípade by nešlo o skutočné stretnutie žiaka s antickou kultúrou. Preklady nepovažovali za vhodnú alternatívu. Kritizované bolo aj to, že vykladať antickú kultúru by tak mali učitelia, ktorí v tejto oblasti neboli vzdelaní. A preto by zostali nevyužitú výchovné sily antickej kultúry, ktoré ponúkalo práve trvalé a priame stretnutie s ňou spolu s množstvom zážitkov. Kľúčové neboli vedomosti, ale zážitky. Čítanie prekladov si vedeli predstaviť len ako doplnok, no nie ako náhradu čítania diel v origináli.⁶¹ Klasickí filológovia zároveň pripomínali: „*Výklady mohou o kultuře poučovat; vlastní práce kulturou vzdělává.*“⁶² Aj prof. Dr. Hynek Vysoký⁶³ v rámci diskusie na I. zjazde československých učiteľov vysokých škôl, ktorý sa uskutočnil 14. – 15. mája 1922, sa, odmietajúc preklady, vyjadril: „*Ostatně i sebe lepší překlad nemůže nikdy nahraditi originálu. Je to, jako kdyby někdo chtěl jeti do Italie a na konec se spokojil pohlednicí.*“⁶⁴ Podľa Jana Branta⁶⁵ štúdium klasických jazykov a práca s literárnymi pamiatkami prinášali do vzdelania prvky, ktoré robili poznávanie antickej kultúry názornejším, živším, zaujímavejším a pre porovnanie bohatším, na rozdiel od všeobecného výkladu o antickom živote a vzdelanosti.⁶⁶ Klasický filológ F. Novotný presadzoval trvalé a priame stretnutie s antickou kultúrou, ktoré nebolo možné dosiahnuť jednoduchým sprostredkovaním vedomostí z dejín kultúry. Rovnako odmietol preklady. Videl väčší zmysel v preklade žiaka, a to napriek tomu, že bol nedokonalý.⁶⁷ Vo všeobecnosti sa uznávalo, že v klasických jazykoch splýval obsah omnoho viac

⁶⁰ *Výsledky ankety MŠaNO*, s. 69; *Poznámky k Návrhu zákona o střední škole*, s. 9; ČAPEK, 100 *hlasů o střední škole*, s. LXXXII; *Odpověď klasických filologů, sdružených v Jednotě českých filologů, na ministerských dotazník o reformě středních škol*, s. 77; KOLÁŘ, Antonín. *Vztahy evropské kultury k antice*. Praha : Jednota československých matematiků a fyziků, 1929, s. 266; *Věstník I. říšského sjezdu československých učitelů vysokých škol v Praze dne 14. a 15. května 1922*, s. 158, 161. VALENTA, *Střední všeobecně vzdělávací školy (gymnázia a reálky)*, s. 224; VALENTA, Josef. *Problematika cíle a výuky latinského jazyka na gymnáziích*. Praha. Diplomová práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Katedra věd o antickém starověku, 1978, s. 125; NOVÁK, Josef. *Klasické jazyky v reformním návrhu střední školy*. In *Střední škola*, 1925, roč. 5, č. 4, s. 217.

⁶¹ NOVOTNÝ, *Střední škola bez klasických jazyků?*, s. 11 – 12; *Poznámky k Návrhu zákona o střední škole*, s. 6, 9; CHLUP – UHER – KUBÁLEK, *Pedagogická encyklopedie*. sv. 1, s. 39 – 40; ČAPEK, 100 *hlasů o střední škole*. Praha : Nové Čechy, 1930, s. LXXVI; JIRÁNI, Otakar. *Řecká a římská vzdělanost ve vývoji evropském*. Praha : Melantrich, [1921], s. 141, 144, 145; KOLÁŘ, *Vztahy evropské kultury k antice*, s. 266; *Věstník I. říšského sjezdu československých učitelů vysokých škol v Praze dne 14. a 15. května 1922*, s. 158; *Odpověď klasických filologů, sdružených v Jednotě českých filologů, na ministerských dotazník o reformě středních škol*, s. 77; *Výsledky ankety MŠaNO*, s. 69.

⁶² *Poznámky k Návrhu zákona o střední škole*, s. 6.

⁶³ Hynek Vysoký (1860 – 1935) bol univerzitný profesor klasickej archeológie na Karlovej univerzite v Prahe. KUČOVÁ, Stanislava. Hynek Vysoký a klasická archeológia. In AVRIGA, 2013, roč. 55, č. 1, s. 53 – 65.

⁶⁴ *Věstník I. říšského sjezdu československých učitelů vysokých škol v Praze dne 14. a 15. května 1922*, s. 158.

⁶⁵ Jan Brant bol stredoškolský profesor klasickej filológie

⁶⁶ BRANT, Jan. Z pedagogické praxe II. In *Střední škola*, 1923, roč. 3, č. 4, s. 157.

⁶⁷ NOVOTNÝ, *Střední škola bez klasických jazyků?*, s. 11 – 12.

s formou.⁶⁸ F. Novotný napríklad upozorňoval, že klasické jazyky v sebe zahŕňali syntaxové a lexikálne javy, ktoré boli pre československý jazyk vzdialené, dôsledkom čoho bolo ťažké preložiť niektoré úseky.⁶⁹ Zároveň v danom období neboli dostupné všetky preklady. V súvislosti s touto témou sa takýto argument nie vždy prijímal. V debate sa poukazovalo napríklad i na sv. Písmo či Shakespeara, ktoré ľudia taktiež čítali v prekladoch. To vzbudzovalo otázky, prečo by to malo byť inak v prípade klasických jazykov.⁷⁰

Situácia nebola preto taká jednoduchá. Vo všeobecnosti sa uznávalo, že jazyk bol prostriedkom kultúry. Zástancovia v tomto duchu považovali latinský jazyk za nevyhnutný prostriedok potrebný pre spoznanie antickej kultúry. To bol zároveň dôvod, prečo odmietali preklady. Apologéti latinčiny, názorovo stojaci v opozícii, vstupovali do diskusie s odporcami. Nazdávali sa, že redukcia či eliminácia klasických jazykov spôsobí i pokles kultúrnej úrovne inteligencie.⁷¹ Prezentovali aj ďalšie argumenty, zdôvodňujúce ich nenahraditeľné miesto v stredoškolskom vzdelávaní a ich všeobecne vzdelávajúci charakter. Nasledujúca časť preto predstaví ich ďalšie postrehy.

Význam antickej kultúry v stredoškolskom vzdelávaní

Jeden z najväčších apologétov klasických jazykov F. Novotný v rámci svojej reči na Ankete MŠaNO v roku 1929 priblížil, že ľudská vzdelanosť v sebe zahŕňala nahraditeľné a nenahraditeľné (večné) zložky. Tie nahraditeľné zložky zanikali a ustupovali iným, zatiaľ čo nenahraditeľné si zachovali svoju aktuálnosť. Medzi tieto večné zložky zaradil problémy ľudskej duše i tela, narodenie a smrť človeka, zdravie a choroby, etické a náboženské pojmy, túžbu duše po umeleckom výraze a i. O takom niečom nebolo možné hovoriť v súvislosti s technickým vynálezom, ktorý bol vždy nahrádzaný novým. F. Novotný poukazoval, že autori, ako Homér, Dante, Michelangelo nestarli. Antika v tomto jeho ponímaní mala trvalú hodnotu, nešlo len o historický život Grékov a Rimanov, ale o výber z ich života a kultúry, ktorý mal predovšetkým vzdelávaci význam. Nesúhlasil preto s tvrdením, že by antická kultúra bola prekonaná a že by nemala mať miesto v modernej výchove.⁷² Rovnako to zdôraznil aj v *Pedagogickej encyklopédii* z roku 1939, kde vyzdvihol antiku pre jej obsah, ktorý bol nezávislý na miestnom a dobovom prostredí, čím sa tak stával blízky pre každú dobu a mal pretrvávajúcu platnosť.⁷³

⁶⁸ NOVOTNÝ, *Střední škola bez klasických jazyků?*, s. 11 – 12; NOVOTNÝ, *Latina a řečtina na střední škole*, s. 9 – 10; *Odpověď klasických filologů, sdružených v Jednotě českých filologů, na ministerských dotazník o reformě středních škol*, s. 77.

⁶⁹ *Výsledky ankety MŠaNO*, s. 69; NOVOTNÝ, *Latina a řečtina na střední škole*, s. 10.

⁷⁰ *Anketa MŠaNO*, s. 248; KÁDNER, Otakar. *Základy obecné pedagogiky*, sv. 2. Praha : Unie, 1925, s. 658; JEDLIČKA, *Návrh na jednotnou školu střední: odpověď kritice*, s. 82; *Věstník I. říšského sjezdu československých učitelů vysokých škol v Praze dne 14. a 15. května 1922*, s. 160.

⁷¹ ČAPEK, *100 hlasů o střední škole*, s. LIII, LVI, LXXX – LXXXI; *Anketa MŠaNO*, s. 255; NOVOTNÝ, *Latina a řečtina na střední škole*, s. 8.

⁷² *Anketa MŠaNO*, s. 267; NOVOTNÝ, *Střední škola bez klasických jazyků?*, s. 12.

⁷³ „Jiný průvodní znak duchovnosti antiky je její nestárnoucí životnost. Ve vývoji vzdělanosti jsou starší poznatky o hmotné přírodě i technické prostředky ovládání přírody zatlačovány poznatky a prostředky novějšími a stávají se jen předmětem historických vzpomínek; ale idea a typy pojaté do pojmu antiky, její umělecké výtvoři, její filosofické a vědecké otázky

Jednota klasických filológov zastávala názor, že antika by mala mať svoje miesto v stredoškolskej výchove, pretože v sebe zahŕňala špeciálne prvky, ktoré nebolo možné ničím nahradiť.⁷⁴ Je možné si prečítať celý zoznam, ktorý približuje, v čom videli hodnotu antickej kultúry pre výchovu.⁷⁵ Okrem iného sem zaradili napríklad idealizmus, chápaný ako snahu „[...] náležti ve skupinách jevu podstatné a jednotící myšlenky; antika jest vlastí vědy.“⁷⁶

Viaceré charakteristiky, ktoré spomínala aj Jednota klasických filológov, sa však objavovali v širšej dobovej argumentácii zástancov. Vo všeobecnosti mnohí autori zdôrazňovali, že antická kultúra bola vhodná aj z didaktického hľadiska, predovšetkým pre svoj uzavretý vývoj a ucelenosť. Okrem toho, vďaka dostatočnej časovej vzdialenosti k nej mohli mať žiaci náležitý odstup. Tieto jej vlastnosti spolu s jej univerzálnosťou umožňovali žiakom ponechať si nestrannosť a objektívnejší prístup k jej obsahu, čím nezasahovala do vtedajších záujmov. Obzvlášť to platilo, keď sa na hodinách preberali politické, právne, sociálne, náboženské, filozofické a hospodárske pojmy. Pre mnohých tak bola antická kultúra neutrálna pôda, ktorá bola vhodná pre všetkých, a to bez ohľadu na ich politické presvedčenie. Z tejto perspektívy predstavovala vhodný vzdelávací prostriedok a rovnako sa osvedčovala ako cesta k uvádzaniu do všeobecnej kultúry. Zároveň ponúkala široké možnosti nazerania.⁷⁷

Ďalšiu pridanú hodnotu ponúkal aj samotný gramatický rozbor slov. Ten okrem formálneho vzdelania ponúkal exkurz do rôznych kultúrnych oblastí, ako upozornil F. Novotný. Taktiež antická kultúra v sebe zahŕňala a združovala vedomosti zo všetkých odborov poznania, pričom kľúčovú úlohu mal plniť práve obsah antickej literatúry. Bola kolískou a vlasťou vedy. Vďaka tomu predstavovala odrazový mostík pre rozličné odbory. Zároveň spôsob jej výučby a práca žiakov na hodine napomáhali študentom osvojiť si samostatnosť a vedeckú metódu, potrebné k štúdiu na vysokej škole.⁷⁸ Nielen klasickí filológovia, ale aj odborníci z iných odborov navrhovali, aby bola latinčina na spoločnom základe alebo rozšírená aj na reálne školy. Vyzdvihovali nielen formálne vzdelanie, ale aj obsah antickej kultúry.⁷⁹ V rámci výchovy tak antika nadobúdala charakter prostriedku výchovy a vzdelania, nie cieľa. V rámci vyučovania latinčiny, ale aj gréčtiny, sa žiaci cvičili v kultúrnom myslení.⁸⁰

a odpovedi neztrácejí významu vedle idejí, typů a výtvorů kultur jiných.“ CHLUP – UHER – KUBÁLEK, *Pedagogická encyklopedie*, sv. 1, s. 39.

⁷⁴ Výsledky ankety MŠaNO, s. 70.

⁷⁵ Hoci Jednota klasických filológov tieto prvky zaradzovala pod pojem výchovy v širšom zmysle, pre potreby tejto práce boli rozlíšené podľa toho, či sa vzťahujú skôr k oblasti vzdelania alebo výchovy v užšom zmysle. Viac: *Výsledky ankety MŠaNO z roku 1919 o reformě střední školy*, s. 70.

⁷⁶ Výsledky ankety MŠaNO, s. 70.

⁷⁷ Výsledky ankety MŠaNO, s. 70; NOVOTNÝ, *Střední škola bez klasických jazyků?*, s. 11; *Anketa MŠaNO*, s. 202; Část informační. In *Věstník MŠaNO*, 1921, roč. 3, č. 13 – 16, s. 109; CHLUP – UHER – KUBÁLEK, *Pedagogická encyklopedie*, sv. 1, s. 39.

⁷⁸ Výsledky ankety MŠaNO, s. 70; NOVOTNÝ, *Střední škola bez klasických jazyků?*, s. 9, 12; *Anketa MŠaNO*, s. 204; JIRÁNI, *Řecká a římská vzdělanost ve vývoji evropském*, s. 147; KOLÁŘ, Antonín. Vzdělání humanistické a reforma střední školy. In *Věstník českých profesorů*, 1919, roč. 26, č. 2, s. 59; *Odpověď klasických filologů, sdružených v Jednotě českých filologů, na ministerský dotazník o reformě středních škol*, s. 78.

⁷⁹ *Anketa MŠaNO*, s. 209, 261, 265.

⁸⁰ CHLUP – UHER – KUBÁLEK, *Pedagogická encyklopedie*, sv. 1, s. 39 – 40.

Všetky tieto skutočnosti pridávali latinčine a s ňou spojenej antickej kultúre na hodnotu z didaktického hľadiska a zohrávala podľa apologétov dôležitú úlohu vo vzdelávaní. Okrem toho sa zástancovia pokúšali zdôvodniť jej význam skrze ďalšie argumenty, podporujúce jej miesto, význam a úlohu na stredných školách.

Antická kultúra ako východisko pre pochopenie európskej a národnej kultúry

Ako už bolo spomenuté, odporcovia namietali miesto antickej kultúry v stredoškolskom kurikule a spôsob jej výučby. Antická kultúra podľa nich nezodpovedala potrebám modernej doby a odvádzala žiakov od modernej a národnej kultúry. V argumentácii upozorňovali, že na hodinách latinčiny bol neprimerane zdôrazňovaný historizujúci prístup v rámci vyučovania antickej kultúry a zanedbávala sa jej súvislosť s vtedajšou modernou a národnou kultúrou a prítomnosťou.⁸¹ Podľa B. Bydžovského a J. Čenka sa malo upustiť od historickej časti učiva, ktorá nemala bezprostredný vzťah k prítomnosti. Antika na stredných školách mala podľa nich mať „*miesto, ktoré má v dnešnej našej kultúre vôbec, inak bychom svädili naši inteligenci na cesty odchyľujúcej se od dnešného vývoje vzdelaného sveta.*“⁸²

Zástancovia latinčiny podobné tvrdenia jednoznačne odmietali. Latinčina mala mať podľa nich svoje miesto v stredoškolskej výchove aj preto, že sprostredkúvala prístup k antickej kultúre, ktorá predstavovala základ európskej kultúry. Hlbšie pochopenie rímskeho (a gréckeho) písomníctva malo žiakov podľa dobovej argumentácie viesť k poznaniu antického života, ktorý predstavoval základ európskej kultúry. Antika predstavovala jej akýsi živý prvok. Podľa podporovateľov latinčiny európske národy boli postavené na antickej kultúre a tá tak ponúkala nadčasové a spoločné myslenie, formy, podnety a vyjadrovanie. Niektorí ju označovali ako „*kultúrnu abecedu európskej vzdelanosti*“. Rovnako tak umožňovala udržiavať kontinuitu s kultúrnymi predkami, spolu s ich pamiatkami, a európsku vzdelanosť ako takú.⁸³ Profesor klasickej archeológie Karlovej univerzity H. Vysoký tvrdil, že bez antickej kultúry neexistuje pravé vzdelanie, a preto podľa neho páchal na národe „*najstrašnejší*“ zločin ten, kto mu ju upieral.⁸⁴ Za zmienu stojí uviesť, že E. Čapek považoval poznanie európskych kultúrnych súvislostí za dôležitú súčasť všeobecného vzdelania, rovnako i F. Novotný.⁸⁵ Obmedzenie štúdia klasických jazykov⁸⁶ by podľa zástancov znamenalo pokles kultúrnej úrovne

⁸¹ BYDŽOVSKÝ – ČENĚK, *Odpověď k „Poznámkám“ klasických filologů*, s. 4; *Důvodová zpráva*, s. 40, 48, 52 – 53; NOVOTNÝ, *Latina a řečtina na střední škole*, s. 4; *Věstník I. říšského sjezdu československých učitelů vysokých škol v Praze dne 14. a 15. května 1922*, s. 184.

⁸² BYDŽOVSKÝ – ČENĚK, *Odpověď k „Poznámkám“ klasických filologů*, s. 4.

⁸³ ČENĚK, *K reformě střední školy*, s. 14; *Výsledky ankety MŠANO*, s. 70; *Anketa MŠANO*, s. 202, 204, 209, 228; *Poznámky k Návrhu zákona o střední škole*, s. 6; BRANT, *Z pedagogické praxe II*, s. 157; CHLUP – UHER – KUBÁLEK, *Pedagogická encyklopedie*, sv. 1, s. 39, 565; NOVOTNÝ, *Střední škola bez klasických jazyků?*, s. 12; NOVOTNÝ, *Latina a řečtina na střední škole*, s. 4; ČAPEK, *100 hlasů o střední škole*, s. LXXX, CXIII, 33, 67, 146 – 147; KOLÁŘ, *Vzdělání humanistické a reforma střední školy*, s. 60, 66; KOLÁŘ, *Vztahy evropské kultury k antice*, s. 260, 264 – 265; TRNKA, Bohumil. *Vzdělávací příloha národních listů*, 5.7.1925, roč. 65, s. [11]; JIRÁNI, *Řecká a římská vzdělanost ve vývoji evropském*, s. 139.

⁸⁴ ČAPEK, *100 hlasů o střední škole*, s. 33.

⁸⁵ ČAPEK, *100 hlasů o střední škole*, s. LXXX; *Anketa MŠANO*, s. 199 – 200.

⁸⁶ „*Eliminovat do té míry, jak to činí reformní návrh studium klasické, je hřích na rozvoji kultury našeho vlastního národa a vražedná hrozba morální soudržnosti obnoveného státu.*“ ČAPEK, *100 hlasů o střední škole*, s. LVI.

strednej a vysokej školy, národa a ohrozenie humanitného vzdelania.⁸⁷ Delegát profesorského zboru lekárskej fakulty Karlovej univerzity K. Weigner sa v rámci ankety MŠaNO, konanej v roku 1929, v ich mene vyjadril: [...] *že by bylo proto chybou tuto kulturu opouštět*.⁸⁸ Aj J. Brant zastával názor, že spoznávanie týchto kultúrnych vzťahov umožňovalo žiakom prehlbovať ich kultúrne vedomie.⁸⁹ Niekedy však dochádzalo k absolutizovaniu klasického vzdelania na strane apológov.⁹⁰ Naopak, oponenti poukazovali na to, že východiskom vzdelávania by mala byť predovšetkým kultúra, ktorá je pre žiakov blízka a zrozumiteľná. Za takú považovali najmä národnú kultúru. Tá bola pre žiakov podľa nich prístupnejšia než vzdialená antika. Argumentovali tým, že vo vzdelávaní by sa malo postupovať od známeho a bližšieho k vzdialenejšiemu a cudziemu. Národná kultúra mala byť zároveň východiskom pre spoznávanie ďalších kultúr a zjednocovať všetky vrstvy národa.⁹¹

Antika tak bola chápaná ako základ európskej kultúry, z ktorej vyrastala i vtedajšia národná kultúra.⁹² Tým zároveň predstavovala východisko, ktoré malo žiakom priniesť porozumenie pre svoju vlastnú kultúru a rovnako mala vytvoriť predpoklady pre pochopenie prítomnosti.⁹³ To malo byť aj úlohou historizujúceho prístupu vo výučbe, ktorý sa neuskutočňoval pre minulosť samotnú, ako sa snažili zdôrazňovať obhajcovia vyučovania latinčiny. Antická kultúra tak nebola cieľom sama osebe, ale prostriedkom historického a kultúrneho porozumenia.⁹⁴ Bohatý obsah antickej kultúry mal umožniť žiakom porovnávať vtedajšie hodnoty a javy na príkladoch antickejho sveta, pričom takéto porovnávanie bolo podľa nich dôležitou súčasťou výchovy. Veľkú úlohu tu zohrávali vlastnosti rímskeho (a gréckeho) písomníctva, ako: uzavretosť, univerzálnosť, časová vzdialenosť, bohatosť. Strata prístupu k antickej kultúre by podľa nich spôsobila narušenie kultúrnej súvislosti a porozumenia so vtedajšou kultúrou a dobou.⁹⁵ Obzvlášť sa

⁸⁷ *Anketa MŠaNO*, s. 209, 255; ČAPEK, *100 hlasů o střední škole*, s. LVI, LXXX – LXXXI, 33, 128, 137; KOLÁŘ, *Vzdělání humanistické a reforma střední školy*, s. 59; *Sborník přednášek proslavených na prvním sjezdu čl. profesorů filosofie, filologie a historie v Praze 3.-7. dubna 1929*. Praha : Stálý přípravný výbor sjezdový, 1929, s. 413; UHER, Jan. *Střední školství*. In *Naše doba : revue pro vědu, umění a život sociální*, 1929, roč. 36, č. 8, s. 493.

⁸⁸ *Anketa MŠaNO*, s. 209.

⁸⁹ BRANT, *Z pedagogické praxe II*, s. 157

⁹⁰ Objavovali sa aj radikálne výroky, ktoré eliminovali spomedzi učencov tých, ktorí neovládali klasické jazyky, resp. neabsolvovali klasické vzdelanie. Podobné tvrdenia však vzbudzovali mnohé otázky. V podstate boli vylučovaní spomedzi vzdelancov aj odborníci z iných oblastí vedy. V takomto chápaní by strácali svoje opodstatnenie napríklad aj reálne školy. (*Anketa MŠaNO*, s. 261 – 262; ČAPEK, *100 hlasů o střední škole*, s. LXXX, 5 – 6.)

⁹¹ *Důvodová zpráva*, s. 48, 54, 77; TRNKA, Bohumil. *Může zůstat střední škola klasickou?* In *Vzdělávací příloha Národních listů*. 5. 7. 1925, roč. 65, s. [11].

⁹² V širšom slova zmysle by bolo možné hovoriť aj o vtedajšej modernej kultúre. („Vskutku pak jest antická kultura najistějším východištěm pro toho, kdo má býti uveden do kultury doby přítomné. NOVOTNÝ, *Střední škola bez klasických jazyků?*, s. 11.)

⁹³ ČAPEK, *100 hlasů o střední škole*, s. 24, 67; KOLÁŘ, *Vztahy evropské kultury k antice*, s. 264 – 265; *Věstník I. říšského sjezdu československých učitelů vysokých škol v Praze dne 14. a 15. května 1922*, s. 158 – 159.

⁹⁴ „[...] nejde tu o učení antice, nýbrž o učení antikou. [...] neodvádí od vzdělanosti domácí, nýbrž učí ji lépe rozumět [...]“. CHLUP – UHER – KUBÁLEK, *Pedagogická encyklopedie*. sv. 1, s. 39.

⁹⁵ Část informační. In *Věstník MŠaNO*, 1921, roč. 3, č. 13 – 16, s. 108; NOVOTNÝ, *Střední škola bez klasických jazyků?*, s. 11 – 13; *Anketa MŠaNO*, s. 218; *Výsledky ankety MŠaNO*, s. 70; CHLUP – UHER – KUBÁLEK, *Pedagogická encyklopedie*. sv. 1, s. 39; *Poznámky k Návrhu zá-*

k nej mal obrátiť národ, ktorý bol len na počiatku budovania svojej vlastnej kultúry a nemal ešte príležitosť spoznať, ovplyvniť a obohatiť sa antickou kultúrou.⁹⁶ J. Brant apeloval na návrat k antickým prameňom, ktoré vnímal ako prvý zdroj národnej vzdelanosti.⁹⁷

Výchovná funkcia hodín latinčiny

V dobovom diskurze je možné všimnúť si, že antická kultúra mala plniť viacero výchovných funkcií, vďaka ktorým mala mať miesto aj v učebných osnovách stredných škôl. Predovšetkým mala prispievať k mravnej, občianskej a estetickému výchove.

Tak napríklad F. Novotný upozornil, že žiaci sa potrebovali naučiť rozlišovať, čo je dobré, dôležité a čo, naopak, nie. Nazdával sa, že ak by to dokázali sami, nemuseli by navštevovať školu.⁹⁸ V tomto smere zohrával kľúčovú úlohu obsah antickej kultúry založený predovšetkým na čítaní diel, v ktorom boli žiakom predkladané osoby, myšlienky, udalosti a ideály, čím tak poskytoval príležitosti k mravnej výchove. Avšak, tie nemali predstavovať konečné vzory určené k napodobňovaniu. Žiaci ich mali porovnávať s vtedajším životom, a to i z mravného hľadiska. Antika sa tak nemala vnímať ako cieľ, ale ako prostriedok výchovy. Zároveň mala odvrátiť žiakov od materializmu. Podľa viacerých autorov antika ešte nedala Československu všetko, čo mohla dať.⁹⁹ Profesor rímskeho práva na univerzite Komenského v Bratislave, Otakar Sommer, uviedol, že problémy, s ktorými sa ľudia stretávali v starovekom Grécku a Ríme, boli také isté ako tie vtedajšie.¹⁰⁰ Otakar Jiráni¹⁰¹ oceňoval antickú kultúru, pretože predstavovala jednotný a zároveň dejinne a kultúrne uzavretý celok, čo jej dodávalo na výchovnej hodnote. Na príklade antiky tak bolo možné podľa neho sledovať jednotlivé javy od vzniku až po zánik, pričom to nebolo možné v neskorších dobách či na príkladoch z prítomnosti, kde nebolo jasné, ktorým smerom sa bude vývoj ube-

kona o střední škole, s. 13; NOVOTNÝ, *Latina a řečtina na střední škole*, s. 5 – 8; ČAPEK, *100 hlasů o střední škole*, s. LXXIV, LXXVII; *Sborník přednášek proslavených na prvním sjezdu čsl. profesorů filosofie, filologie a historie v Praze 3.-7. dubna 1929*, s. 382; KOLÁŘ, *Vztahy evropské kultury k antice*, s. 267.

⁹⁶ BRANT, *Z pedagogické praxe II.*, s. 157; KOLÁŘ, Antonín. *Vzdělání humanistické a reforma střední školy*. In *Věstník českých profesorů*, 1919, roč. 26, č. 2, s. 59 – 60; Část informační. In *Věstník MŠaNO*, 1921, roč. 3, č. 13 – 16, s. 108; *Sborník přednášek proslavených na prvním sjezdu čsl. profesorů filosofie, filologie a historie v Praze 3.-7. dubna 1929*, s. 371; JIRÁNI, *Řecká a římská vzdělanost ve vývoji evropském*, s. 147.

⁹⁷ BRANT, *Z pedagogické praxe II.*, s. 157.

⁹⁸ NOVOTNÝ, *Latina a řečtina na střední škole*, s. 7.

⁹⁹ CHLUP – UHER – KUBÁLEK, *Pedagogická encyklopedie*, sv. 1, s. 39; *Výsledky ankety MŠaNO*, s. 67, 70; ČAPEK, *100 hlasů o střední škole*, s. 63 – 65, 131; K návrhu osnov pro reformovanou střední školu. In *Střední škola*, 1926, roč. 6, č. 5, s. 220 – 221; *Odpověď klasických filologů, sdružených v jednotě českých filologů, na ministerský dotazník o reformě středních škol*, s. 77 – 78; JIRÁNI, *Řecká a římská vzdělanost ve vývoji evropském*, s. 140; Část informační. In *Věstník MŠaNO*, 1921, roč. 3, č. 13 – 16, s. 108; KOLÁŘ, *Vztahy evropské kultury k antice*, s. 265.

¹⁰⁰ ČAPEK, *100 hlasů o střední škole*, s. 64 – 65.

¹⁰¹ Otakar Jiráni (1879 – 1934) bol univerzitný profesor klasickej filológie a istý čas aj dekan filozofickej fakulty Karlovej univerzity v Prahe. Pozri viac: GROH, František a Česká akademie věd a umění. *Otakar Jiráni*. Praha : Česká akademie věd a umění, 1935.

rať.¹⁰² Podľa profesora Karlovej univerzity K. Weignera¹⁰³ mala škola vychovávať občanov, ktorí by boli harmonicky vzdelaní, tvoriví a schopní samostatne plniť svoje povolanie, pričom škola mala mať naďalej ako základ klasickú pôdu.¹⁰⁴ Rovnako priznal, že práca lekára si nevyžadovala len ovládanie vedomostí z oblasti biológie ani samotnú znalosť klasických jazykov, ale rovnako potrebovala klasickú kultúru „[...] k harmonickému vybudovaniu osobnosti lekárňovy, jehož je tolik zapotřebí k sociálnímu úkolu lékařova.“¹⁰⁵ Lekári preto nemali chápať lekárstvo len ako vedu, ale aj ako umenie. Podľa profesorského zboru Lekárskej fakulty Karlovej univerzity práve klasické gymnázium poskytovalo nielen vedeckú prípravu, ale rovnako prispievalo k formovaniu osobnosti a charakteru budúcich lekárov.¹⁰⁶ Podobne aj F. Novotný zastával názor, že úlohou strednej školy nebolo len žiakov odborne pripraviť, ale aj vzdelávať v pravde, a tiež, aby boli pracovití a jasne myslíaci.¹⁰⁷ Aj profesor všeobecnej a experimentálnej patológie Masarykovej univerzity v Brne Vilém Laufberger poukázal na dôležitú úlohu strednej školy z hľadiska humanitnej výchovy, v ktorej mala kľúčové miesto práve antika. Vysoké školy podľa neho vedeli dobehnúť praktické vzdelanie, ale humanitné vzdelanie nie.¹⁰⁸

Napriek tomu bol tento argument niekedy odmietaný, keďže antický svet nebol vždy vhodným z morálneho hľadiska. Viacerí autori tak upozorňovali, že antická kultúra v sebe zahŕňala aj negatívne prvky. Napríklad sa spomínala sociálna štruktúra, otrokárstvo, odmietanie fyzickej práce, mnohé zlé vlastnosti a i. Prostredníctvom čítania klasických autorov sa tak mali do škôl dostávať aj zlé príklady.¹⁰⁹ Podobne aj B. Bydžovský odmietal, že by antická kultúra predstavovala vzor z mravného a citového hľadiska, pretože by bolo nutné z antickej kultúry vyberať.¹¹⁰ V. Ertl prezentoval národnú kultúru ako taktiež vhodnú alternatívu pre mravnú výchovu.¹¹¹ Na druhej strane nie všetci súhlasili. Ako príklad by bolo možné uviesť profesora Karlovej univerzity Jindřicha Křepelku. Ten sa vyjadril, že pokiaľ nejaká iná kultúra neprekona hodnotu antickej kultúry, nie je možné ju zanechať.¹¹²

¹⁰² JIRÁNI, *Řecká a římská vzdělanost ve vývoji evropském*, s. 140.

¹⁰³ Ten sa vyjadroval ako delegát profesorského zboru lekárskej fakulty Karlovej univerzity.

¹⁰⁴ *Anketa MŠaNO*, s. 209.

¹⁰⁵ *Anketa MŠaNO*, s. 209.

¹⁰⁶ *Anketa MŠaNO*, s. 209 – 210 .

¹⁰⁷ *Anketa MŠaNO*, s. 204.

¹⁰⁸ „Vysoké školy si již obstarají samy výcvik posluchačů ve vědách reálních, poněvadž stejně není žádná střední škola schopna dáti žákům tak dokonalého výcviku v těchto vědách, jak je potřebí pro moderní vědecký rozvoj. Ale vysoká škola nemůže dobře dáti svým posluchačům základ humanitní, který u lékaře v jeho stálem styku s nemocným je rozhodující. Můžeme naučiti mediky medicíně, nemůžeme je však přeroditi na poctivé nešarlatánské lékaře; k tomu musí dáti základ první výchova, jež idealisujíc starověk, idealisuje dnešní mládež.“ ČAPEK, *100 hlasů o střední škole*, s. 54.

¹⁰⁹ JEDLIČKA, *Návrh na jednotnou školu střední: odpověď kritice*, s. 86; *Anketa MŠaNO*, s. 225.

¹¹⁰ Část informační. In *Věstník MŠaNO*, 1921, roč. 3, č. 13 – 16, s. 109.

¹¹¹ ERTL, *Humanismus národní*, s. 4;

¹¹² „Dokud novodobá kultura přes všechnu svoji velikou bohatost nenalezne lepší devisu výchovy, než je antická kalokagathia, která znamená krásno ve smyslu duchovním, morálním i tělesném, dotud nemůže právě malý národ, jako jsme my, od ní utíkat.“ *Anketa MŠaNO*, s. 265.

Zároveň je možné si všimnúť, že v kontexte vzniknutej Československej republiky mali hodiny latinčiny za úlohu občiansky vychovávať. To je možné vidieť aj pri definícii, čo malo byť úlohou čítania vo výnose o doplnkoch a zmenách v učebných osnovách.¹¹³ Antická kultúra mala viesť k výchove dobrých a demokratických občanov slobodného štátu. O tom boli presvedčení klasickí filológovia, ktorí sa tak vyjadrili v rámci rezolúcie klasickej sekcie na prvom zjazde československých filozofov, filológov a historikov v roku 1929.¹¹⁴ V rámci hodín latinčiny sa študenti mali zoznamovať so základnými ústavnými pojmami a rovnako mali spoznávať pozitívne aj negatívne stránky štátnych útvarov. Zároveň ponúkala vzory občianskych cností.¹¹⁵ Študenti mohli podľa profesora reálneho gymnázia Jaroslava Vocilku pozorovať, ako ovplyvnila demokracia rozvoj štátu, kultúry a rovnako, aké dôsledky to malo, keď bola demokracia zneužitá. Taktiež boli hodiny latinčiny pre žiakov príležitosťou oboznámiť sa s tým, čo sa môže stať, keď boli postavené záujmy strán nad záujmy celku, a že to viedlo k rozkladu politickej moci, kultúry a štátu, prípadne až k jeho zániku.¹¹⁶ Antonín Kolář¹¹⁷ vo svojom príspevku na prvom zjazde československých profesorov filozofie, filológie a histórie priblížil, ako môže byť antika zdrojom mnohých poučení a vhodným prostriedkom k politickej výchove. Okrem iného uviedol, že antický občan bol vystavený rovnakým politickým problémom ako občan vtedajšieho štátu.¹¹⁸ V podobnom duchu Vladimír Groh¹¹⁹ pripomenul, že verejný život v samostatnom štáte so sebou niesol mnoho občianskych povinností, pričom sa nazdával, že práve antika predstavovala vhodný prostriedok, na ktorom sa bolo možné učiť.¹²⁰ V tomto všetkom zohrávalo kľúčovú úlohu práve porovnávanie.

Je dôležité nezabúdať, že antická kultúra bola zároveň školou estetického vnímania, budovala zmysel pre umenie, rovnomernosť, formu a estetiku. Čítanie na hodinách latinčiny mohlo byť príležitostne dopĺňané výkladom o antickom umení, ktorý predstavoval vhodný doplnok k literatúre.¹²¹

Okrem toho samotná práca s prameňmi, gramatická metóda či samostatná práca v kombinácii s formálnym výcvikom viedli žiakov k pracovitosti, usilov-

¹¹³ „Důkladnou četbou získaná znalost nejznamenitějších zjevů klasické literatury a tím návod k porozumění antickému kulturnímu životu, hlavně k těm jeho stránkám, jež mají vztah k náuce občanské.“ Výnos č. 42.322 9/1919. In *Věstník MŠaNO*, 1919, roč. 1, č. 1 – 17, s. 61 – 62.

¹¹⁴ *Sborník přednášek proslovených na prvním sjezdu čsl. profesorů filosofie, filologie a historie v Praze 3.-7. dubna 1929*, s. 413. Část informační. In *Věstník MŠaNO*, 1921, roč. 3, č. 13 – 16, s. 108; JIRÁNI, *Řecká a římská vzdělanost ve vývoji evropském*, s. 135; ČAPEK, *100 hlasů o střední škole*, s. 82.

¹¹⁵ Odpověď klasických filologů, sdružených v Jednotě českých filologů, na ministerský dotazník o reformě středních škol, s. 77 – 78; KOLÁŘ, *Vztahy evropské kultury k antice*, s. 265.

¹¹⁶ *Anketa MŠaNO*, s. 239.

¹¹⁷ Antonín Kolář (1884 – 1963) bol univerzitný profesor klasickej filológie na Univerzite Komenského v Bratislave.

¹¹⁸ *Sborník přednášek proslovených na prvním sjezdu čsl. profesorů filosofie, filologie a historie v Praze 3.-7. dubna 1929*, s. 371 – 378.

¹¹⁹ Vladimír Groh (1895 – 1941) bol klasickým filológom, vysokoškolským profesorom starovekých dejín a dekanom Filozofickej fakulty Masarykovej univerzity v Brne.

¹²⁰ *Sborník přednášek proslovených na prvním sjezdu čsl. profesorů filosofie, filologie a historie v Praze 3.-7. dubna 1929*. Praha : Stálý přípravný výbor sjezdový, 1929, s. 364.

¹²¹ *Výsledky ankety MŠaNO*, s. 70; *Odpověď klasických filologů, sdružených v Jednotě českých filologů, na ministerský dotazník o reformě středních škol*, s. 77 – 78; JIRÁNI, *Řecká a římská vzdělanost ve vývoji evropském*, s. 145 – 146.

nosti a disciplíne. Takýmto spôsobom ich hodiny latinčiny pripravovali k štúdiu na vysokej škole, kde mohli tieto vlastnosti zužitkovať, ale rovnako ich pripravovali aj na každodenný život.¹²² Práve to bolo i úlohou všeobecného vzdelania.

Zo stanovisk zástancov klasického vzdelania vyplýva, že vyučovanie latinčiny malo napomáhať stredným školám jednak nadobudnúť potrebné vedomosti či pripraviť žiakov na štúdium na vysokých školách, ale rovnako ich aj mravne, občiansky a esteticky vychovávať. Klasickí filológovia, združení v Jednote českých filológov, uviedli, že antická kultúra obsahovala špeciálne prvky, ktoré nebolo možné nahradiť a ich výsledkom bola humanita.¹²³ Práve latinčina so svojím obsahom, úlohami a časovou dotáciou bola hlavnou nositeľkou humanitného vzdelania na stredných školách.

Záver

Predkladaný príspevok priblížil dobový diskurz o mieste, úlohe a význame latinčiny z pohľadu jej kultúrneho významu. Článok predstavil východiská jednotlivých oproti sebe stojacich strán a zameral sa najmä na to, aký význam pripisovali antickej kultúre, ktorú na stredných školách sprostredkovali hodiny latinčiny. V prvom rade poukázal na to, že hodnota antickej kultúry bola v dobovom diskurze všeobecne uznávaná a nepopieraná. Na tomto mieste je však potrebné rozlíšiť latinčinu a antickú kultúru. Odporcovia namietali nie voči antickej kultúre ako takej, ale voči jej miestu a spôsobu, ktorým bola žiakom sprostredkovaná. Kritika bola preto zameraná na latinčinu. Nazdávali sa, že žiaci môžu byť oboznámení o antickej kultúre aj iným spôsobom, ako na hodinách latinského (gréckeho) jazyka. Objavovali sa návrhy, v ktorých mala byť antická kultúra sprostredkovaná napríklad na hodinách dejepisu či vyučovacieho jazyka. Taktiež niektorí nabáдали k tomu, aby bol vytvorený špeciálny predmet s názvom *dejiny antickej kultúry*. Obidva návrhy však spájala viera odporcov, že obsah antickej kultúry by mohol byť žiakom sprostredkovaný v ich materinskom jazyku. Táto forma mala byť pre žiakov bližšia a zrozumiteľnejšia a zároveň ľahšia, keďže nebolo potrebné dostatočné ovládanie ťažkej a málo využiteľnej latinčiny. Výhrady kritikov sa preto sústreďovali na postavenie, ktoré latinčina zastávala v učebných osnovách stredných škôl a spôsob jej výučby. V tejto súvislosti poukazovali na jej absentujúce praktické uplatnenie pre mnohých absolventov a rovnako na slabú využiteľnosť v každodennom živote. V danom období čoraz viac narastal význam iných predmetov, ktoré boli potrebné a využiteľné, pričom v učebných osnovách pre nich nebol vytvorený dostatočný priestor. Avšak, redukcia latinčiny by mohla tento problém vyriešiť. Oponenti taktiež kritizovali prehnaný historizujúci prístup vo vyučovaní latinčiny v súvislosti s antickou kultúrou a žiadali, aby sa vyučovalo len to, čo malo význam a presah do prítomnosti.

Vo všeobecnosti by bolo možné povedať, že odporcovia latinčiny chceli narušiť jednotu úloh, ktoré mala plniť (formálne vzdelávaci a kultúrno-vzdelávaci význam) a preniesť tieto úlohy na iné predmety. V tomto duchu mal preto formálne vzdelanie podľa nich sprostredkovať vyučovaci jazyk. Podobne bolo podľa nich

¹²² *Anketa MŠaNO*, s. 200, 204; ČENĚK, *K reformě střední školy*, s. 14; *Odpověď klasických filologů, sdružených v Jednotě českých filologů, na ministerský dotazník o reformě středních škol*, s. 77 – 78.

¹²³ *Odpověď klasických filologů, sdružených v Jednotě českých filologů, na ministerský dotazník o reformě středních škol*, s. 78.

možné, aby sa s antickou kultúrou žiaci oboznámili prostredníctvom vyučovacieho jazyka na hodinách iných predmetov. V tomto kontexte sa preto strácal dôvod, pre ktorý bolo nevyhnutné ovládanie latinského jazyka, a tým aj opodstatnenie miesta latinčiny v stredoškolských osnovách.

Táto problematika však bola spojená s otázkou vyššieho všeobecného vzdelania, ktoré mali za úlohu sprostredkovať gymnáziá na podklade latinčiny. Vyučovanie latinčiny s jej miestom, časovou dotáciou a úlohami preto tvorili výraznú časť obsahu vyššieho všeobecného vzdelania. Odporcovia sa však nazdávali, že vyššie všeobecné vzdelanie by bolo možné sprostredkovať bez štúdia latinčiny. Jej obmedzenie či redukcia by však znamenali, že latinčina by sa stala len odborným predmetom, pripravujúcim pre konkrétne povolania. Zároveň latinčina, ako sprostredkovateľka všeobecného vzdelania, bola overená dlhoročnou praxou. Okrem toho bola hlavnou sprostredkovateľkou humanitného vzdelania. Jej obmedzenie či eliminácia tak ohrozovala samotnú identitu gymnázií, vychádzajúc z dlhoročnej tradície.

Apologéti latinčiny s návrhmi a myšlienkami oponentov nesúhlasili. Dôsledkom toho sa rozhodli zdôvodniť potrebu a význam vyučovania latinčiny z pohľadu jej kultúrneho významu. V dobovom diskurze je preto možné vidieť, aký význam pripisovali latinčine na stredných školách a aké typy argumentov predkladali. Jazyk chápali ako podstatnú súčasť kultúry a rovnako i ako prostriedok, ktorým sa kultúra spoznávala. Odmietali preto preklady antických diel a nepovažovali ich za vhodnú alternatívu čítania diel v origináli. Antická kultúra nemala za úlohu sprostredkovať vedomosti. Taktiež poukazovali na vlastnosti antickej kultúry, ako uzavretosť, časová vzdialenosť, bohatosť, vyspelosť, nestrannosť a objektívnosť, aktuálnosť a nadčasovosť, vďaka ktorým bola vhodná z didaktického hľadiska, na rozdiel od iných kultúr. Rovnako poukazovali na to, že antickej kultúra predstavovala základ či akýsi pilier vtedajšej európskej kultúry. Tým vystupovala ako dôležitý prvok pre porozumenie prítomnosti a dobových kultúrnych súvislostí vtedajšej európskej kultúry a napokon aj národnej kultúry, ktorá z nej vychádzala. Zástancovia poukazovali, že obmedzenie latinčiny by mohlo ohroziť kultúrnu úroveň stredných a vysokých škôl, národa či humanitného vzdelania a s tým tak spojený kultúrny pokles budúcej inteligencie. Ďalším argumentom, zdôvodňujúcim význam latinčiny, boli jej výchovné funkcie, ktoré plnila. Žiaci sa prostredníctvom čítania diel v origináloch stretávali a boli konfrontovaní s antickým svetom a so všetkým tým, čo k nemu patrilo. Antické vzory, udalosti a ideály boli študentom prekladané, aby ich porovnávali s vtedajším svetom a životom. Hodiny latinského jazyka tak mali študentov jednak všestranne vzdelávať, ale aj mravne, občiansky a esteticky vychovávať. Antická kultúra mala priviesť predovšetkým k humanite.

Zaujímavou sa zdala byť otázka tzv. národného humanizmu, ktorý bol založený na myšlienke, že k humanite bolo možné dôjsť aj na podklade národnej kultúry. Stúpenci národného humanizmu považovali národnú kultúru za rovnako bohatú, pričom zároveň bola pre žiakov bližšia a dobre známa, tým aj efektívnejšia, na rozdiel od vzdialenej a ťažšie uchopiteľnej antickej kultúry. S tým ale zástancovia latinčiny nesúhlasili a poukazovali na chýbajúci výchovno-vzdelávajúcí prvok – porovnávanie. Rovnako poukazovali na absentujúce vlastnosti národnej kultúry, ako bohatosť, vyspelosť, ale najmä chýbajúci uzavretý vývoj a vzdialenosť. Za podstatnú na antike považovali práve skutočnosť, že mala uzav-

retý vývoj, vďaka čomu umožňovala sledovať jednotlivé javy a procesy v ich priebehu, pôsobení, ale aj to, aké dôsledky priniesli.

V rámci reformy strednej školy sa hovorilo aj otázke tzv. spoločného základu, ktorý by spájal jednotlivé typy stredných škôl, prípadne umožnil lepšiu flexibilitu pri prestupe žiakov medzi nimi. Oponenti prezentovali myšlienky, aby latinčina nemala na spoločnom základe svoje zastúpenie, prípadne sa objavovali návrhy, v ktorých by mala latinčina mala pridelený veľmi nízky počet hodín. Na druhej strane obhajcovia latinčiny presadzovali, aby na spoločnom základe bola zahrnutá aj latinčina.¹²⁴ Argumentovali, že jej ciele boli skoncipované ako všeobecne vzdelávajúce, čo si vyžadovalo aj zodpovedajúcu časovú dotáciu. V rámci nižších tried bolo úlohou predovšetkým formálne vzdelanie. Vo vyššom oddelení bol cieľ zameraný na kultúrny význam. V súvislosti s otázkou spoločného základu je vhodné uviesť, že by sa mohlo zdať zdôvodňovanie kultúrneho významu bezpredmetné. Ak by aj latinčina bola na spoločnom základe, tak kultúrny význam by všetci študenti nedosiahli, pretože by si museli zvoliť ďalší smer štúdia. Na druhej strane v prípade, ak by latinčina nebola ani na spoločnom základe, tak kultúrny význam by nedosiahli ani študenti, ktorí si zvolili humanitný smer štúdia.

Dôležité je ale povedať, že k radikálnemu obmedzeniu latinčiny nedošlo a latinčina tvorila naďalej podstatnú časť stredoškolského vzdelania a výchovy a zostala sprostredkovateľom antickej kultúry.¹²⁵ Svedčí o tom výsledok Dérerovej reformy z roku 1933.¹²⁶ Došlo ale k viacerým zmenám v učebných osnovách latinského jazyka, ktoré sa dotýkali aj kultúrneho významu. V prvom rade sa presunulo ťažisko vyučovania z gramatiky na reálie a kultúrnu hodnotu, čím sa ešte viac dal dôraz práve na to, že gramatika mala slúžiť k dosiahnutiu kultúrneho významu. Taktiež v učebných osnovách pribudla nielen antika, ale aj novoveké a stredoveké latinské diela.¹²⁷ Rovnako je vidieť, že reforma zohľadnila kritiku voči historizujúcemu princípu vo vyučovaní, a preto sa upriamila pozornosť na také zjavy antickej kultúry, ktoré mali priniesť pochopenie úzkej súvislosti vtedajšej európskej vzdelanosti s antickou a porozumenie prítomnosti.¹²⁸ Toto malo podľa B. Bydžovského viesť k tomu, že žiaci na rozdiel od predchádzajúcej generácie ovládali latinčinu na horšej úrovni, no na druhej strane disponovali lepším poznaním antickej kultúry.¹²⁹

Predkladaný príspevok tak poukázal, že latinčina a s ňou spojená antická kultúra predstavovali v období 1. ČSR dôležitý prvok stredoškolského vzdelávania, overený dlhoročnou tradíciou a praxou. Článok zároveň priblížil, že spor súvisel s radom ďalších otázok, týkajúcich sa podoby všeobecného vzdelania, miesta humanitnej tradície v modernej škole, ale aj spôsobom, akým mali byť študenti uvádzaní do kultúrnych základov európskej civilizácie. Naznačil, že nebolo ľahké nájsť odpoveď, ako školstvo modernizovať a priblížiť ho požiadavkám života

¹²⁴ Viac o reforme strednej školy a latinčine: ADAMČÍKOVÁ, *Latinčina ako predmet diskusie v rámci reformy strednej školy v 1. ČSR. Význam klasického vzdelania*, s. 227 – 261.

¹²⁵ „Hlavním cílem vyučování klasickým jazykům je četba. [...] Jest dbáti, aby četba antickej literatury mládež nejen vzdělávala, nýbrž i mravně a esteticky zušlechtovala, [...]“ *Návrh učebních osnov pro střední školy*, s. 296.

¹²⁶ *Návrh učebních osnov pro střední školy*.

¹²⁷ *Návrh učebních osnov pro střední školy*, s. 67, 294 – 303.

¹²⁸ *Návrh učebních osnov pro střední školy*, s. 67.

¹²⁹ BYDŽOVSKÝ, *Naše stredoškolská reforma*, s. 159.

a pritom určiť, aké miesto by malo mať humanitné vzdelanie v modernej škole. Výsledok reformy však svedčí, že antická kultúra bola naďalej považovaná nielen za prostriedok vzdelávania, ale aj za významný výchovný činiteľ, ktorého úlohou bolo prispievať k formovaniu mravne a esteticky kultivovaného človeka.

ZOZNAM POUŽITÝCH ZDROJOV

Dobová tlač

Akademie: orgán socialistické mládeže, 1919.
Národní osvobození, 1925.
Národní politika, 1938.
Naše doba : revue pro vědu, umění a život sociální, 1929.
Střední škola: pedagogická část Věstníku českých profesorů, 1923, 1925, 1926.
Věstník českých profesorů, 1918 – 1919, 1920.
Věstník českých profesorů, 1920,
Věstník Ministerstva školství a národní osvěty, 1919, 1921, 1923, 1924, 1925.
Vzdělávací příloha Národních listů, 1925.

Primárna literatúra

Anketa ministerstva školství a národní osvěty o školské reformě, konaná ve dnech 8. až 12. dubna 1929 v zasedací síni senátu Národního shromáždění v Praze. Praha : Ministerstvo školství a nář. osvěty, 1929.
BYDŽOVSKÝ, Bohumil – ČENĚK, Jan. *Odpověď k „Poznámkám“ klasických filologů*. Praha : Státní nakladatelství, [1925].
BYDŽOVSKÝ, Bohumil. *Naše středoškolská reforma*. Praha : Profesorské nakladatelství a knihkupectví, 1937.
ČAPEK, Emil. *100 hlasů o střední škole*. Praha : Nové Čechy, 1930.
ČENĚK, Jan. *K reformě střední školy*, Praha : Státní nakladatelství, 1922.
ČENĚK, Jan. *Střední školství, jeho vývoj a jeho problémy*. Praha : B. Kočí., 1926.
Důvodová zpráva. In *Návrh zákona o reformě střední školy: elaborát pracovní komise při poradním sboru pro školskou reformu*. Praha : Státní nakladatelství, 1925, s. 8 – 77.
GROH, František a Česká akademie věd a umění. *Otakar Jiráni*. Praha : Česká akademie věd a umění, 1935.
CHLUP, Otakar – UHER, Jan – KUBÁLEK, Josef. *Pedagogická encyklopedie*. sv. 1. Praha : Novina, 1938.
JEDLIČKA, Josef. *Návrh na jednotnou školu střední: odpověď kritice*. Praha : Prometheus, 1923.
JIRÁNI, Otakar. *Řecká a římská vzdělanost ve vývoji evropském*. Praha : Melantrich, [1921].
KÁDNER, Otakar. *Základy obecné pedagogiky*. Zv. 2, Praha : Unie, 1925.
KOLÁŘ, Antonín. *Vztahy evropské kultury k antice*. Praha : Jednota československých matematiků a fysiků, 1929.

- Návrh na reformu střední školy. In *Návrhy na reformu střední školy*. Praha : Ústřední spolek čes. profesorů, 1919.
- Návrh učebních osnov pro střední školy*. Praha : Státní nakladatelství, 1933.
- NOVOTNÝ, František. *Latina a řečtina na střední škole: příspěvek k diskussi : přednáška, kterou konal ve Filosofické jednotě 4. a 11. února 1919* František Novotný. Praha : B. Kočí, 1919.
- NOVOTNÝ, František. *Střední škola bez klasických jazyků*, Praha : L.K. Žižka, 1923.
- Poznámky k Návrhu zákona o střední škole*. Praha : [s. n.], [1925].
- Sborník přednášek proslovených na prvním sjezdu čsl. profesorů filosofie, filologie a historie v Praze 3.-7. dubna 1929*. Praha : Stálý přípravný výbor sjezdový, 1929.
- Věstník I. říšského sjezdu československých učitelů vysokých škol v Praze dne 14. a 15. května 1922*.
- Výsledky ankety ministerstva školství a národní osvěty z roku 1919 o reformě střední školy*. Praha : Státní nakladatelství, 1922.

Zoznam bibliografických odkazov

- ADAMČÍKOVÁ, Annamária. Formal Education and Latin in the Context of Secondary School Reform in the Period of the First Czechoslovak Republic. In *History of Education & Children's Literature*, 2026, roč. 21, č. 1, s. 51 – 76. <https://doi.org/10.63277/hecl.v21i1.5289>
- ADAMČÍKOVÁ, Annamária. Latinčina ako predmet diskusie v rámci reformy strednej školy v 1. ČSR. Význam klasického vzdelania. In *Historia scholastica*, 2024, roč. 10, č. 2, s. 227 – 261. <https://doi.org/10.15240/tul/006/2024-2-010>
- KÁDNER, Otakar. *Vývoj a dnešní soustava školství*. sv. 1. Praha : Sfinx, Bohumil Janda, 1929.
- KASPEROVÁ, Dana – KASPER, Tomáš. Reforma školy v ČSR jako úsilí učitelstva o reformu společnosti a národa. In KASPER, Tomáš, KASPEROVÁ, Dana – PANKOVÁ, Markéta (eds.). „*Národní*“ školství za první Československé republiky. Praha : Academia, 2018, s. 161 – 166.
- KUČOVÁ, Stanislava. Hynek Vysoký a klasická archeologie. In *AVRIGA*, 2013, roč. 55, č. 1, s. 53 – 65.
- MAREK, Bořivoj. Latinská četba na gymnáziích od konce 19. století do roku 1948. In *Auriga*, 2020, roč. 62, č. 1, s. 91 – 116.
- VALENTA, Josef. *Problematika cíle a výuky latinského jazyka na gymnáziích*. Praha. Diplomová práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Katedra věd o antickém starověku, 1978.
- VALENTA, Josef. Střední všeobecně vzdělávací a odborné školství. Vysoké školy humanitního směru. In CACH, Josef – & VALENTA, Josef. *Výchova a vzělání v českých dějinách III. 1. část 1848 – 1914*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1990, s. 35 – 94.
- VALENTA, Josef. Střední všeobecně vzdělávací školy (gymnázia a reálky). In VÁŇOVÁ, Růžena, RÝDL, Karel – VALENTA, Josef. *Výchova a vzdělání v českých dějinách, IV. díl – 1. svazek. Problematika vzdělávacích institucí a školských reforem (obecné školství 1848 – 1939), (střední školství a učitelské vzdělání 1914 – 1939)*. Praha : Univerzita Karlova, 1992, s. 174 – 294.
- VYMĚTALOVÁ, Karla. Více nebo méně latiny. Peripetie odborných diskusí na stránkách dobového tisku o způsobu a obsahu výuky latiny na středních ško-

lách rakouské monarchie na přelomu 19. a 20. století. In *Historica olomuncensia*, 2014, 47, s. 117 – 145.

SUMMARY

The Cultural Significance of Latin in the Debate over Its Position in Secondary Education in the First Czechoslovak Republic

The article examines the discussion concerning the role, position, and place of Latin in secondary education during the First Czechoslovak Republic (1918 – 1938). It explores this topic against the background of secondary-school reform, focusing on the cultural significance of Latin, that is, on its role in mediating ancient culture.

At grammar schools, Latin was intended above all to provide formal education and to mediate ancient culture, with which pupils were to become acquainted through the reading of works in the original. Latin also fulfilled several educational functions, including moral, civic, and aesthetic ones. It thus acted as the main bearer of humanities education and also formed part of the identity of grammar schools. The article shows that the cultural value of antiquity was not questioned in the contemporary discussion. Several opponents of Latin acknowledged its value. The core of the dispute, therefore, was not ancient culture itself, but its place, content, and the way in which it was mediated. The main target of criticism was Latin. Its opponents pointed to its time-consuming nature, difficulty, and lack of practical significance. They emphasised the need to modernise the school system and to include contemporary educational requirements, as a result of which Latin was to be reduced. At the same time, they argued that higher general education could be achieved even without the compulsory study of Latin.

The question of national humanism was also significant. Its supporters argued that humanity could also be achieved through national culture, which was closer and more comprehensible to pupils. The article also points to the proposals they presented. Pupils could become acquainted with ancient culture in the lessons of other subjects, such as history or the language of instruction. A proposal even appeared to create a separate subject devoted to the history of ancient culture. In lessons, pupils would primarily read translations of ancient works and would not have to learn the difficult and “impractical” Latin language.

Defenders of Latin disagreed with such solutions. They understood language as an inseparable part of culture, and therefore translation could not replace the reading of the original. They pointed out that what was crucial was not the mediation of knowledge about antiquity, but the direct cultural and educational experience that arises from working with the original text. They regarded antiquity as timeless; it had a closed development, and pupils had sufficient distance from it for it to provide a neutral space for comparing cultural, social, moral, and political questions. It was therefore also suitable from a didactic point of view. They also argued that knowledge of antiquity was a starting point for a better understanding of both European and national culture, as well as of the present

and the contemporary context. The article thus opens the question of the place of ancient culture and humanities education in schools today.

Mgr. Annamária Adamčíková, PhD.
Katolícka univerzita v Ružomberku
Filozofická fakulta, Katedra histórie
SK-034 01 Ružomberok, Hrabovská 1B
e-mail: <annamaria.adamcikova@ku.sk>
ORCID: 0009-0008-2214-6541

Publication Ethics and Malpractice Statement

Kultúrne dejiny/Cultural History (KD) is committed to upholding the highest standards of publication ethics and takes all possible measures against publication malpractice. Any kind of unethical behaviour is not acceptable, and Cultural History does not tolerate plagiarism in any form. Authors submitting articles to Cultural History affirm that manuscript contents are original. Furthermore, they warrant that their article has neither been published elsewhere in any language fully or partly, nor is it under review for publication anywhere. The following duties outlined are obligatory for authors, editors, reviewers and publisher, and hereby they must also adhere to Cultural History Policies.

I. DUTIES OF AUTHORS

1. *Reporting Standards:* Authors should present an accurate account of their original research as well as an objective discussion of its significance. Fraudulent or knowingly inaccurate statements constitute unethical behaviour and are unacceptable.
2. *Originality and Plagiarism:* Authors should ensure that they have written entirely original works, and if the authors have used the work and/or words of others this must be appropriately cited or quoted.
3. *Data Access and Retention:* Authors should provide raw data related to their manuscript for editorial review and must retain such data.
4. *Multiple Publications:* In general, manuscripts based on the same research should not be published by an author in more than one journal or primary publication. In case of an update or extension of a previously published article, a reference of it ought to be quoted in the introduction. It is unethical and unacceptable to submit the same manuscript to more than one journal.
5. *Acknowledgement of Sources:* Authors should acknowledge all sources of data used in the research and cite publications that have been influential in research work.
6. *Authorship of the Paper:* Authorship should be limited to those who have made a significant contribution to the conception, design, execution, or interpretation of the reported study. All those who have made significant contributions should be listed as co-authors.
7. *Disclosure of Financial Support and Conflicts of Interest:* All authors should disclose in their manuscript any financial or other substantive conflicts of interest that might be construed to influence the results or interpretation of their manuscript. All sources of financial support for the project should be disclosed.
8. *If the author's text is an output from the project,* the names of the co-investigators of the project must be mentioned in order to avoid a conflict of interests in the peer review.
9. *Fundamental Errors in Published Works:* If at any point of time, author discovers a significant error or inaccuracy in submitted manuscript, then the error or inaccuracy must be reported to the editor.
10. For further information concerning responsibilities of authors see also *Guidelines for Contributors*.

II. DUTIES OF EDITORS

1. *Publication Decisions:* The editor(s) in chief of Cultural History can accept, reject, or request modifications to the articles submitted to the journal which are to be published.
2. *Review of Manuscripts:* First, the formal aspects of the stu-

dies are considered upon their submission in Slovak, Czech, English, German or Polish language. The editor in chief must ensure that each manuscript is initially evaluated by the editor/co-editor, who may make use of appropriate software to examine the originality of the contents of the manuscript and after passing this test, the manuscript is forwarded to two referees for blind peer review, each of whom will make a recommendation to publish the manuscript in its present form or to modify or to reject the same. The review period will be up to 30 days.

3. *Fair Play:* Manuscripts shall be evaluated solely on their intellectual merit without regard to authors' race, gender, sexual orientation, religious belief, ethnic origin, citizenship, or political philosophy.

4. *Disclosure and Conflicts of Interest:* If both reviews are positive, the paper is accepted after approval by the editorial board. If both reviews are negative, the paper is denied. If one review is positive and the other is negative, the author is asked to finalize the paper. After the finalization, the paper is re-reviewed. Unpublished materials disclosed in a submitted manuscript must not be used by anyone who has a view of the manuscript in his or her own research without the express written consent of the author.

5. *Confidentiality:* The editor in chief must ensure that information regarding manuscripts submitted by the authors is kept confidential. The relationship between authors and reviewers is anonymous on both sides.

6. *Development:* Editors should strive to meet the needs of readers and authors, continually improve the journal, ensure the quality of the material they publish and champion freedom of expression.

III. DUTIES OF REVIEWERS

1. *Promptness:* Accepted papers are forwarded to two reviewers who are experts in the field and come from different institutions than the author of the paper. In case any reviewer feels that it is not possible for him/her to complete review of manuscript within stipulated time then the same must be communicated to the editor, so that the same could be sent to any other reviewer.
2. *Confidentiality:* Information regarding manuscripts submitted by authors should be kept confidential and be treated as privileged information.
3. *Acknowledgement of Sources:* Manuscript reviewers must ensure that authors have acknowledged all sources of data used in the research. Any kind of similarity or overlap between the manuscripts under consideration or with any other published paper of which reviewer has personal knowledge must be immediately brought to the editor's notice.
4. *Standards of Objectivity:* Reviews should be conducted objectively. There shall be no personal criticism of the author. Reviewers should express their views clearly with supporting arguments.
5. *Conflict of Interest:* Reviewers should not review manuscripts in which they have conflicts of interest resulting from competitive, collaborative, or other relationships or connections with any of the authors, companies, or institutions.

IV. DUTIES OF PUBLISHER

The publisher defines the relationship between publisher, editor and other parties in a contract, respects privacy (for example, for research participants, for authors, for peer reviewers), protects intellectual property and copyright, and fosters editorial independence.

(This publication ethics and publication malpractice statement of Kultúrne dejiny/Cultural History was based on Elsevier's Publishing Ethics Resource Kit and COPE's Code of Conduct for Journal).

„Vyhlasenie o publikačnej etike a nečestnosti“
v slovenskom preklade nájdete na stránke
<<http://kulturnedejiny.ku.sk/>>